

316.568/30 (1983)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEμία
DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZETE

KÖZLEMÉNYEK

30.

DOLGOZATOK A TERÜLETFEJLESZTÉS
TUDOMÁNYOS MEGALAPOZÁSÁNAK A
KÖRÉBŐL

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZETE
KÖZLEMÉNYEK 30.

*

СООБЩЕНИЯ ЗАДУНАЙСКОГО
НАУЧНО—ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО
ИНСТИТУТА
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
ВЫПУСК 30

*

PROCEEDINGS OF THE WEST-HUNGARIAN
SCIENTIFIC INSTITUTE OF THE
HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
VOLUME 30

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZETE

KÖZLEMÉNYEK

30.

DOLGOZATOK A TERÜLETFEJLESZTÉS
TUDOMÁNYOS MEGALAPOZÁSÁNAK
A KÖRÉBŐL

Pécs

1983

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

MEGJELENT AZ MTA DUNÁNTÜLI TUDOMÁNYOS INTÉZETE
FENNÁLLÁSÁNAK 40. ESZTENDEJÉBEN

Szerkesztette:
HORVÁTH GYULA

Műszaki szerkesztő:
FARKAS BÉLA

ISSN 0580-4779
ISBN 963 8371 064

Felelős kiadó: **BIHARI OTTÓ,** az MTA Dunántúli Tudományos Intézet igazgatója

Készült a Somogy megyei Nyomdaipari Vállalat kaposvári üzemében – 600 példányban

– 82-7322 – Kiad. Főig. eng. sz.: 50138/82.

Felelős vezető: Farkas Béla igazgató

IN MEMORIAM BIHARI OTTÓ

A Közlemények e számának tanulmányait a nyomda már szedni kezdte, amikor – 1983. január 4-én – elhunyt intézetünk igazgatója, Bihari Ottó, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

Nemcsak kötetünk tanulmányai, hanem szerzői közösségének összetétele is tükrözi Bihari akadémikus alkotói és tudományos szervezési hitvallását; a területfejlesztés tudományos megalapozását szolgáló dolgozatokat több társadalomtudományi ágazat tapasztalt és fiatal képviselője, külföldi tudós, egyetemi oktató és gyakorlati szakember írta.

A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete alapításának 40. évfordulóján e gyűjteménnyel rá, a hazai és a nemzetközi társadalomtudományok kiemelkedő személyiségére is emlékezünk.

*

В типографии уже приступили к набору настоящего выпуска «Сообщения», когда, 4 января 1983 г., скончался директор нашего института, академик Венгерской Академии наук, Отто Бихари.

Не только статьями настоящего выпуска, но и составом авторов отражается творческое и научно-организаторское кредо академика Бихари; работы, служащие научному обоснованию территориального развития, написаны опытными и молодыми представителями многочисленных научных дисциплин общественных наук, иностранным ученым, преподавателем университета и практическим работником.

В 40-летию со дня основания Задунайского научно-исследовательского института Венгерской Академии наук этим сборником вспоминаем и о нем, выдающимся деятеле отечественных и международных общественных наук.

*

The setting of Studies in this Volume of the Proceedings had just begun when, on January 4, 1983, the Director of our Institute Ottó Bihari, member of the Hungarian Academy of Sciences died.

Not only the essays of this Volume but also the composition of the authors' community reflects the creator's and science-organizer's creed; studies for dined at laying the scientific basis of regional development have been written by experienced and young representatives of several branches of social sciences, foreign scholars, university lecturers, and, practical experts.

On the 40th Anniversary of the establishment of the West-Hungarian Scientific Institute of the Hungarian Academy of Sciences we also commemorate with this selection an outstanding personage of social sciences in Hungary and abroad.

TARTALOM

<i>Pálné Kovács Ilona</i> : A tanácsok gazdaságirányítási szerepkörének alakulása a harmadik tanácstörvényig	5
<i>Horváth Gyula</i> : Szembenállás vagy viszonyosság? (A központosított államhatalom és a helyi önállóság dialektikája a szocialista gazdaság területi irányításának előtörténetében)	23
<i>Popov, Petör</i> : A termelőerők területi szervezését szolgáló automatizált irányítási rendszer kialakításának tudományos előfeltételei a Bolgár Népköztársaságban (Fordította: <i>Horváth Gyula</i>)	51
<i>Rechnitzer János</i> : Becslési módszerek a területi input-output modellek előállítására	59
<i>Sas Béla</i> : Az infrastrukturális ellátottsági színvonal és a településhálózati szerepkör néhány összefüggése	77
<i>Benkőné Lodner Dorottya</i> : A közös hatáskörgyakorlás problémaköre a Dél-Dunántúl helyi tanácsainak együttműködési gyakorlata alapján	93
<i>T. Mérey Klára</i> : A dél-dunántúli települések egyenlőtlen fejlődésének okai a dualizmus idején, különös tekintettel a külterületi lakott helyekre	113
<i>Hajdú Zoltán</i> : Az egészségügyi intézményhálózat, a betegellátás területi rendszere és a településközi kapcsolatok alakulása a Dél-Dunántúlon a felszabadulás után	129
<i>Erdősi Ferenc</i> : A közlekedési feltártság és ellátottság, valamint az elérhetőség vizsgálatának helye és néhány problémája a területi-vonzáskörzeti kutatásokban	149
<i>Hrubi László</i> : Településcsoportok Baranya megyében az infrastrukturális ellátottsági színvonal alapján	177
<i>Piti Zoltán</i> : A társközségek helyzete Baranya megyében	199
<i>Lehoczky Judit</i> : Termelés – szabályozás – térbeliség kapcsolata Baranya megye mezőgazdaságában	207
<i>Matkovits Kornél</i> : A területi elven szervezett nemzetiségi művelődéspolitikai megvalósításának lehetőségei a dél-magyarországi horvátok körében	233

A TANÁCSOK GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSI SZEREPKÖRÉNEK ALAKULÁSA A HARMADIK TANÁCSTÖRVÉNYIG

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

A gazdaság területi irányításának fontos alkotóelemei a tanácsok. A gazdaságirányításban betöltött szerepük, jelenlegi viszonylag széles önkormányzati jogosítványaik több évtizedes fejlődés eredményeként könyvelhetőek el. A szerző a jogi szabályozás és a szakirodalom tükrében e fejlődési folyamat elemzésére vállalkozott, kiemelve azokat a főbb korszakhatárokat, ill. azokat a legfontosabb intézkedéseket, amelyek a tanácsok gazdaságirányítási tevékenységében a legkarakterisztikusabb változásokat jelentették. A munkában több helyen utalás történik olyan elvi problémákra, amelyek még napjainkban sem tekinthetők végérvényesen megoldottnak.

I.

Az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének a területi gazdaságirányítás kérdéseivel foglalkozó kutatócsoportja annak vizsgálatára vállalkozott ebben a tervidőszakban, *hogy a gazdaság irányítását szabályozó és intézményesítő jelenlegi szervezeti rendszer mennyiben alkalmas a területi gazdasági és ehhez szorosan kapcsolódó társadalmi folyamatok befolyásolására.*

A gazdaság területi irányításának szervezeti mechanizmusa rendkívül bonyolult, vertikálisan és horizontálisan is tagolt struktúrával rendelkezik. Ebben a rendszerben nem tisztázottak kellően az egyes elemek funkciói, egymás közti kapcsolatai, azaz e rendszer belső munkamegosztási viszonyai sem a gyakorlatban, sem tudományos szempontból nem rendezettek. Tulajdonképpen nincs a területi gazdaságirányításnak általánosan elfogadott definíciója sem. Vita folyik a területiség értelmezéséről, az irányítási tevékenység tartalmi elemeiről és korlátairól.

Annyi bizonyos, hogy a területi gazdaságirányításnak korántsem csupán az a feladata, hogy az ágazati, népgazdasági célkitűzések területi érvényesülését biztosítsa, és különösen nem szűkíthető le a vállalatirányítási tevékenységre. A területi gazdaságirányításnak egy-egy területegység (gazdasági körzet, vonzáskörzet, agglomeráció, megye...) komplex gazdasági, társadalmi folyamatainak összehangolását kell elvégeznie úgy, hogy előmozdítsa a terület optimális, arányos fejlődését, harmonikusan illeszkedve a népgazdasági folyamatokba, annak ágazati és területi munkamegosztási rendjébe.

A fenti feladatrendszer nem ruházható kizárólag egyetlen szervtípusra sem központi, sem helyi szinten. Az azonban feltétlenül kívánatos lenne, hogy a területi gazdaságirányításban érintett szervezetek között a jelenleginél lényegesen tudatosabb, szervezettebb és hatékonyabb koordináció alakuljon ki. Egyik kutató-

si célkitűzésünk az, hogy számba vegyük azokat a szerveket, amelyek valamilyen módon a gazdaságirányítás területi aspektusainak érvényesítésére hivatottak. Ez a kör rendkívül széles még akkor is, ha csak a szervtípusokat sorolnánk fel. A gazdasági ágazatok különböző területi egységeinek tevékenységére vonatkozó döntésekben részt vesznek természetesen központi ágazati és funkcionális főhatóságok, a területi és helyi tanácsok különböző egységei, a pártszervek, a tanácsi szervezeten kívül működő állami ún. dekoncentrált-szervek, és végül de nem utolsónak sorolhatjuk a gazdálkodó vállalatok. Ebben a rendkívül összetett döntési folyamatban, ill. döntéshozó mechanizmusban nincsen sem a központi, sem a területi-helyi irányításban a területi szempontok érvényesítésére hivatott összehangoló szerv.

Elvileg a tanácsok töltenek be „területgazda” szerepkört. Kutatásunk egyik fontos feladatának éppen azt tartjuk, hogy bizonyítsuk, a *tanácsok jelenlegi eszközrendszere alkalmatlan ilyen feladat maradéktalan ellátására*. Nem vindikáljuk a gazdaság területi irányításának kizárólagos jogát a tanácsok számára, és nem kívánjuk összemosni a gazdaságirányítás és az államigazgatás funkcióit. Mindenesetre a jelenlegi megoldást nem tartjuk szerencsésnek, amelyet – kissé leegyszerűsítve – úgy lehet jellemezni, hogy külön irányítási láncon függ a termelés és a társadalom más tevékenységi formáinak szervezése és vezetése. A két szféra területen történő összefonódása viszont nem kellően tudatos, nem irányított, éppen ezért gyakran nem összefonódásnak, illeszkedésnek, hanem ütközéseknek lehetünk tanúi.

A tanácsi szervezet által felügyelt (de semmiképpen nem irányított) vállalati szféra jobbára a lakossági ellátás körét fogja át, bár sok tekintetben nem megnyugtató a tanácsi vállalatokkal kialakított kapcsolat sem. A tanácsi pénzeszközök legnagyobb hányada másodlagos elosztás útján, állami támogatás és átengedett bevétel formájában áll rendelkezésére, amelynek felhasználását központi intézkedések korlátozzák. A tanácsok saját elhatározáson alapuló fejlesztési tevékenysége eredményeiben, volumenében elenyésző a központi és vállalati pénzeszközökből megvalósuló beruházásokhoz képest.

És folytathatnánk a problémák felsorolását a tervezéstől, a minisztériumi vállalatokkal való nem kielégítő és nem egyenrangú kapcsolatokig. A tanácsok gazdaságirányítási szerepkörének elemzését tehát rendkívül fontos feladatnak tartjuk, amelyet az alábbi tevékenységi szférák vizsgálatával kívánjuk elvégezni; a tanácsi tervezés, tanácsi vállalatok irányítása, a tanácsi területi és településfejlesztési tevékenység, a tanácsi területi és települési gazdasági koordináció. Ezek a tevékenységi területek adják – véleményem szerint – a tanácsi gazdaságirányítás gerincét.

A tanulmányban e feladatkomplexumból annak megoldására teszek kísérletet, hogy a gazdasági élet, a gazdaságpolitikai koncepciók korszakváltásainak tükrében ismertessem a tanácsi gazdaságirányítási szerepkörben bekövetkezett változásokat.

Sem a rendelkezésre álló terjedelem, sem a feldolgozott jogszabályanyag, ill. szakirodalom mennyisége nem teszi lehetővé a részletes elemzést, az egyes intézkedések valamennyi gazdasági, irányítási, társadalmi konzekvenciának levonását és ismertetését. Céлом csupán az lehetett, hogy a fentebb felsorolt fontosabb feladattípusok tekintetében a lényegesebb intézkedéseket kiemeljem, s annak

alapján bizonyos fejlődési tendenciákat érzékeltettek. A történeti elemzés nélkül kevés sikerrel vállalkozhatnék a jelenlegi tanácsi gazdaságirányítás szabályozási, szervezeti és működési rendjének vizsgálatára.

II.

1. Mielőtt az 1950-ben megalakult tanácsok gazdasági jellegű feladatainak ismertetésére rátérnék, szükséges – ha csak néhány mondatban is – a *történeti előzményekre utalni*.

Az 1919-es Tanácsköztársaság első intézkedései közé tartozott a proletár államhatalom helyi szerveinek kiépítése, tulajdonképpen a szovjet tanácsrendszer mintájára. Az 1919. április 3-i ideiglenes alkotmány 54. §-a szerint költségvetésüket a tanácsok a Népgazdasági Tanács által megállapított keretben maguk határozzák meg, s ezzel elvileg rögzítést nyert a tanácsok gazdasági önállósága. A tanácsoknak a hozzájuk tartozó közüzemek vezetésén túl is voltak termelésirányítási feladatai, bár az alapelv az volt, hogy a termelés ügyei ne tartozzanak a tanácsok hatáskörébe. A termelésigazgatást gyakorlatilag dekoncentrált szervek formájában oldották meg, a helyi és területi ipari termelési tanácsok létrehozásával, amelyek a Szociális Termelés Népbiztosságának voltak a helyi szervei. A mezőgazdasági termelés ügyeivel is centralizáltan foglalkoztak.

A felszabadulást követően országszerte nemzeti bizottságok alakultak, amelyek gyökerei a nemzeti ellenállási küzdelmekhez nyúlnak vissza. „A nemzeti bizottságok voltak a felszabadult nép hatalmának első képviselői.”¹ 1945 januárjában azonban az Ideiglenes Nemzeti Kormány végül is a régi önkormányzatok rendszerét állította vissza, és 1949-ben feloszlatták a nemzeti bizottságokat. Közben átmenetileg stabilizálódott a régi közigazgatási szervezet, a közigazgatási reform ügye a felszínen maradt. Éles viták folytak az ún. kerületi szint bevezetéséről, az önkormányzatok jellegéről, amelyre vonatkozóan még uralkodó volt az az álláspont, hogy az önkormányzatok az államon belül külön testet jelentenek az állami szervekkel szemben.²

Ebben az átmeneti időszakban a gazdaságirányítás megszervezése jelentette a legnagyobb problémát. Az önkormányzatok feladatai végül is egyre szűkültek, a legfontosabb szakigazgatási feladatokat dekoncentrált szervek látták el. A gazdaságirányítás szervezeti rendszerének kiépítésében fontos lépés volt a Tervgazdasági Tanács és az Országos Tervhivatal felállítása 1947-ben.

A fordulat évét követően az MDP I. kongresszusa útmutatásai alapján határozottabb állásfoglalások születtek a közigazgatás reformjára vonatkozóan, amelynek legérzékenyebb pontja a helyi szervek mikénti kialakítása volt. Közben folytak a tanácstörvény előkészületei,³ a napi problémák megoldására átmeneti intézkedéseket vezettek be. Az önkormányzatok önállóságáról folyó vitát a Gazdasági Főtanács azzal zárta le, hogy az „autonómia szervei által végzett funkciók is az általános közfeladatok szolgálatában állnak”,⁴ s ezzel politikailag el-

¹ BEÉR J. (1962): 84. o.

² A különböző elképzelésekről ld. részletesebben BEÉR J. (1962): 106–117. o.

³ BEÉR J. (1962): A szerző már idézett monográfiájának 126–130. oldalán részletezi az előkészületek kapcsán felvetődő elméleti és politikai megfontolásokat.

⁴ RÉNYI B. (1949): 68–77. o.

háritotta azt az akadályt, amely a helyi, területi szervek önállóságának elismerése előtt állt.

Az 1950. évi költségvetés az önkormányzatok irányítása alá tartozó néhány egészségügyi, szociális, kulturális intézmény fenntartását olyan formában biztosította, hogy meghagyott bizonyos saját bevételeket (bár az adórészesedés területi egyenlőtlenségeit kiszűrni nem tudta), s a hiányzó forrásokat állami támogatás keretében nyújtotta. Az önálló költségvetési tevékenység ellenőrzésére vármegyéenként pénzügyi, költségvetési osztályokat hoztak létre. A tanácsok tevékenységének finanszírozására szolgáló pénzügyi források alapvető típusai tehát csiráiban már az önkormányzatok működése idején megjelentek.

Meg kell jegyezni, hogy az önkormányzatok költségvetési részesedése 1950-ig fokozatosan 27,7⁰/₀-ról 7,2⁰/₀-ra csökkent!⁵ Ez a jelenség nyilvánvalóan összefüggött az önkormányzatoknak szánt átmeneti szerepkörrel. Tekintettel arra, hogy az önkormányzatok csekély gazdasági, irányítási hatáskörrel rendelkeztek, 1948-ban a vármegyékben és törvényhatósági jogú városokban gazdasági albizottságokat szerveztek, törekedve arra, hogy ez a régi szervezeti rend részét képező szervtípus illeszkedjék a szocialista tervgazdálkodás szükségleteihez. A gazdasági albizottságok lényegében a központi irányítást voltak hivatva közvetíteni. Irányításuk a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, s egyben e minisztérium látta el a koordinációs feladatokat a központi ágazati főhatóságok és a területi gazdasági albizottságok között.⁶ A gazdasági albizottságok előkészítő, javaslattevő szervek voltak, bár utasításra esetenként operatív feladatokat is elláttak. Tevékenységi körüket jól érzékelteti összetételük: elnök a főispán, helyettese az alispán, illetve polgármester, titkár a tervmegbízott, tagok a pénzügyigazgató, mezőgazdasági igazgató, építési és közmunkaügyi igazgató, közellátási felügyelő, a Magyar Nemzeti Bank megbízottja, illetve három választott tag.

2. Az 1950. évi I. törvény a tanácsokról miniszteri indoklása tartalmazza a törvény megalkotásánál irányadó alkotmányos alapelveket. Ezek szerint a tanácsok az államhatalom és az államigazgatás helyi szervei, melyek egységes rendszert alkotnak, közvetlen választásukkal egyben a legszélesebb tömegszervezetek is. A törvény azt a célkitűzést szolgálta, hogy a tanácsok vezessék a gazdasági, társadalmi és kulturális tevékenységet. Külön rendelkezik arról a törvény, hogy a helyi jellegű vállalatok irányítása a tanácsok feladata. Éppen a gazdasági hatáskörök tekintetében azonban az első tanácsotörvény és az alkotmány bizonyos ellentmondásba került. A tanácsotörvény a helyi gazdasági terv és költségvetés megtárgyalását és elfogadását, azok végrehajtásának ellenőrzését adta feladatul a tanácsok számára, míg az alkotmány csupán a terv és költségvetés előkészítéséről rendelkezett. A tanácsotörvény tehát e nyilvánvalóan szűk hatáskört továbbfejlesztette.

Az első tanácsotörvény, s különösen a későbbi végrehajtási rendelkezések lényegében meglehetősen centralizált igazgatási, irányítási viszonyokat teremtettek. Noha az előkészítés során a vélemény az volt, hogy az állami helyi szerveket többségükben a tanács alá kell rendelni, de már kezdettől fogva voltak szakágazatok, melyek függetlenedtek a tanácsoktól, s a központi igazgatási szervek is tö-

⁵ TIMÁR M. (1950): 334-340. o.

⁶ A témáról ld. részletesebben TÖMPE J. (1949): 116-123. o.

rekedtek közvetlen szervezeti vonalaikat helyben kiépíteni.⁷ A későbbiekben ez a tendencia csak erősödött, annak ellenére, hogy a tanácsrendszer bevezetésével éppen az örkormányzati és szakigazgatási szervek egyesítését, továbbá a helyi államigazgatás gazdasági irányító szerepének biztosítását kívánták elérni.⁸

„A tanácsrendszer a mezőgazdasági igazgatás területén fogja leggyorsabban meghozni döntő eredményeit...” – állapította meg *Erdei Ferenc* a tanács törvényt tárgyaló országgyűlési hozzászólásában.⁹ Valóban a tanácsok kezdettől fogva fontos szerepet játszottak a mezőgazdaság irányításában. A megyei és járási, községi végrehajtó bizottságok látták el a mezőgazdasági irányítás operatív feladatait. Az állami gazdaságok és olyan intézmények, amelyeket földrajzi vagy termelési különlegességükönél fogva nem lehetett az általános irányítás körébe vonni, függetlenek voltak a tanács szervektől, de végül is az összmezőgazdasági termelést tekintve – abban az időszakban – elenyésző arányt képviseltek. Meg kell jegyezni, hogy ezek a mezőgazdasági egységek azóta is speciális irányítási rendszerben működnek.

A tanácsok gazdaságirányítási, gazdálkodási feladatai azokra a tevékenységfajtákra, azokra a gazdasági egységekre terjedtek ki, amelyek helyi jellegűek voltak, és a lakosság ellátását végezték. A tanács ipar funkcióját először az MDP II. kongresszusa határozta meg 1951-ben. Eszerint a helyi javítási-szolgáltatási igények kielégítése, a helyi anyagi erőforrások kihasználása, az idős, csökkent munkaképességű és szociális szempontból rászoruló lakosság foglalkoztatása, a nagyipari termelés szükségletek szerinti kiegészítése tartozott a tanács ipar körébe.¹⁰

A tanácsok ipari osztályai nemcsak vállalatokat vezettek, hanem ellátták a magánkisipar felügyeletét, ellenőrzését is. A tanácsok hagyták jóvá a vezetésük alatt álló helyi vállalatok terveit és pénzügyi előirányzatait. A helyi és megyei tanácsok közötti munkamegosztás elve az volt, hogy mindazok az iparvállalatok, amelyek nemcsak a telephely, község vagy város szükségleteit látják el, hanem a nagyobb területi egység, a megye ellátását biztosítják, a megyei ipari osztály irányítása alá kerüljenek. A tanács törvény végrehajtási utasítása így fogalmazott: „Azt, hogy mely vállalatok tartoznak a tanács irányítása alá és azt, hogy a tanács irányítása alá nem tartozó vállalatoknak és gazdasági szerveknek milyen a tanáccsal való kapcsolata, az illetékes miniszter előterjesztésére a Népgazdasági Tanács határozza meg”. [Ld. 143/1950. (V. 18.) MT sz. rend. 21. § (2)] A helyi tanácsok által vezetett vállalatok üzleteredményei belekerültek a tanácsok költségvetésébe, így a településfejlesztés nagymértékben függött a vállalatok nyereségétől: „A tanács irányítása alá tartozó vállalatok nyereségét, illetőleg veszteségét a tanács költségvetésébe kell beállítani.” [143/1950. (V. 18.) MT sz. rend. 21. § (3)]

A Magyar Nemzeti Bank volt a gazdája a tanácsok hatáskörébe tartozó vállalatok hitelügyeinek, a tanács beruházások pénzügyi lebonyolítását pedig a Beruházási Bank végezte, amelyek centrális szervezet részei voltak, s a tanácsokkal nem álltak hierarchikus kapcsolatban. A megyei tanácsok pénzügyi osztályai az

⁷ BEÉR J. (1962): 166. o.

⁸ KÁDÁR J. (1950): A cikk az országgyűlési előadói beszédet tartalmazza. 217–227. o.

⁹ ERDEI F. (1950): 275. o.

¹⁰ A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Bp., 1956. Az öt éves terv első évének eredményei és további feladatainak a népgazdaság szocialista építése terén. Gerő Ernő előadói beszéde. 194–245. o.

addigi pénzügyigazgatóságok helyett, amelyek csupán adóbevételekkel foglalkoztak, kicsinyített, megyei jellegű pénzügyminisztériummá alakultak át, amelyek adóügyi irányító funkciójukat megtartva, magukba olvasztották a volt megyei számvevőségeket. A költségvetésnek, a hitelügyeknek és vállalati pénzügyeknek tényleges gazdája a tanács lett.¹¹

A kereskedelmi ellátásból a nagykereskedelem irányítása kormányzati szinten maradt, a helyi kiskereskedelem irányítása az ipari vállalatoknál említett munkamegosztási rendben történt. A kereskedelmi vállalatok üzleteredménye szintén a tanácsi költségvetés részét képezte.

A minisztériumok által irányított vállalatok tekintetében is voltak a tanácsoknak hatósági funkciói, ezenkívül figyelemmel kísérhették e vállalatok munkáját. Intézkedési joggal nem rendelkeztek, bár ez alól kivételt képeztek azok a vállalatok, amelyek bizonyos alapvető szolgáltatást kizárólagos jelleggel láttak el.

A tanácsi tervezés erősen centralizált rendben történt. A megyei tervek keretszámait a központi szervek határozták meg, amelyek alapján a terv és statisztikai osztályok készítették a terveket. Ezeket az osztályokat már a tanács, és nem az Országos Tervhivatal irányította közvetlenül.

A területfejlesztés vonatkozásában már az első ötéves tervünk célul tűzte ki az ország elmaradt területeinek fejlesztését, a beruházások, ipartelepítések decentralizálását, azzal a céllal, hogy a helyi szervek gazdasági bázisát erősítse, s az életkörülményeket kiegyenlítse. (Ebben az időszakban nagy lendületet vettek az ipartelepítési, kereskedelmi, közlekedési területi vizsgálatok, elsősorban a Terület-szervezési Intézet keretében.) Már ebben az időszakban elvként elhangzott a megyei tanácsok tervezési tevékenységével kapcsolatban, hogy a tanácsok törekedjenek a megyék önálló, komplex gazdasági egységekké való fejlesztésére. Ez persze nem jelenthette a népgazdasági célkitűzésekkel való szembefordulást, hanem a helyi erőforrások minél hatékonyabb kihasználását.¹³

Már 1950-ben – mint említettem – megmutatkoztak a főhatóságok centralizációs törekvései. A Népgazdasági Tanács e jelenség visszaszorítására határozatot hozott az államigazgatás racionalizálásáról, amelyben rögzítette, hogy a minisztériumok feladata az elvi irányítás. Előírta, hogy a helyi tanácsokkal való kapcsolat fenntartására a minisztériumok ne szervezzenek közbeiktatott szervezetet, minden miniszter külön állapítsa meg a Belügyminisztériummal együtt, melyek azok az általános jellegű, legfontosabb kérdések, amelyeket a Belügyminisztérium helyi tanácsok főosztályával is koordinálni kell.¹⁴

A tanácsok gazdaságszervező feladatainak, szerepkörének alakulásában fontos szerepet játszott a Minisztertanács 1952. évi határozata a tanácsok munkájának megjavításáról. A rendelkezés megértéséhez meg kell jegyezni, hogy ebben az időszakban a végrehajtó bizottságok meglehetősen nagy túlsúllyal rendelkeztek a tanácsszervezeten belül. E jelenséget végül is az a szabályozási megoldás idézte elő, hogy a tanácstörvény elvileg szinte korlátlan helyettesítési jogkört bizto-

¹¹ TIMÁR M. (1950): 335. o.

¹² GÁL T. (1950): 279–287. o.

¹³ VAS Z. (1950): 368–378. o.

¹⁴ GÁL T. (1950): 423–435. o.

sított a végrehajtó bizottságok számára.¹⁵ A végrehajtó bizottságok tanácsszerve-
zeten belüli dominanciája elősegítette a főhatóságok centralizációs törekvéseit, a
járási és községi tanácsok sem fejlődtek kellő mértékben. A határozat azt a koncepciót fogalmazta meg, hogy a tanácsokat mentesíteni kell a vállalatok opera-
tív gazdasági vezetése alól és e célra közpénzeserveket kell létrehozni. Kitért arra
is, hogy 1953-tól a tanácsokat olyan ellenőrzési, koordinációs jogosultságok il-
lessék meg, amelyekkel befolyásolhatják az irányításuk alá nem tartozó szerve-
ket, természetesen a fegyveres erők kivételével. Meg kell jegyezni, hogy az irány-
elvek végrehajtása nem valósult meg. A rendelkezést tulajdonképpen azért idéz-
tem fel, mert bizonyítja, a tanácsok gazdaságirányítási tevékenységében kezdettől
fogva talán a leggyengébb pont a minisztériumi vállalatokkal való kapcsolatok
elvi és jogi tisztázatlansága volt.

Ha most az 1950–1954-ig terjedő korszakot röviden jellemezni kellene, vé-
gül is azt kell megállapítani, a tanácsok megerősödését elsősorban gazdaságpoliti-
kai hibák akadályozták. A tanácsai szervek elsődleges feladatának a begyűjtési
tervek teljesítését tartották, és háttérbe kerültek a város- és községfejlesztéssel,
kommunális beruházásokkal kapcsolatos ügyek. Az az elképzelés sem valósult
meg, hogy a helyi jellegű vállalatokat átadják a tanácsoknak. A tanácsai tervezés
önállósulását nehezítette, hogy az Országos Tervhivatal és a megyei tanácsok
közé mereven közbeékelődtek a minisztériumok.¹⁶ „A tanácsönkormányzat kifej-
lődését nagymértékben akadályozta, hogy a tanácsok beruházási és egyéb tervei
a minisztériumok tervében szerepeltek, így a minisztériumok a tanácsok beruhá-
zási és egyéb anyagi kereteit év közben önhatalmúan meg tudták változtatni, s
ilyenkor sokszor a tanácsok rovására előnyben részesítették saját vállalataikat és
beruházásaikat.”¹⁷ A tanácsok gyakorlatilag nem voltak képesek területük gaz-
dasági, társadalmi folyamatait érdemben befolyásolni. 1954-ben már olyan túlzó
vélemények is elhangzottak, hogy a tanácsok lejáratják magukat. Ezt a bizalmat-
lanságot jelezte az is, hogy sok helyütt a mezőgazdasági irányítás hatékonyságát
szolgáló ún. termelési bizottságokat a tanácsok keretén kívül szervezték meg.¹⁸
A problémákat érzékelve 1954-ben kormánybizottság alakult az államigazgatás
racionálisítására. Ennek tanácsai szakbizottsága azon a véleményen volt, hogy
növelni kell a tanácsok jogkörét, főleg helyi gazdasági és kulturális ügyekben, be-
leértve a tervezés, beruházás, az anyaggazdálkodás és pénzügyek intézését is.

Ebben az időszakban (az 1954. évi 6. sz. tvr-rel) kiemelték a begyűjtési apar-
átust a tanácsai keretből. Az MDP III. kongresszusának határozatai nyomán,
azokra támaszkodva a kormánybizottság a Minisztertanács elé terjesztette javas-
latait az új tanács törvényre, ill. ehhez kapcsolódóan az alkotmány módosítására.

3. Az 1954. évi X. törvény, a második tanács törvény alapvető változásokat
eredményezett a gazdaság tanácsai irányításában is. A tanácsok államhatalmi jel-
legének erőteljesebb kidomborítását az alkotmány módosítás alapozta meg. Ennek
értelmében a tanácsok jogot kaptak arra, hogy a helyi népgazdasági tervet és

¹⁵ HALÁSZ J. (1954): Kategorikusan így fogalmaz: „Egyes végrehajtó bizottságok kisajátí-
tották a tanácsok hatáskörét!” 45. o.

¹⁶ MÓNUS L. (1954): 76–83. o.

¹⁷ HALÁSZ J. (1954): 51. o.

¹⁸ Az elfogadott álláspont a termelési bizottságokkal kapcsolatban az volt, hogy „ez a szer-
vezeti forma, amely összeköti a parasztok millióit az államhatalom helyi szervével, a ta-
nácsokkal.” Ld. bővebben: POGÁCSÁS GY. (1954): 58. o., illetve BEÉR J. (1962): 218. o.

költségvetést az állami népgazdasági terv és költségvetés keretén belül önállóan állapítsák meg. Rögzítették, hogy a tanácsok hatáskörébe tartozó szakigazgatási feladatokat a végrehajtó bizottságok szakigazgatási szervei önálló hatóságként látják el, s megszűnt a központi államigazgatási szerveknek az a joga, hogy a végrehajtó bizottságok mellett ágazatonként külön szervezetet létesítsenek.

A tanácstörvény biztosította a tanácsoknak a város- és községfejlesztési terv meghatározásának jogát. A tervezésen túl, főleg a beruházások, anyaggyártás, áruellátás, helyi árualapok feltárása, a pénzügyek területén bővültek a tanácsok gazdasági természetű jogosultságai. A költségvetési gazdálkodás merev szabályai enyhültek, átcsoportosításokra, póthitelfelvételre nyílt lehetőség. A helyi jellegű vállalatokat és intézményeket a tanácsok alá rendelték. Felelőssé tette a törvényhozó a tanácsokat a vállalatok és egyéb, az irányításuk alá tartozó szervek megfelelő működéséért, lehetővé vált, hogy a vállalatok terven felüli nyereségét felhasználhassák. A törvény a következőképpen fogalmaz: „A tanács irányítja a helyi mezőgazdasági és ipari termelést, a helyi kereskedelmet és közlekedést, város- és községgyártást, elősegíti a dolgozó parasztság önkéntes termelőszövetkezeti mozgalmát, a szövetkezetek megszilárdítását és fejlesztését [1954. évi X. törvény 6. § (2) b.]; biztosítja a tanács rendelkezése alatt álló állami vagyon helyes kezelését és felhasználását, valamint a tanács alá rendelt vállalatok és egyéb szervek megfelelő működését, a helyi szükségletek kielégítésére vállalatokat (szerveket) létesít.” [1954. évi X. törvény 6. § (2) c.]

Mint a korábbiakban már utaltam rá, az első tanácstörvény meglehetősen rendezetlenül hagyta a tanácsok és az irányításuk alá nem tartozó szervek viszonyát. A második tanácstörvény értelmében a tanácsoknak joguk volt beszámoltatni minden olyan szervet, amely a területen közreműködik a lakosság szükségleteinek kielégítésében. Ha a tanácsok javaslatait e szervek nem vették figyelembe, akkor a tanácsok jogosultak voltak észrevételeiket az illető szervek főhatóságaival közölni. (Ld. 1954. évi X. törvény 60–64. §) További részletes szabályozást adott az 1955. évi 11. sz. NET határozat, amely a véleménynyilvánításon, ellenőrzésen, beszámoltatáson kívül intézményesítette az ún. negyedévenkénti értekezleteket. Ezek az értekezletek szolgáltak arra, hogy a nem tanácsai szervek vezetőit a tanács összehívja, és megtárgyalják a területet érintő, koordinációt igénylő problémákat. (Zárójelben jegyzem meg, hogy e „koordinációs forma” jelenleg a pártbizottságok által rendezett ún. féléves koordinációs értekezlet formájában él tovább.) A NET határozat felsorolta azokat a szerveket, amelyekkel az állandó kapcsolattartás indokolt.

A gazdaságirányítási szerepköröket tekintve nem differenciált a törvény az egyes tanácsszintek között, sőt nem rendezte megnyugtatóan a tanács és a végrehajtó bizottság munkamegosztását sem, azonban más rendelkezései közvetve mégis orientációként szolgáltak a tanácsszintek közötti munkamegosztásra. Az elsősorban mezőgazdasági egységekkel foglalkozó járási tanácsok – mint ez a korábbi időszakban kiderült – nem voltak alkalmasak a városi tanácsok irányítására, a második tanácstörvény ezért a városokat közvetlenül a megyei tanácsok alá rendelte, és megteremtette a megyei város kategóriáját. Ez az irányítási rend alkalmasabb forma volt a városias fejlődés gyorsabb üteméből folyó és nagy beruházásokat igénylő, magasabb szintű feladatok teljesítéséhez.

A második tanácstörvényt követően még évekig lényeges aránytalanságok voltak az egyes tanácsai fokozatok között. Míg a fővárosi, a megyei és a megyei

jogú városi tanácsok hatásköre jelentősen bővült, addig szinte változatlan maradt a városi és községi szervek gazdasági hatásköre. A községi tanácsok közvetlen hatáskörébe például lényegében csak a mezőgazdasági magánszektor és egy-két intézmény irányítása tartozott.

A tanácstörvénynek nem volt egységes végrehajtási rendelete, hanem számos elnöki tanácsi, illetve minisztertanácsi speciális jogszabály részletezte az új tanácstörvényből eredő feladatokat. Részletesen rendelkezett a Minisztertanács a tanácsok irányítása alá kerülő vállalatokról: „A tanácsok irányítása alá kell rendelni mindazokat az ipari, építési, közlekedési, kereskedelmi, népművelési és egyéb vállalatokat, illetve intézményeket és piacokat, amelyek:

- a) döntően a helyi lakosság fogyasztási, illetve szolgáltatási szükségleteinek kielégítését látják el,
- b) döntően helyi anyagokat vagy a nagyiparban gazdaságosan fel nem használható melléktermékeket, hulladékokat dolgoznak fel,
- c) amelyek irányítását a tanácsok, illetve szerveik helyi adottságaik folytán gazdaságosabban tudják biztosítani.”

[Ld. 1091/1954. (XI. 5.) Mt. sz. határozat.] Ez utóbbi rendelkezés végül is lehetőséget adott a nem kizárólag helyi szükségletekre szolgáló vállalat alapítására is!

A III. kongresszust követő intézkedések nyomán mintegy 7600 helyi gazdasági egység került tanácsi irányítás alá, ami azonban még korántsem merítette ki a helyi gazdasági szervek teljes körét. 1960-ban a tanácsi vállalatok közül termelési, áruforgalmi és szolgáltatási érték szerint a megye irányítása alá 40⁰/₀, a járás irányítása alá 1,3⁰/₀, a városok irányítása alá már 56⁰/₀, községek irányítása alá 2,7⁰/₀ tartozott.¹⁹ (A tanácsi ipar kiterjesztése következtében hozták létre 1954-ben a Város- és Községgazdálkodási Minisztériumot, ami ugyan rövid életűnek bizonyult.)

1955-től a községi tanácsok községfejlesztési hozzájárulást vehettek ki. A községfejlesztési alap (mint abban az időben teljesen új konstrukció!) ezenfelül magában foglalta a tanácsi vállalatok terven felüli nyereségét és más többletbevételeket. Kormányhatározatok nyomán bővült a tanácsok tervezési hatásköre, bár elsősorban a fővárosi, megyei, megyei jogú városi tanácsok tekintetében.

A területi tervezés továbbra is nagy nehézségekkel küszködött, ugyanis a minisztériumok – a rájuk kötelező határozatok ellenére – továbbra sem közölték a fejlesztési tervek tanácsi gazdasággal kapcsolódó, a lakosságot érintő tételét.

A tanácsi gazdaságirányítási szerepkörben a második tanácstörvény nyomán jelentős változások következtek be elvileg, azonban a minisztériumok centralizációs törekvéseit a jogi szabályozás nem volt képes megakadályozni, a tanácsi irányítás alá tartozó gazdaság nem érte el az optimális mértéket. A tanácsok (különösen a helyiek) sok esetben nem tudtak élni lehetőségeikkel, felkészületlenség, érdektelenség miatt, problémák jelentkeztek a tanácsok pártirányításában is. E jelenségek az ebben az időszakban hozott pozitív intézkedések hatályosulását zömében megakadályozták.

4. *Az ellenfordalmat követő konszolidációban* hamarosan napirendre került a tanácsok tevékenységének továbbfejlesztése. Ezzel kapcsolatban túlzó vé-

¹⁹ A tanácsi vállalatok kialakulásával foglalkozik GYŐRI L. (1956) és TIMÁR M. (1960) cikke.

lemények is előfordultak, de végül is az az álláspont győzött, hogy nincs szükség a tanácstörvény átfogó reformjára, hanem tekintettel arra, hogy az abban rögzített elvek végrehajtása több területen akadozott, ezek következetes érvényesítésére kell törekedni. 1957-ben fordulat következett be a gazdaságirányítás rendszerében is. 1957 januárjában a kormány nyilatkozatában azzal a kérdéssel foglalkozott, milyen elvek alapján kell az állami irányítás és a gazdaság működését, rendszerét átalakítani. A nyilatkozatban rögzítette a kormány, hogy a központi irányításnak a legfontosabb kérdésekben kell érvényesülni. Nagyobb önállóságot kell azonban biztosítani az üzemeknek és a tanácsoknak. A mezőgazdaság irányítását a termelők anyagi érdekeltségén alapuló gazdaságpolitikai intézkedések révén kell végezni.²⁰

Az 1066/1956. Mt. sz. határozat továbbfejlesztette a tanácsok költségvetési gazdálkodását. A cél az volt, hogy a tanácsok kiadásait fokozatosan saját erőforrásaikból ill. a részükre átengedett előre szabályozott és tervezhető adóbevételekből fedezzék. (Míg 1957-ben a tanácsi kiadások 14,5⁰/₀-át fedezték a tanács saját és megosztott bevételei, addig 1959-ben már több mint 72⁰/₀-át.)²¹ 1958-ban egy újabb kormányhatározat nyomán lehetővé vált, hogy a tanácsok kiadásait – a beruházási kiadások kivételével – a bevételi forrásaikhoz mérten állapítsák meg, tehát ösztönözték őket a vállalatok nyereségének növelésére is, hiszen magasabb nyereségbefizetés esetén magasabb kiadásokat tervezhettek. (A fővárosi tanács a vállalati nyereség 8⁰/₀-át, a többi irányító tanács pedig 10⁰/₀-át kapta, mint saját bevételt.) Tovább enyhültek a községfejlesztési alappal való gazdálkodás szabályai, komoly lökést adva a kommunális fejlesztésnek.²²

Az MSZMP 1958 decemberi határozata nyomán meginduló termelőszövetkezeti mozgalomban a járási és községi tanácsok rendkívül fontos szerepet játszottak. A megalakult termelőszövetkezetek állami irányításában a tanácsszintek között racionális munkamegosztás alakult ki. A megyei tanácsok feleltek a megye területén a mezőgazdasági termelésért, s ennek érdekében elvi irányítást gyakoroltak. A járási tanácsok látták el közvetlenül a termelőszövetkezetek állami irányítását. Tevékenységükben eleinte túlburjánzott a hatósági felügyeleti jelleg, ezért követelményként fogalmazódott meg velük szemben a közgazdasági elemző munka, az üzemgazdasági szempontok erőteljesebb érvényesítése. A községi tanácsok kevés direkt jogosítvánnyal rendelkeztek a mezőgazdaság irányításában, feladatuk az volt, hogy általános községpolitikai tevékenységükkel biztosítsák a mezőgazdasági termelés társadalmi feltételeit.²³ A mezőgazdasági termelés irányításának szervezeti kialakulása egyik eklatáns példa arra, ahogyan a tanácsi szervezeti mechanizmus munkamegosztási, hatásköri vonatkozásaiban az aktuális gazdaságpolitikai, politikai feladathoz idomult. A termelőszövetkezeti mozgalom időszakában a községi tanácsok „emberközelsége” nélkülözhetetlen volt a szervezési feladatok megvalósításában. A konszolidált termelés beindulását követően előtérbe kerültek az irányítás közgazdasági, szakmai, minőségi oldalai, amelyre a községi tanácsi apparátus személyi állománya alkalmatlan volt. Ekkor kapott döntő szerepet a járási tanács, amely – elvileg – szakmailag kvalifikáltabb szakemberekkel rendelkezett.

²⁰ A nyilatkozatot idézi VARGA GY. (1966): 790. o.

²¹ Az alapadatokat ld. BEÉR J. (1962): 515–516. o.

²² ENDREI J.–ORLICSEK J. (1960): 140–154. o.

²³ VARGA A. (1961): 241–255. o.

A tanácsok saját pénzeszközeinek növekedése, ill. a termelőszövetkezetek elterjedése nyomán a településfejlesztésben kialakult korábbi beruházási arányok megváltoztak. A beruházások legnagyobb hányadát kitevő állami fedezetű beruházások mellett megjelent a községfejlesztési alaphól történő, ill. a termelőszövetkezeti pénzeszközökből finanszírozott fejlesztési tevékenység is.

A fejlesztési politikában újlag megerősítést nyert az egészségesebb területi arányok kialakítása. A második ötéves terv során felmerült előzetes elgondolások szerint a vidéki tanácsi ipar és a fővárosi tanácsi ipar termelése közötti aránynak 56,3-43,7⁰/₀-ról 1965-re 58,6-41,4⁰/₀-ra kellett volna változnia. Azt is meg kell jegyezni, hogy a terv nem állapított meg közvetlenül a tanácsok számára feladatokat, ami azt a korábbi szemléletet tükrözte, hogy a tanácsok csak a központi szervek irányító tevékenységén keresztül, mint végrehajtók képesek a területi folyamatokat befolyásolni. 1958-ban kormányzati kezdeményezés történt regionális vizsgálatok végzésére, s a regionális fejlesztési tervek kidolgozását a Minisztertanács az Építésügyi Minisztériumra bízta.

A községfejlesztésben a tanácsok időnként lehetőségeiken túl terveztek, és olyan beruházásokba kezdtek, amelyeket végül is nem tudtak fedezni, ezért 1960-ban bizonyos megszorító intézkedéseket vezettek be, például a községfejlesztési alap költségvetésében tartalékot voltak kötelesek a tanácsok előirányozni, továbbá csökkentették a községfejlesztési alap részére nyújtott állami támogatás mértékét.

Komoly problémák jelentek a kommunális gazdálkodásban. A kommunális igazgatás szervezetrendszere mind központi, mind helyi szinten megosztott volt. Országos szinten a lakásgazdálkodással az Építésügyi Minisztérium Lakás- és Kommunálpolitikai Főosztálya foglalkozott. Egyébként a többi terület egy részét a Nehézipari Minisztérium, ill. az Építésügyi Minisztérium más főosztályai hatáskörébe került. Érthető, ha tanácsi szinten – egységes központi irányítás hiányában – meglehetősen nagy volt a zűrzavar.²⁴ A tanácsok az árutermelésre való törekvés mellett háttérbe szorították a lakosság ipari-szolgáltatási ellátását. Ennek megakadályozására a Gazdasági Bizottság határozata alapján a tanácsoknak az állami vállalatok, szövetkezetek és a magánkisipar tevékenységét magába foglaló iparpolitikai tervet kellett kidolgozni, amelyben az árutermeléstől különválasztva tervezték a helyi iparpolitikai tevékenységet. Az Építésügyi Minisztérium az illetékes főhatóságokkal és a Minisztertanács Tanácsszervek Osztályával feladatul kapta a kommunális igazgatás szervezetrendszerére vonatkozó javaslat kidolgozását. 1964-től egységes beruházási szervezetet hoztak létre megyénként, költségvetési folyószámlás szervezet formájában.

Az MSZMP VIII. kongresszusának irányelvi nyomán a gazdálkodás szervezeti rendszerében jelentős változások következtek be.

Újra napirendre került a tanácsi ipar „profiltisztítása”, amelynek vezérelve továbbra is az volt, hogy elsősorban a kommunális ellátás körébe eső nem termelő vállalatok kerüljenek a tanácsi vállalati kategóriába. Jelentős vállalati összevonásokat hajtottak végre a nem tanácsi vállalatok körében is. 1963 végéig 552 vállalatot integráltak 144 nagyobb egységbe.²⁵ A vállalatok ágazati koncent-

²⁴ E problémát igen kritikus hangnemben teszi szóvá, ill. részletezi MÓNUS L. (1961): 606-615. o.

²⁵ MÓRÉ A. (1964): 883-903. o.

rációja nyomán szükségessé vált a minisztériumi irányítás átszervezése is. Felesleges volt a korábbi nagyméretű minisztériumi apparátus fenntartása, tekintettel arra, hogy csökkent az állami beavatkozás mértéke, ill. a hatáskörök jórészt decentralizáltak a vállalatok szintjére. A 2/1963. (I. 29.) Korm. sz. rendelet hozta létre a trösztöket és ipari nagyvállalatokat, amelyeket ipari középírányító szervezeteknek neveztek. Ezen intézkedés nyomán rendelkezett a kormány a szakfelügyeletről, amelyet a szakirodalom a nem hierarchikus ágazati irányítás őseként könyvel el.²⁶ Az összevonásokat követően kormányrendeletben rögzítették az állami vállalatok típusait az ipar területén. Eszerint minisztérium, tanács, ill. tröszt irányítása alatt működő nagyvállalatok, illetve vállalatok léteztek. A nagyvállalatok irányítását minden esetben a minisztérium látta el.

A közséféjlesztési munka tekintetében alapvető változásokat hozott az 1964. évi 21. számú törvényerejű rendelet és a 21/1964. (VIII. 25.) Korm. számú rendelet, amely egységesítette a korábbi részintézkedések, módosítások miatt lassan áttekinthetetlen szabályozást. E jogszabályok tették először lehetővé – a tanácsi és termelőszövetkezeti szférában lezajlott körzetesítést tudomásul véve – a közös fedezeti forrású létesítmények építését, s ezt nemcsak tanácsok között, hanem a tanácsok és a nem tanácsi szervek között is, bár a közös beruházást a megyei tanács végrehajtó bizottságának engedélyéhez kötötték. A közséféjlesztés állami támogatásában differenciált rendszert alakítottak ki. A községek támogatását továbbra is a lakossági befizetésekhez kötötték, a városoknál pedig megszüntették a 30 várost addig megillető külön dotációt, s a hozzájárulás mértékét a lakosság-szám alapján állapították meg.

Noha – mint láttuk – a második ötéves terv célkitűzése az volt, hogy csökkentse a fővárosi ipar egészségtelen túlsúlyát, a hatvanas évek első felében az iparfejlesztési korlátozások jelentős eredményei ellenére sem sikerült a korábbi torz területi arányokon változtatni. Míg a fővárosban munkaerőhiány volt, addig vidéken foglalkoztatási problémák jelentkeztek. A vidéki iparfejlesztési politika így kapcsolódott össze a tanácsi gazdaságirányítási tevékenységgel. A tanácsok egyrészt a tanácsi ipar fejlesztésével, másrészt a minisztériumi ipartelepítés, fejlesztés támogatásával járultak hozzá az ipar arányosabb területi elhelyezkedésének kialakításához. A hatvanas években az iparfejlesztés egyik módszere az volt, hogy tanácsok üzemeket adtak át minisztériumok részére, ami rendszerint az adott vállalat ugrásszerű fejlődését eredményezte.²⁷ Ez a gyakorlat összefüggött egyébként a tanácsi vállalatok profiltisztítási folyamatával is.

A településfejlesztésnek (városfejlesztésnek) döntő lökést adott az egy településen belüli koordinációról szóló 2/1964. (IV. 22.) GB sz. határozat, amely a tanácsok részére nagy lehetőséget biztosított a területükön létesülő minisztériumi beruházások koordinálásában. E koordinációs tevékenységet nagymértékben elősegítette a területi koordinációs bizottságok működése. 1970-ig valamennyi vidéki várost kötelezték az általános rendezési terv elkészítésére, amelynek jogszabályi megalapozását az 1964. évi III. törvény az építésügyről adta.

5. Az MSZMP KB 1964. decemberi határozata nyomán 1965-ben a kormány több visszaszorító, takarékosági intézkedést tett. (Emiatt 1965-t a „takarékoság évének” nevezték.) Az említett KB határozat azonban a „takarékoságnál” sok-

²⁶ SÁRKÖZY T. (1981): 21. o.

²⁷ TATAI Z. (1966): 342–352. o.

kal átfogóbb, lényegesebb gazdaságpolitikai program nyitánya, amely tulajdonképpen az új mechanizmus előkészítésének folyamatát indította el. A reformról folyó széles körű társadalmi, politikai, tudományos vita keretében már 1965-ben felmerült az új gazdaságirányítási rendszerhez idomuló igazgatási rendszer kialakításának igénye, a tanácsrendszer átfogó továbbfejlesztésének gondolata.²⁸

Az MSZMP IX. kongresszusán született határozat szerint szükségessé vált az új tanácstörvény megalkotása, amely figyelembe véve az új gazdaságirányítási rendszert, pontosan meghatározza a tanácsok helyét és feladatait. Az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletet hozott a tanácsszervek tevékenységének továbbfejlesztéséről. Ebben felhatalmazta a kormányt, hogy átmenetileg a tanácsi szervek hatáskörével és működésével kapcsolatban a hatályos törvények rendelkezéseitől eltérő szabályokat is kibocsásson. Így, noha az új tanácstörvény csak 1971-ben lépett hatályba, a gazdaságirányítás 1968. évi reformja a tanácsokat érintő alapvető szabályokat is magába foglalta. Többek között kialakították a költségvetési gazdálkodás új rendjét, a tanácsi tervezés rendszerét, a tanácsi fejlesztések bevételi forrásait, és elhatárolták az egyes tanácsi szervek és a különböző szintű tanácsok gazdasági feladatait.

III.

Ha most az előbbieik alapján a tanácsok gazdaságirányításban betöltött szerepét egészen röviden jellemezni akarjuk, talán a legfontosabb tendenciaként azt kell megállapítani, hogy a tanácsok soha nem végeztek közvetlen termelésirányítást, ill. szerepkörük folyamatos „tisztulása” során egyre kevésbé rendelkeztek direkt termelésirányítási jogosítványokkal. Mindez korántsem jelenti azt, hogy a tanácsok szerepét a gazdaság irányításában, a fejlesztési tevékenységben perifériálisnak tekintjük. A tanácsok az állami munkamegosztásban betöltött helyük, sajátos összetett államszervezeti jellegük folytán a gazdaság területi irányításának mindig, ha eltérő mélységben és formákban is, részesei voltak.

Az erőteljesen centralizált állami irányítás időszakában a direkt tervutasításos gazdaságirányítási rendszerben a centralizációs törekvéseknek a tanácsok ugyanúgy „szenvető alanyai” voltak, mint maguk a vállalatok, de ugyanakkor részben eszközei is, gondoljunk csak a terménybeszolgáltatásban betöltött szerepükre.

A gazdaságirányítás rendszerében 1957-től fokozatosan bekövetkezett változások (e korszakot „mérésékelt tervutasításos rendszernek” is nevezték) módosulást idéztek elő a tanácsok gazdaságirányítási szerepkörében is. Kibővült, megerősödött a tanácsok irányítása alá tartozó helyi ipar, számottevően emelkedett a településfejlesztésre fordítható pénzeszközök volumene, e pénzeszközök egyre nagyobb hányada helyi forrásokból került ki, enyhültek a felhasználás korlátai, növekedett a tanácsok tervezésében betöltött szerepe. Mindezek a változások nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a tanácsok valóban területük gazdáiként működhessenek.

²⁸ BIHARI O. (1965): Felveti a tanácsok hatáskörei szintenkénti és szervenkénti pontos szabályozásának szükségességét, utal arra, hogy nem megnyugtató a tanács alá nem rendelt szervekkel való kapcsolat szabályozása. TAKÁCS I. (1965): a tanácsdemokrácia fejlődését elképzelhetetlennek tartja a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése nélkül.

A tanácsok, mint államigazgatási feladatokat is ellátó szervek, kétségtelenül egyre inkább mentesültek mind a mezőgazdaság, mind a helyi ipar irányításának, felügyeletének operatív terheitől (ebben közrejátszott a vállalati, szövetkezeti önállóság erősödése, ill. a különböző középírányító szervek kialakulása), azonban a tanácsoknak az államhatalmi, népképviselési jelleget alátámasztó hatáskörei nem bővültek hasonló arányban.

Nem növekedett kellőképpen a tanácsok önállósága a számukra egyébként biztosított hatáskörök gyakorlása tekintetében. Az ún. kettős alárendeltség tág teret nyújtott a minisztériumok centralizációs törekvéseinek a tanácsi szakigazgatási szervek irányításán keresztül, ami egyben a tanácstestületek háttérbe szorítását jelentette. A tanácsszintek közötti munkamegosztásban egészségtelen dominanciával rendelkeztek a megyei és járási tanácsok a gazdasági irányítás területén is. A helyi szolgáltatási, lakossági ellátási tevékenységet folytató vállalatok, intézmények irányítása is jobbra a területi tanácsok hatáskörébe tartozott, a termelőszövetkezetek irányításában a községek szinte egyáltalán nem vettek részt.

A tanácsok rendelkezésére álló pénzeszközök – noha emelkedtek – mégis legfeljebb korlátozott felújítási és karbantartási munkálatok fedezését biztosították, az új létesítmények létrehozása szinte kizárólag központi költségvetésből történt. A tanácsok saját bevételei nem jelentettek gazdasági önállóságot egyrészt arányuk miatt, másrészt azért, mert – tekintettel arra, hogy évente állapították meg ezek mértékét – nem voltak tervezhetők.

A tervezés rendszere is elsősorban vertikális, ágazati jellegű volt, a területi tervezés pedig rendkívül szabályozatlan, s kizárólag az Országos Tervhivatal hatáskörébe tartozott.

A többszöri próbálkozás ellenére is rendezetlen maradt a nem tanácsi szervekkel, elsősorban a minisztériumi vállalatokkal való kapcsolat, szinte áthidalhatatlan akadályokba ütközött a területi koordináció.

A gazdasági mechanizmus reformjának gondolata – a fentiek alapján – érthetően párosult a tanácsrendszer továbbfejlesztése szükségességének felismerésével. A gazdasági mechanizmus szelleme határozta meg a tanácstörvény alapvető rendelkezéseit. A mechanizmus évében hatályba lépett jogszabályok a tanácsokra vonatkozóan azokat a területeket rendezték, amelyek a leginkább neuralgikus pontjai voltak a tanácsi gazdasági tevékenységi körnek. Ezek a jogszabályok, ill. a harmadik tanácstörvény a tanácsi gazdaságirányítási szerepkör tekintetében számtalan döntő jelentőségű, pozitív változást hoztak.

Több mint tíz év távlatából azt mondhatjuk azonban, hogy a harmadik tanácstörvény is hagyott maga után gondokat, s nem sikerült a korábban is problémaként jelentkező kérdések mindegyikét megoldani. Ez a kutatás is – melynek egyik részterületét tárgyalta a tanulmány – azt a célt szolgálja, hogy ehhez a fokozatosan tisztuló, előrehaladó fejlesztési tevékenységhez tényfeltárással, és elméleti kérdések elemzésével hozzájáruljon.

IRODALOMJEGYZÉK

- BEÉR J. (1962): A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960). Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BIHARI O. (1965): A képviselői demokrácia. – Társadalmi Szemle. 8–9. sz. 42–55. o.
- CSÁKI L. (1961): A termelőszövetkezetekkel kapcsolatos községi hatáskör. – Állam és Igazgatás. 2. sz. 110–120. o.
- ENDREI J.–ORLICSEK J. (1960): A községfejlesztési alap a statisztika tükrében. – Állam és Igazgatás. 2. sz. 140–154. o.
- ENDREI J. (1964): A tanácsok községfejlesztési munkájának szabályozása. – Állam és Igazgatás. 12. sz. 1122–1129. o.
- ERDEI F. (1950): A mezőgazdasági igazgatás a tanácsrendszerben. – Állam és Közigazgatás. 4–5. sz. 273–279. o.
- GÁL T. (1950): A helyi gazdálkodás kérdései. – Állam és Közigazgatás. 4–5. sz. 279–287. o.
- GÁL T. (1950): Az államigazgatás racionalizálása. – Állam és Közigazgatás. 5–6. sz. 423–435. o.
- GYŐRI L. (1956): A tanácsi szervek gazdasági irányító munkája. – Állam és Igazgatás. 3. sz. 156–166. o.
- HALÁSZ J. (1954): Az állami központosítás és a tanácskormányzat. – Társadalmi Szemle. 2. sz. 45–62. o.
- HALÁSZ J. (1959): A járási és községi tanácsok szerepéről és hatáskörüik fejlesztéséről a mezőgazdasági termelőszövetkezetek állami irányításában. – Jogtudományi Közlöny. 10–11. sz. 505–513. o.
- KÁDÁR J. (1950): Belügyminiszter országgyűlési beszéde a helyi tanácsokról. – Állam és Közigazgatás. 4–5. sz. 216–227. o.
- LÁSZLÓ A. (1950): A tanácsok és a bankszervezet. – Állam és Közigazgatás. 8–9. sz. 542–548. o.
- MÓNUS L. (1954): Az állandó bizottságok bevonása a tanácsok tervező munkájába. – Állam és Igazgatás. 2. sz. 76–83. o.
- MÓNUS L. (1961): A kommunális igazgatás problémái. – Állam és Igazgatás. 8. sz. 606–615. o.
- MÓRÉ A. (1964): Az iparászervezés szervezeti és jogi problémái. – Állam és Igazgatás. 10. sz. 883–903. o.
- NAGY J.-NÉ (1960): A tanácsi ipar minisztériumi irányításának egyes problémái. – Állam és Igazgatás. 2. sz. 81–89. o.
- NYERS R. (1965): Gazdaságirányítási rendszerünk problémái. – Társadalmi Szemle. 7. sz. 10–30. o.
- POGÁCSÁS GY. (1954): Helyi tanácsaink szerepe a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló párt- és kormányhatározat végrehajtása terén. – Állam és Igazgatás. 2. sz. 57–65. o.
- RÉNYI B. (1949): Az 1950. évi költségvetés főbb problémái. – Állam és Közigazgatás. 6. sz. 68–77. o.
- SÁRKÖZY T. (1981): Az ágazati irányítás fejlődésmenete, fejlesztési koncepció, különös tekintettel az iparirányításra. – Gazdaság és Jogtudomány. 1–2. sz. 13–55. o.
- STARK A. (1966): A helyi ipar szerepe a magyar népgazdaságban. – Közgazdasági Szemle. 7–8. sz. 958–964. o.
- SZAMEL L. (1954): Az új tanácstörvény. – Társadalmi Szemle. 8–9. sz. 13–28. o.
- SZIRA T. (1966): Az ipari ágazati koncentráció kérdéséhez. – Közgazdasági Szemle. 7–8. sz. 877–890. o.
- TAKÁCS I. (1965): A tanácsdemokrácia fejlesztésének jogi eszközei. – Állam és Igazgatás. 12. sz. 1069–1079. o.
- TATAI Z. (1966): A tanácsok szerepe az ipar arányosabb területi fejlesztésében. – Állam és Igazgatás. 4. sz. 342–352. o.
- TIMÁR M. (1950): A megyei tanács pénzügyi osztálya. – Állam és Közigazgatás. 4–5. sz. 334–340. o.

- TIMÁR M. (1959): A tanácsok gazdasági és pénzügyi önállóságának fejlődése. – Állam és Igazgatás. 9. sz. 441–458. o.
- TIMÁR M. (1960): A tanácsok gazdasági szerepének megnövekedése. – Állam és Igazgatás. 8. sz. 595–602. o.
- TÖMPE I. (1949): A gazdasági albizottságok működéséről. – Állam és Közigazgatás. 6. sz. 116–123. o.
- VARGA A. (1961): A tanácsi munka új vonásai. – Állam és Igazgatás. 4. sz. 241–255. o.
- VARGA GY. (1966): A gazdasági mechanizmus reformja. – Közgazdasági Szemle. 7–8. sz. 785–797. o.
- VAS Z. (1950): A megyei tanácsok gazdasági feladatai. – Állam és Közigazgatás. 6–7. sz. 368–378. o.

ФОРМИРОВАНИЕ СФЕРЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКОЙ СОВЕТОВ ДО ТРЕТЬЕГО ЗАКОНА О СОВЕТАХ

ИЛОНА КОВАЧ ПАЛЬНЭ

Автор показывает изменения, происходившие в сфере деятельности управления экономикой Советов в структуре рубежей эпох, определяемых в регулировании системы Советов, также как на практике экономической политики.

Рассматривая период от освобождения до образования Советов (1950 г.) автор останавливается на мероприятиях, содействовавших подготовке введения системы Советов, то есть на тех, которые временно стали необходимыми на практике управления экономикой.

Деятельность управления экономикой Советов была урегулирована постановлениями первого закона о Советах только в общих чертах. Автор занимается и тем, каким образом чрезмерно централизованное управление препятствовало использованию редких возможностей позволяемых юридическим регулированием. Второй закон о Советах и ряд мероприятий, исполняющих его старались точнее органичивать сферы деятельности, сделаны попытки оттеснить на задний план стремления к централизации министерств, в некоторой степени расширились денежные средства Советов, уменьшились обусловленности использования, расширялась сфера местной промышленности, управляемой Советами. Советы в некоторой мере стали более самостоятельными, но это характерно в первую очередь для уровня областей и административных районов.

Целевые установки консолидации после контрреволюции не выходили за рамки принципов, выполненных во втором законе о Советах, однако настаивали на его фактическом исполнении. Социалистическое преобразование сельского хозяйства представляло собой значительные изменения в экономической сфере деятельности Советов. Одной из решающих задач Советов стало управление сельскохозяйственными кооперативами, в первую очередь на уровне района или области.

В деятельности развития сел также все укреплялась роль и экономическая мощь Советов.

В первой половине шестидесятых годов стало все очевиднее, что система управления экономикой нуждается в коренном перевороте. Одновременно с подготовкой реформы хозяйственного механизма начиналась работа для дальнейшего развития системы Советов. Меры, принятые в 1968-м году в основном коснулись правовых норм ведения хозяйства, заранее сигнализируя основные права сферы деятельности Советов, создаваемой в новом законе о Советах.

В заключение автор подводит итоги, устанавливая, что хотя сфера деятельности управления экономикой Советов в большой мере участвовала в мероприятиях децентрализации государственного управления, однако и в дальнейшем не располагают такими глубокими и сильными правовыми нормами, которыми могли бы функционировать как хозяева данной территории.

CHANGES IN THE ROLE OF COUNCILS AS ECONOMIC MANAGERS UP TO THE 3RD COUNCILS ACT

Ilona Kovács, Mrs Pál

Author presents changes in the role of councils as economic managers considering them as markers of the different periods in the practice of economic policy and in the operation of the councils system.

When describing the period between the liberation and the formation of councils in 1950 she reviews the measures that served the preparation and introduction of the councils system or became temporarily necessary in the everyday practice of economic management.

The provisions of the First Councils Act regulated the activities of councils as economic managers only in broad outlines. The author also points out that the realizations of the rather limited possibilities ensured by the legal measures was prevented by a strong centralizing tendency. The Second Councils Act and the measures brought for its implementation attempted to determine the spheres of authority more clearly than it was done before; efforts were also made to suppress the centralizing endeavours of the ministries in consequence of which the restrictions on the utilization of local resources were partly lifted and the sphere of local industry administered directly by the councils also enlarged. Councils became slightly more independent but this improvement could only be observed at county and district levels.

The goals set in the years of consolidation after the counterrevolution of 1956 did not go beyond the principles of the Second Councils Act but urged their correct implementation.

Considerable changes in the economic functions of councils were brought by the socialist transformation of agriculture. Councils were commissioned to act as managers of the co-operatives primarily at district and county levels. The role and economic power of councils became more and more dominant in the field of settlement development as well.

In the early 60s it became quite obvious that our system of economic management required a thorough reshaping. Parallel to the preparations for the reform of the economic mechanism works aimed at improving the system of councils also started. The measures introduced in 1968 changed the principles upon which the economic management activities of the councils were based thus anticipating the main regulations of the councils' economic management to be encoded in the Third Councils Act.

In the end the author gives a brief summary and points out that although the role of councils in economic management has considerably increased since then, and the councils have benefited from the decentralization of state administration, they still lack the authority that would enable them to act as real managers of a given district.

SZEMBENÁLLÁS VAGY VISZONOSSÁG?

A központosított államhatalom és a helyi önállóság dialektikája
a szocialista gazdaság területi irányításának előtörténetében

HORVÁTH GYULA

A dolgozat a fiatal szovjet állam gazdaságszervező tevékenységének területi mozzanatait veszi sorra. A lenini időszak egyes periódusaiban vizsgálja a gazdaságirányítás központi és helyi intézményrendszereinek a funkcióit, azok kölcsönhatásait. Értékeli a NEP területi szervezetrendszerét egyes elemeinek működését, majd összefoglalja a gazdaság ágazati és területi irányítása közötti összhang megbomlásának az okait.

1. A lenini területi gazdaságpolitika összefüggéseinek időszerűsége

A már évtizede tartó világgazdasági korszakváltás ismert kihívásaira a szocialista országok gazdaságaik intenzifikálásának a meggyorsításával válaszoltak. A gazdaság minőségileg új pályára történő átállításában szinte mindenütt fontos szerep jutott a gazdaságot működtető és irányító rendszerek felülvizsgálatának is. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a szocializmus építésének a 60-as évek végén lezárult időszakában kialakított gazdasági mechanizmusokat az új típusú fejlődés növekedési feltételeinek megfelelően módosítani szükséges. A szocialista tervgazdaságok domináns irányítási viszonyai miatt kézenfekvő volt, hogy az első érezhető változásokra szinte mindenütt a központi irányítás módszereiben, esetenként szervezeti rendszereiben és a vállalati szféra tevékenységének a szabályozásában került sor.

A társadalmi munkamegosztás ágazati összefüggéseit érintő változtatásokkal párhuzamosan a társadalmi-gazdasági folyamatok térbeliségét tanulmányozó tudományágazatok eredményei azonban egybehangzón arra hívták fel a figyelmet a szocialista országokban, hogy a jövőbeni fejlődés szempontjából a térbeliség kategóriáinak a korábbiaknál tudatosabb alkalmazására van szükség. A gazdasági növekedés alapvető tényezőiben bekövetkezett súlyponteltolódások miatt nemcsak a gazdasági növekedés, a társadalom és a gazdaság kapcsolata került minőségében más megvilágításba, hanem egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a centralizációnak és a decentralizációnak a gazdaságpolitikán belüli arányából adódó strukturális kérdések is. A területi munkamegosztás szabályszerűségeinek a gazdasági mechanizmusokba való konzekvens beépítését tehát egyrészt a szocialista országokban lejátszódó gazdaság szerkezeti átrendeződések (amelyekben egyébként a termelőerők fekvésbeli viszonyainak mind jobban hatékonyságserkentő szerepet szánunk), másrészt pedig azok a folyamatok is sürgetik, amelyek a társadalom és a gazdaság további demokratizálódásában, a politikai rendszerek továbbfejlesztésében bontakoznak ki.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a szocialista országok kommunista- és munkáspártjai legutóbbi kongresszusainak határozatait vagy az 1981–1985 közötti időszakra készített népgazdasági terveket, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a társadalmi újratermelésben mindenütt komoly eszköz-funkciót tulajdonítanak a gazdasági tevékenységek térbeli allokációjának, valamint – az általános irányítási rendszer jellegétől függően országonként természetesen eltérő módo és mértékben – a gazdaság irányítási rendszerének a tökéletesítésében feladatokat határoztak meg a területi irányítás erősítésének az érdekében is. Az SZKP XXVI. kongresszusán „A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlesztésének fő irányairól...” hozott határozat tükrözi talán a legátfogóbban ezeket a törekvéseket. Így olvashatunk erről: „Tökéletesíteni kell az irányítás szervezeti strukturáját. Intézkedéseket kell tenni a főhatósági megosztottság leküzdésére, az ágazati és a területi irányítás teljesebb összekapcsolására. Jobban kell koordinálni a központi, az ágazati és a helyi irányító szervek tevékenységét a gazdaságfejlesztés kulcsfontosságú problémáinak hatékony megoldása érdekében.”¹

Eppen a Szovjetunió hatvanéves gazdasági fejlődésének a tapasztalatai bizonyítják a legmeggyőzőbben, hogy – a szocializmus fejlettebb szakaszaiban – a kizárólag ágazati vagy alapjaiban csak tércentrikus elveket érvényesítő gazdaságirányítás fékezi a gazdasági növekedést. Ugyanis – ha eltekintünk az Októberi Forradalmat hamar követő hadikommunizmus időszakától – a szovjet gazdaságirányítási rendszer fejlődésében négy olyan, viszonylag hosszabb periódus különíthető el, amelyeket az ágazati és a területi rendező elvek kölcsönhatásában bekövetkezett markáns változások jellemeznek. 1921–1932 között a gazdaságirányítás területi, az 1933-tól 1956-ig terjedő időszakban annak ágazati elemei domináltak, 1957–1965 között ismét a területi szempontok voltak túlsúlyban – illetve pontosabbak vagyunk, ha azt mondjuk, hogy a gazdaság szervezetrendszerében a területi szint volt az összetettebb és átfogó, a korábbi időszakhoz képest újszerű intézkedéssorozatok szférája –, majd 1966-tól kezdődően a gazdaság irányításában az ágazati és a területi irányítás összhangjának a megteremtését szolgáló törekvéseknek lehetünk tanúi. Ez utóbbi, napjainkig tartó periódusban érvényesülnek a legteljesebb formában az ágazati és a területi irányítás dialektikus egységének a követelményei, azok, a társadalmi-gazdasági viszonyok térbeliségéből eredő törvényszerűségek, amelyek feltárásában és gyakorlati alkalmazásában – mint látjuk majd – *Lenin* személyének kiemelkedő jelentősége volt.

Tehát ma, amikor egyre átgondoltabban keressük a gazdaság működtetéséhez szükséges korszerű szervezeti rendszerek kialakításának az elveit, figyelembe kell vennünk, sőt, ha újabb ismeretek birtokában megalapozottnak tartjuk, mélyebb összefüggéseket célszerű levonnunk a szocializmus építésének történelmi tapasztalataiból. Az így feltárt elméleti tételekből, a gyakorlati cselekvés eredményeiből, s nem utolsósorban a gazdasági építőmunka hajdan volt módszereinek az ismételt átgondolásából nemcsak a fejlődés vonulatait rajzolhatjuk meg árnyaltabban, hanem – kellő mérlegeléssel – magyarázatot kaphatunk arra is, hogy az egyes gazdasági korszakokban a fejlődés objektív és szubjektív adottságai és feltételei milyen szervezeti formák létrejöttét segítették elő, s ezek működése – valamint a mögöttük meghúzódó módszerek alkalmazása – milyen eredményekhez vezetett. S különösen fontos, hogy a mai szocialista gazdasági viszo-

¹ Az SZKP XXVI. kongresszusa (1981) 289. o.

nyok korai előtörténetének, a fiatal szovjet államnak a gazdaságszervező intézkedéseit a maguk teljességében – a későbbi korszakok még ma is érezhető, egyszerűsítést sugalló hatásait kiszűrve –, tartalmi és formai egységükben vizsgáljuk. Véleményünk szerint ez *Lenin* elméleti örökségére is vonatkozik. Annak ellenére ugyanis, hogy *Lenin*nek a szocialista gazdaságirányítással kapcsolatos nézeteit számtalan monográfia, tanulmány és cikk feldolgozta már, nem érezzük azt, hogy teljes spektrumában ismernénk gazdasági koncepciójának valamennyi elemét, s már csak azért sem lehet teljes a napjaink kérdéseire adandó válaszok marxista-leninista tudományos megalapozása. Arról van szó nevezetesen, hogy ha ma gazdasági fejlődésünkben jelentős szerepet akarunk szánni a gazdaság térbeli összefüggéseinek, ha tovább kívánjuk tágítani a területfejlesztés elméleti rendszerét, ha gazdaságpolitikánkban egyre inkább építeni szándékozunk a helyi alkotókésztségre is – hogy csak néhányat említsünk időszerű feladataink közül –, nem érdektelen, sőt egyértelműen elengedhetetlen az is, hogy rendszerbe foglalva fel-elevenítsük a lenini hagyaték számunkra érdekes fejezeteit és a fiatal szovjet állam gyakorlati gazdaságszervező tevékenységének eddig esetleg más összefüggések kapcsán szóba hozott, vagy valamilyen okok folytán az érdeklődés középpontján kívül rekedt mozzanatait.

A lenini elméleti rendszer fejlődésének szokásos periodizálását követve mi is azt állapíthatjuk meg, hogy *Lenin* területi-gazdasági összefüggéseket taglaló tevékenységében lényegében két jelentős szakasz különíthető el. Az első periódus az Októberi Forradalom előtti korszakra esik, amikor egyfelől az oroszországi kapitalizmus általános és sajátos fejlődéstörvényeinek vizsgálata során a marxi történelmi és dialektikus materializmus eredményeit felhasználva a területi összefüggések egész sorozatát tárta fel, másfelől pedig a szocialista forradalomra való felkészülés jegyében kidolgozott programjaiban, összeállított vitairataiban, téziseiben a majdani szocialista állam hatalmi, politikai és gazdasági struktúrájában érvényesítendő területi szempontok tükröződnek. A szocialista gazdálkodás intézményi berendezkedésének általános – a forradalom előtt inkább logikai úton bizonyított absztrakt – lenini alapelvei a második periódusban, 1917 után konkretizálódtak, és a gyakorlati tapasztalatok hatására formálódtak. Ugyanez vonatkozik az ország termelőerőinek szervezésével kapcsolatos nézeteire is.

Tanulmányunkban a lenini életmű forradalom előtti szakaszának elemzésétől eltekintünk,² mindössze arra vállalkozunk, hogy vázoljuk az új típusú állam területi intézményrendszere kiépítésének általunk lényegesnek tartott mozzanatait, s összefoglaljuk egy korai – mai hazai gondjaink láttán nem csupán a sok közül egy – szocialista területi intézménytípus kialakításának elveit és működésének tapasztalatait, s mindezzel adalékot szolgáltatassunk a nálunk napjainkban a területi gazdaságirányítás bizonyos részösszefüggéseit még csak elsősorban a közgazdasági oldaláról megközelítő kutatások számára. De nem titkolt szándékunk az sem, hogy gondolatainkkal a területi gazdaságirányítás gazdaságpolitikánk fogalom- és eszközrendszerébe való integrálásának a lehetőségeire és szükségességére is felhívjuk a figyelmet.

² Ld. erről részletesen HORVÁTH GY. (1982b)

II. Az Októberi Forradalom első lépéseitől a hadikommunizmus naturálgazdálkodásáig

Tekintettel arra, hogy a forradalom pillanatában a fő feladat a politikai hatalom megragadása volt, az éppen csak megszületett szovjet állam *első dekrétumai* a hatalmi viszonyok átalakításáról intézkedtek. Ami azonban a későbbi gazdasági intézményrendszer megszervezésének irányába tett legelső lépéseket illeti, az 1917–1918 fordulóján kiadott több utasítás is figyelmet érdemel. A gazdaság igazgatását először (még 1917 novemberében) a munkásellenőrzésről, majd a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsról szóló rendelettel intézményesítették.³ Ez utóbbi szerv legfőbb feladata a népgazdaság és az állami pénzügyek szervezése, a központi és a helyi irányítást végző intézmények – ide értve a munkásellenőrzés szerveit is – tevékenységének az összehangolása volt. De a helyi államhatalmi szervek kialakítását szabályozó, ez idő tájt kibocsátott rendeletek is magukban foglalják a lenini területi gazdaságirányítás főbb dimenzióit. A belügyi népbiztos például 1918 januárjának legelején felhívást intézett az ország lakosságához a *helyi önkormányzatok* megszervezéséről, s egyebek mellett a következőket hangsúlyozta: „A helyi szovjethatalom megerősítésével kapcsolatban figyelmet érdemel az igazgatási funkciók új elosztása a kormányzóságok és körzetek egyes pontjai között, általában a közigazgatási határok megváltoztatása. Sok kormányzósági és körzeti központ napjainkig őrzi kizárólag igazgatási központ jellegét, ugyanakkor ugyanazoknak a kormányzóságoknak és körzeteknek más pontjai az ipari és kereskedelmi élet központjai. Most, amikor a helyi igazgatás szerveivé a szovjetek válnak, teljesen világos, hogy az igazgatási központokat is át kell telepíteni azokba a városokba, amelyeknek szovjetjei jelentősebbek, tevékenyebbek és befolyásosabbak, azaz a fejlett ipari és kereskedelmi élettel rendelkező városokba... A kormányzóságokra, körzetekre és járásokra való régi felosztás is elavult, és számos terület, amely különböző igazgatási körzethez tartozott, gazdaságilag is közeledett egymáshoz.”⁴ Majd január végén a Népbiztosok Tanácsa – Lenin aláírásával – dekrétumot tett közzé a területi-közigazgatási egységek új határainak a megállapításáról.⁵ A rendelet a határmódosítások eldöntését a munkás-, katona-, paraszt- és béresküldöttek helyi szovjetjeinek a hatáskörébe utalta, s legfontosabb szempontnak a gazdasági viszonyok és kapcsolatok érvényesítését jelölte meg. A szovjethatalom közigazgatási kérdésekben hozott első rendelete tehát az eredeti formában tartalmazta az igazgatási területbeosztás és a gazdasági körzetesítés egységének lenini alap gondolatát.

Az oroszországi forradalmi viszonyok sajátosságai – a lakosság többségének tájékozatlansága az államépítés marxista elveiről, az anarchizmus és a szindikalizmus napi politikai harcokban való aktív jelenléte – miatt jól alkalmazható és kevésbé megfelelő elvek, módszerek és törekvések jellemezték a szovjet állam első két esztendejét. A különböző területi szervezeti megoldások ütközésének egyik forrása az *autonómia* és a *föderalizmus* különböző álláspontokról való megítéléséből fakadt. Annak ellenére, hogy a III. oroszországi szovjetkongressz-

³ Az első szovjet alkotmányig megjelent fontosabb dekrétumokat ld. KOVÁCS I. (1980)

⁴ Uo. 170–171. o.

⁵ Ld. Szobranie zakononij i rasporjzsenij rabocsego i kreszt'janszkogo pravitel'stva. No. 21., 1918., sz. 302–303. Bővebben ismerteti ALAMPIEV, P. M. (1959): 61–62. o.

szuson, 1918. január 28-án elfogadott határozat – „Az Oroszországi Köztársaság föderatív intézményeiről” – a lenini demokratikus centralizmus szellemében fogalmazódott meg, azaz minden kétséget kizáróan rögzítette: föderáció csakis azokon a területeken szervezhető, amelyek sajátos életmódja, nemzeti összetétele eltér környezetükétől – mégis viszonylag hosszú ideig fennmaradtak a majd hogy nem független államisággal rendelkező, saját kormányt, népbiztosokat választó, helyi pénzt kibocsátó önálló „köztársaságok”. Az anarcho-szindikalista eszméből táplálkozó helyi szeparatista törekvések, az urali, a kurszki, a tveri, a kalugai köztársaságoknak a központi kormány rendelkezéseivel ellentétes lépései, vagyis a decentralizmusnak a stabilizálódást gyengítő következményei miatt került le a napirendről az új, nagyobb területi közigazgatási egységek, az úgynevezett területi egyesülések további szervezésének a kérdése is. Ezek a „területi konföderációk” alkották a szocialista állami területi berendezkedésre irányuló kísérletek harmadik irányát. (Mint láttuk, az egyik – a lenini – törekvés az igazgatási és a gazdasági körzetesítés összhangján alapuló, a demokratikus centralizmus elveit tükröző államszervezet megteremtése volt, a másik irány a föderáció címén, partikuláris érdekek szolgálatában az országot decentralizált területegységekre feldaraboló anarcho-szindikalista koncepciók körül rajzolódott ki.) A többihez hasonlóan ez a területi szerveződési forma sem volt előzmények nélküli. A területi, kormányzóságközi egyesülések gondolata ugyanis már a forradalom előtt felmerült, sőt az illegalitásban levő bolsevik párt mozgalmi munkáját a nagy ipari központokban a több kormányzóságot átfogó bizottságok szervezték. Ezek működésének tapasztalatait is mérlegelve 1917 márciusában a szovjetek oroszországi tanácskozása úgy foglalt állást, hogy 9 – tényleges politikai és gazdasági potenciáljukkal számos kormányzóságra hatást gyakorló – nagyipari proletárközpont körül integrálódó területi egységet kell szervezni. A 14 kormányzóságot felölelő moszkvai területi egyesülést további – 4–8 kormányzóságból álló – három megalakítása követte.

A három nagy irányzat közötti küzdelem az első szovjet alkotmány előkészítésének az időszakában öltötte a legnagyobb méreteket. A bolsevik párt *Lenin* köré tömörülő többsége az alkotmánytól mindenképpen azt várta, hogy az deklarálja a helyi és a központi szervek működésének helyes összhangját, míg a területi föderalisták nem mondtak le eredeti elképzeléseikről, mi több, voltak olyan irreális ábrándok is, amelyek szakmai szövetségek föderációjára kívánták építeni az államot. A párt lenini vonala tehát – a demokratikus centralizmus jegyében – az ellenfeleivel vívott kétfrontos harcban a központosított államhatalom lehető legteljesebb biztosítására törekedett, ugyanakkor határozottan fellépett a hierarchikus területi elvek érvényesítéséért is.

Lenin a tömegek, a párttagok, a párt vezető szervei egyes tagjainak értetlenségét, ingadozását, olykori ellenlépéseit tapasztalva, számtalan alkalommal fejtette ki a *központosított állambatalom és a helyi önállóság dialektikus összefüggését*. A gazdasági igazgatás elemi intézményrendszereit megalkotó dekrétumok megjelenésének az idején már úgy foglalt állást, hogy: „Harcolni kell az ellen, hogy mindent egy kaptafára húzzunk, és harcolni kell minden olyan kísérlet ellen, amely felülről akar egyöntetűséget bevezetni... A demokratikus és szocialista centralizmussal nem fér össze sem az egy kaptafára húzás, sem a felülről bevezetett egyöntetűség... Minél változatosabbak lesznek a módszerek, annál jobbak, annál gazdagabbak lesznek tapasztalataink, annál biztosabb és gyorsabb lesz

a szocializmus sikere...⁶ A *Lenin* követői és ellenzői közötti politikai küzdelem egy idő múlva gazdaságpolitikai síkra terelődött. Ennek előjeleit tükrözte már az 1918 január elején lezajlott első szakszervezeti vita, amelyben a szakszervezetek feladatairól, az ipar szabályozásáról és a munkásellenőrzésről csaptak össze a különböző nézetek. A „baloldali kommunisták” – *Buharin, Preobrazsenszkij* és mások – a breszti békekötés után nyilvánosságra hozott téziseikben az államhatalom lenini koncepciójáról így vélekedtek: „Az államigazgatás formája a bürokratikus centralizáció, a különféle biztosok uralma, a helyi tanácsoknak önállóságuktól való megfosztása és az alulról igazgatott »kommunaállam« típusáról való tényleges lemondás irányába kell hogy fejlődjék.”⁷ A szerzők – akik egyébként később a hadikommunizmus kiemelkedő ideológusai lettek – saját gazdaságirányítási elképzeléseiket eképpen körvonalazták: „A vállalatok vezetését munkásokból és műszakiakból álló vegyes testületeknek kell átadni, s ezeket a helyi népgazdasági tanácsok ellenőriznék és irányítanák. Az egész gazdasági életet e tanácsok szervező befolyásának kell alárendelni...”⁸

Hogy az ellentétek indítékainak mélyebb vonulatait is érzékeltethessük, tekintsük át nagy vonalakban, mi is történt a gazdaságszervezés terén Szovjet-Oroszországban 1918 tavaszáig? Mint arról korábban szót ejtettünk, a szocialista intézményi berendezkedés első lépéseire – a munkásellenőrzésről és a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsról szóló rendeletek kiadásával – már 1917-ben sor került. Mindkét intézménytípus – a gazdasági szférában zajló államosításokkal párhuzamosan, azt elősegítendő és irányítandó – átfogó helyi szervezetrendszerrel rendelkezett. Míg azonban a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács és helyi szervei (a szovjetek gazdasági osztályai vagy ezek hiánya esetén a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács saját helyi szervei) között hierarchikus irányítási viszonyok domináltak, addig a munkásellenőrzés országos szerve, az Összoroszországi Munkásellenőrzési Tanács – a mensevikék befolyásának hatására – tényleges működésre képtelen volt. Mivel az iparvállalatok többsége még magántulajdonban volt, működésének kezdetén a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács alaptevékenységét az ipari magánszektor termelésének a szabályozása jelentette, operatív beavatkozásra és termelés-szervezésre csak az állami vállalatok szűk körében volt jogosult. A nacionalizálás előrehaladtával megerősödő helyi-területi szerveik később viszont már alkalmassá váltak arra is, hogy a helyi és az országos érdekek viszonylagos összeegyeztetésével szervezzék és szabályozzák területük állami és magángazdaságát egyaránt. A demokratikus centralizmus elveinek érvényesítését működésükben a kettős alárendeltség biztosította. Társadalmilag nyitott szervek voltak. E tanácsok személyi állománya ugyanis egyrészt a szakszervezetek és az üzemi-gyári bizottságok közös konferenciáin választott testületből, másrészt a szovjetek képviselőiből, harmadrészt vállalati szakemberekből állt össze. A területi népgazdasági tanácsok tehát illetékességi területük valamennyi gazdasági ágazatának szervezését, szabályozását és – a fogalom akkori értelmében – tervezését végezték. Döntési jo-

⁶ LENIN Összes Művei, 35. kötet, 202., 204. o.

⁷ Idézi SZAMUELY L. (1979): 19–100. o.

⁸ Uo. 101. o.

gosítványaik a termelés-cloisztás-fogyasztás teljes szférájában szinte korlátlanok voltak.⁹

A központi államhatalom helyi gazdasági intézményeinek óvatos – a körülményeket szem előtt tartó – államosítási törekvéseit azonban a helyi munkásellenőrzési bizottságok spontán intézkedései lehetetlenítették, és ez utóbbiak nyomán egy olyan gyors nacionalizálási hullám indult meg az országban, amelyet az irányítási viszonyok stabilizálását célzó szabályozás nem tudott követni. Hamarosan a politikai – és gazdasági – harc homlokterébe kerültek a *szocialista vállalatirányítás* kérdései is. Az államosítási mozgalmakból kifejlődött decentralizáció nem fékezte meg, mi több, fokozta a gazdaság további züllését és a termelés anarchiáját. Ezért vetődött fel olyan hevesen a két irányítási módszer (az egyszemélyi felelős vezetés és a termelés munkásszabályozása) kombinációjának a kérdése, s került a viták keresztútjébe előbb az első szakszervezeti kongresszuson, majd a népgazdasági tanácsok I. összorosországi kongresszusán. A küzdelem ez utóbbin a lenini irányvonal javára dőlt el. A nacionalizált vállalatok irányításáról hozott határozat az iparirányítás központi elvévé a dolgozó tömegek kezdeményezőkézségét biztosító, a helyi és a központi érdekek összehangolását felülről elősegítő, az egyszemélyi felelős vezetést érvényesítő centralizmust tette. Az üzemi-gyári igazgatóságokat (és a térben egymástól messze eső ipartelepeket üzemeltető „kombinált vállalatok” főigazgatóságait) a területi népgazdasági tanács szervének, a nacionalizált vállalatok területi vezetőségének (a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács által közvetlenül irányított vállalatok esetében a központi igazgatóságnak) rendelték alá. A területi vezetőségek tagjait – az üzemi-gyári igazgatóság képviselőinek és a területi szakszervezeti egyesületek közös konferenciáján megválasztott jelöltek voltak ők – a területi népgazdasági tanács erősítette meg tisztségükben. Az irányítási szervek kialakításának a mechanizmusa is az egyszemélyi vezetés koncepciójának a hadállásait szilárdította tehát. Az oroszországi gazdasági viszonyok és az elképzelt szocialista termelés között feszülő ellentéteket, valamint a spontán mozgalmak hatására nem csökkenő, sőt fokozódó szervezetlenséget látva *Lenin* nem véletlenül foglalt állást amellett, hogy „... minden gépi nagyipar – vagyis a szocializmusnak éppen anyagi, termelési forrása és alapja – megköveteli a feltétlen és legszigorúbb *akarategységet*, amely az emberek százainak, ezreinek és tízezeinek együttes munkáját irányítja. Ennek a szűk-ségessége technikailag is, gazdaságilag is, történetileg is nyilvánvaló... A forradalom csak az imént zúta szét a legrégebb, legerősebb, lesúlyosabb béklyókat... Ma pedig ugyanaz a forradalom, éppen saját fejlesztése és megszilárdítása érdekében, éppen a szocializmus érdekében megköveteli, hogy a tömegek *ellentmondás nélkül engedelmeskedjenek* a munkafolyamatot vezető *egyetlen akaratának*.”¹⁰

Az idézett sorokat *Lenin* „A szovjethatalom soron levő feladatai” című programadó munkájában írta. Ebben – 1918 áprilisának végén – a legfontosabb időszzerű feladatnak Oroszország kormányzásának a megszervezését tekintette: „Mi, a bolsevikok pártja – mutatott rá –, *meggyőztük* Oroszországot. *Elhódítottuk*

⁹ Igen életképesnek bizonyultak a már korábban említett területi egyesületekben létrehozott népgazdasági tanácsok. A szovjethatalom történetében például az első – igaz ugyan, hogy csak féléves – ágazati termelési tervet az Északi (Petrográdi) Terület Népgazdasági Tanácsa dolgozta ki a fémiparra 1918-ban.

¹⁰ LENIN Összes Művei. 36. kötet. 185. o.

Oroszországot – a gazdagoktól a szegények számára... Most *kormányoznunk* kell Oroszországot. És a jelenlegi helyzetnek éppen az a sajátosága, éppen az a nehézsége, hogy megértsük a nép meggyőzésének és a kizsákmányolókat katonai elnyomásának fő feladatáról a *kormányzás* fő feladatára való átmenet sajátosságait.”¹¹ Nincs szándékunkban e munka elméleti megállapításait részletezni, mindössze – az irányítás központi feladattá válásának igazolásán kívül – azért utalunk rá, mert ennek az írásnak a szerkezete, mondanivalójának súlypontjai némileg másként fogalmazódtak meg, mint közvetlen eszmei előzményében, az év márciusában írott fogalmazványban. Az összehasonlításból levonható következtetések elméleti szempontból nemcsak azért fontosak, hogy cáfolhassuk azok megállapításait, akik azt állítják, hogy *Lenin* a demokratikus centralizmust a gazdaságra nem értelmezte, és ezt azzal látják igazolni, hogy az arra utaló megállapítások a fogalmazványban voltak, a végső szövegből viszont kimaradtak, hanem azért is, mert ezzel is bizonyíthatjuk azt, hogy *Lenin* a konkrét helyzet konkrét elemzésén keresztül képes volt taktikai megfontolásait a valóságos viszonyokhoz igazítani.

„A szovjethatalom soron levő feladatai» című cikk első fogalmazványa” is arról tanúskodik, hogy *Lenin* az állami irányítás megszervezését, a gazdaság újraszervezését tekintette a szovjethatalom legégetőbb feladatának, s ennek megoldásában két lényeges teendőt – a termelés és az elosztás egész országra kiterjedő nyilvántartását és ellenőrzését, valamint a munka termelékenységének a fokozását – szabott meg. A két fő feladat és a társadalmilag szükséges munka mértékének alkalmazását lehetővé tevő intézmény, a verseny problémái mindkét műgerincét alkotják. A fogalmazványban azonban – s ez a lényeges különbség – részletesen szólt a centralizmus és az autonómia dialektikus egységéről. Így fogalmazott: „Mi a demokratikus centralizmus mellett vagyunk... A centralizmus ellenfelei állandóan az autonómiát és a föderációt emelik ki mint a centralizmus véletlenszerűségei elleni harc eszközét. A valóságban a demokratikus centralizmus egyáltalán nem zárja ki az autonómiát, hanem ellenkezőleg, feltételezi szükségességét.”¹² Hogy e megállapítások nemcsak a nemzeti autonómiákra épülő föderáció intézményére vonatkoznak, hanem egyetemes irányítási elképzelést is tükröznek, nézzük bizonyosságul a következő sorokat: „És mint ahogy a demokratikus centralizmus nem zárja ki az autonómiát és a föderációt, éppúgy nem zárja ki, hanem ellenkezőleg, feltételezi a különböző vidékeknek, sőt az állam különböző közösségeinek legteljesebb szabadságát mind az állami, mind a társadalmi, mind a gazdasági élet különféle formáinak kidolgozásában... Feladatunk most az, hogy éppen a demokratikus centralizmust teremtsük meg gazdasági téren, biztosítsuk a tökéletes összhangot és egységet... – ugyanakkor pedig a valóban demokratikus értelemben vett centralizmus feltételezi a teljes és akadálytalan fejlődésnek a történelem által első ízben megteremtett lehetőséget nemcsak a helyi sajátosságok, hanem a helyi kezdeményezés, a helyi újító szellem számára is, a közös cél felé való haladás útjainak, módjainak és eszközeinek a sokféleségét... Mind a helyi különbségeknek, mind a gazdasági alakulat sajátosságainak, mind a lakosság életfelméréseinek és felkészültsége fókának, mind az egyes tervek megvalósítására irányuló kísérleteknek – mindennek vissza kell tükröződnie a szocia-

¹¹ Uo. 160. o.

¹² Uo. 140. o.

lizmus felé vezető út sajátyszerűségében . . . Minél nagyobb lesz ez a változatosság – persze, ha nem csap át eredetieskedésbe –, annál könnyebben és gyorsabban biztosítjuk mind a demokratikus centralizmus, mind pedig a szocialista gazdaság megvalósítását.”¹³ A mű megírásakor *Lenin* tisztában volt azzal, hogy a szovjetintézmények és a gazdasági szervezetek még a teljes kiforratlanság állapotában vannak, s jól látta azt is, hogy a gazdasági stabilizáció kibontakozásának döntő előfeltétele az egyes gazdasági organizmusok egészének működéséért felelős egy-egy személyi vezetés érvényre juttatása.

1918 békés tavaszának gyorsan pergő eseményei (az első szakszervezeti vita eszmei következményei, a „baloldali kommunisták” téziseinek megjelenése, az álamosítási mozgalmak, a helyi szeparatista törekvések, és még sorolhatnánk a gazdasági nehézségeket súlyosbító tényezőket) viszont arra kényszerítették a szovjet állam vezetőjét, hogy eredeti tervéhez képest a végső kéziratban a szovjethatalom időszerű feladatait a centralizálás intéznievalóira fűzze fel. „Arról van szó – írta erről –, hogy megváltoztassuk gazdasági és politikai munkánk *súlypontját*. Eddig a kisajátítók közvetlen kisajátítását célzó rendszabályok álltak *előtérben*. Most a nyilvántartás és ellenőrzés megszervezése kerül *előtérbe* azokban a gazdaságokban, amelyekben már kisajátítottuk a tőkéseket, és valamennyi többi gazdaságban is.”¹⁴ Majd pár oldallal később, az intézkedések ideiglenes és átmeneti jellegét hangsúlyozva, így folytatta: „De minden gondolkodó és becsületes munkás és szegényparaszt egyetért velünk és elismeri, hogy nem tudunk egy csapásra megszabadulni a kapitalizmus átkos örökségétől, hogy . . . a szovjetköztársaságot . . . csak úgy tudjuk megszabadítani, ha szervezkedünk, fokozzuk a fegyelmet saját sorainkban . . . Ha az öntudatos, élenjáró munkások és szegényparasztok a szovjetintézmények segítségével egy év alatt szervezetté, fegyelmezetté válnak, összeszedik magukat, megteremtik a legszigorúbb munkafegyelmet, akkor egy év alatt lerázzuk magunkról . . . a »sarcot«, amelyet már előbb is csökkenteni lehet . . . mégpedig munkás-paraszt munkafegyelmünk és szervezetségünk sikereinek arányában.”¹⁵

Nem lényegtelen utalni arra, hogy a gyors frontáttörés érdekében *Lenin* a szovjethatalom és az irányítás szovjetszervezete mellett jelentékeny szerepet szánt a haladó tőkés módszerek kipróbálásának is. S végül ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a végső szövegben – ugyan a verseny megszervezése kapcsán – azért van utalás bizonyos decentralizált irányítási formákra is azzal, hogy *Lenin*, a társadalmi nyilvánosság fontosságára utalva, nem felejtette el itt sem megjegyezni: „Minden egyes gyár, minden egyes falu egy-egy termelő kommuna, amelynek joga és kötelessége, hogy a maga módján alkalmazza az általános szovjet rendeleteket (a »maga módján«, nem olyan értelemben, hogy megszegheti őket, hanem hogy végrehajtásukban a legkülönbébb formákat alkalmazhatja), hogy a maga módján oldja meg a termelés nyilvántartásának és a termékek elosztásának problémáját.”¹⁶ Mindent összevéve azonban egyet kell értenünk *Herédi István* e fordulópontot jellemző megállapításával, hogy tudniillik „. . . az az általános gazdaságvezetési elv, amelyet a gazdasági demokratikus centralizmus kifejezéssel jel-

¹³ Uo. 141. o.

¹⁴ Uo. 163–164. o.

¹⁵ Uo. 168. o.

lemezbetűnk, nem valósult meg, s helyette egy szélsőséges gazdasági centralizmus alakult ki az irányításban, telve bürokratikus túlkapásokkal.”¹⁷

A hadikommunizmus totális naturálgazdálkodási rendszerének irányítási mechanizmusa rövid időn belül megszüntette a termelés alapegységei közötti közvetlen horizontális kapcsolatokat, és a szigorú vertikális szervezeti irányítási hierarchia kiépülése, a sokat emlegetett és elemzett glavk-rendszer felszámolta vagy időleges passzivitásra, jobban mondva tehetetlenségre kényszerítette a helyi-területi gazdaságirányítás szinte valamennyi kialakulóban levő és lassanként a működésre érettség jeleit mutató elemét. Az OSZFSZK 1918. július 10-én elfogadott első alkotmányának 61. pontja ugyan még úgy fogalmazott, hogy „A szovjethatalom területi, kormányzósági, kerületi és járási szervei... tevékenységének tárgya... az adott terület kulturális és gazdasági felemelkedéséhez szükséges minden intézkedés megtétele...”¹⁸, az azonban már a centralizáció erősítésére utalt, hogy egyrészt a központi hatalom szervezeti rendszerét igen részletesen meghatározták, másrészt talán az is, hogy a termelésirányítás intézményrendszeréről (ami ekkorra még tiszta formában voltaképpen nem is alakult ki) az alaptörvényben nem esett szó.

Mivel Lenin a gazdasági naturalizmuson alapuló kommunizmust csak átmeneti gazdálkodási szakasznak tekintette – s ezért is foglalkozott például olyan keveset az itt alkalmazandó irányítási formák kérdéseivel –, s mert a gazdaság területi szervezésében ekkor használatos módszerekből általános érvényű következtetéseket nem vonhatunk le, csak a területi munkamegosztással összefüggő intézményrendszer változásának és állapotának néhány formai jegyét tekintjük át, elsősorban annak valószínűsítéséért, hogy a teljes centralizmusra való törekvéssel a decentralizáció intézménye teljességében nem roppant össze, s ezért a NEP-re történő áttérés nem volt híján szervezeti alapoknak.

Mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy a *glavkizmus* szervezeti letéteményesei, az ipari főbizottságok (iparigazgatóságok és ipari központok; számuk 1918 végén 42, 1920-ban pedig 70 volt) nem hirtelenjében létrehozott ágazati termelésirányító szervek voltak; kialakításuk lényegében két, már meglévő szervezeti formából táplálkozott. A glavkok egy része a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács termelési osztályainak szakosított csoportjaiból alakult, másik részük pedig – s a decentralizált elemek hordozói leginkább ezek voltak – azokból, a részben választott testületek által igazgatott ipari egyesületekből jött létre, amelyekről a munkásigazgatás rendezése kapcsán már szóltunk. Nem lehet senki előtt sem kétséges, hogy a szélsőséges centralizáció szervezeti formáinak gyors térnyeréséhez az intervenció döntően hozzájárult, de – mint az általános gazdasági, politikai és ideológiai helyzetről eddig elmondottakból bizonyára kitűnik – a folyamatot számtalan egyéb más objektív és szubjektív mozzanat is támogatta. Mert mivel – ha nem ezek valamelyikével – magyarázhatjuk meg azt, hogy 1918 augusztusának elején, tehát majd egy hónappal a hadiállapot kihirdetése előtt, a Népbiztosok Tanácsa a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács új szabályzatának tervezetéből törölte „az OSZFSZK legfelsőbb gazdasági intézménye” kifejezést, és ezt „az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság gazdasági osztálya, amely

¹⁶ Uo. 177. o.

¹⁷ HERÉDI I. (1978): 550. o.

¹⁸ KOVÁCS I. (1980): 238. o.

neki és a Népbiztosok Tanácsának felelős" meghatározással helyettesítette.¹⁹ A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács a Népbiztosok Tanácsának döntéselőkészítő szervévé vált, mindinkább csökkent az általános gazdaságpolitika alakításában korábban betöltött szerepe, s tevékenysége kezdett csak az iparra korlátozódni. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács irányítására – az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság, a termelési egyesülések, a szakszervezetek, a gazdasági népbiztosságok képviselőiből – új vezető testület alakult, s megindult az ágazati fő- és központi bizottságok (a glavkok alapjait jelentő csoportok) szervezése. Ezekkel az intézkedésekkel sikerült útját állni azoknak a frakciós kísérleteknek, amelyeknek az volt a célja, hogy a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács országos párt- és kormányellenes gazdaságpolitikai központtá váljon.

Az OK(b)P 1919 márciusában összeülő VIII. kongresszusa a centralizációs intézkedések – főként az elosztásban megmutakozó – eredményei láttán a párt programjában erősítette meg a *gazdaságirányítás központi-ágazati kurzusát*, ezenképpen fogalmazva: „A termelés szervezésében és igazgatásában az imperialista gazdaság felbomlása közismerten zűrzavaros állapotokat hagyott örökül a szovjet építés első időszakára. Annál sürgetőbben merül fel – mint a legfontosabb feladatok egyike – az ország egész gazdasági tevékenységének egyetlen állami terv szerinti maximális egyesítése, a termelés lehető legnagyobb mértékű centralizálása oly módon, hogy a termelést egyes iparágaként és iparági csoportonként egyesítjük s a legcélszerűbb termelési egységekben összpontosítjuk, annak érdekében, hogy a gazdasági feladatokat minél gyorsabban teljesíthessük.”²⁰

A tapasztalatokban, szakemberekben és módszerekben szűkülködő, a natúrális tervmutatók teljesítésével megbirkózni nehezen tudó ipari központok működését az irányított egységek magas száma (egy iparigazgatóság átlagosan 60, térben egymástól sokszor igen távoli vállalatot fogott össze) is hátráltatta. Ezért fogtak hozzá a tervlebotás és az ellenőrzés középső – úgynevezett egyesületi vagy tröszt-i – szintjének a megszervezéséhez. 1920 elejére már 179 (1449 vállalatot tömörítő) tröszt működött.²¹ A kétfokozatú vállalatirányítás az ágazati alapon szerveződő trösztökön keresztül egyértelműen a központi befolyásolást volt hivatva erősíteni, a területi elveket érvényesítő trösztösítés viszont már a horizontális kapcsolatok hiányából eredő veszteségforrások csökkentése irányába teendő lépések szükségszerűségének az elismerését engedí sejtetni.

Nem kétséges, hogy a merev vertikalizmus oldásában szerepe volt a helyi gazdaságirányító szervek fellépésének is. Korábban már említést tettünk arról, hogy a forradalom lelegején a területi gazdaságok irányító szervei a kettős alárendeltségben működő népgazdasági tanácsok voltak. E szervtípust a glavkizmus idején sem számolták fel, de előbbi széleskörű jogosítványaitak visszavonták, s ennek következtében 1919 végére azok a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács helyi kisipart irányító végrehajtó szerveivé váltak. A gazdaság tényleges szervezői az ipari főbizottságok helyi apparátusai voltak. A helyi szovjetszervezetek a gazdaságilag elszigetelt vertikális egyesülések működésének hibáit egyre inkább nemcsak azért kezdték elősorolni, mert gazdasági alapjaik az új gazdaságirányítási rendszerben a minimális határig szűkültek, hanem azért is, mert mind jobban

¹⁹ Ld. ezt Szovetü narodnogo hozjajsztva i planovüe organü... 64. o.

²⁰ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági... 490. o.

²¹ VENEDIKTOV, A. V. (1937): 327. o.

bizonyossá vált, hogy a centralizmus módszereivel – a termelési tényezők ingadozásai, a zilált közlekedési viszonyok stb. miatt – még a termelés szinten tartása sem megoldható.

Hasonló következtetésekre jutott a VII. szovjetkongresszus, s az ezen elfogadott határozatnak megfelelően az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1920 februárjában dekrétumot adott ki a *helyi gazdasági szervekről*. Ebben újra szabályozták a gazdaságirányítás központi és helyi szervei közötti munka megosztását, a gazdaság összehangolt működése érdekében a demokratikus centralizmus elve alapján visszaállították a helyi szervek korábbi önállóságát. Fontos szervezeti változás volt az is, hogy az iparigazgatóságok helyi apparátusait egyesítették a népgazdasági tanácsok gazdasági osztályaival.

A dekrétumot közvetlenül követően kezdetüket vették a *differenciált vállalatirányítási rendszer* kidolgozására irányuló munkálatok. Élénk szakmai viták után a különböző variációk közül végül is azt a koncepciót fogadták el, amelyik a közel hétezer államosított vállalatot méretük, stratégiai helyzetük és termelési sajátosságaik alapján három nagy irányítási típusba sorolta. Az első csoportot alkották a trösztösített és az országos jelentőségű vállalatok (arányuk 34⁰/₀-ot tett ki). Irányításukat a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács központi szervei látták el. A második típusba tartozó vállalatok (az összes vállalat 50⁰/₀-a) operatív irányítása (anyag- és műszaki ellátásuk, finanszírozásuk) a népgazdasági tanácsok hatáskörébe tartozott, a tervezés és a késztermékértékesítés funkciói azonban továbbra is a központi szerveknél maradtak, míg a harmadik vállalatfajta (első-sorban helyi ipari vállalatok tartoztak ide, részarányuk 16⁰/₀ volt) teljes irányítását a területi szervek látták el.²² Ilyen átfogó iparirányítási intézkedéssorozat bevezetésének küszöbén, 1920 márciusának és áprilisának fordulóján került sor az OK(b)P IX. kongresszusára.

III. Az új gazdaságpolitika területi intézményrendszere.

A kölcsönösség évei

A kongresszus figyelmének középpontjában a gazdaság helyreállításának és szocialista átalakításának lenini terve állt. A Központi Bizottság beszámolójának vitájában három, ideológiai alapjaikat tekintve is különböző nézet konfrontálódott egymással. A kongresszuson elfogadott határozatok azonban végül is a párt lenini irányvonalának a koncepcióját tükrözték. A kongresszus végső állásfoglalása a gazdasági mechanizmus természetes jegeit jórészt érintetlenül hagyta – e kérdések a vitában egyébként meglehetősen háttérben is maradtak –, viszont az egységes gazdasági – és ami ezzel szorosan összefügg, a villamosítási – terv következetes végrehajtása érdekében megerősítette a gazdaság intézményi berendezkedésének átalakításáról hozott korábbi állami határozatokat. A gazdasági építés legközelebbi feladatairól szóló határozatfejezet a gazdaságirányítás reformjának alapvető vonását abban fogalmazta meg, hogy a trösztök centralizmusát a *szocialista centralizmussal* kell felváltani. A kongresszus megvonta a vertikális központosítás eredményeinek és hibáinak a mérlegét, és az irányítás továbbfejlesztésének fő feladatát abban jelölte meg, hogy „... fenntartsuk és fejlesszük a

²² Vö. RUBIN, A. M. (1969): 48–50. o.

vertikális centralizmust a főbizottságok vonalán, s ezt összehangoljuk a vállalatok horizontális egymás mellé rendelésével a gazdasági körzetek vonalán, ahol a különböző iparágak különböző gazdasági jelentőségű vállalatai ugyanazokból a helyi nyersanyagforrásokból, szállítóeszközökből és munkaerőforrásokból kénytelenek meríteni. A helyi gazdasági szervezetek nagyfokú önállóságának biztosításával egyidejűleg feltétlenül növelni kell a helyi lakosságnak az ipari termelés eredményeihez fűződő közvetlen gazdasági érdekelttségét.”²³ A párt legfelsőbb fóruma határozott a területi gazdasági szervek létrehozásáról és a szocialista centralizmus formáinak a kidolgozásáról is.

Ami a gazdaság területi irányításának főbb dimenzióit illeti, a kongresszus legjelentősebb eredménye tehát az volt, hogy felismerte az ágazati és a területi összefüggések dialektikus egységét a gazdaság irányításában, ezzel utat nyitott a területi munkamegosztásnak adekvát gazdasági intézményrendszer megteremtése előtt, egyértelműen állást foglalt a demokratikus centralizmus elvének érvényesítése mellett, és – ha közvetett módon is – rámutatott a gazdaság térbeli szerveződéséből adódó előnyök kiaknázására. A kongresszusi határozatok végrehajtása nyomán egyrészt tovább folytatódott a gazdaság irányítási szervezetrendszerének az átalakítása a lenini koncepció alapján, másrészt pedig nagyszabású kutató és feltáró munka indult meg az ország korszerű, tudományosan megalapozott gazdasági körzethálózatának a kidolgozására. Az új körzetrendszer megteremtését nemcsak a termelőerők területi elhelyezésének egységes gazdasági terve tette szükségessé, hanem a régi igazgatási területbeosztás megváltoztatásának a helyi államhatalmi szervezetek megszilárdítása szempontjából egyre sürgetőbb igénye is.

Már a kongresszust követő hónapban változás történt a központi gazdaságirányítás szervezetrendszerében. A gazdasági építőmunka elsőbbségét azzal is elismerték, hogy a Munkás-Paraszt Honvédelmi Tanácsot Munka- és Honvédelmi Tanács néven átalakították. E szerv hangolta össze a gazdasági népbizottságok és a katonai intézmények gazdasági és védelmi tevékenységét az egységes népgazdasági terv kialakítása érdekében. Viszonylag hamar világossá vált az is, hogy a helyi gazdaságirányítási szervek – kiforrott módszerek és felkészült szakmai apparátus híján – a decentralizált döntési jogosítványoknak csak egy szűk, elsősorban a termelés közvetlen, operatív irányítását biztosító körével tudnak élni. Mivel a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács sem volt képes a közvetlen alárendeltségében levő vállalatokat a központból hatékonyan irányítani, több kormányzó-ságra kiterjedő hatáskörrel rendelkező területi iparirodákat hoztak létre. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsnak ezek az új végrehajtó szervei egyfelől közvetlenül irányították az alárendeltségükbe tartozó vállalatokat, másfelől pedig összehangolták az adott terület valamennyi gazdasági egységének tevékenységét. Feladatuk volt a kormányzósági népgazdasági tanácsok és a kormányzósági szovjetek gazdasági osztályai munkájának az irányítása is.

A gazdaságirányítás terén bekövetkezett változásokat az 1920. december 22–29. között üléselő VIII. összoroszországi szovjetkongresszus foglalta egységes rendszerbe. Lenin a kongresszuson elmondott nagy hatású beszédeiben több alkalommal hangsúlyozta, hogy a hadigazdálkodás és a békegazdaság közötti átmeneti időszakban megfogalmazódó új feladatok megoldásához a gazdaság irányításában is másfajta módszerekre van szükség. A kongresszus az irányítás valamennyi

²³ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági... 560. o.

szintjére fontos határozatokat fogadott el. A kongresszus javasolta, hogy a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács elsődleges feladata az ipar átfogó tervszerű irányítása legyen, valamint indítványozta a helyi népgazdasági tanácsok funkcióinak és jogkörének a kibővítését. Külön határozat rendelkezett a kormányzósági ellátási alapok létesítéséről, amelynek értelmében a népgazdasági tanácsok a központilag meghatározott alapok felhasználásáról saját hatáskörükben intézkedhettek. A helyi gazdaságirányítási szervekről hozott határozat a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács iparigazgatóságait és főbizottságait a kormányzósági népgazdasági tanácsok irányító, szabályozó és ellenőrző szerveivé alakította át. A kongresszus talán legjelentősebb állásfoglalásának azt a határozatot tekinthetjük, amelyik az egységes népgazdasági terv végrehajtását elősegítő *kormányzósági és járási koordinációs szervek, a gazdasági tanácskozások* (oroszul *éкономическое совещание, rövidítése ЭКОСЗО*) megalakítását javasolta.²⁴ A szovjetkongresszus egyidejűleg megbízta a Munka- és Honvédelmi Tanácsot, hogy dolgozza ki a több kormányzóság gazdasági tevékenységét összehangoló területi gazdasági tanácskozások működésének szabályzatát.

1921 legelején megalakultak a járási és a kormányzósági gazdasági tanácskozások, területi koordinációs szerveket pedig azokon a területeken hoztak létre, ahol a már meglévő szervezeti egységek képesek voltak az új funkciók ellátására. A Munka- és Honvédelmi Tanács különleges bizottságot alakított a területi gazdasági tanácskozások szabályzatának az elkészítésére. A bizottság javaslatát a Munka- és Honvédelmi Tanács elfogadta, és ez utóbbi *Lenin* aláírásával dokumentumot tett közzé „Ideiglenes rendelkezések a területi gazdasági szervekről” címmel. E határozat a területi gazdasági tanácskozások feladatát abban jelölte meg, hogy azok kísérjék figyelemmel a felsőbb szervek gazdasági kérdésekben hozott döntéseinek a végrehajtását, állítsák össze területük gazdaságfejlesztési terveit, koordinálják az illetékességi területükön levő kormányzósági gazdasági tanácskozások munkáját, ellenőrizzék az egységes népgazdasági terv termelési programjainak a megvalósítását, és nem utolsósorban tevékenységükkel ösztönözzék és fejlesszék a helyi alkotó- és kezdeményezőképeség kibontakozását. A területi gazdasági tanácskozások a Munka- és Honvédelmi Tanács helyi szerveiként működtek, s elnöküket a Tanács nevezte ki.

A kezdeti szervezési munkálatoknak további lendületet adott az OK(b)P X. kongresszusa, amely történelmi jelentőségű határozatot fogadott el az új gazdasági politika, a NEP bevezetéséről. Közismert, hogy a NEP lenini koncepciója korlátozta a gazdasági naturalizmust, és tág teret engedett az ártermelés érték-kategóriáinak, s ezzel egyben jórészt felszámolta a demokratikus centralizmus szervezési elve és a gazdasági naturalizmuson nyugvó irányítási szervezeti berendezés között feszülő ellentmondásokat. Noha a kongresszus határozataiban a gazdaság szervezeti rendszerével közvetlenül nem foglalkozott, indirekt utalásai, a szakszervezeteknek az egységes gazdasági terv és a termelési programok kidolgozásában, a gazdasági szervek munkájában való részvételét taglaló fejezetek mégis egyértel-

²⁴ A helyi-területi gazdasági szervek tevékenységét koordináló szerv létrehozását először Sz. I. *Guszev*, a dél-keleti front forradalmi-katonai tanácsának tagja javasolta az „Egységes gazdasági erv és egységes gazdasági apparátus” című brosúrájában. *Lenin* ugyan a szerző több – elsősorban a központi gazdaságirányítással kapcsolatos – elképzelésével nem értett egyet, az egységes helyi gazdasági apparátus felállítását szorgalmazó terveit azonban támogatta.

műen a decentralizáció további folytatását dokumentálják. *Lenin* azonban mindig egyértelműen leszögezte azt, hogy „...az új gazdasági politika *nem változtat* az egységes állami, gazdasági terven és *nem lépi túl* annak kereteit, hanem csupán megvalósításának módját változtatja meg”.²⁵ Jól példázzák ezt, s egyúttal a demokratikus centralizmus gazdasági építómunkában történő alkalmazására is bizonyosságul szolgálnak az új gazdaságpolitika jelentőségét és feltételeit vázoló „A terményadóról” című híres munkájának következő sorai: „A párt- és szovjetfunkcionáriusoknak minden erejüket, minden figyelmüket arra kell összpontosítaniuk, hogy a gazdasági építés terén nagyobb kezdeményezésre ösztönözzék, serkentsék a vidéket – a kormányzóságokat; még inkább a kerületeket; még inkább a járásokat meg a falvakat –, mégpedig éppen olyan szempontból, hogy ha »csekély« eszközökkel, kis mértékben is, segítsenek fellendíteni a parasztgazdaságot a környékbeli kisipar fejlesztése útján. Az egységes állami gazdasági terv azt követeli, hogy éppen ez a feladat álljon figyelmünk és gondoskodásunk középpontjában... Ha itt, ahol a legközelebb vagyunk a legszélesebb és legmélyebb »fundamentumhoz«, némi javulást érünk el, ez lehetővé fogja tenni számunkra, hogy a legrövidebb időn belül áttérjünk a nagyipar erélyesebb és sikeresebb helyreállítására.”²⁶

Az új gazdaságpolitikában *Lenin* a helyi gazdasági szervek eredeti tervben meghatározott funkcióinak a helyreállítására törekedett. Nem kis munkával és nagy körültekintéssel, korábbi elképzeléseit a gyakorlat igényeihez igazítva, és figyelembe véve a NEP első eredményeit is, állította össze a helyi gazdaságpolitika lényeges vonásait egységbe foglaló munkáját „A Munka- és Honvédelmi Tanács utasítása a helyi szovjetintézményekhez. Tervezet” címmel. Mivel *Lenin* jól tudta, hogy a szovjetszervek gazdasági építómunkára való ösztönzésében és törekvésük koordinálásában a kulcsszerepet a különböző szintű gazdasági tanácskozások játsszák, az „Utasítás” voltaképpen a gazdasági tanácskozások működési és szervezeti rendszerét vázolta tudományos alaposággal.

E munkájának legelején *Lenin* a szovjethatalom feladatát a következőképpen fogalmazta meg: „A Szovjet Köztársaság legsürgetőbb feladata a termelőerők helyreállítása, a mezőgazdaság, az ipar és a közlekedés fellendítése.”²⁷ Majd rámutatott arra, hogy „A parasztgazdaság javításában, az ipar fejlesztésében, a mezőgazdaság és az ipar közötti áruforgalom megeremtésében az önálló helyi kezdeményezés most különösen nagy jelentőségre tesz szert. Nagy lehetőségek nyílnak arra, hogy a népgazdaság helyreállítására újabb erőket, újabb energiákat mozgósítsunk.”²⁸ *Lenin* tisztában volt azzal, hogy e célkitűzések nem válhatnak valóra mindenütt egyszerre, és azzal is, hogy e feladatok lehető legrövidebb időn belüli teljesítése érdekében „Minden egyes kormányzóság, minden egyes kerület, minden egyes területi központ, minden egyes autonóm köztársaság helyi hatóságainak, helyi intézményeinek... a helyi kezdeményezés legmesszebbmenő fejlesztése alapján minden elképzelhető módszert ki kell” próbálniuk.²⁹ A gazdasági tanácskozások létesítésének szükségességét ekként indokolta: „A Munka- és Honvédelmi Tanács, hogy megvalósítsa... az összehangolást, hogy a legnagyobb mértékben serkentsé a helyi kezdeményezést, önállóságot, munkalendü-

²⁵ LENIN Összes Művei, 54. kötet 23. o.

²⁶ LENIN Összes Művei, 43. kötet. 212. o.

²⁷ Uo. 245. o.

²⁸ Uo. 246. o.

²⁹ Uo. 249. o.

letet, továbbá, hogy a helyi tapasztalat alapján és a helyi felügyeleti szervek útján ellenőrizhesse a központi apparátust és fordítva, kiküszöbölve ezzel az aktatologatást és a bürokratizmust... először, a gazdasági népbiztosságok helyi szerveire háruló munka összehangolása céljából mindenütt gazdasági tanácskozásokat kell bevezetni, és másodsor, ki kell alakítani a helyi gazdasági tanácskozások helyes beszámoltatási rendszerét a tapasztalatcsere, a verseny megszervezése, főleg pedig annak érdekében, hogy a helyi munka és a munka eredményei alapján ellenőrizni lehessen a központi intézmények munkamódszerének és felépítésének helyességét.”³⁰ Lenin összegezte a hierarchikusan tagolt gazdasági tanácskozások szervezési elveit, feladatait, az egymáshoz, a szovjetek végrehajtó bizottságaihoz és a központi irányításhoz fűződő kapcsolataik jellegét. Rendkívül fontosnak tartotta, hogy az államhatalom hierarchiájában magasabb szinten álló szervek „... feltétlenül kiterjesszék, ne pedig szűkítsék általában a »helyi szervezetek«, különösen pedig az alsóbb sejtek önállóságára irányuló kezdeményezésének terét.”³¹ Lenin igen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a helyi gazdasági szervek munkájukról rendszeresen tájékoztassák a központi gazdaságirányítást. Ezért is foglalkozott olyan részletesen az „Utasítás”-ban a *gazdasági tanácskozások beszámolóinak* a struktúrájával. Érdeemes röviden áttekinteni azokat a kérdésköröket, amelyekre Lenin a beszámolóknak választ várt. Az első csoportba a gazdaságpolitika legidősebb, valamennyi területi-helyi szerv számára igen fontos kérdései tartoztak, a második csoportot azok a fontos információk alkották, amelyek a különböző intézményeknek készített részbeszámolók eredményeit foglalták össze, a harmadik kérdéskörbe az egyes feladatok folyamatos megvalósításával összefüggő információk kerültek, a negyedik csoport pedig a helyileg fontos kiegészítő kérdéseket ölelte fel.³²

Az OK(b)P X. összoroszországi konferenciája 1921 májusában megtárgyalta Lenin „Utasítás”-át és egy másik, ugyancsak Lenin által kidolgozott dokumentumot a helyi gazdasági tanácskozásokról,³³ és határozatban mondta ki: „Elvben el kell fogadni az MHT utasítástervezetét, és az ÖKVB frakcióját meg kell bízni, hogy ezt törvényerőre emeltesse. A párt feltétlen és elsőrendű feladatának kell nyilvánítani, hogy biztosítsa általában ennek az utasításnak a legszigorúbb végrehajtását...”³⁴ A két dokumentum át tanulmányozására alakult bizottság hamarosan – a lenini terven apróbb, döntően formai módosításokat végrehajtva – az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság Elnöksége elé terjesztette tervezetét „Határozat a helyi gazdasági tanácskozásokról, beszámolási kötelezettségükről, a Népbiztosok Tanácsa és a Munka- és Honvédelmi Tanács utasítása szerinti eljárásról” címmel. Az ÖKVB a tervezetet elfogadta, a „Határozat” kihirdetésének napján, 1921. június 30-án törvényerőre emelkedett.³⁵ Mint mondtuk, a „Határozat” teljes egészében a lenini tervezetre épült. Bevezetője össze-

³⁰ Uo. 250. o.

³¹ Uo. 252. o.

³² Vö. uo. 214–269. o.

³³ „A Munka- és Honvédelmi Tanács határozattervezete a helyi gazdasági tanácskozásokról, a beszámolási kötelezettségről, a Munka- és Honvédelmi Tanács utasítása szerinti eljárásról” című fogalmazványról van szó. (Ld. uo. 243–244. o.)

³⁴ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági... 671. o.

³⁵ Vö. Direktívü KPSZSZ i Szovetszkogo provitel'stva... 245–249. o. A „Határozat” ki-dolgozásának folyamatát részletesen elemzi DROBIZSEVA, L. M. (1965): 23–48. o.

foglalta a helyi gazdasági tanácskozások megalakításának szükségszerű indítékait, egy külön fejezet vázolta a területi, a kormányzósági és a többi területi egységben tevékenykedő gazdasági tanácskozások strukturáját és a helyi intézményrendszerben elfoglalt helyüket. A „Határozat” a továbbiakban felsorolta a beszámolók összeállításának tartalmi és formai követelményeit, majd részletesen taglalta a területi és a kormányzósági gazdasági tanácskozások személyi összetételének alapelveit, és megállapította, hogy a kormányzósági és az alsóbb szintű gazdasági tanácskozások önálló apparátussal nem rendelkező, a végrehajtó bizottságok testületeként – élükön a végrehajtó bizottság elnökével – működő szervek. A területi gazdasági tanácskozásokban a területi vezető testületeken és szervezeteiken kívül a központi irányító szervek is képviseltették magukat. A tanácskozásokban a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács, a gazdasági népbizottságok, a Munkás-Paraszt Felügyelet Népbizottsága és a Pénzügyi Népbizottság képviselőinek határozathozatali joguk volt, a Központi Statisztikai Hivatal képviselője tanácskozási joggal rendelkezett.

A „Határozat” megjelenését követően kezdetét vette a nagyarányú szervezőmunka. Ennek során azonban a kidolgozott rendszert nem tartották merev és megváltoztathatatlan sémának, hanem a végrehajtás fő feladata – *Lenin* szavaival – úgy fogalmazódott meg, hogy „... kísérletképpen lehetővé tegyük e rendelet kipróbálását oly módon, hogy a küszöbönálló szovjetkongresszusra ... feltétlenül elérjünk néhány olyan eredményt, amely megmutatja, hogyan kell ezt a rendszabályt a tapasztalatok alapján fejleszteni, tökéletesíteni, módosítani és egészíteni”.³⁶ A helyi-területi gazdasági tanácskozások tevékenységének a folyamatos tökéletesítése azért is volt reális követelmény, mert hiszen a „Határozat” a NEP bevezetésének kezdeti tapasztalataira épült, s a gazdasági naturalizmust felváltó áru- és pénzviszonyok fokozatos eredményei révén fejlődő gazdasági viszonyok az alaponstruktúrá bizonyos pontjain változtatásokat követeltek.

Lenin 1921 végén a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács gazdaságpolitikai téziseihez fűzött megjegyzésében a gazdaságirányítás időszerű feladatait a következőkben foglalta össze: „Az ipar megélénkülése és az önálló elszámolás elvének alkalmazására való áttérés nyomán lényegesen más formában vetődik fel egy olyan probléma, mint a központnak a helyi szervekkel és a vállalatoknak a gazdasági szervekkel való kapcsolata. Csakis az új gazdasági politika teremtett szilárd bázist a glavkizmus (kicsinyes állami gyámkodás és túlzott centralizálás) leküzdéséhez. A központnak megmarad a terv, a termelési program, az állami ellátás és finanszírozás, a szabályozás és ellenőrzés. Az irányítás minden funkciójával egyetemben a helyi szervek kezébe megy át. Hasonló viszony alakul ki a kormányzósági népgazdasági tanácsok és a kormányzóság területén működő vállalatok között. A központnak vagy az iparkamarának közvetlenül alárendelt vállalatok a megfelelő kormányzósági gazdasági tanácskozásokkal összhangban végzik munkájukat.”³⁷

Mivel azonban a több kormányzóságra kiterjedő területi gazdasági tanácskozások egyszersmind a területi elven szervezett centralizációt testesítették meg, óvakodni kellett attól, hogy ezek ne váljanak a helyi kezdeményezések, a helyi gazdaságpolitika gátjává. Ezért tartotta szükségesnek az OK(b)P XI. összorosz-

³⁶ LENIN Összes Művei, 43. kötet, 322. o.

³⁷ LENIN Összes Művei, 44. kötet, 477. o.

országi konferenciája hangsúlyozni: „Ugyanakkor, amikor gazdasági és technikai szempontból célszerűnek tartjuk, hogy azonos típusú, vagy egymás részére szállító állami vállalatok kormányzósági, területi vagy országos méretekben egységes irányítás alatt egyesüljenek, harcolnunk kell az ellen, hogy ezen a címen újjászülések a »glavkizmus« elvetett rendszere. A Szovjetek VIII. kongresszusának határozata alapján a helyi szovjetek kezelésébe adott vállalatok és egyesületeik a kormányzósági végrehajtó bizottságok irányítása alatt maradnak, és csak megegyezés, vagy ennek hiányában az ÖKVB Elnökségének határozata alapján vehetők el és adhatók át országos vagy területi egyesüléseknek.”³⁸

A „Határozat” végrehajtásának tapasztalatait és eredményeit áttekintő külön bizottság legjelentősebb megállapítása 1922 tavaszán, a soros pártkongresszus előtt az volt, hogy a *gazdasági tanácskozások tényleges gazdaságszervező feladataikat pénzügyi források, anyagi eszközök hiányában csak formálisan tudják el látni*. Az OK(b)P XI. kongresszusán előadói beszédében Lenin leszögezte: „... a területi gazdasági tanácskozások tevékenységét ki kell terjeszteni és tovább kell fejleszteni. Oroszország területi beosztását most tudományos alapon, a gazdasági és az éghajlati viszonyoknak, az életfeltételeknek, a fűtőanyag-beszerezés, a helyi ipar stb. viszonyainak a figyelembevételével állapítottuk meg. Ennek a beosztásnak az alapján szerveztük meg a kerületi és a területi gazdasági tanácskozásokat. Részleges módosítások még lesznek, de ezeknek a területi gazdasági tanácskozásoknak a tekintélyét emelni kell.”³⁹ A kongresszus határozataiban azt rögzítette, hogy „... gazdasági építés munkája állami méretekben a továbbiakban csakis a helyi tapasztalatokra támaszkodhat”, de arra sem véletlenül mutatott rá, hogy „... az ÖKVB-nek mint a helyi szovjetekeket összefogó szervnek, az állami és a gazdasági építés alapelveinek kidolgozásában állandóan, rendszeresebben és tevékenyebben kell részt vennie, mint ahogy ez az előző időszakban megvalósítható volt.”⁴⁰

A különböző területi vitákat követően 1922 augusztusában az ÖKVB és az MHT közös határozatot fogadott el a területi és a kormányzósági gazdasági tanácskozások *jogosítványainak kibővítéséről*. A tanácskozások gazdasági (és felelősek hozzá, mert eddig erről még nem esett szó, tervezési) befolyását a határozatnak az a pontja erősítette leginkább, amelyik az állami anyagi eszközök hatóságok közötti újraelosztását a területi gazdasági tanácskozások jogkörébe utalta, s meghatározta az önálló pénzügyi alapok megteremtésének és elosztásának jóval nagyobb önállóságot biztosító elveit.

A *gazdasági tanácskozások* működésében a demokratikus centralizmus érvényesítését *kettős alárendeltségük* tette lehetővé, tudniillik azok tevékenységükről mind az illetékes szovjetek végrehajtó bizottságainak, mind pedig a Munka- és Honvédelmi Tanácsnak kötelesek voltak beszámolni. A centralizáció és a decentralizáció viszonyának értelmezése körüli ellentmondások azonban az új gazdaságirányítási rendszerre is rányomták a bélyegüket, nem is beszélve a társadalom hatalmi strukturális viszonyainak a kialakítása körüli nézetkülönbségekből fakadó gondokról. Ugyancsak *Lenin* nagy tapasztalatára és elvi-elméleti szilárdságára volt szükség ahhoz, hogy a párt többsége a kettős alárendeltség differenciált ér-

³⁸ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági... 701. o.

³⁹ LENIN Összes Művei. 45. kötet. 116. o.

⁴⁰ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági... 701. o.

telmezése és a gazdaságirányításban való egyértelmű alkalmazása mellett álljon ki. „Kettős alarendeltségre ott van szükség – írta –, ahol a különbségek valóban megteremtő elkerülhetetlenségével kell számolni. Más a földművelés Kaluga kormányzóságban és más Kazany kormányzóságban. Ugyanez vonatkozik az egész iparra. Ugyanez vonatkozik az egész közigazgatásra vagy irányításra (kiemelés tőlem – H. Gy.). Ha a helyi különbségeket nem vennék figyelembe mindezekben a kérdésekben, a bürokratikus centralizmus stb. hibájába esnénk, gátolnánk a helyi funkcionáriusokat a helyi különbségek figyelembevételében, holott ez az ésszerű munka alapja.”⁴¹ E rövid idézet is rávilágít arra, hogy *Lenin* a területi különbségek differenciáló hatásait nemcsak az anyagi termelés megszervezésében, hanem az irányítási rendszer kialakításában is tekintetbe kívánta venni.

A gazdasági tanácskozások intézménye szervezetének elveit, működésének sajátosságait és struktúrájának alapvonásait tekintve egyértelműen megfelelt annak a feladatnak, amelyet *Lenin* neki szánt. Az ÉKOSZO-k képesek voltak vagy viszonylag hamar képessé váltak a központi és a helyi célkitűzések összeegyeztetésére, a vertikális és a horizontális társadalmi-gazdasági folyamatok koordinálására, az ágazati és a területi érdekek egybehangolására, s nem utolsósorban pénzügyi és finanszírozási önállóságuk növelése útján a tervgazdálkodás igen fontos gazdaságirányítási láncszemeivé váltak. *Lenin* tehát az ágazati és a területi tervezés és szabályozás jól működő koordinációs intézményrendszerét teremtette meg anélkül, hogy felszámolta és gyökeresen átalakította volna a szocializmus kielégítően funkcionáló gazdasági szervezetrendszerét, és engedményeket tett volna a központi irányítás tervszerűségét biztosító funkcióinak a kárára. A gazdasági tanácskozások közvetlen gazdaságirányítási feladatokat hatékonyan csak a tömegek széles rétegeinek a bevonásával tudták megoldani, nem véletlen tehát, hogy a szocialista demokrácia kibontakozásának lényeges mozgástereként is számon tartják őket. Végül nem kétséges az sem, hogy a gazdasági tanácskozások beszámolóí hihetetlen sok hasznos információt halmoztak fel a gazdaság területi működéséről, s ezek a dokumentumok ma is gazdag forrásanyagot jelentenek a korszak kutatói számára.

A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének 1922-es megalakulása után a gazdasági tanácskozások irányítására az Oroszországi Föderációban köztársasági tanácskozást szerveztek, a többi szövetségi köztársaság koordinációs szerveit egy ideig továbbra is a Munka- és Honvédelmi Tanács fogta össze, majd sorra megszerveződtek a köztársasági ÉKOSZO-k is. Ezek a szervezeti intézkedések már némi centralizációs tendenciát sejtettek, amit az 1923-ban végrehajtott részleges átszervezések igazoltak is. Ekkor még csak a járási szintű gazdasági tanácskozások szüntek meg, 1924 második felében viszont már sor került a területi és a kormányzósági gazdasági tanácskozások többségének a felszámolására is.⁴²

⁴¹ LENIN Összes Művei, 45. kötet, 198. o.

⁴² A két leghatékonyabban működő – és egyben a központi kormányzattól legtávolabb fekvő és sajátos hatalmi struktúrával rendelkező – gazdasági koordinációs szerv, a Szibériai Forradalmi Bizottság és a Távolszeleki Forradalmi Bizottság csak 1925-ben, illetve 1926-ban szünt meg. Érdemes megemlíteni, hogy az Uralon-túli területek hajdani komplex gazdaságfejlesztési módszereit – mutatis mutandis – ma is jól tudják hasznosítani a két nagy térség komplex fejlesztésében.

IV. A gazdaság ágazati és területi irányítása közötti összhang megbomlása. Az ellentétek kibontakozásának főbb okai

Vajon sommásan azzal pontot tehetünk-e a gazdasági tanácskozások tevékenysége értékelésének a végére, hogy azok felszámolása – miután az átmeneti időszakban betöltötték történelmi hivatásukat, s miközben kiépültek a szocialista tervgazdaság ágazati intézményei és kialakult ezek területi szerveinek a hálózata – objektív szükségszerűség volt? Az némileg ugyan csökkentheti a megszüntetésük kívánatos volta elleni kételyeinket, hogy funkcióik egy – kisebbik – részét az immáron megszilárdult szovjetszervezet különösebb nehézségek nélkül képes volt átvenni. Számtalan tényező szól azonban amellet, hogy a felszínes értékítélettel ne elégedjünk meg. További gondolkodásra kell hogy készítsen bennünket az a vitathatatlan tény, hogy *Lenin* a szocialista gazdaság működésében hosszú távon számolt az ágazati és a területi irányítás szervezeti rendszerei közötti dialektikus összhanggal, sőt mi több, ezt a kölcsönviszonyt a szocialista gazdaságirányítás *immanens sajátosságának tartotta*. Úgy véljük, további okok kutatását sugallják azok a – sztalini erős centralizáció idején született – gazdaságtörténeti munkák is, amelyekben szó nem esik a gazdaság területi irányításának lenini koncepciójáról és gyakorlatáról, mintegy úgy állítva be a szovjet gazdaságirányítás történeti fejlődését, hogy azt a szocialista forradalom kezdeteitől egyértelműen az ágazati dominancia jellemezte, s említést sem tesznek az 1932-es év korszakhatárt jelentő – s egyben az ágazati irányítás egyedüliségét jogilag is biztosító – gazdaságirányítási változásairól.

Melyek azok, a 20-as évek szovjet gazdaságának fejlődéséből és a hatalmi-politikai viszonyainak az alakulását kísérő vagy az azokból fakadó tényezők, amelyek a gazdaság ágazati-központi irányításának a pozícióit erősítették; s ezáltal nem is rövid időre megbontották a gazdaság működésének irányításában az ágazati és a területi szempontok érvényesülésének korábbi, tudatosan kiépített dialektikus egyensúlyát? Előre kell bocsátanunk, hogy *Lenin* életében a centralizációs elemek működésének a tökéletesítése az általános gazdaságirányítás kiépítésének és megszilárdításának az egyik metszete volt csupán, a 30-as évek elejétől viszont évtizedeken keresztül a gazdaságirányítás fejlesztését szinte kizárólag a központi-ágazati irányításban foganatosítandó intézkedésekkel azonosították.

1. Nem kétséges, hogy a gazdaság központi irányításának mozgásszféráját tágitották az ország termelőerői területi elhelyezkedésének arányosítását szolgáló gazdaságpolitikai programok.⁴³ A Szovjetunióknak a gazdaságfejlesztés stratégiá-

⁴³ A cári Oroszország tőkés fejlődése egy térben jelentősen differenciált gazdasági szerkezet kialakulásához vezetett, amit a legjobban az bizonyít, hogy az első világháború előtt az európai területeken összpontosult az ipari termelés 92⁰/₀-a, de még a nyugati országrészen is kiáltók voltak az aránytalanságok, hiszen az ipari termelés több mint 60⁰/₀-át, a gépipari termelés 75⁰/₀-át a moszkvai, a vlagyimiri és a péterváni kormányzóság, valamint néhány urai körzet állította elő. A periférikus területeken a nyersanyagkitermelés biztosítása érdekében is alkalmazott gyarmatosítási politika, illetve az ország, egymástól elszigetelt területein lezajló spontán iparosítás következményeit *Lenin* találóan a következőképpen jellemezte: „Tekintsünk az OSZSZK térképére. Vologdatól északra, Don-Rosztovtól és Szaratovtól délkeletre, Orenburgtól és Omszktól délre, Tomszktól északra mérhetetlen kiterjedésű területek húzódnak, amelyekben néhány tucat kultúrállam elférne. S ezeken a területeken patriarchális, félbarbár és egészen barbár viszonyok uralkodnak. És mit látunk Oroszország többi félreeső paraszti zúgában? Mindenütt, ahol tíz- és tízversznyi dűlőút, helyesebben tíz-húsversznyi úttalan terület választja el a falut a vasútvonaltól; azaz a

ját úgy kellett megválasztania, hogy egyfelől lehetővé váljon a fejlett tőkés országokhoz viszonyított gazdasági lemaradás mértékének a csökkentése, másfelől pedig az egyes nemzetek és nemzetiségek gazdasági, politikai és társadalmi egyenjogúságának garantálását követően meginduljon az elmaradott területek gyors fejlesztése. A gazdaságpolitikának tehát az egész ország érdekében megvalósítandó *hatékony területi fejlődést* és az *egyes területek* eltérő fejlettségbeli *színvonalkülönbségeinek a kiegyenlítését* kellett egyidejűleg biztosítania. De ehhez tegyük rögtön hozzá azt is, hogy a szocializmus alapjai lerakásának a kezdetén a legfeszítőbb regionális probléma, a termelőerők ésszerű telepítésének a megoldása a szövetséges és az autonóm köztársaságok, valamint az Oroszországi Föderáció, mint a legfejlettebb köztársaság közötti gazdasági integráció kialakítását és mélyítését is szolgálta egyben. Teljesen nyilvánvaló, hogy az extenzív iparfejlesztés a szövetségi köztársaságok közötti intenzív gazdasági kapcsolatok kialakítása csakis a területi-helyi gazdasági szervek „fölfölt átnyúló”, központi kézben tartott és központból irányított koncepciókkal volt csak megoldható, az viszont már korántsem egyértelmű, és egyáltalán nem törvényszerű, sőt a lenini elképzelésekkel homlokegyenest szemben álló sematikus megoldás volt, hogy hasonló elveket kényszerítettek a már működő gazdaság irányítására is.

2. A gazdaság területi irányításának a szabadságfokát fokozatosan egyre lejjebb szorították a *vállalati szervezetrendszerben bekövetkezett irányítási centralizációs tendenciák* is. Az új gazdaságpolitika egyik lényeges mozzanata a vállalati önelszámolás és önállóság megteremtése volt. Hamar világossá vált azonban, hogy az állami vállalatok nagy része – a vegyes gazdasági viszonyokból adódó éles piaci konkurrenciaharcban, kevésbé felkészült szakembergárdával – termelésszervezési feladatait képtelen ellátni; kívánatos volt tehát a vállalatiirányítási funkciók koncentrációja a vállalatok vagy vertikális vagy pedig horizontális úton szervezett egyesülésekbe (trösztökbe) való tömörítése. A trösztök nagy hányada kezdetben a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács közvetlen irányítása alá tartozott, majd a szövetségi köztársaságok megalakuló népgazdasági tanácsainak a hatáskörébe került, de 72 hadiipari, exportorientált és stratégiai terméket előállító vagy stratégiai fontos ipari és közlekedési tröszt a Szovjetunió Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsának a közvetlen irányítása alatt maradt. A helyi ipari trösztök kettős alárendeltségben (köztársasági népgazdasági tanács és kormányzósági, területi gazdasági tanácskozás) működtek. Mondanunk sem kell, hogy a trösztök irányítása a központi szervek differenciálódását követelte meg.

kultúrától, a kapitalizmussal, a nagyiparral, a nagyvárossal való anyagi kapcsolattól? Vajon nem patriarchális viszonyok, oblomovizmus és félvadság vannak-e túlsúlyban mindezekben a helyeken?” (LENIN Összes Művei, 43. kötet, 209. o.) Itt kell megemlítenünk, hogy a termelőerők területi elhelyezésének – a szovjet gazdaságpolitikában egyébként ma is alkalmazott – lenini alap gondolata az alábbi lényeges elemeket tartalmazta: a) a termelőerők telepítésének legfontosabb gazdasági tényezője a területi munkamegosztás és a szakosítás; b) az ipart a nyersanyag közelébe kell telepíteni; c) a gazdasági körzetek komplex fejlesztésénél a kisebb egész átfogó megszervezéséből, „... egy »egész«, azaz nem egy gazdaság, nem egy termelési ág, nem egy vállalat mintaszerű megszervezése útján, hanem akár csak egy kis helység összes gazdasági viszonyainak *összességéből, egész gazdasági forgalmának összességéből*” kell kiindulni (Uo. 214. o.); d) a termelés ésszerű koncentrációjára kell törekedni; e) az ország a fontosabb nyersanyagokból és ipari termékekből önálló legyen. A területi irányítás fejlesztése szempontjából különösen a c) pontnak kell nagy elméleti jelentőséget tulajdonítanunk.

Ez az átstrukturálódás különösen a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsra volt jellemző, amelynek keretében össz-szövetségi szinten ágazati igazgatóságokra tagolódo Központi Állami Iparigazgatóság szerveződött. A területi szervek által irányított gazdasági objektumok és folyamatok körének a további szűkülését eredményezte az áruforgalom és a termékelosztás központilag kezdeményezett és erősen centralizált rendszerének, az iparági szindikátusoknak a megalakítása is. Mind az iparigazgatóságok, mind pedig a szindikátusok hamar kiépítették területi szervezeteiket, ezek azonban szinte kizárólag az ágazati érdekek és a központi akarat érvényesítői voltak, a területi szervektől teljesen elszigetelten tevékenykedtek. Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a koncentrált és centralizált vállalati struktúra létrejötte egyértelműen akadályozta a területi munkamegosztásból objektíve következő irányítási viszonyok érvényesülését.

3. A területi gazdaságirányító szervek működési körének a zsugorodásával párhuzamosan – s ezt a folyamatot meg is gyorsítva – épült ki a *népgazdasági tervezés hierarchikus intézményrendszere*. A gazdaság működésének a tervszerűségét biztosítandó alakult meg a Munka- és Honvédelmi Tanács mellett 1921-ben az Állami Általános Tervbizottság, amelynek a feladata az egységes állami gazdasági terv, a VIII. szovjetkongresszuson elfogadott villamosítási terv kidolgozása és végrehajtásának az ellenőrzése volt. A gazdasági népbizottságok a Goszplan-nal való hatékony együttműködésüket tervbizottságaikon keresztül biztosították. A népgazdasági terv összeállítása és teljesítése érdekében a területi gazdasági tanácskozások is megalakították tervbizottságaikat. Ezek tevékenysége lényegében területük távlati és éves gazdaságfejlesztési tervének az előkészítésére irányult, de ezen kívül jelentős tényfeltáró és koncepcionális munkát végeztek például az egyes térségek gazdasági körzetesítésében is. A területi tervbizottságok folyamatosan átvették a kormányzósági népgazdasági tanácsok alapvető tervezési funkcióit, és ez utóbbiak 1923-tól a kormányzósági szovjetek végrehajtó bizottságainak kommunális osztályaival egyesülve helyiipari osztályokká alakultak át.

Az ágazati irányításban bekövetkezett markáns változások – amelyeket aztán 1932-vel bezárólag legfelsőbb szintű jogszabályok is megerősítettek – feltérelmentlenül azt mutatták, hogy a gazdaságirányítás kizárólagos vezérelve – szinte teljesen megfelelkezve *Lenin* eredeti koncepciójáról – az ágazati összefüggések posztulálása lett.

4. A gazdaság irányításának mind jobban központi-ágazati síkra való terelését – a gazdasági szervezetrendszer hol spontán fejlődésén, hol a gazdálkodási kényszermegoldások okozta fordulatain, hol a tudatos centralizáció hatásaira lejtátszódo módosulásán kívül – elősegítették, sőt azt is követelték meg, a *Lenin* halála utáni állami és politikai szervezeti változások, az *állami szervezet perfekcionalizálódásának a tendenciái*. Az teljesen egyértelmű, hogy a fiatal szövetséges állam a helyi-területi, nacionalista partikularizmus ellen csakis a fokozott centralizációval léphetett fel erélyesen. Az előbbi, objektív ok mögé azonban a szubjektív okok egész sorát – kezdve a nagyorosz hatalmi álláspont nem szűnő

megnyilvánulásaitól, *Sztálin* túlcentralizáló gondolkodásán keresztül, a cárizmusba visszanyúló bürokrácia központosítási ideáljaiig – tudjuk felvonultatni.⁴⁴

A felsorolt gazdasági és politikai tényezők együttes eredője végül – ha formális nem is, de – gyakorlatilag elsorvasztotta a gazdaság területi irányítása lenini koncepciójának első dimenzióját, a demokratikus centralizmus elvén alapuló gazdasági intézményi berendezkedését. E tény pusztá konstataálásával ítéletünk azonban meglehetősen egyoldalú. Mint mindig, e történelmi periódus gazdaság-szervezeti változásait ennél sokkalta körültekintőbben kell megítélni. Ez viszont már egy külön tanulmány feladata lehet.

⁴⁴ Az 1924–1936 közötti időszak alkotmányos alapelveiben bekövetkezett változások vizsgálata kapcsán *Bibari Ottó* világította meg a centralizált állami modell kialakulásának körülményeit. Többek között megállapította, hogy „... sok államszervezeti kísérlet által létrehozott intézmény *elhalt*... A közvetlen demokratikus intézmények a centralizáció egy adott fokán nem képesek valóságos működésre; a központi államgépezet csak a 'saját' apparátusának, tehát szilárd szerveknek hatékonyságában bízik. Ez egyben az egyik – mondhatni politikai pszichológiai – oka annak, hogy az alkotmányos rend megszilárdítása során egy új államban... a laza alkotmányi modell helyébe (itt még igen sok lehetőség volt a helyi államépítési kísérletekre, a lakosság egyes valóságos érdekcsoportjainak a beavatkozására) egyre inkább a perfekcionalizálódás felé hajtják az államszervezetet. Azaz igyekeznek az állami modell minden ágát központilag kiépíteni... Ennek viszont az a következménye, hogy a szocialista állam fejlődésének egy adott történelmi szakaszában, hogy a helyi kezdeményezések szervezeti vonalon szinte lehetetlenné válnak.” [BIHARI O. (1969): 84. o.]

IRODALOMJEGYZÉK

- ALAMPJEV, P. M. (1959): Ékonomszeszkoe rajonirovanie SZSZSZR. Kaiga 1-ja. Moszkva, Goszpolitizdat.
- BARABASEV, G. V.–SEREMET, K. F. (1974): Szovetszkoe sztroitel'sztvo. Moszkva, Juridicseskaja literatura.
- BARLA-SZABÓ Ö. (1972): Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- BARLA-SZABÓ Ö. (1980): Lenin a szocialista gazdálkodásról. – Egyetemi Szemle, 3. sz. 7–13. o.
- BIHARI O. (1969): A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BURLACKIJ, F. M. (1970): Lenin, goszudarsztvo, politika. Moszkva, Izd-vo „Nauka”. Direktivü KPSZSZ i Szovetszkogo pravitel'sztva po hozjajsztvennum voproszam. T. 1. Moszkva, 1957. Goszpolitizdat.
- DROBIZSEV, V. Z. (1966): Szoversentsztvovanie upravlenija promüslennoszt'ju v godü pervoj pjatiletki. – Voproszü isztorii. 6. sz. 9–23. o.
- DROBIZSEVA, L. M. (1965): Lenin i iszpol'zovanie mesztного opüta hozjajsztvennogo sztroitel'sztva. Moszkva, Izd-vo „Nauka”.
- GLADKOV, I. A. (1956): Ocserki szovetszkaj ékonomiki. 1917–1920 gg. Moszkva, Goszpolitizdat.
- HEGEDÜS A. (1970): Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái. A glavktól a szocialista vállalkozásig. – Közgazdasági Szemle, 4. sz. 474–488. o.
- HERÉDI I. (1978): A szocialista gazdaság intézményi berendezkedésének lenini terve. – Közgazdasági Szemle, 5. sz. 541–558 o.
- HOREV, B. SZ. (1978): Aktual'nüe problemü upravlenija territorial'noj organizaczej szovetszkogo obscsesztva. – Voproszü geografii 109. Geograficseszkie aszpektü upravlenija. Moszkva, Izd-vo „Müszl”. 25–61. o.
- HORVÁTH GY. (1982a): A gazdaság területi irányításának fejlődése a Szovjetunióban. – Állam és Igazgatás. 1982. 1. sz. 30–39. o.
- HORVÁTH GY. (1982b): A gazdaság területi irányításának lenini koncepciója. Pécs, kézirat.
- KOVÁCS I. (szerk.) (1980): Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KRIVORUCSKO, O. N. (1980): Znacsenie szovetszkogo opüta v formirovanii principov territorial'nogo upravlenija szocialiszticseszkaj ékonomikoj. – Voproszü geografii 115. Ékonomszeszkaja is szocial'naja geografija. Moszkva, Izd-vo „Müszl”. 64–75. o.
- LENIN Összes Művei. 1. kötet. Bp., 1964. Kossuth Könyvkiadó.
- LENIN Összes Művei. 3. kötet. Bp., 1964. Kossuth Könyvkiadó.
- LENIN Összes Művei. 7. kötet. Bp., 1965. Kossuth Könyvkiadó.
- LENIN Összes Művei. 24. kötet. Bp., 1978. Kossuth Könyvkiadó.
- LENIN Összes Művei. 36. kötet. Bp., 1979. Kossuth Könyvkiadó.
- LENIN Összes Művei. 43. kötet. Bp., 1981. Kossuth Könyvkiadó.
- LENIN Összes Művei. 54. kötet. Bp., 1980. Kossuth Könyvkiadó.
- LŐRINCZ L. (1976): A szocialista közigazgatás és a termelés közvetlen igazgatása. – Állam- és Jogtudomány. 2. sz. 279–307. o.
- MOROZOVA, B. M. (1957): Szozdanie i ukreplenie szovetszkogo goszudarsztvennogo apparata. Moszkva, Juridicseskaja literatura.
- RUBIN, A. M. (1969): Organizacija upravlenija promüslennoszt'ju v SZSZSZR (1917–1967 gg.). Moszkva. Izd-vo „Ékonomika”.
- SZAMUELY L. (1979): Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SZENTPÉTERI I. (1974): Az igazgatástudomány szervezéselméleti alapjai. Bp., Akadémiai Kiadó.

SZMOL'JANINOV, V. (1959): Voproszű izucsenija mesztного opűta hozjajsztvennogo sztroi-
tel'sztva v 1921-1922 g. (Iz vozspominanij o V. I. Lenine.) - Vesznik sztatisztiki, 6.
sz. 33-39. o.

Szovetű narodnogo hozjajsztva i planovűe organű v centre i na mesztah (1917-1932). Szbor-
nik dokumentov. Moszkva, 1957. Goszpolitizdat.

A Szovjetunió Kommunista Pártja kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági
pléniumainak határozatai. I. rész. Bp., 1954. Szikra.

A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVI. kongresszusa. Bp., 1981. Kossuth Könyvkiadó.

VENEDIKTOV, A. V. (1957): Organizacija goszudarsztvennoj proműslennosztii v SZSZSZR
T. r. Leningrad, Izd-vo LGU.

VESZELINA, M. SZ. (1961): V. I. Lenin i mesztűe ÉKOSZO v 1921 g. - Voproszű isz-
torii KPSZSZ. 6. sz. 125-136. o.

Voproszű ékonomieszkogo rajonirovanija. Szbornik materialov i sztatej (1917-1929 gg.).
Pod. obscs. red. G. M. KRZSIZSANOVSKOGO. Moszkva, 1957. Goszudarsztvennoe
izdatel'sztvo politicseszkoi literaturű.

СООТНОСИТЕЛЬНОСТЬ ИЛИ АНТАГОНИЗМ?

Диалектика централизованной государственной власти и местной самостоятельности в предистории территориального управления социалистической экономикой

ДЬЮЛА ХОРВАТ

В работе исследуются территориальные аспекты деятельности молодого советского государства в области организации экономики, рассматриваются функции систем центральных и местных учреждений управления экономикой и их взаимоотношения в разных этапах ленинского периода. Оценивается действие некоторых элементов территориально-организационной системы НЭП, далее суммируются причины разложения соответствия между отраслевым и территориальным управлением экономикой.

В первой главе автор обрисовывает актуальность ленинской территориальной экономической политики, устанавливает, что модель создания соответствия между отраслевым и территориальным управлением и в дальнейшем следует осуществлять в дальнейшем развитии системы управления экономикой.

Во второй главе автор подводит итоги первым мерам советского государства для создания системы центральных и территориальных учреждений, рассматривает главные точки столкновения идейной борьбы между сторонниками автономии и федерализма, концепцию Ленина, особенности деятельности местных органов в вертикальной системе управления военного коммунизма.

В третьей главе говорится о мерах новой экономической политики, принятых в интересах укрепления территориального управления. Подробно анализируются главные особенности разделения труда между центральными органами государственной власти, структура системы территориальных учреждений, функции территориальных управленческих и координационных органов, основные принципы их деятельности, оценивается их роль в пространственном действии хозяйства. Указывается на то, что в годы взаимности территориальные координационные органы — экономические совещания — за недостатком денежных ресурсов и материальных средств были способны выполнять свои задачи по организации хозяйства только формально.

В четвертой главе раскрывается процесс разложения соответствия между отраслевым и территориальным управлением экономикой. Автор на основе установлений предыдущих глав пришел к заключению, что Ленин за длительный период учитывал диалектическое соответствие между организационными системами отраслевого и территориального управления и считал это взаимоотношение имманентной особенностью управления социалистической экономикой.

Причины разложения соответствия между двумя типами управления автор видит в следующих: а) необходимость экстенсивного развития промышленности и установления интенсивных экономических отношений между союзными республиками; б) распространение тенденций централизованного управления в сфере предприятий; в) установление иерархической системы учреждений планирования народного хозяйства; г) усиленное совершенствование государственного аппарата после смерти Ленина.

RECIPROCITY OR OPPOSITION?
THE DIALECTICS OF THE CENTRALIZED STATE AND LOCAL
INDEPENDENCE IN THE PREHISTORY OF LOCAL
ADMINISTRATION OF THE SOCIALIST ECONOMY

Gyula Horváth

The study analyzes the spatial elements of the economy-organizing activities in the young Soviet State. The author examines the functions and interactions of the central and local authorities in the different phases of the economy in Lenin's lifetime. He evaluates the operation of some elements of local authorities in the New Economic Policy (NEP) and summarizes the causes that led to a disintegration between the sectorial and regional management systems of the economy.

In the first part the author describes the up-to-dateness of Lenin's regional economic policy and states that the model in which the harmony of sectorial and regional management was created must be followed in the further development of our economic management system.

In the second part the author reviews the first steps taken by the Soviet State in order to establish the system of central and local authorities, the main conflict between the partisans of autonomy and those of federalism, Lenin's concept, the particularities of the operation of local-regional authorities in the vertical management system of wartime communism.

In the third part he describes in detail the measures brought by the new economic policy in order to strengthen the regional authorities. He also analyzes the main characteristic features of the division of labour between the central and local bodies of management, the structure of regional authorities, the functions of the regional administrative and co-ordinating bodies, the principles of their functioning, and evaluates their importance in the spatial operation of the economic. He also points out that, in the years of reciprocity, these regional co-ordinating bodies were not able to perform their organizing tasks for lack of financial resources, material funds.

The fourth part deals with the process of disintegration between the sectorial and regional management of the economy, and with the causes of the conflict. On the basis of statements made in the long run Lenin anticipated a dialectic harmony between the sectorial and regional systems of economic management, and considered this interrelationship an integral component of socialist economic management. The author attributes the causes of disintegration between the two types of management to the following: a) the necessity of an extensive industrial development and of the formation of intensive economic relationships among the federal republics; b) the tendency for the centralized management to become predominant in the case of enterprises; c) the development of a hierarchic system of institutions for national economic planning; d) the strengthening of the state apparatus after Lenin's death.

A TERMELŐERŐK TERÜLETI SZERVEZÉSÉT SZOLGÁLÓ AUTOMATIZÁLT IRÁNYÍTÁSI RENDSZER KIALAKÍTÁSÁNAK TUDOMÁNYOS ELŐFELTÉTELEI A BOLGÁR NÉPKÖZTÁRSASÁGBAN¹

POPOV, PETÖR

A tanulmány az automatizált területi irányítási rendszer kialakításának lehetőségeit vizsgálja makro-, ágazati, regionális és helyi szinten. A szerző elemzi az egyes irányítási szintek lényeges funkcióit és az irányítási folyamatokban alkalmazható lehetséges modellvariációkat, majd áttekinti az irányítási szintek kritériumrendszerei összeállításának követelményeit.

A gazdasági kibernetika, a matematikai modellezés és a számítástechnika eredményei megfelelő előfeltételeket teremtettek a termelőerők területi szervezését irányító folyamatok automatizálásához. A bolgár gazdaság tervszerű fejlesztése a népgazdaság területi szerkezetének az átalakulását eredményezte. Egyenletesebbé vált a termelőerők területi elhelyezkedése, csökkent a területi egységek társadalmi-gazdasági fejlődése közötti ütemkülönbség. Egyre határozottabban kirajzolódik a hierarchia különböző szintjein álló területi rendszerek – körzetek, al- és mikrokörzetek – fejlődésének gazdasági bázisait jelentő termelési-területi komplexumok hálózata. A területi-közigazgatási egységek, a megyék és a településrendszerek közigazgatási és gazdasági funkcióik révén jelentős hatást gyakorolnak az ország körzetrendszereinek az alakulására.

A közigazgatási egységeken – a megyéken – kívül az egyes körzetek, az al- és mikrokörzetek is reális előfeltételeket biztosítanak a társadalmi-gazdasági folyamatok irányítására szolgáló automatizált rendszerek kialakításához. Az ország tudományos alapokon álló körzetrendszere lehetővé teszi azt, hogy az új termelőkapacitások telepítése és a már meglévők bővítése a társadalmi, a gazdasági és az ökológiai hatások maximalizálásán alapuljanak. Az eleddig kidolgozott és publikált gazdaságmatematikai modellek a termelőerők csoportos és egyedi telepítésének tudományos megalapozásához fontos eszköztárat jelentenek.² Bonyolultabb problémával találjuk magunkat szemben a magasabb hierarchikus szintek területfejlesztésének az irányítása esetében, mivel itt már a népgazdasági és a körzetek közötti területi arányok szabályozásának az igénye is megjelenik.

A gazdasági fejlődés mai szakaszában Bulgáriában a termelőerők területi elhelyezésének és szervezésének irányítása az automatizált irányítási rendszer bekapcsolásával négy szinten valósítható meg: 1. *népgazdasági szinten* (a feladat itt a körzetközi arányok optimalizálása); 2. *ágazati-területi szinten* (a cél az egyes

¹ A tanulmány a szerzőnek az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében 1982 márciusában megtartott előadása alapján készült.

² Ld. Modelirovanie formirovanija... (1976); POPOV, P. etc. (1972); SAPKAREV, P. (1965) és Planirovanie razvitija... (1977).

ágazatok területi szerkezetének a modellezése); 3. *regionális szinten* (ahol a területi-termelési komplexumok elhelyezésének és fejlesztésének optimalizálását irányozták elő); és 4. *helyi szinten* (az elérendő cél a településrendszerek társadalmi-gazdasági fejlődésének optimalizálása). (Lásd az 1. ábrát.)

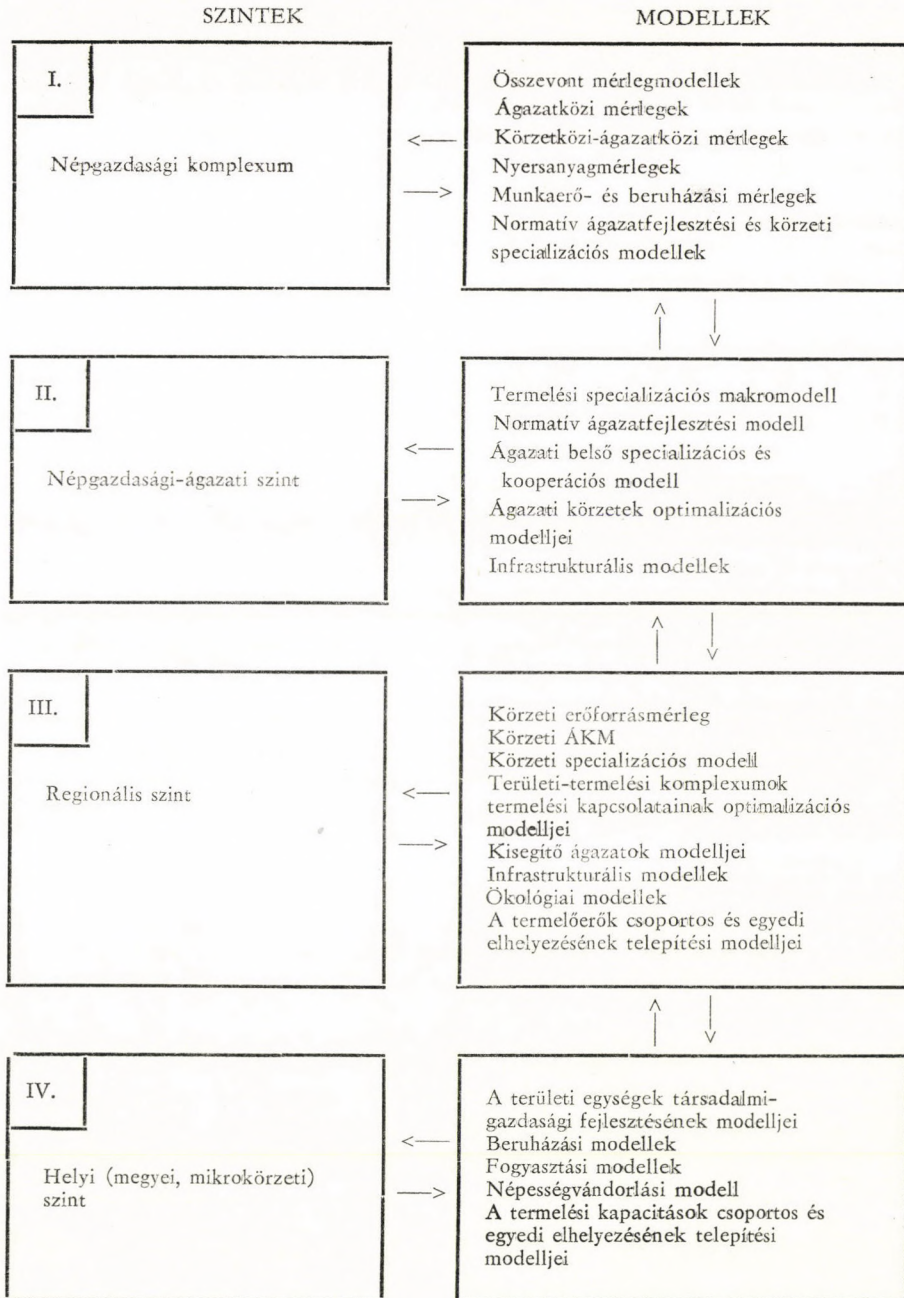
Makroszinten a leginkább használható modellezési eszközöknek a népgazdasági és a körzetközi mérlegek tekinthetők.³ E modellfajták az irányítási lehetőségek legteljesebb körét ölelik fel, lévén a népgazdasági komplexum igen nagy számú komponensét tartalmazzák, s így lehetővé teszik mind az egyes ágazatok és alágazatok, mind pedig a közöttük létrejövő kapcsolatok fejlődésének az elemzését és prognosztizálását. E modellek kifejezésre tudják juttatni az ország erőforráspotenciálját, és egyidejűleg alkalmasak a nemzetközi munkamegosztásban gyökerező gazdasági összefüggések érvényesítésére is. A körzetközi kapcsolatok mérlegének a területi arányok alakítása céljából történő felhasználásával mód nyílik a népgazdaság távlati gazdasági szerkezetének a meghatározására és a várható eredmények analitikus értékelésére. Az ágazatközi mérlegek segítségével pedig a termelés és az elosztás ágazati és területi szerkezete határozható meg. Az ország és az egyes területi alrendszerek (körzetek, alkörzetek stb.) fejlődésének tervmutatóit az összevont mérlegek alapján dolgozzák ki. A népgazdasági szintű automatizált területi irányítási rendszer szempontjából különös jelentősége van a területi ágazati kapcsolatok mérlegének. E mérlegtípus segítségével a gazdasági körzetek és a területi-termelési komplexumok belső arányai szabályozhatók. A mérlegmodellek szerkezetét, jelentőségét és alkalmazási lehetőségeit a világ szakirodalmá már szinte a legapróbb részletekig feltárta. Az automatizált területi irányítási rendszerekben való alkalmazhatóságuk szempontjából – úgy véljük – a jövőben azonban mindinkább több figyelmet kell fordítani a kibernetikai lehetőségek feltárására. E téren ma még ugyanis jelentős lemaradás tapasztalható. Ami egyrészt az ágazatok, másrészt a gazdasági körzetek fejlesztésének tervmutatóit illeti, az automatizált területi irányítási rendszer céljait szolgáló mérlegmodelleknek alapvetően normatív jellegűeknek kell lenniük. A területi szerkezetek, az ágazatok és a területi-termelési komplexumok szervezésének optimalizálása az optimalizációs modellek segítségével végezhető el.⁴ Ez a mérlegmodellek alkalmazási lehetőségeit egyáltalán nem szűkíti, mivel az optimalizációs modellek teremtik meg az átmenetet és egyben a kapcsolatot is a legfelsőbb (népgazdasági) és az alsóbb szintek, nevezetesen az ágazati (makro vagy ágazati-regionális), valamint a körzeti szint között.

Az automatizált területi irányítási rendszer *ágazati szintje* fogadja az ágazati és az ágazatközi fejlesztések tervmutatóit. Egyidejűleg ezen a szinten határozzák meg a népgazdasági ágazatok egymás közötti kapcsolatait. Az 1. ábrán látható első két szinten kerül sor tehát a nemzetközi munkamegosztásból fakadó termelési specializáció kialakítására és ellenőrzésére, és e szinteken történik a kisegítő ágazatok, a termelő és a szociális infrastruktúra szabályozása. A második – ágazati – szintet szoros szálak fűzik a harmadik – regionális – szint modellrendszeréhez. E kapcsolatok megtestesítője a gazdasági körzetekre készült ágazatközi mérleg, amelynek együtthatóit az első és a második szinten kidolgozott modellek mutatóinak összeállításakor tervszámokként használják fel. Ilyen modell készült

³ Ld. GRANBERG, A. G. (1973) és SAPKAREV, P.

⁴ Ld. Modelirovanie formirovanija...

1. ábra. A területi automatizált irányítási rendszer szintjei és ezek kapcsolatai a különböző modelltípusokkal

Bulgáriában például a szófiai-perniki ipari komplexumra.⁵ Az optimalizációs modellek kidolgozásában különösen hasznosak azok az eredmények, amelyeket a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Tagozatának novoszibirszki Ipargazdasági és Szervezési Intézetében értek el. Az intézetben, a területi-termelési komplexumok modellezésének osztályán kidolgozott módszertani alapokat a bulgáriai viszonyokhoz igazítottuk. Kisebb módosításokkal szinte valamennyi modell jól alkalmazható a termelőerők területi szervezését és tervezését irányító automatizált rendszer második, harmadik és negyedik szintjén. A második és a harmadik irányítási szinten az optimalizációs modellek az ágazatok és a körzetek termelési specializációjának a kidolgozásában és osztályozásában, a termelőerők egyedi és csoportos telepítésében és a termelési folyamat alkotórészei közötti kapcsolatok befolyásolásában alkalmazhatók sikerrel, de felhasználásuk köre kiterjed az ágazati körzetekre és a területi-termelési komplexumokra is.

A területi-termelési komplexumok modelljei különösen a *harmadik szinten* megfogalmazott irányítási célkitűzések megvalósításában alkalmazhatók jól. Itt elsősorban a területi-termelési komplexumok térbeli hatásmechanizmusainak, termelési specializációjának, az új termelőegységek telepítési optimalizálásának, a termelési ágak kapcsolatainak, a kiegészítő és a kiszolgáló ágazatok (többek között az infrastrukturális ágazatok) optimális kapcsolatainak a szabályozására gondolunk. A területi szerkezeti és szervezési modellek felhasználásával lehetőségünk van arra, hogy a termelés és a fogyasztás optimális feltételeire előre kidolgozott kritériumokat ne kelljen megváltoztatni. Ez esetben az ismérvek sokaságáról vagy bizonyos csoportjáról lehet szó, a területi-termelési komplexumok irányításában ugyanis egyetlen globális kritériumot nem alkalmazhatunk. Az egyes ismérveket logikusan úgy kell felhasználni, hogy a modellezés egyes szakaszaiban a korábbi modellelemeket korlátozó feltételként vesszük számba. Csakis így bővíthetjük az irányítási folyamat hatókörét.

A *negyedik irányítási szint* a különböző területi egységekre: megyékre, mikroövezetekre, ipari csomópontokra, agrár-ipari komplexumokra stb. készült modelleket használja. Az irányítási folyamat e területi rendszerek társadalmi-gazdasági fejlesztését, a beruházások elosztását és megvalósítását, a lakossági szükségletek kielégítését, az infrastruktúra telepítését és működtetését, a környezet védelmét és újratermelését, a vándorlási és az ingázási folyamatok szabályozását stb. öleli fel.

Az *irányítási ismérvek az irányított rendszer szintjétől függenek*. Az első két (népgazdasági és ágazati) szinten az érvényes állami gazdaságpolitikából eredő kritériumokat kell alkalmazni. Mindenekelőtt a termelőerők növekedési követelményeiről, a lakossági szükségletek lehető legteljesebb kielégítéséről, az erőforrások maximális hasznosításáról, a KGST keretében folyó termelészszakosításban és a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel meghatározásáról, valamint az adott társadalmi-gazdasági és ökológiai feltételek megtartása melletti maximális termékmennyiség eléréséről van szó.

A harmadik és a negyedik irányítási szint regionális és lokális (helyi) ismérveit az adott területi rendszer konkrét viszonyainak és fejlettségi szintjének függvényében kell meghatározni. A kiemelkedően fejlett körzetekben például a kiindulási feltétel az lehet, hogy a maximális tömegű nemzeti jövedelmet a termelő-

⁵ Ld. POPOV, P. etc.

erők további koncentrációjának fokozódása nélkül termeljük meg. Emellett a szűkös erőforrásokkal való takarékos gazdálkodás, sőt az azok minimális felhasználását célzó törekvés, a komplexum egymással szoros kapcsolatban álló elemei közötti helyes arányok kialakítása, a környezet védelme és újratermelése alkotja a fejlesztés kritériumrendszerét. Az országos átlagot megközelítő színvonalon álló körzetek és területi-termelési komplexumok esetében a gazdaság ágazati és térségi szerkezetének a korszerűsítése, a termelési alrendszerek működési költségeinek a minimalizálása, a szükségletek maximális kielégítése, az optimális ágazati és ökológiai arányok kialakítása állhat a fejlesztési feladatok tengelyében. A viszonylag gyengén fejlett térségekben az irányítási folyamatoknak a termelőerők fejlődési ütemének a meggyorsítására kell irányulniuk. Ebben az esetben a kiindulási ismérv az ipari, a mezőgazdasági, a közlekedési és az egyéb gazdasági létesítmények minimális összráfördítéssel megvalósuló maximális fejlesztése lehet. Ezekben a területi rendszerekben az irányításnak a lakossági életszínvonal növekedését, a termelés technikai színvonalának az emelését, a fejlett gazdasági körzetekhez közelítő gazdasági hatékonyság elérését kell elősegítenie.

A területi-termelési komplexum irányításában a meghatározott életszínvonal elérését célzó követelmény lényegében a *társadalmi-gazdasági folyamatok szabályozását* jelenti. Ezt azért állíthatjuk, mivel a nemzeti jövedelem gazdasági körzetek közötti aránytalan elosztása a területi egységek népességének életszínvonalában különbségeket eredményez. Természetesen nem az egyenletes elosztást akarjuk abszolútizálni, hiszen bizonyos mértékű különbségekkel mindig számolnunk kell, azonban ha ezt az elvet a területi egységek irányításában figyelmen kívül hagyánk, nem egy esetben felerősödne a népesség elvándorlása, torz népességstruktúra alakulna ki, csökkenne a települések népességszáma stb.

Az automatizált területi irányítási rendszer egyik alapvető feladata az, hogy segítse a központi állami szervek, az államtanács, a minisztertanács, a tervbizottság és a minisztériumok munkáját. A bonyolult alárendeltségi viszonyok magas fokú operativitást, nagy rugalmasságot és pontos feladatmegoldást kívánnak a rendszertől. A gazdasági körzetekben létrehozandó automatizált irányítási rendszer hatékony működtetéséhez sok eszközre, szakemberre, számítástechnikai berendezésre, kommunikációs eszközre, adatbankra van szükség. Részletesen ki kell munkálni tehát az automatizált területi irányítási rendszerek „háttérágazatainak” szervezési feltételeit is. A szervezésben nemcsak arra kell ügyelni, hogy az irányítási rendszer alkalmazkodjon a területi egységek sajátosságaihoz, hanem arra is, hogy a területi rendszerek kialakításában is érvényesüljenek az irányítási rendszer szempontjai.⁶ Ez azt is jelenti, hogy Bulgária területi-termelési komplexumait és gazdasági körzeteit, illetve ezek taxonómiai alegységeit nem szabad univerzális körzeteknek tekinteni, hanem az irányítási folyamatok optimális szervezése érdekében kialakított körzetekként kell kezelni. Az irányítási folyamatok többségét a termelőerők területi hatékonysága fokozásának kell alárendelni. E céltól ma még ugyan messze vagyunk, azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy az automatizált regionális irányítási rendszerek széleskörű alkalmazásához kellő tudományos és anyagi előfeltétel áll rendelkezésünkre. A tudományos eszköztár leglényegesebb elemeinek a kidolgozott modellrendszerek és a megyék többségében kialakított számítóközpont-hálózatok tekinthetők. Bízunk abban, hogy a területi számítóközpontok már a közeljövőben is egyre több társadalmi, gazdasági és ökológiai irányítási feladat sikeres megoldására lesznek képesek.

⁶ Ld. GLUSKOV, V. M. (1973)

IRODALOMJEGYZÉK

- GLUSKOV, V. M. (1973): Vvedenie v ASZU. Kiev, Izd-vo „Technika”.
- GRANBERG, A. G. (1973): Optimizacija territorial'nüh proporcij narodnogo hozjajsztva. Moskva, Izd-vo „Ekonomika”.
- GRANBERG, A. G. (1977): Szootnosenie tocsecsnüh i prosztranzstvennüh modelej narodnogo hozjajsztva. – Metodü i modeli territorial'nüh szisztem. Novoszibirszk, Izd-vo „Nauka”, Szibirszkoe otdelenie.
- Ikonomicseszkij rajonirane na NR B'lgarija. Szofija, Izd. BAN. 1981.
- Modelirovanie formirovanija territorial'no-proizvodsztvennüh komplekszov. Otv. red. BANDMAN, M. K. Novoszibirszk, Izd-vo „Nauka”, Szibirszkoe otdelenie. 1976.
- Planirovanie razvitija i razmescsenija promüslennogo proizvodsztva: modeli i szisztemü. Kiev, Izd-vo „Naukova dumka”. 1977.
- POPOV, P., VUTOV, V., NAJDENOVA, R. etc. (1972): Balansz na mezszduotraszlovite vr'zki v ikomicseszkij rajon. Szofija.
- SAPKAREV, P. (1965): Otroszlevata sztruktura i mezszduotraszlovite vr'zke na promüslennoszttá v NRB. Szofija, Izd. BAN.
- ZSIVKOV, T. (1978): Za usz'v'rsenszuvane na szocialiszticseszkata organizacija na truda i na planovoto r'kovodsztvo na ikonomikata. Szofija.

НАУЧНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ АСУ ДЛЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ СИЛ В НРБ

ПЕТЪР ПОПОВ

Возможности применения автоматизированной системы территориального управления в НРБ созданы результатами моделирования экономических процессов и районной системой страны, стоящей на научной основе. В статье автор анализирует важнейшие функции отдельных уровней управления и возможные виды моделей, применяемые в процессах управления. Автор считает осуществимым образование территориального АСУ на следующих четырех уровнях: I. национальный, II. отраслево-территориальный, III. региональный, IV. локальный (см. схему 1).

Устанавливается, что на макроуровне управления народнохозяйственные и межрайонные балансы являются самыми подходящими для определения перспективных территориальных пропорций и экономической структуры народного хозяйства. Автором придается большое значение балансу территориально-отраслевых связей, с помощью которых могут формироваться внутренние пропорции экономических районов и территориально-производственных комплексов. Подчеркивается нормативный характер применяемых балансовых моделей, затем анализируются возможности использования моделей оптимизации в условиях управления вторым отраслевым уровнем. Суммируются особые характерные черты моделей территориально-производственных комплексов, а также управленческие функции четвертого уровня.

В дальнейшем рассматриваются важнейшие требования составления критериев уровней управления в развитых, посредственно развитых и слабо развитых районах, потом анализируются территориальные различия одной из важнейших сфер регулирования социально-экономических процессов, жизненного уровня.

Наконец затрагивается круг средств, необходимых для функционирования систем территориального управления, и указывается на то, что не только системы управления должны приспосабливаться к особенностям территориальной единицы, но аспекты управления должны осуществляться и в образовании территориальных систем. Подчеркивается, что экономические районы и территориально-производственные комплексы Болгарии нельзя считать универсальными районами, однако следует рассматривать их как районы, созданные в интересах оптимальной организации процессов управления.

THE SCIENTIFIC PRECONDITIONS FOR THE FORMATION OF AN AUTOMATED MANAGEMENT SYSTEM IN THE SERVICE OF LOCAL ORGANIZATION OF THE PRODUCTIVE FORCES IN THE BULGARIAN PEOPLE'S REPUBLIC

Petör Popov

The possibilities for the introduction of the automated system of local management were created in Bulgaria by the results of modelling the economic processes and the system of districts elaborated on a scientific basis. In his study the author analyzes the main functions of the individual levels of management and the national economy and of the inter-regional relationships that are the most the introduction of the automated management system at the following four levels: I. national economy; II. sectorial- regional management; III. regional; IV. local. (See Figure 1)

Ha states that at the macro level of management it is the balance sheets of the national economy and of the inter-regional relationships that are the most suitable for determining the regional proportions and economic structure in the long run. He considers the regional input-output model particularly important because this can help to develop the inner proportions of the economic regions and the regional-productive complexes. The author also emphasizes the normative character of the balance models applied. Then he analyzes the possible applications of the optimum models under the conditions of the second- sectorial - level of management. He also summarizes the particular features of the models of regional-productive complexes and the managerial functions of the fourth level.

He reviews the main requirements in the elaboration of criteria at the different levels of management in the highly-, moderately-; and poorly developed regions and then examines the regional differences in the living standards, this important element in the regulation of the social and economic processes. In the end the author refers to the prerequisites necessary for the proper functioning of the local management systems and points out that it is not only the management system that must be adapted to the particularities of the given regional unit but the main objectives of the management should also be realized in the creation of the regional systems. He emphasizes that the economic regions and regional-productive complexes of Bulgaria must not be considered as universal regions but as districts created for the optimal organization of the management processes.

BECSLÉSI MÓDSZEREK A TERÜLETI INPUT-OUTPUT MODELLEK ELŐÁLLÍTÁSÁRA

RECHNITZER JÁNOS

A területi input-output modellek alkalmasak a területi gazdasági szerkezet és kapcsolatok ábrázolására. Összeállításuknál nagy gondot jelent az adatok beszerezhetősége. A szerző az adatok hiányának okait elemzi, kitér a különböző, a mérleg összeállítása szempontjából fontos információk értékelésére. A felméréses módszer mellett becslési eljárásokat ajánl a mérlegek szerkesztéséhez. Két adatforrás áll ehhez rendelkezésre, az országos input-output ráblák és a terület gazdaságát, ágazatait tömören jellemző paraméterek. Részletesen bemutatja mindkét becslési forrást, azok felhasználásához a befejező részben módszereket ismertet. Az eljárások döntően a területi munkamegosztás egyik kategóriájának, a lokációnak az alkalmazásán nyugszanak, a további módszerek már adatigényesebbek, de jobban közelítik a területi gazdaság input-output modelljét.

A területi gazdasági szerkezet tanulmányozásának egyik legalkalmasabb eszköze a területi input-output modell. Ez a modell nemcsak a gazdaság ágazati szerkezetének, termelési folyamatainak leírására szolgál, hanem kiváló elemzési eljárása lehet az adott terület gazdasági kapcsolatai feltárásának is. A területi tervezés ilyen módszerek alkalmazását nem nélkülözheti, mert a mérlegekkel nyomon követhetők a beavatkozások a területi gazdasági szerkezetbe, ezek nélkül viszont a döntések hatásai csak a felszínen ragadhatók meg. Nem jelölhetjük így ki azokat az ágazatokat, amelyeket az adott beavatkozás közvetlenül – a felhasználáson és a fogyasztáson keresztül – érint. Ugyancsak nem határozhatjuk meg azokat az ágazatokat sem, amelyek éppen az átgűrűző és áttételes termelési kapcsolataikkal kötődnek a fejlesztendő ágazathoz.

A területi gazdaságszerkezet nem függetleníthető az ország többi részétől, annak ágazataitól. A gazdasági kapcsolatok, amelyek a termelés megindulásától egészen az értékesítésig terjednek, számtalan területi és ágazati összefonódást és feltételezést tartalmaznak. Avatkozzunk be a területi gazdaság rendszerébe, építsünk ki átfedő kapacitásokat, máris a gazdaság kapcsolatai, területi és ágazati kötődése megváltozik, átszerveződik. Nyomon kell követnünk a gazdasági szerkezet területi kapcsolatainak átalakulását, illetve rendszerét. A területi ágazati kapcsolatok mérlegével megtehetjük ezt.

Eddig csak a hagyományos formában és alkalmazási módban értelmeztük a területi ágazati kapcsolatok mérlegét, és az arra épülő input-output modelleket.

A területi modelleknek ez a fajtája nemcsak a kapcsolatok és a gazdasági szerkezet leírására szolgál, hanem alkalmas a terület erőforrásainak kimutatására, hatékonyságának mérésére. Hiszen feltárható ezekkel a mérlegekkel a fajlagos munkaerő- és állóeszköz-felhasználás, a területi fogyasztás (beruházás, nem termelő fogyasztás) és gazdasági erőforrások felhasználása, a kiszállításokban

megjelenő eleven és holt munka ráfordítások stb. Emellett alkalmasak a területi mérlegek a nem anyagjellegű ráfordítások, a bérek és a tiszta jövedelmek előállítás szerkezetének kimutatására, az egyes területi ágazatok gazdaságosságának, működési hatékonyságának feltérképezésére.

A területi input-output modellekkel hazánkban eddig csak a gazdaságot ábrázolták, annak szerkezeti rendszerét, kapcsolati formáit kutatták. A nemzetközi gyakorlatban¹ már megindult az input-output modellek kiterjesztése a területrendszer más alkotóelemei felé. Bekapcsolták a környezetterhelést² és az energiafelhasználást³ a modellekbe, kimutatva ezzel a gazdaság optimális működéséhez szükséges energiafogyasztást és környezetterhelést. Ugyancsak kísérletek történtek a területi gazdaságszerkezet és az infrastruktúra,⁴ a terület üzemeltetési rendszerének összekapcsolására. Itt már számtalan, konkrét tervezési kérdést vetettek fel, és a területrendszer működésének szimulálásával közeli választ is adtak egy-egy beavatkozás komplex hatásrendszerének kidolgozásához.

A területi input-output modellek kiterjesztése egyrészt a területrendszer más elemei, alrendszeri felé, másrészt a modellekkel történő gazdasági szerkezet és kapcsolat analízis új utakat és formákat adhat a területi tervezés számára is. A tervezés jelenlegi rendszerében, az eszköztárak, információs rendszerek a funkcióra és nem problémára orientáltak. Az egyes területi funkciókat próbáljuk a legáltalánosabban értelmezhető statisztikai mutatókkal leírni, és ezekből különböző módszerekkel összevont, a területet jellemző paramétereket állítunk össze. Ez lényegében egy-egy területi funkció elemzése. A funkciót ekkor elválasztjuk magától a területrendszertől, kiragadjuk abból, és csak önmagában szemléljük. A feltételezéseinkkel és a feltételeinkkel ugyan behatároljuk a kutatás tárgyát, de azt nem tudjuk beágyazni a többi területi tényezőbe, azok hatását már csak kevésbé követhetjük nyomon. Továbbá rendkívül nehéz a vizsgált jelenség működési és hatókörét ebben a vizsgálati szemléletben pontosítani, hiszen nem mérhetjük le elemeinek, tényezőinek megváltozott paramétereit a területrendszer más alkotóelemeiben, illetve azok működési terében.

Egy hatékony területi tervezési rendszerben arra kellene törekedni, hogy átfogó módon ábrázoljuk a területrendszert, annak minden alrendszerét, felvázoljuk a beavatkozások és hatások következményeit, más-más fejlesztési és működési pályák kijelölésével keressük a rendszerünk optimálisabb működését.

Megítélésünk szerint ennek a követelménynek adott körülmények között a területi input-output modellek, illetve azok kibővített változatai elegendő tennének.

I. A probléma és a rendelkezésre álló adatok

A területi input-output mérlegek összeállításával szemben az egyik leggyakrabban felhozott ellenérv, hogy a jelenlegi területi statisztikai adatszolgáltatás semmilyen vagy minimális információt nyújt a modellek kidolgozásához. Nem állnak rendelkezésre a területi egységen belül az anyagfelhasználásra, a kiszállí-

¹ NIJKAMP, P.-LAKAHMAN, T. R. (1980)

² FORGÁCS T. K. (1982)

³ BLAIR, D. P. (1979)

⁴ PETERKA, V. (1972); ILLÉS I.-FODOR L.-BOGNÁR J.-NÉ (1970)

tásra vonatkozó adatok, nem tudjuk megállapítani és elkülöníteni a területen belüli és kívüli felhasználásokat és értékesítéseket. Közelítőleg ismerhetjük az egyes ágazatok tevékenységének mértékét, a bruttó termelési értéket, annak összetevőit, különösen a tiszta jövedelemelemeket és a bérköltségeket. Nem ismerjük a területi fogyasztásra történő értékesítéseket, nincsenek közölt adataink a nem termelő (lakossági) fogyasztásról és a területen belül a bruttó felhalmozásra (beruházásra és készletezésre) átadott termékekről sem.

Ezen adathiány oka több tényezőtől ered. A területi gazdasági szerkezet kialakulása nem egy vagy több adott közigazgatási egységhez kötődött, hanem elsődlegesen a rendelkezésre álló, adott gazdasági és társadalompolitikai feltételek között értékelt vagy előtérbe állított erőforrásokhoz. Gondolunk itt a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a munkaerőnek a felértékeléseként megindult vidéki ipartelepítésre. A rendelkezésre álló erőforrásokra telepített egységek, telephelyek közvetlen kapcsolatba nem kerültek az adott területtel, a területi-termelési kapcsolataik gyengék vagy egyszerűen jelentéktelenek voltak.⁵ A telephelyek működésének gazdasági feltételrendszere rendkívül széles skálán mozgott. Kis, néhány fős üzemegységtől a több száz embert foglalkoztató nagyüzemig, a gazdálkodási feltételek a teljesen centralizált jellegtől egészen a nagyfokú önállóságig terjedtek. Számos esetben azonban a vállalati központok minimális információt tudtak adni ezekről az egységekről. A területi kapcsolataik is centralizáltak voltak, hiszen egyrészt a központok szerezték be az üzemeléshez és a termeléshez szükséges anyagaikat, másrészt a központból érkeztek az anyagok és oda, vagy másik további telephelyre szállították feldolgozásra.⁶ A területektől, annak gazdaságától tehát függetlenné váltak a telephelyek, illetve az ezeket tömörítő ágazatok.⁷

A tevékenységük számbavétele fontos a területi mérleg szempontjából, hiszen az adott területen működnek, annak a gazdasági szerkezetében szerepet játszanak és a gazdaság decentralizálásával egyre fontosabb területi felhasználó és fogyasztó ágazatokká is válhatnak.

Az adott területen belüli és kívüli, nem a területi székhelyű gazdasági egységek kezelése és beépítése a mérlegbe nagy gondot okoz. A megoldás több irányú lehet. Az egyik, hogy az üzem működésére vonatkozó legjellemzőbb paraméterek (foglalkoztatottak száma, állóeszköz bruttó értéke) alapján megbecsüljük a vállalati összes ki- és beszállításból a telephely részesedését. A másik beépítési lehetőség azoknál az egységeknél alkalmazható, amelyeknél a központi egységek és a gazdálkodás is döntően a vizsgált területen van és néhány telephely működik azon kívül. Lényegében az irányítás jellege, a telephely önállósága dönti el, hogy egyszerűen az egész vállalatra vonatkozó adatokat építjük be a mérlegünkbe, vagy azokból leválasztjuk a területen kívülieket. Megítélésünk szerint ezen külső területen lévő egységek leválasztása nem döntő fontosságú, hiszen tevékenységükben és termelésükben egyértelműen a központ kapcsolatai, felhasználási szerkezete és szállítási relációi az irányt adóak.

⁵ RECHNITZER J. (1980)

⁶ Ezekről a bonyolult, számos esetben irracionális és túlszervezett szállításokról kiváló elemzést ad: BARTUCZ S. (1982)

⁷ Semleges ágazatok néven kategorizáltuk ezeket a telephelyeket tömörítő ágazatokat, hiszen sem a beszállításaikban, sem az értékesítéseikben nem kötődtek a terület ágazataihoz, azokkal szemben ráfordítási igényt nem támasztottak. RECHNITZER J. (1980)

A telephelyi kérdés átgondolásánál figyelembe kell venni, hogy 1980-tól egyre több ún. nagyüzemi telephely vált önálló⁸ gazdasági egységgé és ezek száma tovább emelkedik. A kisebb egységek, mint a részfolyamatot végző, bedolgozó szervezetek a működésükben és a funkcióikban továbbra is az anyauzemre támaszkodnak és a korábban elmondottak rájuk érvényesek.

A telephelyek speciális esetével találkozunk a nagy regionális ellátó és szolgáltató szervezeteknél, illetve azok területi kapcsolatainak számbavételénél. A MÁV, a Magyar Posta, a különböző, több megyére kiterjedő szállítási vállalatok, a nagykereskedelmi vállalatok, a vízügyi szolgálat egységei a működési területükkel túllépik a megyék határait, de a nagyobb területegységeket is. Tevékenységük jellege, annak számbavétele, eszközállományuk, foglalkoztatási szerkezetük nem teszi lehetővé, hogy valamilyen területegységre felbontsuk a gazdálkodásuk adatait. Nagyon nehéz olyan paramétereket találni a tevékenységükben, amelyek az adott területegységre vonatkozóan egyértelműen kifejezésre juttatják az ott kifejtett tevékenység mértékét, a területi anyagfelhasználását, a kifizetett jövedelmeket stb. Ezeknél az ágazatoknál a korábban ismertett, a telephelyi mutatók felhasználásával történő bontás nem alkalmazható, illetve csak nagyon áttételes módon.

Hasonló problémával találkozunk a területi fogyasztás számbavételénél is. A feladatunk a mérleg ezen szektorában az lenne, hogy kimutassuk az egyes ágazatok termeléséből azt a mennyiséget, amelyet a területen belül adtak át a nem termelő (lakossági) fogyasztásra, illetve amelyet az ágazatok beruházási eszközként a terület többi ágazatának rendelkezésére bocsátottak. Erre vonatkozóan adataink a hivatalos információs rendszerben nincsenek, csak az egész tevékenységre vonatkozóan tudjuk, hogy ebben a két szférában a termelés milyen aránya került felhasználásra. Ugyancsak általánosság szintjén tájékozódhatunk az értékesítésről, ugyan betekintésünk lehet az adott gazdasági egység értékesítésének ágazati struktúrájába, de annak területi metszeteit már nem követhetjük nyomon.

A jelenlegi területi statisztikai információs rendszer nem alkalmas közvetlenül a területi ágazati kapcsolatok mérlegének összeállítására.

Felmerül a kérdés, vajon hibája ez a gazdasági egységek információs rendszerének és a statisztikai adatszolgáltatásnak? Egyértelműen azt kell mondanunk, hogy nem! Nem szükséges területi bontásban megadni a gazdasági egységek felhasználói és értékesítési kapcsolatait, területi elv szerint összeállítani a különböző gazdasági mutatókat, mivel ezek csak az adminisztrációs tevékenységet fokoznák, a gazdaság irányításához szükséges információkat nem. Jelenlegi gyakorlatunkban a területi folyamatok irányítása, szabályozása és tervezése nem a gazdasági folyamatokon keresztül történik elsődlegesen, hanem a területi ellátó és szolgáltató rendszernek, azok felszereltségének, ellátottságának mértéke alapján. Így, egy olyan adatszolgáltatási rendszer, amely a területi elv alapján je-

⁸ Az üzemi önállóság lényegesen csak akkor változtatja meg a kidolgozott mérlegekben a kapcsolatok szerkezetét, ha az a tevékenységek alapvető megváltozását is magával hozta. Az ún. nagyüzemi telephelyek döntő részben önálló profillal rendelkeztek, a termelésükhöz szükséges anyagokat saját maguk szerezték be, illetve részt vettek az értékesítésben is. A vállalati működés gazdálkodási feltételeit centralizálták náluk, így pontosan nem tudták nyomonkövetni a termelésük tényleges gazdaságosságát, illetve hatékonyságát. A vállalati önállósággal már ezek a feltételek is decentralizálódtak, és a gazdasági kapcsolatok át- és újraértékelésre kerülhettek.

lenítené meg az ott működő gazdaságot, felesleges, felhasználhatatlan információkat szolgáltatna. Olyan információkat, amelyek nagyon értékesek ugyan, de eszközök és erőforrások nélkül a beavatkozást nem segítenék elő. Továbbá, megítélésünk szerint rendkívül nagy munkaráfordítást igényelne ennek a területi mérlegre orientált információs rendszernek a kidolgozása a gazdasági egységektől kezdve a helyi irányító apparátusokon keresztül egészen az országos szervekig.

Az ellenvélemények között fel kell hozni azt a gyakran hangoztatottat is, hogy az országunk mérete, az ágazati szerkezete, a gazdaság területi koncentrációja, a gazdaság rendkívüli nyitottsága nem teszi szükségessé a mélyebb területi elvi adat-szolgáltatást, továbbá a területi mérlegek kidolgozását. Ebben az észrevételben is sok igazság rejlik, hiszen számos példa bizonyítja,⁹ hogy a területi ágazatok tevékenységének döntő része az exportra termelés, és gazdasági kapcsolatainkban nem az ország más területi egységei, hanem a külföldi partnerek a meghatározóak. Ugyanakkor ezeknek a tényezőknek a túlzott hangoztatása miatt, több olyan kapacitás épült ki az egyes területi egységekben, amelyeket azonos funkciót látnak el. Így lekötöttek olyan fontos erőforrásokat, amelyeket a gazdaság más ágazataiban hatékonyabban lehetett volna felhasználni. A területi kapcsolatok és gazdasági szerkezetek belső strukturális viszonyainak nem ismerete (illetve a helyi érdekek túlhangsúlyozása) számos aránytalanságot teremtett és teremthet napjainkban is a gazdaság területi szerkezetében. Ennek a kiküszöbölése vagy mérséklése érdekében szükségszerű a területi mérlegek kidolgozása, összeállítás.

Milyen megoldásokat választhatunk a területi ágazati kapcsolatok mérlegének összeállítására?

Két lehetőségünk van. Az egyik, amelyet kutatásaink során már bejártunk¹⁰ az egyedi adatgyűjtésen alapuló mérlegösszeállítás. Itt lajstromba vesszük a terület gazdasági egységeit és egy kérdőívvel felkeressük őket. Ebben a kérdőívben¹¹ a mérleg főbb szerkezeti elemeinek megfelelően begyűjtjük az anyagfelhasználásra, a területi-termelési kapcsolatokra, a területi fogyasztásra és a nem anyagjellegű ráfordításokra vonatkozó adatokat. A gazdasági egységek a mérlegbeszámolóikból, az analitikus nyilvántartásaikból nagy munkaráfordítással kigyűjtött adatokkal kitölthetik a kérdőívet. A méretüktől függően több naptól néhány hétig tartó részletes belső adatgyűjtéssel kielégíthetik a mérlegösszeállítók kívánságát. Ennek az adatgyűjtési módnak a nagy hátránya az, hogy költséges, hiszen jelentős munkaráfordítást kíván meg, másrészt rendkívül időigényes.

Továbbá van még egy elgondolkodtató problémája is. A korábban említett mérlegek funkciója – jelenleg és megítélésünk szerint hosszú távon is – nem az, hogy a tervezés egyetlen eszközei legyenek. Csupán egyik eszközévé kell válniuk, egyiküké a sok közül, olyan tervezési módszerré, amelynek be kell mutatnia a területi gazdaság alapvető és meghatározó szerkezeti rendszerét, irányt adó területi kapcsolatait. Azokat a csomópontokat, amelyeket feltétlenül számba és figyelembe kell venni a terület folyamatainak tervezésénél és szabályozásánál. Így megítélésünk szerint nem feltétlenül szükséges az egyedi adatgyűjtésre épülő és a könyvelői precizitással feldolgozott, összeállított adatrendszer és mérleg. Ez a

⁹ A korábban említett semleges ágazatok között vizsgálatainkban azok is benne foglaltattak, amelyek alapvetően import anyagot használtak fel és döntően exportra termeltek. RECHNITZER J. (1980)

¹⁰ RECHNITZER J. (1980)

¹¹ RECHNITZER J. (1980)

túlzott igényeket közvetítő feldolgozás a nagy munkaráfordításon és a rendkívül gazdag, szinte már fel sem használhatóan sok információn kívül semmi mást nem ad.

A másik út a mérlegek összeállításához már a fentiekből következik. Megalapozott becsléseket kell alkalmaznunk a mérleg kidolgozásánál, néhány alapvető, könnyen elérhető adatrendszer felhasználásával kísérletet kell tennünk a mérlegek összeállítására. A becslési eljárással kidolgozott mérlegek mellett hangsúlyozottan szól az, hogy a területi gazdasági szerkezetek és kapcsolatok összefüggéseit kívánjuk megragadni, a gazdaság egységeinek döntő mozgás- és hatásterületét kell beépítenünk a területi tervezésbe. Továbbá felhasználjuk a rendelkezésre álló információkat, adatgyűjtéssel nem, vagy csak minimálisan – a mérlegek pontosságának növelése érdekében – terheljük a gazdasági egységeket. A becslések mellett szól az is, hogy az ennek alapján felállított mérlegeket bármilyen területi egységre kidolgozhatnánk.

A korábbiakban nem utaltunk egyértelműen a területi egységre, de a szakavatott olvasó általánosságban mozgó terület jelölésük mögül kiérezte, hogy ezek alatt mindig a megyét mint közigazgatási egységet értettük. A megyére szerkeszthető mérlegnek számos előnye ismert.¹²

A megye nagyságában, mint gazdasági potenciálban feloldódhatnak azok az ellenvetések, amelyek a területi mérleggel szemben támaszthatók, gondolunk itt az értékek nagyságára, a kapcsolatok erősségére, számottevőségére, összevetetőségére, összehasonlítására, rangsorolására stb. A megye mellett azonban kisebb területegységekben, illetve településekben, településcsoportokban, agglomerációkban is olyan magas gazdasági koncentrációk jelenhetnek meg, amelyeket már nem a hagyományos szerkezeti elemzéssel kell kutatnunk és terveznünk, hanem a kapcsolatokat és feltételezettségeket átfogóan kifejező területi input-output modellekkel. Ezeknél az utóbbi területi egységeknél éppen a tevékenységek rendkívül koncentrált jellege miatt a gazdasági szerkezet input-output modelljéhez kapcsolhatjuk a területrendszer más alrendszereit, és így lehetőségünk van az egész szimulálására, a döntési és beavatkozási pályák pontosítására.

A becslési eljárások kidolgozása azért is szükséges, hogy éppen ezekre az utóbbi területi egységekre vonatkozó mérlegeket összeállíthassuk.

II. Becslési eljárások feltételei

A területi mérleget tehát a legkönnyebben becslési eljárásokkal állíthatjuk elő. A becsléseknél rendkívül fontos, hogy ismereteink legyenek az alapsokaságra, ezek az ismeretek széles körű adatfelvételeken nyugodjanak, vagyis jól megalapozottak legyenek.

A részsokaságnál már annak főbb paramétereit, a legjobban kifejező mutatóit kell ismernünk, hogy azokon keresztül kapcsolatokat tudjunk teremteni az alapsokasággal és abból kijelöljük a részsokaságra vonatkozó, az adott valószínűségi szintet megütő értéket.

Az alapsokaság esetünkben az ország gazdasága, hiszen az tömöríti magában az egyes területi egységeket, azok gazdaságát, annak kapcsolatait. A területi ága-

¹² CSEPINSZKY A. (1969)

zati kapcsolatok mérlegéhez felhasználhatjuk az ország egészére szerkesztett, nemzeti input-output táblákat.

A nemzeti táblák ágazati bontásban tartalmazzák a gazdaság és az ellátó, szolgáltató rendszerek országon belüli felhasználói és elosztási kapcsolatait. Ezenkívül természetesen mindazokat az elemeket, amelyek a mérleg felállításához elengedhetetlenek. A nemzeti tábla egy eleme tehát kifejezi az adott ágazat termelői kapcsolatát egy másik ágazattal, vagyis ebben az értékben az ugyanazon ágazatok területi kapcsolatai is megjelennek, hiszen ezekből épülnek fel. A célunk tehát az, hogy különböző paraméterek segítségével ebből a nemzeti elemből, illetve elemek sokaságából kiemeljük az adott területre jellemzőt, és ezzel megalkossuk a területi gazdaság input-output tábláját.

Hazánkban a nemzeti táblák szerkesztése nagy múltra tekint vissza. A Központi Statisztikai Hivatal évente aggregáltan 26–30 szektorra és 3–4 évente 80–100 szektorra állítja elő az ágazati kapcsolatok mérlegét.¹³ Ezek a mérlegek nemcsak az anyagi ágakat ölelik fel (ipar, építőipar, mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, szállítás-hírközlés, kereskedelem, vízgazdálkodás), hanem a nem anyagiakat is (személyi és gazdasági, egészségügyi, szociális, kulturális, közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatás). Az ágazatok ezen széles skáláját felölelő mérlegek szervezeti és tevékenységi elv alapján is elkészülnek, illetve az utóbbiból az előbbi rendszerű mérlegek előállíthatók.

Az ún. nagymérlegek ágazati bontása rendkívül mély, jól alkalmazhatók a területi szerkezetek és kapcsolatok becslésére, illetve aggregálással az azokban lévő ágazati szerkezet kevésbé fontos elemeinek megállapítására. Az ún. kismérlegek már összevontabb ágazati szerkezetet tartalmaznak, a főbb ágazati gazdasági folyamatokat jelenítik meg, a gazdaság végső felhasználásának és inputjának szerkezeti rendszerét és változását mutatják be évről évre.

A nemzeti táblák tartalma, előállításuk gyakorisága, rendkívül jól kidolgozott és bejáratott rendszer, szerkezete megítélésünk szerint kiváló lehetőséget adhat a területi mérlegek előállítására, becslésére.

A területi mérleg becslésénél a részsokaság egyes fontosabb elemeit, azok arányait, súlyát kell meghatároznunk egyrészt az országon belül, másrészt a területen belül. Egy tömör, összevont jellemzőt kell kialakítanunk a terület ágazataira külön-külön, hogy azokat jellemezve az országos mérlegből, annak egyes elemeiből leválaszthassuk a területi mérleget és elemeit.

Nagyon egyszerűnek tarthatja ezt a kérdést az az olvasó, aki nem kellően jártas a területi statisztika birodalmában. A telephelyek kezelésénél már kitérünk arra, hogy az ágazatok termelésének eredményeit nem tudjuk megállapítani, illetve területi, adott vagy választott szinten erre vonatkozó információink nincs. Hiszen a termelés ismeretében egyszerűen járhatunk el, ismerve az arányokat „kiemeljük” a nemzeti mérlegből a területre jellemző értéket, illetve a gazdaság koncentrációjának megfelelően csökkentjük vagy egyszerűen átvesszük a nemzeti tábla elemeit.

A területi gazdaság koncentrációja a leglényegesebb kérdés, megítélésünk szerint, a mérlegek becslésénél. A területi munkamegosztás¹⁴ különböző kategóriái-

¹³ KOÓS NÉ BALSAY É. (1981)

¹⁴ RECHNITZER J. (1981)

val határozhatjuk meg egy-egy területi egység szerepét, gazdasági potenciálját az ország egészében.

A kategóriák közül a területi specializáció tartalmazza azt, hogy „... a kérdéses ágazatokban alkalmazott munkaerő, felhasznált állóalapok, energia, nyersanyagok, az előállított késztermék országos volumenének jelentős hányada vagy teljes egésze az adott körzetben összpontosul.”¹⁵ Vagyis egy adott térségben meghatározott ágazati szinten a termelés döntő mértékben koncentrálódhat, azaz a terület gazdaságában speciális profilú, országos jelentőségű ágazatok találhatóak. A specializáció lehet alkalmas tehát egy-egy területi ágazat szerepének, funkciójának és „tömegének” kifejezésére az ország adott egész ágazatából. Hasonló fogalmakkal találkozunk még a szakirodalomban, amelyek szintén egy adott ágazat területben elfoglalt helyére vonatkoznak és az ágazatok lokációja vagy koncentrációja nevének kerülnek említésre.

A fenti kategóriák közül a specializáció általában jobban vonatkozik a terület egészére. „A területi specializáció feltárja az adott területi egység gazdaságának ágazatok szerinti összetételét, az egyes ágazatok egymáshoz viszonyított relatív súlyát.”¹⁶

Így az alkalmazott mutatószámok is tömören az egész területi egységet foglalják össze, annak egyes döntő szektorát jellemezte, mint például az ipar,¹⁷ vagy a mezőgazdaság¹⁸ területi specializációját. A területi mérlegek becsléséhez így a hagyományos specializációs mutatókat csak ebben az esetben alkalmazhatjuk, ha az egyes ágazatok vagy ágazatcsoportok tevékenysége alapvetően a vizsgált térségben koncentrálódik. Ebben az esetben a területileg specializált ágazat egyben a nemzeti ágazatot is alkotja, amelynek a kapcsolatai, tevékenysége már egy az egyben a nemzeti táblából átvehető.

Az ágazatok területi funkcióinak leghatásosabb meghatározójához, a specializációhoz közel álló fogalom és mérőszám a lokációs index. A lokációs mutató már ágazati és nem gazdasági blokkok szintjén mutatja meg, hogy az adott terület, adott ágazata a népgazdaság egészén belül milyen helyet, szerepet foglal el. A lokációs mutató kiszámításánál úgy járunk el, hogy a területi ágazatot viszonyítjuk a terület egész gazdaságához és ezt arányítjuk a nemzeti ágazat értékének és nemzetgazdaságának egészéhez.¹⁹ Problémát jelent ezen mutatószámnál az, hogy a területi egységekben különbségek vannak, más-más a nagyságuk, a gazdasági potenciáljuk, vagyis csupán az ágazati arányok még nem jelentik a területek teljesítőképességét, tényleges nagyságát. A megoldás a lokációs mutató korrigálásában rejlik, az adott ágazat lokációját valamilyen általános mutatószámmal redukáljuk.

Ezen mutatók alkalmazásánál a leggyakrabban a foglalkoztatottak számát használták, illetve ha rendelkezésre állt az állóeszköz-állomány, akkor annak értékét vagy a termelési értéket. Az utóbbi két adat nem minden ágazatban lelhető fel, hiszen korábban már említettük, hogy a telephelyi rendszer miatt, valamint a nagytérségi ellátó ágazatoknál egyértelműen meghatározni a termelés nagysá-

¹⁵ KÖSZEGI L. (1960): 274. o.

¹⁶ BARTKE I. (1976): 48. o.

¹⁷ ABONYI GY.-NÉ-KRAJKÓ GY.-MÓRICZ F. (1976); BARTKE I. (1969)

¹⁸ ERDEI F.-CSETE J.-MÁRTON J. (1959)

¹⁹ NEMES NAGY J. (1977): 64. o.

gát és a holt munkaráfordításokat nem lehet. Marad tehát a viszonylag pontosan meghatározható élők munkát kifejező foglalkoztatottsági szint ágazatonként. Ez a mutató ugyan általános, nem tükrözi a terület teljesítőképességét és a gazdaság területi struktúrájában egy linearitást tételez fel. Pontosabban azt mondja, hogy minél magasabb az adott térség illető ágazatában a foglalkoztatottak száma, annál magasabb ott az adott ágazat gazdasági koncentrációja, vagyis a gazdasági kapcsolatok a magas foglalkoztatottságú területeken az országos mértéket adják. Megítélésünk szerint ez akkor igaz, ha az adott ágazat termelési, technikai színvonalban nagy differenciák nincsenek, illetve a helyettesíthető termékek száma alacsony. Ellenkező esetben, amikor az ágazatok tevékenységében és termelésében magasfokú polarizáció figyelhető meg, akkor a foglalkoztatottak száma nem, vagy csak gyengén fejezhetik ki területi és a nemzeti ágazatok közötti különbségét.

III. Módszerek a területi táblák becslésére

A területi ágazati kapcsolatok mérlegének alapmodelljét az 1. sz. táblázat tartalmazza, ebből a következő egyenlőség írható fel:

$$\sum_{j=1}^n r_{ij} \cdot x_j + \sum_{h=1}^v f_{ih} + \sum_{j=1}^n k_{ij} = x_i \quad \begin{array}{l} i, j = 1, 2, \dots, n \\ h = 1, 2, \dots, v \end{array}$$

Az r_{ij} elem a területi ráfordítási együttható, amely azt fejezi ki, hogy a j -edik ágazat által az i -edik ágazattól történt felhasználása hány százaléka az összes ráfordításnak

A területi mérlegünkben a fenti egyenlőséget a következő formában is felírhatjuk:

$$\sum_{i=1}^n r_{ij} \cdot x_j + \sum_{i=1}^n m_{ij} \cdot x_j + \sum_{l=1}^z w_{lj} = x_j$$

Az m_{ij} a j -edik ágazat által az i -edik területen kívüli ágazattól felhasznált mennyiség j -edik ágazat összes ráfordításának százalékában.

A modellünkben tehát az r_{ij} elemek mátrixa az R mátrix kimutatja azt, hogy az összes ráfordításokból a területen belüliek milyen arányt képviseltek, illetve kifejezik a területen belüli ráfordítási együtthatók mátrixát.

A területi ráfordítási mátrix és a beszállítási mátrix együttese az ország különböző területein kiadja a nemzeti tábla ráfordítási együtthatóit, vagy fordítva a nemzeti ráfordítási együtthatók felbonthatók egy területi együtthatóra és egy beszállítási mátrixra, azaz

$$a_{ij} = r_{ij} + m_{ij}$$

ebből a regionális ráfordítási együttható:

$$r_{ij} = a_{ij} - m_{ij}$$

a_{ij} = a j -edik országos ágazat felhasználásának mértéke az i -edik országos ágazattól a j -edik ágazat termelésének százalékában.

Célunk tehát az, hogy a nemzeti táblákból előállítsuk a regionális ráfordítási együtthatókat. Lényegében a nemzeti tábla felbontásával dolgozzuk ki a területi mátrixot kimondva azt, hogy egy bizonyos mennyiség a nemzeti együtthatóban az adott területről való, és az ezen túli része már beszállítás arra a területre.

A becslési eljárások ezekre az elvekre építik fel a területi modellt, különböző paramétereket alkalmaznak a nemzeti ráfordítási együtthatók felbontására, regionalizálására. A területi koefficiens mátrixnak a fenti egyenlet alapján mindig kisebbnek vagy egyenlőnek kell lennie a nemzeti együtthatókkal. A r_{ij} értéket tehát előállíthatjuk úgy, hogy a területre, illetve annak ágazatára jellemző paraméterrel besorozzuk a nemzeti együttható:

$$r_{ij} = q_{ij} \cdot a_{ij},$$

ahol $q_{ij} \leq 1$.

A redukciós hányados előállítására több módszer ismert, alapvetően az ágazatok területi lokációját kifejező értékekre épülnek, vagyis kifejezik, hogy adott terület, adott ágazata egy elfogadható paraméterből milyen mértékben részesedik.

A lokációs hányados azt fejezi ki, hogy az adott területi ágazat milyen arányt képvisel a nemzeti ágazatban, mennyire koncentrálna azt. Az i -edik ágazatra vonatkozó lokációs hányados tehát a következő:

$$q_i^L = \frac{x^R / x}{x_i^R / x_i} \quad i = 1, 2, \dots, n$$

Az x^R a terület adott jellemzőjének összes értéke, x az adott jellemző nemzeti értéke, x_i^R és x_i az adott ágazat értékei.

A hányados viselkedése alapján megállapíthatjuk a területi ágazat helyét és mértékét a népgazdaságban, becsülhetjük ezzel a területi ráfordítási együtthatókat. Ha a hányados értéke nagyobb egynél, akkor az adott ágazat alapvetően a területre koncentrált és az egyedüli kibocsátónak tekintjük. A területi és a nemzeti arány azonosságánál az ágazatunk sem nem beszállít, sem nem kiszállít, illetve ha kisebb az egységénél, akkor már beszállításra kényszerül, tehát nem önellátó, hanem fogyasztó.

A regionális együttható viselkedése a fentieknek megfelelően egyértelmű már, hiszen az „egyedüli” termelő ágazat ráfordítása azonos a nemzeti ráfordítással, szintén azonos ezzel az értékkel a sem nem beszállító, sem nem kiszállító ágazatok együtthatói is. Azok az ágazatok, amelyek beszállítanak, tehát ahol a redukciós együttható kisebb egynél, ott a lokációs tényezővel kell korrigálni a nemzeti együtthatót.

A módszer hátránya az, hogy nem veszi figyelembe a terület gazdasági súlyát, potenciálját az ország egészében, így „az egyszerű lokációs hányados alkalmazása esetén a siker feltétele az, hogy a helyi ipari szerkezet igen erősen hasonlítson a nemzeti szerkezethez”.²⁰ Az alkalmazás biztonságát fokozná, ha pontosabb jelzőszámok állnának rendelkezésre a területi gazdaságról, mint például az

²⁰ SCHAFFER, W. A.—CHU, K. (1969): 86. o.

ágazatok területi termelési értéke, mivel ez korábban elmondottal miatt nem lehetséges, ennek hiányában a foglalkoztatottak száma alapján határozzák meg a lokációs hányadost.

A másik módszer, amelyet a táblák becslésére alkalmaznak, a „csak felvásárlási” lokációs hányados közelítés. Az előzőtől annyiban tér el, hogy a lokációs hányados számításánál csak azokat az ágazatokat vesszük figyelembe, amelyek az adott ágazattól vásárolnak. Ez lényegében onnan ered, hogy „a vállalatok jobban ismerik termékeik rendeltetési helyeit, s ismereteik e téren sokkal jobbak, mint az inputra vonatkozó ismereteik, különösen területi vonatkozásban.”²¹ A vállalatok jobban nyomkövetik a piacot, ismerik a vevőket, többet foglalkoznak velük, pontosabb információik vannak róluk. Az eredményei ennek a módszernek nem jobbak, mint az egyszerű lokációs hányados módszerével végzett becslések, lényeges eltérések az eredmények között nem voltak.²²

Itt kell megemlíteni, hogy alkalmazható az az eljárás is, amikor csak az oszlopokat vesszük figyelembe. Hiszen bizonyos vállalatok jobban ismerhetik ellátási, beszerzési forrásaikat, tevékenységük gazdasági értékelésénél a költségek figyelemmel kísérése az irányadó. Alkalmazása ott célszerű, ahol a kis területen számos helyi érdekeltsgű kisvállalat tevékenykedik.²³

A fenti két eljárást egyesíti magába az ún. ágazatok közötti lokációs hányados módszer.²⁴ Ennél a módszernél az egyszerű lokációs hányadost módosítjuk mégpedig úgy, hogy a felhasználó és értékesítő ágazatok területi szerepét megállapítva korrigáljuk a nemzeti táblát. A hányadosban az i -edik értékesítő ágazat területi lokációs értékét hasonlítjuk a j -edik felhasználó területi lokációs indexéhez:

$$q_{ij}^c = \frac{X_i^R / X_i}{X_j^2 / X_j} \quad i, j = 1, 2, \dots, n$$

Ágazatonként határozzuk meg a terület gazdasági elemeinek a súlyát, viszonyítva a velük kapcsolatban lévő más, összes ágazatokkal. A kapott mátrixszal korrigáljuk a nemzeti ráfordítási együtthatók mátrixának minden egyes, megfelelő a_{ij} elemét. Azoknál az elemeknél, ahol a hányados értéke nagyobb vagy egyenlő eggyel, ott a nemzeti tábla elemét fogadjuk el a területi értéknek, ott, ahol egynél kisebb értéket kapunk, a lokációs hányadossal korrigáljuk a nemzeti tábla megfelelő elemét.

A gondunk ezzel a módszerrel szintén az, hogy elhanyagolja a terület tényleges gazdasági súlyát, nem jeleníti meg annak viszonyát a gazdaság egészéhez. Ugyanakkor a több szerző egybehangzó véleménye szerint ez az a módszer, amelyet jól alkalmazhatunk a területi táblák becsléses eljárással történő előállításá-

²¹ LACKÓ L.-FRANCIA L. (1973): 57. o.

²² SMITH, P. T.-MORRISON, W. I. (1975): 71. o.

²³ LACKÓ L.-FRANCIA L. (1973): 58. o.

²⁴ SCHAFFER, W. A.-CHU, K. (1969)

ra,²⁵ illetve ezt a módszert ítélték a legelfogadhatóbbnak a felmérések és az arra vonatkozó becslések táblák összehasonlítása alapján is.²⁶

Ennek a hibának a kiküszöbölésére a felhasználó és értékesítő ágazatok összevetésének kombinációját alkalmazhatjuk, amelyben már az adott terület és az ország relatív nagysága is érvényesül. Smith és Morrison²⁷ tanulmányukban Bourd javaslatát mutatják be, aki a következő formában ajánlotta alkalmazni a lokációs hányadost:

$$q_{ij}^J = \frac{q_i^L}{\log^2 (1 + q_i^L)}$$

A javított hányados lényegében a felhasználó ágazat értékeit korrigálja, hatóságosabban viszonyítja az értékesítő ágazathoz, tompítja a tényezők közötti nagyobb különbségeket, hiszen a q_i^L logaritmus alakjának transzformálásával éri ezt el.

A becslési eljárások fenti módszerei a terület, annak ágazata és a nemzeti egészt magában foglaló ágazat viszonyára, lokációs értékére épültek. A gond ezekkel az eljárásokkal ismételtelen az, hogy egyrészt nem veszik figyelembe a terület gazdasági potenciálját, annak tényleges értékeit az ország és a gazdaság egészében, másrészt csak közelítő és nem a tevékenységet alapvetően jellemző paraméterekkel számolnak. Nincs lehetőség a területi ágazati termelést meghatározni, annak értékét még közelítően körülírni, ugyanakkor a foglalkoztatottak száma vagy az állóeszköz értéke alapján megbecsült táblák viszont számos segítséget adhatnak a gazdasági folyamatok pontosabb átlátásához.

A becslési eljárások eddig bemutatott módszerei nem épülnek területi adatfelvételre, csupán néhány vagy egy fontosabb mérőszám segítségével közelítik a nemzeti táblából a területi áramlások mátrixát.

A következő eljárásokban már pontosabb információkkal rendelkezünk a területről, vagyis ezekhez a módszerekhez ismernünk kell a terület ágazatainak bruttó termelési értékét. Az országos mátrix magában foglalja az egyes területek ágazatainak kölcsönös felhasználását, továbbá a végső keresletet (a kiszállítókat) felhasználó ágazatokat is, így az országos táblából kiszámíthatjuk az i -edik területi ágazat elvi teljes keresletének sorösszegét:

$$q_{ij}^c = \frac{q_i^L}{q_j^L} = \frac{\frac{\frac{x_j^R}{x^R}}{\frac{X_i}{X}}}{\frac{\frac{x_j^R}{x^R}}{\frac{X_j}{X}}} = \frac{\frac{x_j^R}{x^R} \frac{X}{X_i}}{\frac{x_j^R}{x^R} \frac{X}{X_j}} = \frac{x_j^R}{X_i} \frac{X_j}{X_j} = \frac{x_j^R}{X_j} \frac{X_j}{X_i}$$

²⁶ SMITH, P.-MORRISON, W. I. (1975): 72. o.

²⁷ SMITH, P.-MORRISON, W. I. (1975): 80. o.

$$d_i = \sum_{i=1}^{n+m} a_{ij} \cdot x_i$$

Az i -edik ágazat területi egyensúlyi arányát, amely a területi felhasználást és értékesítést hasonlítja össze az összes területi kereslettel, a következőképpen határozhatjuk meg:

$$b_i = \frac{d_i}{x_i}$$

Ha $b_i \geq 1$, akkor az összes felhasználás a helyi ágazatoktól származik, így $r_{ij} = a_{ij}$, $m_{ij} = 0$, $K_i = x_i - d_i$

Ha $b_i < 1$, akkor a felhasználáshoz szükséges termékeket a területen kívülről kell biztosítani, tehát

$$r_{ij} = b_i \cdot a_{ij}, m_{ij} = a_{ij} - r_{ij}, K_i = 0$$

A „kereslet-kínálat pool”²⁸ eljárás néven alkalmazott módszerrel tehát szétosztjuk a helyi termelést, ha az elegendő arra, hogy a területi szükségletet kielégítse, akkor az a nemzeti értékkel lesz egyenlő. Ha a kibocsátás a helyi szükségletek kielégítésére nem elegendő, akkor minden egyes felhasználó j ágazathoz a területi i ágazat értékesítését rendeljük, a felhasználó j -edik ágazat szükségletei alapján és az i -edik ágazat értékesítésének összes értéke alapján.

A módszer alkalmazásánál²⁹ kimutatható volt, hogy a beszállításokat és a kiszállításokat alábecsülték, csak 66%-ban képviselték a tényleges, felmérésen alapuló módszerben kimutatott értékeket. A területi termelési együtthatók az összevetés után csak közel 50%-ban voltak nagyobbak, mint a pool eljárással becsült értékek, az eltérést a tényezők nagyobb kölcsönös függésében keresték. Összességében ez a módszer már közelebb hozza a területi mérlegek előállítását, törekszik jobban figyelembe venni a területi szerkezetben mutatkozó összefüggéseket, sajátosságokat.

A becslési eljárások közül utoljára kell megemlítenünk azt a módszert, amely a legkedvezőbb eredményeket³⁰ hozta eddig a területi mérlegek becslésével történő előállításában. A nemzeti tábla technológiai mátrixának előre becslésére alkalmazott RAS módszert sikerrel alkalmazták³¹ a területi táblák előállítására.

A módszer lényege, hogy legyen adott a területen belüli felhasználás és a termelő fogyasztás összege ágazatonként, valamint a területi termelés bruttó értéke, mindehhez az országos szinten a technológiai mátrix szükséges.

A -val jelöljük a nemzeti technológiai mátrixot, u -val a területi ágazatok belső felhasználásának összegét kifejező vektort (a belső négyzet sorösszegét), v -vel a területi termelő fogyasztás értékét ágazatonként (a belső négyzet oszlopösszegét), x -szel a területi ágazatok bruttó termelési értékét jelöljük. Vezessük be $A \hat{x}$

²⁸ MOORE, F. T.-PETERSON, I. W. (1955)

²⁹ SCHAFFER, W. A. (1972)

³⁰ SMITH, P.-MORRISON, W. I. (1975): 88-101. o.

³¹ CZAMANSKI, S.-MALIZIA, E. E. (1969)

= A_R^0 mátrixot, amely az országos együtthatók és a területi termelés diagonális mátrixának szorzata.³²

Keressük azt az \hat{R} és \hat{S} diagonális mátrixpárt, amelyekre érvényes a következő összefüggés:

$$\begin{aligned} u &= R \cdot A_R^0 \cdot S \cdot I \\ v &= I \cdot R \cdot A_R^0 \cdot S \end{aligned} \quad (1)$$

Vagyis addig iteráljuk a nemzeti ráfordítási együttható és a területi termelés szorzatát, amíg a területi felhasználás és területi termelő fogyasztás értékeit nem adják meg, így előáll egy

$$A_R^n = RAS$$

mátrix, amely a területi ráfordítási együtthatókat fejezi ki. Nyilvánvaló, hogy \hat{R} és \hat{S} nem egyértelmű, hiszen egy multiplikátor konstans az (1) egyenleteket nem változtatja.

A RAS módszerrel képzett területi ráfordítási együtthatók és területi táblák már bővebb információkat kívánnak meg, mint a korábban bemutatott módszerek. Csak részbecsléseknek nevezhetjük ezt a módszert, hiszen adatgyűjtésre támaszkodik egyrészt összevont információkra a területi fogyasztás és felhasználás szférájából, másrészt a teljes termelés nagyságáról, természetesen mindkét relációban ágazati szinten.

IV. Záró gondolatok

A bemutatott becslési eljárások csak az ún. intraregionális mérlegekre vonatkoznak, illetve ezekből is csak a területen belüli áramlások, gazdasági kapcsolatok felvázolására, közelítésére. A területek közötti áramlások becslésére vonatkozó eljárásokra nem térünk ki, hiszen csak a pontos, jól kidolgozott belső áramlások alapján indulhatunk el a területi termelési kapcsolatok felderítésére.

A területi ágazati kapcsolatok mérlegének becsléssel történő előállítását részletes vizsgálatok alá kell vetni. Ezek a kutatások megindultak,³³ a bemutatott módszereket tesztek alá vetjük. Rendelkezésre álló felmérések mérlegeinket összehasonlítjuk ugyanazon terület ugyanazon időpontjára a különböző eljárásokkal készülő, becslésen alapuló mérlegeivel. A legjobb eljárás kiválasztására törekszünk, hogy a területi tervezés és kutatás számára egy olyan eszközt adjunk, amelynek a segítségével átfogó ismereteket szerezhetünk nemcsak a területi gazdaságszerkezet működéséről, hanem a területrendszer egészének folyamatairól és struktúrájáról.

³² A korábban bemutatott módszernél a területi teljes keresletet jelentette, de ott ágazati szinten összegeztük az értékeket.

³³ Az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében a „Gazdasági körzetek és vonzáskörzetek szerkezetének modellezése” c. team végzi az elemzéseket.

A területi input-output modell általános sémája

Ráfördítés \ Kibocsátás	Területi termelő ágazatok				Területi fogyasztás			Kiszállítás			Összes kibocsátás							
	1	2	...	j	...	n	1	...	h	...		v	1	...	j	...	n	
Területi termelő ágazatok	1	x_{11}	x_{12}	...	x_{1j}	...	x_{1n}	f_{11}	...	f_{1h}	...	f_{1v}	k_{11}	...	k_{1j}	...	k_{1n}	x_1
	2	x_{21}	x_{22}	...	x_{2j}	...	x_{2n}	f_{21}	...	f_{2h}	...	f_{2v}	k_{21}	...	k_{2j}	...	k_{2n}	x_2

	i	x_{i1}	x_{i2}	...	x_{ij}	...	x_{in}	f_{i1}	...	f_{ih}	...	f_{iv}	k_{i1}	...	k_{ij}	...	k_{in}	x_i
	n	x_{n1}	x_{n2}	...	x_{nj}	...	x_{nn}	f_{n1}	...	f_{nh}	...	f_{nv}	k_{n1}	...	k_{nj}	...	k_{nn}	x_n
Beszállítás	1	b_{11}	b_{12}	...	b_{1j}	...	b_{1n}											
	i	b_{i1}	b_{i2}	...	b_{ij}	...	b_{in}											
	n	b_{n1}	b_{n2}	...	b_{nj}	...	b_{nn}											
Nem anyagjellegű ráfordítások	1	w_{11}	w_{12}	...	w_{1j}	...	w_{1n}											
	1	w_{11}	w_{12}	...	w_{1j}	...	w_{1n}											
	z	w_{z1}	w_{z2}	...	w_{zj}	...	w_{zn}											
Összes ráfordítás	x_1	x_2		x_j		x_n												

x_{ij} = j-edik területi ágazat anyagfelhasználása az i-edik területi ágazatból

b_{ij} = j-edik területi ágazatba történő beszállítás az i-edik külső területi ágazatból

w_{ij} = a terület j-edik ágazatában jelentkező i-edik nem anyagjellegű ráfordítás

f_{ih} = a h-edik területi fogyasztására történő kibocsátás az i-edik ágazatban

k_{ij} = a j-edik külső ágazatnak történő kiszállítás az i-edik területi ágazatból.

IRODALOMJEGYZÉK

- ABONYI GY.-NÉ-KRAJKÓ GY.-MÓRICZ F. (1976): Az ipar területi specializációjának mérése. – Statisztikai Szemle. 10. sz. 1003–1013. o.
- BARTKE I. (1969): Az ipari fejlettség területi összehasonlítása. – Területi Statisztika. 2. sz. 154–162. o.
- BARTKE I. (1976): A területi struktúra elemzésének feladatai és módszerei. – A regionális elemzések módszerei. Szerk.: KULCSÁR V. Bp., Akadémiai Kiadó. 44–65. o.
- BARTUCZ S. (1982): Az ipari termelés és szállítás kapcsolata a textilipar példáján. MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport. Bp., Kézirat.
- BLAIR, D. P. (1979): Multiobjective Regional Energy Planning. Mortinus Nyhoff Publiting. London.
- CZAMANSKI, S.-MALIZIA, E. E. (1969): Applicability and elmitations in the use of national input-output tables for regional studies. – Papers and Proceedings of the Regional Science Association 23. 65–77. o.
- CSEPIN SZKY A. (1969): Input-output analízis a területi statisztikában. – Területi Statisztika. 2. sz. 212–231. o.
- ERDEI F.-CSETE J.-MÁRTON J. (1959): A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- FORGÁCS K. (1982): Input-output-elemzés és a környezetgazdaságtan. – Közgazdasági Szemle. 7–8. sz. 863–875. o.
- ILLÉS L.-FODOR L.-BOGNÁR J.-NÉ (1970): A budapesti agglomeráció vizsgálatánál alkalmazott mérlegmódszer összefoglaló ismertetése. Bp. Kézirat.
- KOÓSNÉ BALSAY É. (1981): Népgazdasági elszámolások és statisztikai megfigyelések az input-output táblaszerkesztési gyakorlatban Magyarországon. III. ÁKM konferencia, Hévíz. Kézirat.
- KÖSZEGI L. (1960): A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- LACKÓ L.-FRANCIA L. (1973): A területi tervezés és elemzés néhány módszere. OT Tervgazdasági Intézete. Bp. Kézirat.
- MOORE, F. T.-PETERSON, I. W. (1975): Regional analysis: an interindustry model of Utah. – Review of Economics and Statistics 37. 368–381. o.
- MEIRNYK, W. H. (1968): Lange-rongoe forecasting with a regional input-output model. – Western Economic Journal . 6. sz. 165–176. o.
- NEMES NAGY J. (1977): Regionális gazdaságföldrajzi gyakorlatok. Bp., Tankönyvkiadó. Kézirat.
- NIJKAMP, P.-LAKSHMAN, T. R. (1980): Economic – emvironmental – energy interactions: Modeling and Policy Analysis. Martinus Nyhoff Rubl., Boston, The Hague.
- PETERKA, V. (1972): Lakott terület komplex szisztémájának modellezése. Nyersfordítás.
- RECHNITZER J. (1980): Baranya megye ágazati kapcsolatok mérlege. MTA Dunántúli Tudományos Intézete Kutatási Eredmények 1976–80. Pécs.
- RECHNITZER J. (1981): A területi munkamegosztás és egy vizsgálati módszere Baranya megye példáján. – MTA Dunántúli Tudományos Intézete Közlemények 28. sz. Szerk.: TÓTH T. Pécs, 93–115. o.
- SCHAFFER, W. A.-CHU, K. (1969): Nonsurvey techniques for constructing regional interindustry models. – Papers and Proceedings of the Regional Science Association 23. 83–101. o.
- SCHAFFER, W. A. (1972): A synthesis of regional input-output. Secord Advenced Institute in Regional Science Karlsruhe.
- SMITH, P.-MORRISON, W. I. (1975): Simulating the urban economy. (Expreiment with input-output techniques) London, Pion Limited.

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ДЛЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ «ЗАТРАТЫ-ВЫПУСК»

ЯНОШ РЕХНИЦЕР

Статья занимается составлением баланса территориально-отраслевых связей, дает подробное изложение применения балансов в территориальном планировании. Автор подчеркивает, что этот способ может служить моделированию не только одной подсистемы, именно структуры и связей народного хозяйства — но и способен демонстрировать и другие подсистемы территории, так же как их взаимоотношения.

Анализируя трудности сбора данных указывается, что разбросанность базовых пунктов отраслей и характер их деятельности (снабжение — обслуживание) не позволяет одностороннее — балансовое — использование текущей статистической публикации данных. Автор предлагает две возможности. Одна из них баланс, основанный на измерении, но из-за высоких затрат расходов и времени отклоняется. Предпочитаются методы, основанные на оценке, так как настоящее территориальное планирование в Венгрии еще не требует полного раскрытия территориальных структур и процессов, обращает внимание лишь на его главные тенденции и узловые пункты деятельности.

Для оценок имеются в распоряжении готовящихся ежегодно национальные таблицы, или так называемые «крупные балансы», разрабатываемые каждые 3-4 года. Трудность состоит в выборе территориальной хозяйственной деятельности, в намечении охватывающих параметров, выражающих в сжатой форме роль, выполненную территорией в стране. Из категорий территориального разделения труда автор считает самой подходящей локационный индекс и предлагает считать его на основе численности занятых, так как этот источник данных имеется в распоряжении во всех территориальных единицах (область, город, агломерация) и т. д.

В заключение демонстрируются разные способы оценок, одна группа из них строится на различных вариациях индекса размещения. Территориальные балансы изготавливаются таким образом, что данный отраслевой элемент национальной таблицы исправляется индексом размещения. В другой группе оценок территориальный спрос определяется уже на основе территориального отраслевого производства и на основе отношения его к производству модифицирует национальную таблицу. Последняя группа есть метод, используемый самое большое количество информации и основанный на итерационном подходе РАС.

В конце статьи автор касается необходимости метода использования тестами и отмечает, что исследования по испытанию изложенных способов в ближайшее время заканчиваются.

ESTIMATION METHODS IN ELABORATION OF REGIONAL INPUT-OUTPUT MODELS

János Rechnitzer

The present study is concerned with the drawing up of regional input-output models. The author gives a detailed description of the application of these models in regional planning. He also states that this method can be used not only in modelling a single sub-system in the economic structure and its relations, but it is also capable of presenting other sub-systems of the regional system and their interrelationships.

When speaking about the difficulties of data collection he points out that the scattered locations of the sectorial plants as well as the differences in their activities (supplier, servicing) do not make it possible to realize a goal-oriented supply of statistical data, that would facilitate the drawing-up of the model. He proposes two solutions. One of them is the balance based on surveys – but he rejects it immediately because of the high costs and the long time this would require. He prefers methods based on estimation arguing that the present level of Hungarian regional planning does not require the full exploration of regional structures and processes; it only needs to know the main tendencies, the centres of operation.

For the estimation we have at our disposal the annual national tables and the so-called big or general balances drawn up every 3–4 years. The problem is to choose such economic activities, to find such complex parameters that can express in a condense way the place and role of the given area within the country. Among the categories of regional division of labour he finds the location index to be the most suitable. This index can be calculated from the number of people employed since this is the data source that is available for every spatial unit (county, town, agglomeration, etc. . .).

In the last part of his study the author presents different estimation methods. A group of these is based on the variations of the locational index. Regional balances are drawn up in such a way that the given sectorial element of the national table is corrected by the locational index. In another group of estimations he determines regional demand on the basis of regional sectorial production and from this as well as its relation to production modifies the national table. The last group is the one that uses the highest number of information and is based on the RAS iterational method.

In the end the author mentions the necessity of testing these methods and remarks that the research program aimed at trying the methods described here will soon be finished.

AZ INFRASTRUKTURÁLIS ELLÁTOTSÁGI SZÍNVONAL ÉS A TELEPÜLÉSHÁLÓZATI SZEREPKÖR NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE

SAS BÉLA

A tanulmány az intézetben folyó infrastruktúra-kutatáshoz kapcsolódva a dél-dunántúli régió településeinek infrastrukturális ellátottsági szintjét vizsgálja. A szerző az egyes települések infrastrukturális ellátottsági színvonalát alapján csoportosítja a településeket, majd megvizsgálja, hogy az egyes települések infrastrukturális ellátottsági szintje miként esik egybe, illetve különül el az előzőekben jelzett szerepköri besorolástól. A továbbiakban a dolgot elemzi az egybeesés, illetve eltérés főbb tényezőit és összefüggéseit.

Intézetünkben az elmúlt években és jelenleg is folynak infrastruktúra-kutatások. Tanulmányunk e vizsgálatokhoz kapcsolódik, a települések infrastrukturális ellátottsági szintjének és azok településhálózati szerepkörének főbb összefüggéseit tárgyalja.

A vizsgálatok a Dél-Dunántúl négy megyéjére terjedtek ki és az utóbbi két évtizedet ölelték fel. A kutatásokról már több tanulmányban beszámoltunk,¹ így többek között foglalkoztunk az infrastruktúra elméleti és módszertani kérdéseivel, a területi vizsgálatokban betöltött szerepével és megyei, valamint regionális elemzésekkel. Ezért ebben a tanulmányban az általános elméleti és módszertani kérdésekre nem térünk ki, azokat csak annyiban érintjük, amennyiben a tárgyalás érthetősége azt megkívánja.

Napjainkban játszódtott le a településhálózat-fejlesztési koncepció felülvizsgálata. A felülvizsgálat eredményeként a kormány 1007/1971. sz. határozatában rögzített koncepció valamelyest módosult. A 1018/1981. (VI. 19.) Mt. sz. határozat tartalmazza az újabb koncepciót és ennek megfelelően az egyes megyék is elvégezték településhálózat-fejlesztési terveiknek korszerűsítését. Ezért időszerű kérdésnek tűnt számunkra a címben jelzett téma.

Az egyes települések infrastrukturális potenciálja – amely történetileg és így településszerkezetiileg is meghatározott – mindenkor fontos tényezője egy adott térség társadalmi-gazdasági fejlettségének. Ebből kifolyólag nem elhanyagolható kérdés a területfejlesztési politikán belül az infrastruktúrának a településhálózat-fejlesztésben betöltött szerepe sem. A kérdéskör számos összefüggésén belül tanulmányunkban elemezni kívánjuk az egyes településcsoportok infrastrukturális fejlettségét, valamint megvizsgáljuk, *hogy az egyes települések funkcióinak megfelelően meghatározott szerepkör és a települések infrastrukturális ellátottsági szintje miként esik egybe, illetve különül el.*

¹ Ld. az MTA Dunántúli Tudományos Intézete Közlemények 27. és 28. kötetében HRUBI L. és SAS B. tanulmányait.

Az összehasonlításhoz az 1980. évre elvégzett infrastruktúra-vizsgálatot, valamint a megyei tanácsok korszerűsített településfejlesztési terveiben megadott szerepköri besorolást használtuk fel. A szerepköri besorolást összevontan adtuk meg:

- felsőfokú központ,
- középfokú központ,
- alsófokú központ,
- alapfokú település.

A szerepköri besorolásnak megfelelően a településeket infrastrukturális ellátottsági színvonalára szerint is négy csoportba soroltuk.

A vizsgálatban alkalmazott módszerre vonatkozóan az alábbi kérdésfelvetést fogalmaztuk meg:

- Milyen módon lehetséges a települések infrastrukturális ellátottsági színvonalát meghatározni, figyelembe véve, hogy az infrastruktúra fogalmának összetettségéből adódóan a jellemzésnek sok szempontot együttesen kell számba venni, azaz széles körű, és ezen belül a legkülönbébb ismerveket tartalmazó mutatórendszeren kell alapulnia?
- Miként válik lehetővé a települések infrastrukturális potenciáljának a településhálózati funkciójának összevetése, azaz az egybeesés vagy eltérés értékelése?

A kérdésfelvetés után a többváltozós matematikai-statisztikai eljárások közül az ellátottsági színvonal meghatározására a faktoranalízist, a településhálózati funkció és az infrastrukturális potenciál egybevetésére a diszkriminanciaanalízist választottuk.² A vizsgálatához 42 változót, alapmutatót használtunk. Az alapmutatókat hat blokkba rendeztük, ezek:

- a település általános fejlettsége,
- kommunális ellátottság,
- közlekedési és hírközlési ellátottság,
- kereskedelmi ellátottság,
- oktatási és művelődésügyi ellátottság,
- egészségügyi ellátottság.

1. A regionális faktoranalízis eredményei

A kapott eredmények bemutatását kezdjük azzal, hogy nézzük meg miként tudtuk összevonni az eredeti 42 megfigyelési változót, azaz hány érdemleges főkomponensváltozóhoz jutottunk. A számítás eredményét az 1. táblázat mutatja be.

²Tájékoztató leírása megtalálható SVÁB J. (1979)

1. táblázat

A dél-dunántúli régió első hat faktorának általános jellemzői 1980-ban

Megnevezés	Rotálatlan		Rotált	
	Saját- érték	Kumulált sajátérték %	Saját érték	Kumulált sajátérték %
1.	16,2	39	6,0	14,4
2.	4,4	49	5,9	28,6
3.	2,7	56	4,5	39,4
4.	2,1	61	4,4	50,0
5.	1,7	67	3,9	59,5
6.	1,3	71	3,7	68,4

A táblázatban jól érzékelhető a faktorstruktúra. A rotálatlan változatban a főfaktorok súlyában az 1. faktor az együttes szórás 39⁰/₀-át magyarázza. Lényeges az az összefüggés is, hogy az első hat faktoron belül az 1. faktor meghatározó számértékkel szerepel. Ebből arra következtethetünk, hogy a vizsgálat rendszerre meglehetősen zárt. Úgy véljük, hogy a struktúra komplexitását az 1. faktor faktorsúlyának a nagysága kellőképpen meghatározza. A regionális vizsgálatnál *e mesterséges változót tekinthetjük az infrastrukturális ellátottság általános faktorának*. A táblázatban az is jól érzékelhető, hogy az 1. faktort követő faktorok sajátértéke 4,4–1,3 értékek között mozogva monoton csökkenő tendenciát mutatnak, a sajátérték-százalékuk pedig 10⁰/₀-ról 4⁰/₀-ra redukálódik.

Más jellegű képet ad a rotált változat faktorstruktúrája. Alapvetően rajzoldódik ki az a tény, hogy az egyes faktorok közül nincs kiugróan magas sajátértékű főkomponens. Figyelemre méltó viszont, hogy az első hat faktor – a rotálatlan változathoz hasonlóan – azonos mértékben magyarázza az alapinformációt, kétharmadot meghaladó arányban.

Értelmezzük ezek után az egyes faktorokat faktorsúlyaik alapján. Először tekintsük át a forgatatlan változatot. Az 1. faktor változóit mutatjuk be a 2. táblázatban. Az eredeti 42 változó 80⁰/₀-a szerepel 0,5 feletti faktorsúllyal és kiterjednek az alapmutatók minden egyes blokkjára. A közös mutatók alapján jellemzően *az alábbi infrastrukturális szférák jeleníthetők meg az 1. faktorban*:

- kereskedelmi és szolgáltatási ellátás, a vizsgálatba bevont mutatók leg többjére,
- a települések közlekedési és hírközlési ellátottsága,
- a települések általános fejlettségéből és nagyságrendjéből adódó jellemzők, mint pl. a népsűrűség, az intézményi ellátottság, a foglalkoztatottsági szerkezet stb.
- az oktatási és egészségügyi szféra mutatói is lényeges számban és faktorsúllyal jelentkeznek, de mint később látni fogjuk, egy elkülönült faktorban jelentkeznek elsődlegesen.

Eddig az 1. faktort értelmeztük, amelynek faktorpontszámai alapján egyébként *bizonyos egyszerűsítéssel a települések infrastrukturális ellátottságának a rangsorát is megkaphatjuk*. A települések csoportosításánál a későbbiekben azonban figyelembe vesszük a további öt faktor értékeit is. A 3. táblázatban az első harminc legmagasabb faktorpontszámú települést soroljuk fel.

2. táblázat

Az 1. faktor változóinak 0,5 feletti faktorsúlyai

A változók megnevezése	A faktorsúlyértéke
Szolgáltatási férőhelyek száma	0,86
Intézményi ellátottság	0,83
Ruházati forgalom	0,79
Iparcikkforgalom	0,75
Telefonellátottság	0,75
Kiskereskedelmi bolti dolgozók száma	0,75
Osztályteremre jutó tanulók száma	0,74
Vízzel ellátott lakások aránya	0,74
Általános iskolai tanerők száma	0,73
Épített lakások száma	0,71
Férőhelyre jutó óvodások száma	0,69
Vízfogyasztás	0,69
Csatornázott lakások aránya	0,67
Csatornasűrűség	0,66
Élelmiszer-forgalom	0,66
Férőhelyre beírt bölcsődések száma	0,66
Autóbusz-járatsűrűség	0,65
Telefonbeszélgetések száma	0,63
Vendéglátási dolgozók száma	0,62
Népsűrűség	0,61
Villanyfogyasztás	0,61
Gondozóra jutó bölcsődések száma	0,60
Óvónők száma	0,60
Vízumkapacitás	2,59
Vízálózat-sűrűség	0,58
Tanerőre jutó tanulók száma	0,55
Óvónőre jutó óvodások száma	0,56
Mozilátogatás	0,54
Bölcsődei gondozók száma	0,55
Vendéglátási forgalom	0,54
Óvodai férőhelyek száma	0,54
Vasúti járatsűrűség	0,53
Mozilátogatottság	0,53
Mezőgazdasági keresők aránya	-0,52
Bölcsődei férőhelyek száma	0,52

Az infrastrukturális fejlettségi szintben kellő érzékenységgel jelentkeznek gazdaságpolitikánk két évtizedének fázishatásai. Ezek közül elsőként az *infrastrukturális fejlettség ágazati kapcsolatát* említhetjük meg. A kezdeti időszakra az volt a jellemző, hogy az infrastrukturális fejlettségi szint az iparosításhoz kapcsolódott és ehhez csak közvetett módon járult az igazgatási szerepkör hatása (például Komló, Bázakerettye, Lovászi, Bonyhád, Tab, Tolna stb. esetében). Majd a hetvenes évtizedben már a nagyüzemi mezőgazdaság is infrastruktúra-fejlesztési tényezőként jön szóba azáltal, hogy egyrészt általánossá válik a termelői infrastruktúra fejlesztésének igénye, másrészt a nagyüzemi gazdaságok megszilárdulását követő jövedelmi helyzet maga után vonta az ún. lakossági infrastruktúra fejlesztésének a lehetőségét is. Jól nyomon követhető területfejlesztési politikánk urbanizációs törekvései közül a *városodás mértékének növelésére* irányuló településfejlesztés hatása. (Ez mondható el Lentire, Nagyatádra, Siklósrá, Dombóvárra stb.). További lényegi tényezőnek kell tekintenünk az *üdülőbelyi*,

idegenforgalmi fejlesztések erőteljes infrastruktúra-fejlesztő szerepét. Amíg az előző tényezők az egyes megyékben közel azonos módon fejtették ki hatásukat, addig az üdülőhelyi, idegenforgalmi tényezők a régió településeinek infrastrukturális fejlettségét térben eltérő intenzitással motiválja. Nyilvánvaló, hogy más és más e tényezők hatásmechanizmusa és következménye a Balaton-parti településeken, illetve gyógyüdülőhelyeken (Hévíz, Harkány, Zalakaros esetében). Természetesen az infrastrukturális kapacitások szezonális működtetésének sajátosságaitól itt el kell tekintenünk.

3. táblázat

Az 1. faktorra vonatkozóan a legnagyobb faktorpontértékkel rendelkező települések a dél-dunántúli régióban

A t e l e p ü l l e s e k			
neve	faktorpontértéke	neve	faktorpontértéke
Pécs	5,0	Zamárdi	3,5
Zalaegerszeg	4,8	Zalakaros	3,4
Szekszárd	4,7	Dombóvár	3,3
Balatonföldvár	4,6	Siklós	3,2
Siófok	4,5	Tab	3,1
Balatonmária-fürdő	4,2	Nagyatád	3,1
Keszthely	4,2	Szigetvár	3,0
Kaposvár	4,1	Sellye	3,0
Nagykanizsa	4,1	Bonyhád	3,0
Harkány	3,9	Sásd	3,0
Komló	3,8	Villány	2,9
Fonyód	3,8	Lenti	2,9
Balatonszemes	3,7	Zalaszentgrót	2,8
Hévíz	3,7	Balatonszárszó	2,8
Boglárlelle	3,7	Bóly	2,8

Az 1. faktor legalacsonyabb faktorpontértékeit mutató településeket a 4. táblázatban mutatjuk be.

A táblázatban szereplő települések Baranya és Zala megyékben találhatók, ahol Somogy és Tolna megyék valamelyest nagyobb népességszámú településeivel szemben az aprófalvas településszerkezet a jellemzőbb. A relatíve hiányosan ellátott települések arányának növekedésére az aprófalvas települések népességszámának csökkenése miatt továbbra is számítani kell. Ez az irányzat nagyobb mértékben az infrastruktúra-ellátottság színvonalának minőségében mutatkozik meg, hiszen a vizsgálatban alkalmazott viszonyszámok – mint input tényezők – eltakarják, illetve torzítják a mennyiségi értéket, mivel azok a viszonyítási alapot jelentő népességszám csökkenését is értelmezik. A táblázat adatai azáltal is torzítottak, hogy – főleg Baranyában – a közigazgatási összevonások folytán számos kisebb település nem mutatható ki az igen gyengén ellátott települések között.

A vizsgálatunkba bevont további öt faktor – amelyek az egyes faktorok sajátértékének 32⁰/₀-át adják a meghatározó 1. faktor 39⁰/₀-ával szemben – jellemzésénél abból kell kiindulnunk, hogy azok információtartalma még elég jelentős. Továbbá rá kell mutatnunk arra is, hogy az egyes faktorok szerkezete igen szórta, a benne szereplő változók faktorsúlyai általában alacsonyabbak. Ezek alapján *ezt az öt faktort kiegészítő faktoroknak tekintetjük.* A faktorok információtartalmá-

4. táblázat

Az 1. faktorra vonatkozóan a legalacsonyabb faktorpontértékekkel rendelkező települések a dél-dunántúli régióban

neve	A települések		faktorpontértéke
	faktorpontértéke	neve	
Gosztola	-1,2	Bánfa	-0,9
Iborfia	-1,1	Somogysimonyi	-0,9
Libickozma	-1,0	Szilvagy	-0,9
Pördefölde	-1,0	Kozmadombja	-0,9
Csáford	-1,0	Lendvajakabfa	-0,9
Varga	-1,0	Bödeháza	-0,9
Várad	-1,0	Börcönce	-0,9
Rinyaujnép	-1,0	Németfalu	-0,9
Bürüs	-1,0	Nyugotszenterzsébet	-0,9
Magyarlukafa	-1,0	Drávagárdony	-0,9
Kemse	-1,0	Somogyegres	-0,9
Szjártóháza	-1,0	Horváthertelend	-0,9
Baglad	-1,0	Lasztonya	-0,9
Zalaigrice	-1,0	Dinnyeberki	-0,9
Szentkozmadombja	-1,0	Padár	-0,9

ról nem mondtunk le a továbbiakban sem, de ezeket – a 2. faktort kivéve – egyenként nem értelmezzük.

A 2. faktort a benne szereplő változók és azok információja alapján ágazati – egészségügyi-oktatási ellátottsági – faktorként kezelhetjük. A benne szereplő változók faktorsúlyértékei közepesek. E faktort szemlélteti az 5. táblázat.

5. táblázat

A 2. faktor jelentősebb faktorsúlyú változói 1980-ban a dél-dunántúli régióban

megnevezése	A változók	
		faktorsúlyai
Általános iskolai osztálytermek száma		0,61
Óvodai férőhelyek száma		0,60
Óvónőre jutó óvodások száma		0,57
Óvónők száma		0,57
Férőhelyre jutó óvodások száma		0,54
Közzeti védőnők száma		0,50
Közzeti orvosok száma		0,50
Általános iskolai tanerők száma		0,47

Érdekes településkép rajzolódik ki a faktor értelmezése alapján. Ha a szélső értékeket vizsgáljuk, akkor a pozitív póluson a kisközzeti központok jelentkeznek, ahol ismételt az adott település népességszámának nagyságához viszonyítva magas az infrastruktúra potenciál, mivel az közzetre szervezett. Példaként felsoroljuk a 2,0–3,2 faktorpontértékű településeket: Egyházasharaszti, Kisgörcbő, Zala-bér, Dióskál, Baksa, Baranyajenő, Lippó, Borjád, Szentbalázs, Nagypeterd, Csonkahegyhát. Az előzőkből következtethetően a negatív pólus szélső értékei a városi településekben található, ide sorolható települések: Pécs (-5,8), Zalaeger-szeg, Szekszárd, Kaposvár, Nagykanizsa, Komló, Keszthely, Siófok (-3,2) stb.

A vizsgálatunkba bevont 3., 4., 5. és 6. faktor kiegészítő faktor, ezek sajátértéke rendre 2,7–1,3. E faktorok ágazati összefüggést nem mutatnak, inkább egyes településtípusokon jellemző változók sűrűsödése észlelhető. Ez utóbbi tartalmi jelleg élesebben rajzolódik ki a megyei vizsgálatokban, mint a regionális szinten. A négy faktorra a már említett sajátértéken kívül még az a jellemző, hogy a bennük szereplő változók száma alacsony (3–4) és faktorsúlyértékük sem magas.

A forgatott változat bemutatásánál az egyes faktorokat csak általánosan jellemezzük, a sok számadat elkerülése végett csak az 1. faktort elemezzük részletesebben a 6. táblázat alapján.

6. táblázat

Az 1. faktor változóinak 0,5 feletti faktorsúlyai rotált változatban

A változók megnevezése	A faktorpontértékek
Népsűrűség	0,89
Autóbusz-járatsűrűség	0,81
Csatornázott lakások aránya	0,74
Közútsűrűség	0,72
Csatornasűrűség	0,65
Ruházati forgalom	0,58
Mezőgazdasági dolgozók aránya	-0,55
Vasúti járatsűrűség	0,54
Szolgáltatási férőhelyek száma	0,53
Vándorlási különbözet	0,51
Telefonellátottság	0,51

A faktor eléggé összetett az egyes mutatók jellemzői szerint. Komplexen tartalmaz változókat a település fejlettségi, a közlekedési, hírközlési, a kereskedelmi és szolgáltató és részint a kommunális ellátás blokkjából egyaránt. A komplexitás lényegében kisebb mint a rotálatlan változaté, de még így is az infrastrukturális ellátottság általános faktoraként értelmezhető. Mint láttuk, ágazatilag összetett a faktor, település jellemzői alapján kimondottan a városi településeket karakterizálja. Nem véletlen, hogy a szélső értékek pozitív pólusán ezek a települések találhatók, például Pécs (12,4), Zalaegerszeg (8,7), Kaposvár (8,0), Nagykanizsa (7,3), Hévíz (7,0), Szekszárd (6,7) stb. faktorpontértékek mellett. A szélső értékek alapján a negatív póluson a kép kevésbé karakteres, eltérő típusú települések szórtsága rajzolódik ki.

A 2. faktorban a kereskedelem és vendéglátás változói mellett a hírközlés és moziellátottság mutatói szerepelnek komponensekként. A települési jellemzők alapján jól kirajzolódik az üdülőhelyi és idegenforgalmi jelleg a szélső értékek pozitív pólusán. A sorrend: Balatonmária-fürdő, Balatonföldvár, Zalakaros, Harkány, Zamárdi, Balatonfenyves, Fonyód stb.

A 3. faktor oktatási-egészségügyi ágazati jelleggel értelmezhető. Emellett határozott településtípus jelenít meg szélső értékei alapján, akárcsak a hasonló tartalmú rotálatlan faktortársa. Ez nyilván nem véletlen, hiszen az intézményellátottság a kiskörzet kapacitásaként jelenik meg az adott településeknél. Ennek elmentettjeként a negatív póluson a körzetbe vont kisközségeket, aprófalvakat találhatjuk meg.

A 4., 5. és 6. faktor ágazatilag jól jellemezhető. A 4. faktor szűkkörűen a bölcsődei ellátást reprezentálja, lényeges településtípus nélkül. Az 5. fak-

tor a szűkebben vett kommunális ellátás faktoraként értelmezhető. A víz, energia és lakásépítés változóinak információtartalmát sűríti és így nem véletlen, hogy a nagyobb faktorpontértékű települések az üdülő és idegenforgalom környezetében található meg, bár nem olyan élesen karakterizálva mint a 2. faktor esetében. Érdekes, hogy a szélső értékek alapján a kisvárosi, városiasodó települések jól tömörülnek a faktorpontérték módszerétől a negatív pólus irányába, ezek: Zalaszentgrót, Siklós, Tolna, Dombóvár, Lenti, Szigetvár, Bonyhád, Nagyatád, Tamási, Marcali. A 6. faktor szűkkörűen ágazati jelleggel kezelhető, az óvodai ellátás faktoraként. E faktornál lényegi településjellemzők nem mutathatók ki.

II. A diszkriminancia-analízis eredményei

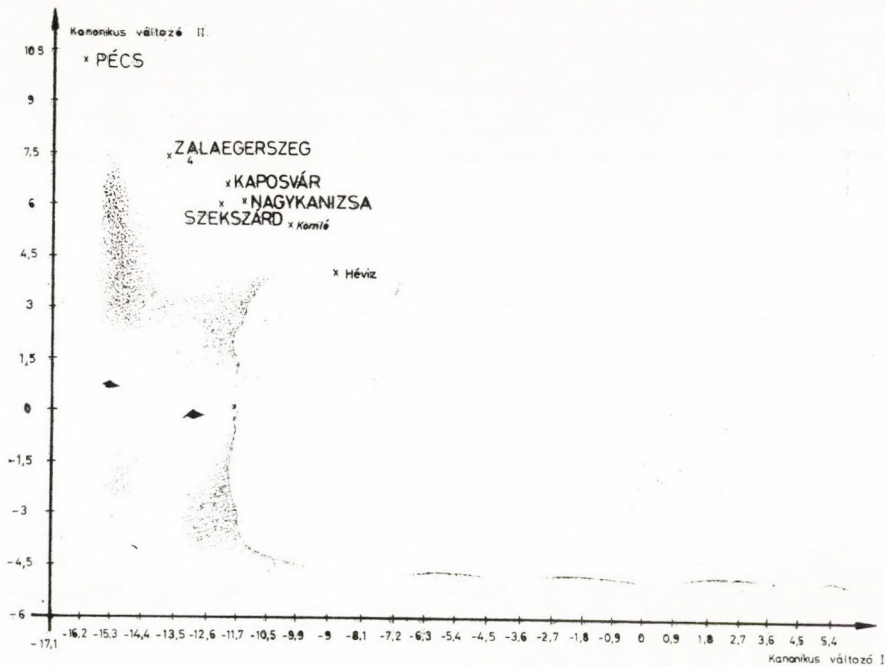
A faktoranalízis által nyert eredményeket felhasználva, az első hat faktor alapján végeztük el a települések csoportosítását a diszkriminancia-analízis segítségével. A települések csoportosítása, besorolása különböző tudományágak, intézmények és szervezetek sajtósági szempontjai szerint már igen sokszor és sokoldalúan megtörtént. Esetünkben a településeket infrastrukturális potenciáljuk szerint kell csoportosítani, mégpedig a településhálózati szempontok figyelembevételével. Így feladatunk a továbbiakban úgy fogalmazódott meg, hogy *először rendeznünk kell a településeket infrastrukturális fejlettségük szerint, a településhálózati szerepköröknek megfelelő számú csoportba és ezt követően kellett megvizsgálnunk, hogy az egyes települések, illetve településcsoportok miként esnek egybe, illetve különülnek el a településhálózat-fejlesztési koncepció alapján kialakított szerepkör szerinti tagozódással.*

Tanulmányunk bèveztő részében már utaltunk arra, hogy bizonyos összevonással négyes csoporttagozódást alakíthattunk ki. A vizsgálatban infrastrukturális fejlettség szerinti és a településhálózati szerepkörnek megfelelő összevetés arra a kiinduló hipotézisre épült, hogy az infrastrukturális potenciál a település „szerepköri” helyzetének meghatározója, amit azonban több más – földrajzi, gazdasági, településszerkezeti, igazgatási stb. – tényező módosíthat.

A diszkriminancia-analízis alkalmazása lehetővé tette számunkra, hogy számos kvantitatív változó figyelembevételével adhassuk meg a települések infrastrukturális fejlettségének megfelelő csoportosítást. E módszer segítségével – többek között – választ kaphatunk arra, hogy kimutatható-e szignifikáns különbség az adott csoportok között? Ellenőrizhettük vele, hogy a megfigyelési egységek milyen valószínűséggel sorolhatók be az egyes csoportokba. Grafikus ábrázolással megrajzolhattuk csoportonként a megfigyelési egységek eloszlását stb. Ezeket szemléltetjük a későbbiekben az 1. és a 2. ábrákon.

A feldolgozás három kanonikus változót eredményezett, és ez a faktoranalízishez hasonló módon további információsűrítést jelentett a változók számának redukciója érdekében. Ezek közül a mesterséges változók közül a tanulmányban a legerősebb két változót használtuk fel a síkbeli ábrázolásban. Az első változó 3,17-es sajátértékkel az alapinformáció 76,8⁰/₀-át magyarázza, a második kanonikus változó 21⁰/₀-ot, míg a harmadik változó 2,2⁰/₀-ot.

A diszkriminancia-analízis lényegében olyan súlyozást alkalmaz, amely a csoportelkülönülésre összpontosít. Az 1. ábrán a négy csoport csoportátlagait mutatjuk be, valamint feltüntettük a felsőfokú központokat a két változó koor-

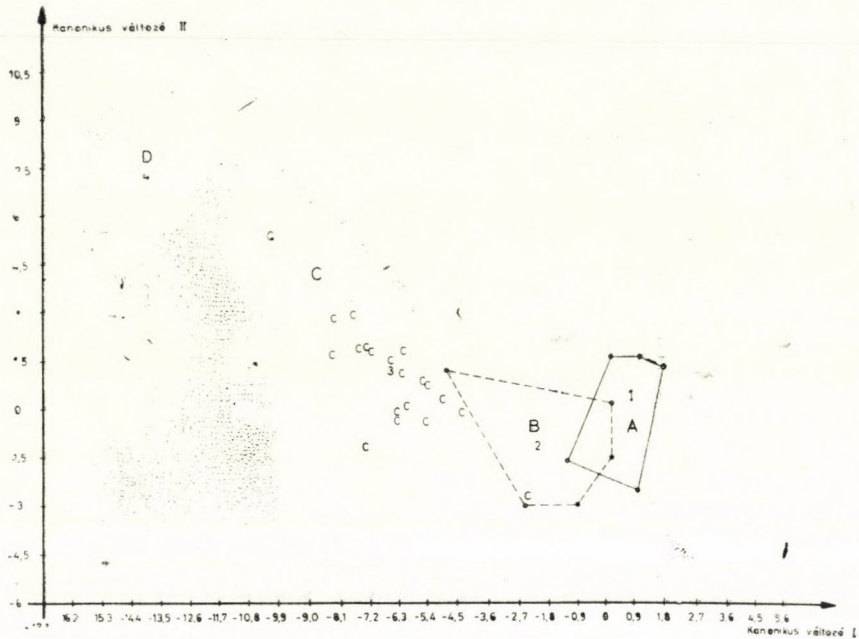

1. ábra. A régió felsőfokú településeinek infrastrukturális ellátottsági szintje és az egyes település csoportok csoportátlagai.

Jelmagyarázat: 1, 2, 3, 4 = az egyes település csoportok csoportátlagai.

dinátái alapján. Jól érzékelhető az egyes csoportok infrastrukturális ellátottsági szintjének hierarchikus tagozódása mindkét tengely mentén. Az Y tengelyen az alapfokú települések magasabb értékkel szerepelnek, mint az alsófokú központok. Ez a rendellenesség feltevésünk szerint módszertani torzulásként jelentkezik. Egyrészt adódhat a torzítás abból a tényből, hogy az alapinformációk, a változók legtöbbje népességszámra fejezi ki az adott ismérvet és ezért az alacsony népességszám „felértékeli” az infrastrukturális potenciált, másrészt a faktoranalízis lényegéből adódóan, ha sok településben adathiányként 0 szerepel, a várható érték 0 felé tolódik el. Példaként a bölcsődei ellátottsági mutatókra utalunk, hiszen a megfigyelt 911 település közül mintegy 40 rendelkezik csak bölcsődével.

A 2. ábrán a középfokú központokat egyedi bejelöléssel adtuk meg, míg az alsófokú központok és alsófokú települések értékét síkidom formájában rajzoltuk meg, e síkidomokon belül szóródnak a települések. Alapvetően két jellemzőre kell felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy a C csoportra jellemző az X-tengely menti értéktartomány nyújtottsága. A másik szembevetendő jelenség, hogy az A és B csoportok között kevésbé éles az elhatárolódás, hiszen elég nagy a közös rész A és B-re vonatkoztatva. Érdekes még a B csoportot kirajzoló ötszög esetében a hegyesszögű kiszögellés, amely abból adódik, hogy itt helyezkednek el a nagyközségek, mint például Pécsvárad, Sásd, Bóly, Sellye, Villány, Lengyeltóti, Boglárlelle, Bátaszék, Simontornya, Letenye stb.

2. ábra: A régió középfokú, alsófokú és alpfokú településeinek infrastrukturális fejlettségi csoportjai.

Jelmagyarázat: A, B, C, D az egyes településcsoportok.

Vizsgálatunkban alapvető kérdésként fogalmaztuk meg az infrastrukturális fejlettség szerinti és szerepköri besorolásoknak megfelelő csoportosítások egybeesését. Az egybeesés mértékét és annak jellemzőit mutatja be a 7. táblázat.

A települések 86,9%-a a szerepköri és infrastrukturális fejlettség szerint is azonos csoportba esik. Ugyanezt az eredményt adja a forogtatt változat is. Az eltérés csupán annyi, hogy a B csoportban 299 település szerepel és a C csoportban pedig 39. A megfeleltetés elemzésénél két tényezőre kell felhívunk a fi-

7. táblázat

A régió településeinek csoportmegfeleltetése bat faktor alapján

Csoport	Százalék- arány %	A megegyező csoportosítású települések száma				
		A	B	C	D	Összesen
A	86,7	553	85	0	0	638
B	87,0	13	214	18	1	246
C	90,0	0	1	20	1	22
D	100,0	0	0	0	5	5
	86,9	566	300	38	7	911

gyelmet. Először is az eltérés irányát és mértékét kell megfigyelnünk a régióban. A számítógépes eljárás eredményeként rendelkezésre áll településsorosan, hogy az egyes községek milyen valószínűségi értékkel sorolhatók az egyes csoportokba. Ennek összefoglaló képét szemlélteti a 3. ábra. Az ábrában az eltérést 75⁰/₀-os valószínűségi küszöbérték alapján ábrázoltuk.

A megfeleltetés elemzésénél a továbbiakban szükséges rámutatnunk az eltérés motivációs okaira. Ezek közül a legfőbb tényezők:

Az igazgatási-szervezési tevékenység hierarchizált rendszere feltételezi a települések szükséges térbeli eloszlását. Így adódik, hogy két szomszédos, azonos infrastrukturális ellátottságú település közül egy kerül kiemelésre és a többi ezért szerepköri besorolásánál magasabb osztályba tartozást valószínűsít. Szerepet játszhat az eltérésnél a térbeli kapcsolatokat elmetező országos vagy megyehatár melletti fekvés is. Rejtett városkörnyéki modell rajzolódik ki Szekszárd térségében, ahol a környék településeinek a viszonylagosan magas infrastrukturális potenciáljához – a megyeközpont és a város közelsége miatt – magasabb szerepköri követelmény nem társul.

Lényeges ok az eltérésnél az infrastrukturális potenciál településszerkezeti meghatározottsága. Ez figyelhető meg Tolna megyében a nagyobb lélekszámú falvak esetében, míg Baranya és Zala megyékben a korábban már említett nagyközségeknél.

Az infrastrukturális fejlettség az 50-es és 60-as években szorosan összefüggött az iparfejlesztéssel (lásd zalai olajbányászat), majd a 60-as évek végétől az intenzív mezőgazdasági fejlődés járulékeként egyes tájegységek dinamikus fejlődése hatott a települések infrastrukturális fejlődésére (pl. Versend, Belvárdgyula, Szajk, Bár, Kislippó stb.).

Jól érzékelhető, hogy az üdülőhelyi, idegenforgalmi *funkciók ellátása miatt magasabb az egyes településeknél az infrastrukturális ellátottsági szint* (pl. Balatont-part). A kép még karakteresebb lenne, ha a besorolást 50⁰/₀-os valószínűségi küszöbértékkel adtuk volna meg.

Az eltérést nyilván motiválják *az egyes megyék eltérő besorolási szempontjai is*, amelyekben sokféle helyi érdekérvényesítés nyilvánulhat meg.

Általánosan elismert törvényszerűség az, hogy *a települések infrastrukturális potenciálja szoros összefüggésben áll a településhálózati funkciókat a terület és azon belül a településhálózat-fejlesztési politika számára definiált települési szerepkörökkel.* Egyfelől jelentős mértékben befolyásolja a települések szerepkörének kijelölését, amennyiben a településhálózat-fejlesztési politikának optimális esetben a történelmileg kialakult és a társadalmi-gazdasági viszonyok által meghatározott településszerkezetre kell ráépülnie. Másfelől pedig az adott szerepkörből következő településhálózati funkciók betöltésének egyik szükséges feltételét teremti meg, amennyiben az adott körzet szervezésének és ellátásának intézményes hátterét szolgáltatja.

Vizsgálatunk eredményeképpen összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az *összhang megléte és hiánya jól körvonalazható csoportok szerint egyaránt jellemző.* A régió viszonyítási rendszerében a középfokú és annál magasabb szintű szerepkörök szerint általában a relatív megfelelés állapota rajzolódik ki. Az alsó-fokú központi szerepkörrel rendelkező települések esetében már korántsem olyan egyértelmű a kép, és nyilvánvaló, hogy az eltérés mértéke a legnagyobb az alapfokú települések tartományában.

IRODALOMJEGYZÉK

- ABONYINÉ PALOTÁS J. (1981): Az infrastruktúra területi rendszerei. – Földrajzi Közlemények. 2. sz. 145–150. o.
- ANDORKA R. (1979): A faktoranalízis felhasználása regionális vizsgálatokban. – Területi Statisztika. 1. sz. 8–17. o.
- BELUSZKY P. (1981): Néhány gondolat az Országos Településhálózati Konceptió felülvizsgálatakor. – Állam és Igazgatás. 2. sz. 110–123. o.
- CRAVERÓ R. (1981): A lakossági infrastruktúra fejlesztésének főbb jellemzői. – Társadalmi Szemle. 3. sz. 43–45. o.
- DÁNIEL Zs. (1980): Az infrastruktúra értékelési és mérési problémáiról. – Gazdaság. 4. sz. 20–35. o.
- A dél-dunántúli régió településeinek infrastrukturális viszonya. MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Kutatási Eredményei 4. Pécs, 1981.
- FRANCIA L. (1976): A faktoranalízis és alkalmazása területi vizsgálatokban. A regionális elemzések módszerei. Bp., Akadémiai Kiadó.
- HRUBI L. (1981): Baranya megye településeinek infrastrukturális viszonyai. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 28.
- KOVÁCS T. (1980): Magyarország településhálózata és fejlesztésének főbb tendenciái. – Statisztikai Szemle. 11. sz. 1061–1080. o.
- KÖSZEGFALVI Gy. (1982): A magyarországi településrendszer strukturális változásának sajátos vonásai. – Területi Statisztika. 5. sz. 453–475. o.
- LACKÓ L. (1981): Gondolatok a településhálózat fejlesztéséről. – Területi Statisztika. 2. sz. 121–130. o.
- SVÁB J. (1979): Többváltozós módszerek a biometriában. Bp., Mezőgazdasági Könyvkiadó.
- ZOLTÁN Z. (1979): Az infrastruktúra térbeli rendszerei és területi hatásmechanizmusa. Bp., Akadémiai Kiadó.

НЕКОТОРЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ УРОВНЕМ ОБЕСПЕЧЕННОСТИ ИНФРАСТРУКТУРОЙ И КРУГОМ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕТИ ПОСЕЛЕНИЙ

БЭЛА ШАШ

Связываясь с исследованием инфраструктуры, проводимым в институте, в статье рассматривается и анализируется уровень обеспеченности инфраструктурой поселений Южно-задунайского региона. Уже издавался ряд публикаций по этой теме, поэтому в данной работе автор не занимается общими теоретическими и методическими проблемами исследования инфраструктуры.

В Венгрии происходила ревизия концепции по развитию сети поселений в 80-ые годы. Одновременно и отдельные области осуществили совершенствование планов развития сети поселений и зачисляли отдельные поселения в круг деятельности по функциям. В статье группируются поселения на основе уровня обеспеченности инфраструктурой отдельных поселений, затем рассматривается, как совпадает уровень обеспеченности инфраструктурой с зачислением в круг деятельности или как отличается от него. В дальнейшем анализируются главные факторы и связи совпадения или различия.

SOME RELATIONSHIPS BETWEEN THE LEVEL OF INFRASTRUCTURAL SUPPLY AND SETTLEMENT NETWORK

Béla Sas

As a part of the infrastructural research program pursued by the Institute this study examines and analyzes the infrastructural supply level in the settlements of South-Transdanubia. As there have been several publications about some findings of the research, the author does not deal with the general theoretical and methodological questions of infrastructure research here.

In the 1980s the whole conception of settlement network development was revised in Hungary. This was followed by the modernization of the development programs in the individual counties in course of which the classification of the settlements according to their role within the settlement network was also performed. The present study arranges the settlements into groups according to their level of infrastructural supply and the author examines their coincidences with and differences from their appointed roles. In the rest of the study the author analyzes the main factors and relations of the coincidence or difference.

A KÖZÖS HATÁSKÖRGYAKORLÁS PROBLÉMAKÖRE A DÉL-DUNÁNTÚL HELYI TANÁCSAINAK EGYÜTTMŰKÖDÉSI GYAKORLATA ALAPJÁN

BENKÓNÉ LODNER DOROTTYA

A tanácsok által végzett igazgatási munka, különösen községi szinten indokolja olyan új együttműködési formák bevezetését, amelyek színvonalasabb, hatékonyabb hatósági munkát eredményeznek. Ennek jogszabályi lehetőségét teremtette meg az 1971. évi I. tv. a közös hatáskörgyakorlás két formájának – a közösen létrehozott szakigazgatási szerv és együttesen alkalmazott ügyintéző – bevezetésével.

A tanulmány a jogi szabályozás elemzése mellett Dél-Dunántúlon folytatott empirikus vizsgálatokra alapozva a helyi tanácsok közötti hatósági jellegű együttműködés kialakulását, fejlődését, jelenlegi rendszerét mutatja be.

1. A kutatás célkitűzése, a vizsgálat területei

Az MTA Dunántúli Tudományos Intézete korábbi igazgatástudományi vizsgálatainak¹ továbbfolytatásaként jelen tervidőszakban tanulmányozni kívánjuk a tanácsok közötti hatósági jellegű együttműködés kérdéskörét. A közös hatáskörgyakorlás jogszabályi lehetőségét megteremtő harmadik tanácstörvény „abból a – sok társadalomtudományi ágazat által tett – megállapításból indult ki, hogy a fokozódó városi fejlődés, illetve a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának csökkenése (a községek lakosságának csökkenése) egyre kevésbé teszi lehetővé, hogy a falusi települések fejlesztésükben magukra maradjanak.”²

A téma kutatását indokolja, hogy tanácsaink, s ezen belül elsősorban a községi tanácsok viszonylatában megindult egy olyan folyamat, amely az igazgatási munka korszerűsítését, egyszerűsítését célozva új együttműködési formák kialakulását eredményezte.³ Feltételezésünk szerint e formák alkalmazása azonban – tekintettel a jogi szabályozás keretjellegre – heterogenitást mutat, sok esetben ad hoc módon történik. A tudomány feladata az, hogy felmérve a kialakult gyakorlatot, abból általánosítva a leszűrhető tapasztalatokat, a közös hatáskörgyakorlás formáinak tipizálásával, a lehetséges együttműködési területek (szakigazgatási ágak) megjelölésével kísérletet tegyen a helyi tanácsok közötti hatósági együttműködés modellvariánsainak a kidolgozására. E távlati célt szem előtt tartva vizsgálódásaink első szakaszában, (amelynek eredményeiről e tanulmányban

¹ E kutatás eredményeiről ld. PÁLNÉ KOVÁCS I.–CSEFKÓ F. (1980).

² BIHARI O. (1980): 278. o.

³ Megállapításunk alátámasztásául idézzük a következőket: „Az igazgatási tevékenységen belül erősíteni kell azokat a szórványosan jelentkező tendenciákat, hogy a szakigazgatás területén már a községzövetség fogalmát megközelítő társulások jöjjenek létre.” Tájékoztató jelentés (1979): 231. o.

kívánunk számot adni) a gyakorlati tapasztalatok feltárása, valamint a jogi szabályozás elemzése útján választ kívántunk adni arra a kérdésre, hogy vajon beszélhetünk-e már általánossá vált hatósági jellegű, tanácsok közötti együttműködésről, továbbá mely szakigazgatási ágazatokban milyen formákban jelentkezik az együttműködés e formája a Dél-Dunántúl megyéiben, s a fentiek alapján milyen következtetések levonására nyílik mód.

A kutatás a Dél-Dunántúl három megyéjére (Baranyára, Somogyra és Zala- lára) terjed ki, s az 1950–1981 közötti időszakot tekinti át.⁴

Előzetes terveink szerint kutatásaink Tolna megyére is kiterjedtek volna, de ettől el kellett tekintenünk, ugyanis néhány eseti jellegű, illetve a kezdeményezés szintjén megrekedt együttműködést leszámítva, e megye területén hatósági jellegű együttműködési gyakorlatról a vizsgált időszakban nem beszélhetünk.

II. A közös hatáskörgyakorlás, az igazgatási-hatósági jellegű együttműködés a tanácstörvény szabályozásának tükrében

A közös hatáskörgyakorlás, mint a szakirodalomban is olvashatjuk „nagy lehetőséget nyújt arra, hogy a hierarchikus és mondhatni pusztán hatalmi viszonyokból kiragadjon a tanácsi szervezet egészét... Ennek nyomán a gazdaságilag és társadalmilag egyébként is összekapcsolódó községek és városok népképviselői-önkormányzati szerveit legitim módon lehet integrálni. S mindez anélkül történhet a tanácstörvény értelmében, hogy a kisebb egységek önállóságukat elveszítenék vagy veszélyeztetnék.”⁵

Tanulmányunkban a közös hatáskörgyakorlás kérdéskörének – a jogi szabályozástól eltérően – részben szűkebb, illetve részben tágabb értelmet tulajdonítunk. Szűkebb értelemben vizsgáljuk a gyakorlatot oly módon, hogy figyelmünket kizárólag a hatósági jellegű együttműködésre korlátozzuk, s nem foglalkozunk a közös hatáskörgyakorlás egyéb területeivel. Tágabb értelemben azért, mert vizsgálódásainkat kiterjesztjük a városi tanács végrehajtó bizottsága és a járási hivatal elnöke közti megállapodásokra is.

Rátérve a témakör jogi szabályozásának elemzésére megállapíthatjuk, hogy a jelenleg hatályos 1971. évi I. tv-t megelőző két tanácstörvényünk tanácsok közötti együttműködésről nem rendelkezett. Már itt meg kívánjuk jegyezni, hogy ennek ellenére, a hatásköri decentralizációval összefüggésben bizonyos területeken (pl. adóigazgatás stb.) a gyakorlatban esetenként találunk példákat a vizsgált együttműködésre.

Az 1971. évi I. tv. (a továbbiakban: Tt.) és a 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. r. (a továbbiakban: Vhr.) témánkat érintő rendelkezései a következők:

Tt. 12. sz. (3) bek.: „A tanács megállapodhat más tanáccsal abban, hogy meghatározott hatáskört közösen létrehozott szerv útján gyakorolnak, közösen vállalatot, intézményt hoznak létre.”

Vhr. 9. sz. (2) bek.: „Hatósági ügyek közös intézésével csak azonos fokú szervek egyike bízható meg.”

⁴ Ezúton mondunk köszönetet *Hetessy Györgynek, Ibaros Csabának, Szlávecz Gézának*, akik megyéjük gyakorlatát feltáró, s jelen tanulmány alapját képező empirikus anyagok összeállításában résztvettek.

⁵ BIHARI O. (1980): 279. o.

(3) bek.: „A tanács a Tt. 12. sz. (3) bekezdésében foglalt hatásköre gyakorlását a végrehajtó bizottságra ruházhatja.”

Vhr. 73. sz. (5) bek.: „Járáson belül a községi tanácsok végrehajtó bizottságai meghatározott szakfeladat vagy ügykör ellátásával együttesen alkalmazott személyt is megbízhatnak. Községekben a szakigazgatási feladatok másodállásban, illetve mellékfoglalkozásban is elláthatók.”

Vhr. 75. sz. (6) bek.: „A megyei tanács végrehajtó bizottságának engedélyével a járási hivatal elnöke és a járásszékhelyen működő városi tanács végrehajtó bizottsága megállapodhatnak abban, hogy a járási hivatal helyett a városi tanács végrehajtó bizottságának szakigazgatási szerve lásson el meghatározott szakfeladatot a járás területére kiterjedő illetékességgel.”

A fenti rendelkezésekkel kapcsolatban a következőket kívánjuk megjegyezni:

a) A tanácsok közötti igazgatási-hatósági jellegű együttműködésre vonatkozó szabályok a tanácstörvényben elszórtan található meg. Törvényi szinten rögzítették a legáltalánosabb szabályt (valamely hatáskör ellátása közösen létrehozott szerv útján), de ez egyben az együttműködés egyik formájának (közös szakigazgatási szerv) a meghatározását is jelenti. Véleményünk szerint indokolt volna – a nem tanácsi szervekkel kapcsolatos együttműködés törvényi szabályozásához hasonlóan – a tanácsok egymás közti együttműködési kapcsolatait rendezésének is külön fejezetet szánni, vagy az együttműködés címet viselő fejezetben belül szabályozni a tanácsok egymásközti, illetve a nem tanácsi szervekkel kialakítandó (kialakítható) együttműködési kapcsolatait. E fejezetben (illetve annak tanácsok közötti együttműködést tárgyaló részében) lenne célszerű szabályozni az alapvető, általános kérdéseket, a szakigazgatási szervekről rendelkezőben pedig a részletszabályokat.

b) A Tt. és a Vhr. a közös hatáskörgyakorlásnak két formáját szabályozza: közös szakigazgatási szerv létrehozását, és ügyintéző együttes alkalmazását. Az első formával kapcsolatban a Tt. 12. sz. (3) bekezdéséhez fűzött végrehajtási rendelkezés (Vhr. 9. sz. (2) bek.) csak a hatósági ügyek közös intézéséről beszél, némileg kifogásolható szóhasználat, illetve tartalommal, miszerint: „*A hatósági ügyek közös intézésével csak azonos fokú szervek egyike bízható meg* (kiemelés tőlem – L. D.)” E jogszabállyal kapcsolatban két kritikai észrevételt kell tennünk:

- hatósági ügyek közösen létrehozott szerv útján történő intézése nem azonos valamely szerv megbízásával;⁶
- az azonos fokú szerv megjelölés a hatósági fórumrendszer egységének az oldaláról nézve indokolt garanciális szabálynak tekinthető, de gátja lehet olyan együttműködési kapcsolat kibontakozásának, ahol város és városkörnyéki községei szerepelnének a megállapodás alanyi pozícióiban. Egyébként ilyen kapcsolat a vizsgált területen a gyakorlatban már kialakult.

c) A jogi szabályozás lényegében csak a közös hatáskörgyakorlás lehetőségét teremti meg, s részletekbe csupán az alkalmazható formák esetében bocsátkozik. Véleményünk szerint indokolt lenne felső szintű orientálással, részletesebb szabályok kiadásával, a tanácsok ezirányú tevékenységének kibontakozását elősegíteni. Bizonyos kezdeti lépéseknek tanúi is lehetünk. Gondolunk itt az 1/1977.

⁶ Hasonló megállapítással találkozhatunk a szakirodalomban, ld. KILÉNYI G. (1979): 37.

(T. K. 30.) MT TH sz. irányelvre, amely a községek közötti hatósági együttműködés egy részterületével, az építésüggyel foglalkozik, és elsősorban a megállapodások főbb tartalmi és eljárási kérdéseivel kapcsolatban ad jogi iránymutatást.

Megemlíthető továbbá a tanácsok szervezeti és működési szabályzatának felülvizsgálatához készült 3/1980. (T. K. 23.) MT TH sz. utasítás. Ezen utasítás mellékleteként közzétett irányelvek 2. pontja a következőképpen rendelkezik: „A szabályzat utal más tanácsokkal való együttműködés fő feladataira. Különös figyelemmel ... hatósági ügyek közös intézésére...”. Bírálható viszont a fenti irányelv abban a tekintetben, hogy míg a városi tanács végrehajtó bizottsága szakigazgatási szerveinek járásra kiterjesztett illetékessége kapcsán megjelöli a célszerűnek tartott együttműködési területeket,⁷ addig a szűkebb értelemben vett közös hatáskörgyakorlás vonatkozásában nem ad konkrét iránymutatást.

Ezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert a gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy összehangolt, szervezett együttműködésre éppen az utóbbi területen kerül sor, a közös szakigazgatási szervek létrehozása, valamint az együttes alkalmazás megynként, s ezen belül járasonként is eltérő módon történik.

d) Egyetértünk a szakirodalomban található véleménnyel,⁸ miszerint a Vhr. 75. sz. (6) bekezdésében foglalt rendelkezés más jellegű, mint a b) pontban tárgyalt együttműködési formák. Eltérés mutatkozik ugyanis a hatáskör telepítésében, a megállapodást a járási hivatal elnöke és a városi végrehajtó bizottság kötheti meg, valamint az együttműködés megoldási formáját illetően. (Lényegében a városi tanács végrehajtó bizottsága egyes szakigazgatási szervei illetékességének járásra kiterjesztéséről van szó.) Mégis vizsgáltuk a városi tanács végrehajtó bizottsága és a járási hivatal elnöke közti megállapodáskötések gyakorlatát is. Tettük ezt azért, mert lényegében hatósági jellegű együttműködés valósul meg ebben az esetben is, bizonyos szakigazgatási feladat- és hatáskörök körzetesített ellátását eredményezi, s alkalmazását – mint a szűkebb értelemben vett közös hatáskörgyakorlás két formájánál is – az igazgatási munka racionális megszervezése motiválja. A kutatást indokolta tovább az a körülmény, hogy hasonlóan más megyék gyakorlatához,⁹ e forma általánossá vált mind a három dél-dunántúli megyében. Sőt arra is találtunk példát, hogy korábban járási illetékességű városi szakigazgatási szerv a városi tanács végrehajtó bizottsága és községi tanácsok végrehajtó bizottságai közti megállapodás alapján lát el építésügyi szakigazgatási feladatokat – mint közösen létrehozott szakigazgatási szerv – az érintett községi tanácsok illetékességi területén. Tehát a gyakorlat produkál a jogi szabályozástól eltérő együttműködési formákat is.

III. A tanácsok közötti hatósági jellegű együttműködés kialakulása és fejlődése

A tanácsok közötti hatósági jellegű együttműködés szerves része, s egyben következménye is az államigazgatás korszerűsítését célzó folyamatnak, amely magában foglalja „az államszervezetre, az állam területi igazgatási beosztására, az

⁷ Ld. 3/1980. (T. K. 23.) MT TH irányelv 12–13. pontját.

⁸ KILÉNYI G. (1979): 30. o.

⁹ A gyakorlati tapasztalatokat feltáró tanulmányok közül néhány: HARDY Z. (1979); HAZAFI J. (1980); KARDOS S. (1980); KASSAI J. (1981); SZABÓ I. (1980); WÁGNER M. (1980).

állami szervek belső szervezeti felépítésére, működésére és munkamódszereire, a jogalkotásra és jogalkalmazásra, valamint az igazgatás személyi és tárgyi feltételeire vonatkozó olyan intézkedéseket . . . amelyek célja a jobb, hatékonyabb és lehetőleg egyneműbb közigazgatás megvalósítása.”¹⁰

A tanácsrendszert érintő szervezeti jellegű intézkedések közül témánk szempontjából meghatározó jelentőségűnek tekinthető a községi egységes szakigazgatási szerv létrehozása, a községi közös tanácsok szervezése, a nagyközségi kategória bevezetése, a városkörnyéki községi igazgatási forma térnyerése. E konstrukciók elősegítették a hatáskörök fogadásához szükséges szervezeti, személyi feltételek megteremtésével a hatáskörök decentralizálásának felgyorsulását. A hatáskörrendezés következményeit jól tükrözik az alábbi adatok: 1968-ban a községi tanácsi hatáskörök száma 1039, 1977-ben a nagyközségi tanácsi hatáskör 1697, a községi tanácsi hatáskör 1570 volt. A decentralizálás után a községeknél 51⁰/₀-kal, a nagyközségeknél 60⁰/₀-kal emelkedett a hatás- és feladatkörök száma. A nagyközségben a kapott hatáskörök 59⁰/₀-a, a községekben 56⁰/₀-a tartalmaz szakigazgatási feladatot.¹¹

Az elmondottakon kívül témánk szempontjából ki kell emelni az ország településhálózatának fejlesztését megalapozó koncepció megjelenését is.¹² Mint ismeretes, a települések kategóriába sorolásának alapját elsősorban az egyes településeknek a területi munkamegosztásban betöltött társadalmi-gazdasági szervező és irányító, szolgáltató-ellátó szerepköre jelentette, s a koncepció körvonalazta az egyes települések továbbfejlesztésének az irányát is. A megyei tanácsi testületi szervek elsősorban ezeket vették figyelembe akkor, amikor kezdeményezték a helyi tanácsok közötti kapcsolatokat, és kijelölték a különböző vonzáskörzet-központokat és a körzetek határait.

Rátérve a vizsgált három megye tanácsai közötti *hatósági együttműködés kialakulására*, az alábbiakat állapíthatjuk meg:

a) A második tanács törvény hatályba lépéséig hatósági jellegű együttműködésről nem beszélhetünk. Ennek okát a hatáskörök telepítésében (vagyis centralizálásában), valamint a tanácsi szakigazgatási szervek jogállásában találhatjuk meg.

b) Az 1954. évi X. tv. elfogadását követően, különösen pedig a 60-as években mindhárom megyében kezdeti lépéseket tettek a helyi tanácsi szervekhez leadott hatáskörök racionális gyakorlását elősegítő körzetesítés kialakítása érdekében. Ehhez az 1010/1968. (III. 24.) Korm. sz. határozat szolgáltattott kiindulási alapot, 4/c pontjában ugyanis az alábbiakat olvashatjuk:

„A járási tanács végrehajtó bizottsága indokolt esetben elrendelheti az adóügyi feladatok körzetben történő ellátását.”

Az idézett jogszabályi rendelkezés kapcsán az együttműködés kibontakozását illetően néhány megjegyzést tartunk indokoltnak megfogalmazni:

- A közös hatáskörgyakorlás kezdeményezői az esetek döntő többségében nem az érintett tanácsok, a folyamat rendszerint kormány- vagy miniszteri szintről indul el;
- A megállapodásban rögzített hatósági jellegű együttműködés egyes esetekben

¹⁰ PAPP L. (1982): 266. o.

¹¹ Az adatok forrása: EGYEDI E. (1977): 216. o.

¹² 1007/1971. (III. 16.) Korm. sz. hat.

felülről irányított oly módon, hogy az érintettek legfeljebb utólagos beleegyezésüket adják (lásd a már említett adóügyi körzetesítést);

- Az esetek döntő többségében a megyei szintű tanácsi testületek – elsősorban a végrehajtó bizottságok – lépnek fel a közös hatáskörgyakorlást célzó együttműködés kezdeményezőjeként úgy, hogy a hatáskörök községhez történő leadását összekapcsolják azok körzetesített ellátásával. Így van például lehetőség arra, hogy egy kis apparátussal dolgozó községi tanács építésügyi hatáskört gyakorolhasson, amelyre egyébként személyi feltételek hiányában nem lenne képes, de a központi település tanácsának a segítségével a hatáskörgyakorlás feltételei megteremthetők;
- Az egyes szakigazgatási ágazatokban a közös hatáskörgyakorlásra vonatkozó 60-as évekbeli jogszabályi rendelkezések közül azok emelhetők ki, amelyek megyei végrehajtó bizottsági vagy megyei tanácselnöki döntés alapján lehetővé tették bizonyos hatásköröknek a községi egységes szakigazgatási szervhez történő telepítését.¹³ E jogszabályok nem utaltak a tanácsok közötti együttműködésre, mégis a gyakorlatban – jogi szabályok híján – az adókörzetesítés mintájára találunk példát a hatásköri decentralizációval egybekötött „építésügyi községi körzetek” kialakítására is.

c) A harmadik tanácstörvény és az azt követő jogszabályok minőségi változást eredményeztek a tanácsok közötti hatósági jellegű együttműködés terén. Mindhárom megyében most már magas szintű jogszabállyal megalapozott együttműködési megállapodások egész sora látott napvilágot. Megállapíthatjuk, hogy a *hatósági jellegű együttműködés* az 1971–1981 közötti időszakban *általános gyakorlattá vált* az építésügyi ágazat területén, valamint az egészségügyi és szociálpolitikai, a testnevelési és sport, valamint a munkaügyi igazgatásban. Az építésügyi igazgatásban a közös hatáskörgyakorlás elterjedését két jogszabályi rendelkezés – a 30/1964. (XII. 2.) Korm. sz. rendelet 15. sz. (2) bekezdése és a 2037/1977. (XII. 16.) Mt. h. sz. hat. 8. pontja – motiválta. Az utóbbi rendelkezés alapján például Somogy és Zala megyében az érintett települések – országos jelentőségű üdülőterülettel rendelkező városok, illetve községek – tanácsai közös építésügyi szakigazgatási szerveket hoztak létre, illetve alkalmaztak együttesen ügyintézőt.

IV. A hatósági jellegű együttműködés kialakult rendszere

A vizsgált területen a hatósági jellegű együttműködés mindhárom formája megtalálható. Az együttműködés formáit és területeit az 1. táblázat mutatja.

1. Az *együttműködés formáit* tekintve megállapíthatjuk, hogy leggyakrabban az együttes alkalmazás, valamint a járásszékhelyi városi tanács végrehajtó bizottsága egyes szakigazgatási szerveinek járásra kiterjesztett illetékessége fordul elő. Valamely ügykör közösen foglalkoztatott ügyintéző által történő ellátása két vagy esetleg több tanács illetékességi területén a következőkre vezethető vissza:

- az ügyek helyben történő intézése,
- a járási hivatal tehermentesítése,
- az ügyintéző munkaidejének racionális kitöltése.

¹³ Pl. 30/1964. (XII. 2.) Korm. sz. r., 11/1967. (X. 20.) MüM sz. r., 9/1968. (VI. 8.) BkM sz. r., 37/1968. (X. 1.) Korm. sz. r.

1. táblázat

A tanácsok közötti hatósági jellegű együttműködések

Megnevezés	Közösen létrehozott szerv	Együttesen alkalmazott személy	Városi tanács vb. szakigazgatási szervének kiterjesztett illetékessége
Elsőfokú építésügyi hatósági jogkör	x	x	x
Kisipari áellenőrzési feladatok		x	
Munkaügyi szakigazgatási feladatok			x
Adó gépkönyvelési feladatok	x		
Adóigazgatási feladatok	x		
Elsőfokú iparhatósági jogkör, valamint áellenőrzési hatáskör		x	
Elsőfokú építésügyi hatósági jogkör, valamint helyi közlekedési és vizsgálódási feladatok	x		
Egészségügyi, szociálpolitikai, közegészségügyi hatáskör			x
Elsőfokú építésügyi hatósági jogkör, valamint ipari, kereskedelmi és árhatósági feladatok	x		

A jelzett forma bevezetését megyei szintű döntésnek (végrehajtó bizottsági, illetve tanácselnöki) kellett megelőznie. Az együttes alkalmazás tartalommal való kitöltésében az érintett tanácsok részéről több esetben a jogi szabályozástól eltérő, jogszabályellenes formákkal találkoztunk. Nézzük meg a következő példákat: Zala megyében, a lenti járásban oly módon történt meg az elsőfokú építésügyi feladatok együttesen alkalmazott személlyel történő ellátása, hogy az érintett községi tanácsok végrehajtó bizottságai megállapodást nem kötöttek, hanem szervezeti és működési szabályzatukban rögzítették a szakigazgatási szerv első tagozódását, és azt a körülményt, hogy közös ügyintéző látja el az építésügyi feladatokat. E megoldás alkalmazása egyrészt azért kifogásolható, mert nem felel meg a Vhr. 73. sz. (5) bekezdésében foglalt rendelkezéseknek, másrészt pedig az együttműködés tartalommal való kitöltése, az együttes alkalmazás által indokolt részletkérdések rendezése, megállapodás nem lévén, hiányzik. A másik példa Somogy megyei, szintén az I. fokú építésügyi hatáskör területéről. E megyében 1971 előtt már előfordult a szóbanforgó tárgyban „közös foglalkoztatás”, amelyet az egyes kijelölt községi tanácsoknál az adóügyi körzetesítésre vonatkozó kormány szintű rendelkezés alapján vezettek be. A Tt. hatálybalépését követően, a kialakult gyakorlatot tovább folytatva egyre több községi tanácsot ruháztak fel építésügyi hatáskörrel oly módon, hogy a feladatkör ellátásához szükséges státust az érintett tanácsok közül csak az előzetesen kijelöltek kapták meg. Lényegét tekintve tehát nem az együttes alkalmazáson volt a hangsúly. Az érintett községi

tanácsok végrehajtó bizottságai az előzetes megkeresést követően kérték a megyei végrehajtó bizottságot, hogy a székhelytanácsnál működő vagy ott alkalmazásra kerülő műszaki ügyintézőt rendelje ki a többi tanácshoz is. Együttműködési megállapodást a szóbanforgó tanácsok végrehajtó bizottságai nem kötöttek, s ez éppúgy kérdésessé teszi, mint az előző példában, hogy a több tanács illetékességi területén (mindig az adott tanács végrehajtó bizottsága szakigazgatási szervének nevében) eljáró ügyintéző munkavégzésével kapcsolatos kérdésekben (munkavégzés irányítása, munkavégzési napok meghatározása az egyes községi tanácsoknál stb.) ki jogosult dönteni.

A hatósági jellegű együttműködés másik általánossá vált formája a járásszékhely városi tanács végrehajtó bizottsága egyes szakigazgatási szerveinek járásra kiterjesztett illetékessége együttműködési megállapodás alapján. A járásszékhely-város és a járás tanácsi szervezeteinek kapcsolata már az 1960-as években foglalkoztatta az elméleti szakembereket. Már ekkor világossá vált, hogy egyrészt a járásszékhelyen működő városi tanácsi szervek tevékenysége több ágazatban is átfogja a város vonzáskörzetét, másrészt a járási tanácsi szervek számos intézménye a városban működik. *Beér János* írta ezzel kapcsolatban: „... a járási és a székhely-városi tanács szervei között nincsen tervszerű együttműködés... szükséges a szélesebb kooperáció kereteinek szervezeti megteremtése (kiemelés tőlem - L. D.)”.¹⁴

Az elmélet által felvetett javaslat után jó egy évtizednek kellett eltelnie, hogy az együttműködésnek ez a típusa elterjedjen. Ami a vonatkozó jogi szabályozást illeti - a szakirodalomban olvasható véleménnyel egyezően¹⁵ - nem tartjuk indokoltnak a Vhr. 75. sz. (6) bekezdésében foglalt megszorító rendelkezést, miszerint csak a járásszékhely *városi tanács* végrehajtó bizottsága köthet ilyen tárgyú megállapodást. Azon járások esetében ugyanis, ahol a járásszékhelyen nagyközségi tanács működik (s ezek száma az országban nem kevés), nincs lehetőség hatósági jellegű együttműködés kialakítására. Megfontolandónak tartjuk e jogszabályi kötöttség feloldását.

A közös hatáskörgyakorlás harmadik, s egyben *legfejlettebb formájának a közösen létrehozott szakigazgatási szerv tekinthető*. Mivel a magas szintű jogszabállyal megalapozott együttműködés lényegében csak egy évtizedes múltra vezethető vissza, e formát még ritkábban alkalmazzák a vizsgált megyék helyi tanácsai. (Zala megyében az együttes alkalmazás tekinthető általánosnak, Somogy megyében a balatoni üdülőkörzetbe tartozó tanácsoknál találkoztunk közös építésügyi szakigazgatási szervvel, de itt is inkább az együttes alkalmazás tekinthető általánosnak. Az elmondottak Baranya megyére nem vonatkoznak, ugyanis e megyében kezdetben kísérleti jelleggel, jelenleg viszont már nagy számú községi tanács társulásként ún. körzeti műszaki-ellátási csoportokat hoztak létre a Tt. 12. sz. (3) bekezdése alapján.

2. A hatósági jellegű együttműködés jogszabály által meghatározott kereteinek konkrét tartalommal való kitöltése, azaz az *együttműködési területek köre* a gyakorlatban a következő képet mutatja.

Együttműködési megállapodást legnagyobb számban az építésügyi ágazatba tartozó hatáskörök közös ellátására kötöttek a helyi tanácsok végrehajtó bizott-

¹⁴ BEÉR J. (1962): 472. o.

¹⁵ FARKAS K.-IVÁNCICS I.-KISS L. (1980): 61. o.

ságai. Éppen ennek tulajdonítható – véleményünk szerint –, hogy e területen alakult ki a legváltozatosabb kép.

A feladatok, hatáskörök, hatósági jogkörök közös hatáskörgyakorlás útján történő ellátása az egyes megállapodások vizsgálata alapján a következő típusokba sorolható:

- egy ágazat egy konkrét részterületre
(lásd I. fokú építésügyi hatósági jogkör),
- egy ágazat több részterülete
(lásd építésügyi és városfejlesztési, közlekedési és helyi vízgazdálkodási feladatok),
- egy ágazat egy részterülete – másik ágazat egy részterülete
(lásd iparhatósági jogkör – áellenőrzési hatáskör),
- több ágazat összekapcsolása
(elsőfokú építésügyi hatósági jogkör, kereskedelmi, ipari feladatok).

3. Ami a helyi tanácsok közötti együttműködés résztvevőinek a körét illeti, a vizsgált térségben – a településtípusok szerint – az alábbi gyakorlat körvonalazható:

a) Leggyakoribb azoknak az eseteknek a száma, amikor község községgel lép együttműködésre.

b) Egy megyében, Baranyában tipikus a nagyközségekre épülő községi társulások hatósági együttműködés.

c) Esetenként, elenyésző számban fordul elő, hogy:

- nagyközség várossal,
- adott város városkörnyéki községei egymással,
- város és városkörnyéki községei kötnek megállapodást.

d) Nem talákoztunk olyan esettel, hogy város várossal kötött volna megállapodást.

ad.a) Község-község közötti relációban a közös hatáskörgyakorlás együttesen alkalmazott ügyintéző formájában valósul meg az esetek döntő többségében. Az együttes alkalmazás általában két községi tanács illetékességi területére kiterjedő ügyintézést eredményez. Több községi tanács társulása kisebb számban fordul elő. Amennyiben közös szakigazgatási szerv létrehozására kerül sor, a megállapodás résztvevőinek körében nagyközséget is találunk, s általában ez utóbbi tölti be a székhelyközség funkcióját. Zala megyében a fentiekben körvonalazott együttműködés vált általánossá. Somogy megyében is elsősorban e forma mondható tipikusnak. Baranya megyében ellenben – bár találunk példát községek egymás közti társulására ügyintéző együttes alkalmazása céljából –, az általános és tipikus forma a közös szakigazgatási szerv létrehozása túlnyomórészt nagyközségekre alapozva.

ad.b) A nagyközségek döntő hányada és számos község adja Baranya megyében az ún. „körzeti műszaki ellátási csoportok” létrehozásával kialakított szakigazgatási körzeteket. E csoport tevékenysége felöleli az építésügyi, ipari, kereskedelmi és árhatósági feladatok ellátását. A körzetközpont szerepét az esetek döntő többségében nagyközség tölti be. Ilyen tartalmú és kiterjedtségű együttműködésre a másik két megyében nem találunk példát. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy ez a megye az, amelyik legelőrébb tart a hatósági jellegű együttműködés Tt.

által megadott kereteinek tartalommal való kitöltésében. Mint a 2. táblázat is érzékelteti, e megyében a helyi tanácsok 78⁰/₀-ánál, a települések 92⁰/₀-ánál egyes szakigazgatási feladatok tekintetében körzetesített ügyintézés valósul meg. Ugyanez Somogy megyében 63-49⁰/₀-os, Zala megyében 50-41⁰/₀-os megoszlást mutat.

2. táblázat

A körzetesítettség jellemző adatai (1981)

Megnevezés	Helyi tanácsok						Körzetesítésbe bevont helyi tanácsok						Települések száma	Körzetesítésbe bevont települések száma
	ö. t.	kk. t.	vk. k. t.	nk. k. t.	v. t.	Összesen	ö. t.	kk. t.	vk. k. t.	nk. k. t.	v. t.	Összesen		
Baranya megye	8	50	12	9	4	83	7	42	12	7	3	71	295	270
Somogy megye	5	41	11	8	5	70	4	21	3	5	1	34	241	118
Zala megye	2	53	9	4	4	72	1	22	6	2	1	32	265	110

Rövidítések:

- ö. t. – önálló tanács
- kk. t. – községi közös tanács
- nk. k. t. – nagyközségi közös tanács
- v. t. – városi tanács
- vk. k. t. – városkörnyéki községi tanács

Ugyancsak Baranya megyére jellemző, hogy a községi tanácsok döntő többsége több típusú körzetesítésben is érdekelt. (A körzetesítettség helyzetét a három megyében a 3., 4., 5. táblázatok mutatják.) Ennek eredményeként a kialakult nagy számú, több ágazatra kiterjedő „körzetek” területi elhelyezkedését, a körzethatárok megvonását illetően igen változatos kép bontakozik ki. Ha megpróbáljuk tipizálni a körzetekbe tartozó községi tanácsok részvételi arányát, az alábbi típusokat állíthatjuk fel:

- egy típusú körzet tagja (Somogy és Zala megyében a leggyakoribb típus),
- egy típusú körzet székhelye (mindhárom megyében előfordul),
- több típusú körzet tagja (Baranya megyében általános, a másik két megyében szórványosan fordul elő),
- több típusú körzet székhelye (csak Baranya megyére jellemző).

Vizsgálódásunk körén túlmutat annak elemzése, hogy az egyes körzetek lehatárolása, az abban résztvevők köre kialakításánál milyen szempontokat vettek figyelembe.

Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy amennyiben a hatósági jellegű együttműködés területei tovább bővülnek – véleményünk szerint ez megalapozottan várható és szükségszerű is – az új körzetek kialakítása, illetve a meglévők továbbfejlesztése alaposan átgondolt és előkészített megyei koncepciók kidolgozását igényli, amely a helyi tanácsokra járasonként kidolgozandó részletes terv alapja lehet.

3. táblázat

A körzetesítetttség helyzete Baranya megyében (1981)

Körzetesítésbe bevont községek	Együttesen alkalmazott üggyintéző		Közösen létrehozott szakigazgatási szerv		
	építésügy	kisipari ár- ellenőrzés	körzeti műszaki ellátási csoport	adókörizet	gép- könyvelés
Komlói járás					
Pécsvárad			SZ		SZ
Sásd			SZ		SZ
Gödre			T	T	T
Hidas			T		T
Baranyajenő			T	SZ	T
Bikal			T	T	
Egyházaskozár			T	SZ	
Magyarhertelend				T	
Magyarszék				SZ	
Mágocs			SZ		
Mecseknádasd			T		T
Mindszentgodisa			T		T
Vásárosdombó			T		T
Mohácsi járás					
Bóly			SZ		
Dunafalva	T				
Nagynyárad				T	
Babarc			T		
Dunaszekcső	SZ				
Erzsébet				T	
Geresdlak				T	
Himesháza				SZ	
Lippó				T	
Majs				SZ	
Szederkény				SZ	
Siklósi járás					
Harkány	SZ		SZ		
Sellye			SZ		
Villány	SZ		SZ	SZ	SZ
Baksa			T		T
Bogádmindszent			T	T	T
Csányoszló			T	SZ	T
Drávaszabolcs			T	T	
Egerág	T				
Kémes			T	SZ	
Magyarbóly			T	T	
Magyarmecske			T	T	T
Nagyharsány			T		T
Sámod			T		
Szalánta	T				
Újpetre			SZ	SZ	T
Szigetvári járás					
Szentlőrinc					SZ
Almamellék		T		T	
Dencsháza				T	

Körzetesítésbe bevont községek	Együttesen alkalmazott ügyintéző		Közösen létrehozott szakigazgatási szerv		
	építésügy	kisipari ár- ellenőrzés	körzeti műszaki ellátási csoport	adókörzet	gép- könyvelés
Felsőszentmárton			T		
Bükkösd					T
Drávafok			T		
Ibafa		T			
Kétújfalú			SZ		
Királyegyháza					T
Mozsgó		T			
Nagypeterd				SZ	
Rózsafa				T	
Somogyapáti				SZ	
Somogyhásságy				T	
Szabadszentkirály				T	T
Szentlászló		SZ			SZ
Városkörnyék					
Komló				SZ	SZ
Magyaregregy				T	T
Mohács				SZ	SZ
Homorud				T	T
Kölked				T	T
Pécs					SZ
Orfű				T	T
Abaliget				SZ	T
Görccsöny					T
Berkesd					T
Kozármisleny					T
Kővágószőlős					T
Nagykozár					T
Pellérd					T
Pogány					T

Jelmagyarázat: SZ – a szakigazgatási körzet székhelye
T – a szakigazgatási körzet tagja

4. táblázat

A körzetesítettség helyzete Somogy megyében (1981)

Körzetesítésbe bevont községek	Együttesen alkalmazott személy	Közösen létrehozott szakigazgatási szerv
	építésügy	
Kaposvári járás		
Kadarkút	SZ	
Csököly	T	
Kaposfő	T	
Kapossmérő	SZ	
Nagyberki	SZ	
Taszár	T	
Marcali járás		
Fonyód		SZ
Böhönye	SZ	
B.-keresztúr		T
B.-szentgyörgy		T
Tapsony	T	
Vése	T	
Nagyatádi járás		
Segesd	SZ	
Görgeteg	T	
Kutas	T	
Lábod	SZ	
Somogyaszó	T	
Siófoki járás		
B.-szárszó		SZ
Boglárlelle	SZ	
Tab	SZ	
Ádánd	T	
Gamás	T	
B.-földvár		T
Karád	SZ	
Kánya	T	
Kisbárapáti	T	
Látrány	T	
Nágocs	T	
Ságvár	SZ	
Törökkoppány	T	
Városkörnyék		
Barcs		
Babócsa	SZ	
Vízvár	T	
Siófok		SZ
Zamárdi		T

Jelmagyarázat: SZ – a szakigazgatási körzet székhelye
T – a szakigazgatási körzet tagja

5. táblázat

A körzetesítettség helyzete Zala megyében (1981)

Körzetesítésbe bevont községek	Együttesen alkalmazott ügyintéző		Közösen létreh. szakig. szerv	Városi tanács műszaki oszt. kiterjesztett illetékessége
	építésügy	iparhatósági jogkör, árell. hatáskör	adóközvet	építés- hatósági közvet
Keszthelyi járás				
Keszthely				SZ
Hévíz				T
Vonyarcvashegy				T
Türje	SZ			
Alsópáhok				T
Cserszegtomaj				T
Dióskál	SZ			
Karmacs				T
Kehidakustány	SZ			
Sármellék				T
Várvolgy				T
Zalaapáti	T			
Zalabér	T			
Zalacsány	T			
Lenti járás				
Bázaakerettye	SZ			
Csesztreg	SZ			
Csömödér	T			
Gutorfölde	T			
Nova	SZ			
Páka	SZ			
Szemenyecsörnye	T			
Zalabaksa	T			
Nagykanizsai járás				
Zalakaros	SZ			
Zalacomár	T			
Zalaegerszegi járás				
Bak	SZ			
Söjtör	T			
Városkörnyék				
Nagykanizsai				
Bajcsa			SZ	
Miklósfá			T	
Zalaegerszegi				
Egervár	T	T		
Nagykutas		T		
Teskánd		T		
Zalaszentiván	SZ	SZ		

Jelmagyarázatot ld. a 3. táblázatnál.

ad.c) Nagyközség várossal csak egy esetben kötött megállapodást Zala megyében. Ennek indoka is egyedi, Keszthelynek és körzetének korábban Veszprém megyéhez tartozása, s a két megye eltérő együttműködési gyakorlata volt. E körülménnyel magyarázható az is, hogy az együttműködési megállapodás az abban résztvevők körét, valamint a közös hatáskörgyakorlás tartalmának rögzítését illetően is a jogi szabályozástól eltérően jogszabályellenesen került megfogalmazásra.

Városkörnyéki községek egymással kötött megállapodására Baranya és Zala megyében találtunk példát. Városkörnyéki község várossal Somogy és Baranya megyében lépett hatósági jellegű együttműködésre.

Egyetértve a szakirodalomban olvasható véleménnyel,¹⁶ indokoltnak tartanánk a Vhr. 9. sz. (2) bekezdésébe foglalt megszorító rendelkezés feloldását a város és annak városkörnyéki községei viszonylatában. Úgy véljük, hogy a városnak vonzaskörzetére kiható ellátó-szolgáltató szerepköre indokoltá teheti – mint ahogy azt a gyakorlat is igazolja – hatósági jellegű együttműködés kialakítását. Erre vonatkozóan – álláspontunk szerint – kétféle alternatíva kínálkozik:

- A Vhr. 9. sz. (2) bekezdésében foglaltak kiegészítése azzal, hogy az „azonos fokú” megszorító rendelkezés nem vonatkozik város és városkörnyéki községei viszonylatában, vagy, esetleg ezzel párhuzamosan;
- A Vhr. 75. sz. (6) bekezdésének a mintájára megállapodás alapján a városkörnyéki községekkel rendelkező városi tanács végrehajtó bizottsága egyes szakigazgatási szerveinek illetékessége a városkörnyéki községi tanácsok területére is kiterjedhetne.

V. A vizsgálatokból leszűrhető néhány következtetés

Mint a tanulmány elején is jeleztük, a közös hatáskörgyakorlás problémakörének kutatásában csak a kezdeti lépéseket tettük meg. Azáltal, hogy igyekeztünk feltárni a Dél-Dunántúl három megyéjének gyakorlatát, a hatósági jellegű együttműködés kialakulását, fejlődését és jelenlegi rendszerét, bizonyos következtetések levonására van módunk.

1. Valamennyi községi tanács végrehajtó bizottságának egységes szakigazgatási szerve, valamennyi községi hatáskörbe utalt szakigazgatási feladatot nem képes ellátni és ez nem is szükségzerű.

2. Bár a harmadik tanácstörvény és végrehajtási rendelkezései megadták a jogszabályi lehetőséget a hatósági ügyintézés közös hatáskörgyakorlás útján történő ellátására, helyi tanácsaink ma még közel sem használták ki lehetőségeiket.

3. Egyes kérdésekben megfontolandónak tartjuk a jogi szabályozás megváltoztatását. Tekintettel arra, hogy a tanulmány egyes fejezeteiben ezirányú észrevételeinket megtettük, annak megismétlésétől eltekintünk.

4. A gyakorlati tapasztalatokból egyértelműen megállapítható, hogy az együttműködés kezdeményezésében, a folyamat elindításában meghatározó szerepet töltenek be a megyei testületek. Indokoltnak tartjuk e szervek és a járási hivatalok magas szintű jogszabályban rögzítendő orientálását a közös hatáskörgyakorlásban rejlő lehetőség jobb kihasználására.

¹⁶ Uo.: 34. o.

5. A közösen létrehozott szervek, együttesen alkalmazott ügyintézők mikénti működésére a vizsgálat nem terjedt ki, de mégis lehetőség nyílik néhány megjegyzés megtételére ezzel kapcsolatban.

a) Pozitívumként értékelhetők az alábbiak:

- A hatáskörleadással egybekötött körzetesítés közelebb vitte az állampolgárokhoz az ügyek intézését, s egyúttal tehermentesítette a járási hivatalok szakigazgatási apparátusát;
- Javult az ügyek intézésének szakmai színvonala;
- A gyakorlat (bár még nem minden megyében) felismerte a nagyközségi tanácsokra alapozott hatósági jellegű együttműködésben rejlő lehetőségeket. E tanácsok jogszabályban biztosított hatósági jogosítványai, szakigazgatási szervezetük létszámellátottsága, az ügyintézők általános és szakmai felkészültsége, a szakigazgatási szervezet belső tagozódása, az egyes munkakörök szakosodása egyrészt olyan feltételeket teremtett a hatósági ügyek intézésére, amelyek nem nagyközségi státuszú községi tanácsoknál hiányoznak, másrészt alapot adott az ügyintézés körzetesített ellátására;
- A körzetesítés által létrehozott közös szakigazgatási szerv működésével jobban biztosított a hatósági munkában az egységes jogértelmezés és -alkalmazás, megoldott az átmenetileg üres munkakörök belső helyettesítése;
- A megyei testületek felismerték a hatósági jellegű együttműködésben rejlő lehetőségeket és a terület- és településfejlesztési koncepciókkal összhangban kezdeményezték a helyi tanácsok közötti együttműködés kialakítását;
- A több községi közös tanácsot magában foglaló körzeti műszaki-ellátási csoportok, valamint az adóközrtek kialakításánál figyelembe vették a települések nagyságát, lélekszámát és elhelyezkedését;
- A járási-városi összevont szakigazgatási szervek feladatukat eredményesen látják el, az együttműködés során a személyi összetételben minőségi változás, jobb munkamegosztás és színvonalasabb szakigazgatási tevékenység érvényesül. A munkaügyi szakigazgatás területén megnyilvánuló integráció nyomán lehetővé vált a munkát keresők tervszerűbb irányítása, a hatékonyabb munkaerőgazdálkodás megvalósítása, kedvezők a tapasztalatok az egészségügy, valamint a sport és testnevelés területén is.

b) Néhány probléma:

- Minden tanács a saját „területének gazdája” az ott jelentkező feladatok ellátásáért felelős. Az ügyintézői apparátust a feladatoknak megfelelően arányosítva alakították ki. Amennyiben az együttes alkalmazás lehetősége felmerül, ez a székhelyközségnél létszámkonzekvenciókkal jár;
- Az együttműködést esetenként szubjektív tényezők gátolják, amikor is a tanácsok jövőbeli önállóságuk megkérdőjelezését látják „a közös szervezetek” kiépítésében;
- Az árelenőrzési feladatokra kiterjedő közös hatáskörgyakorlás személyi feltételeit még nagyközségeknél sem sikerült megteremteni a körzetesítés ellenére;
- Az együttesen alkalmazott ügyintézők működésével kapcsolatos vélemények eltérőek. Van olyan megye, ahol a társult községek nem tartják pozitívnak az ügyintézők működését, mert kevés az ügyintézési idő, a társult községek-

ben csak a hatósági feladatok kerülnek ellátásra (építésügyben), a műszaki feladatok megoldása szakember hiányában nem lehetséges;

- Mint ahogy azt az együttműködés területeinek bemutatásakor megjegyeztük, az építésügyi ágazatban valósul meg a közös hatáskörgyakorlás mindhárom formája. Ha számba vesszük az I. fokú építésügyi jogkörrel rendelkező tanácsi szakigazgatási szerveket, a kép tovább színesedik. Ugyanis pl. Zala megyében három fajta építésügyi ügyintézővel találkozunk egy járáson belül (járási műszaki osztály, községi tanács végrehajtó bizottságának egységes szakigazgatási szerve, a városi tanács végrehajtó bizottsága műszaki osztálya két nagyközségre és számos községre kiterjedő illetékességgel). Fentiek mellett az I. fokú ügyintézés változatosságát növeli az a körülmény is, hogy a közös hatáskörgyakorlás tárgyában megkötött megállapodások függvényében az ellátandó feladat-, hatáskör és hatósági jogkör terjedelme eltérő módon került meghatározásra.

6. Összegezőképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a hatósági jellegű együttműködés a vizsgált három megyében – bár eltérő mértékben, de – gyakorlattá vált. Mindenképpen célszerűnek látszik a nagyközségekre, mint székhelyközségekre alapozott szakigazgatási körzetek kialakítása oly módon, hogy több ágazati ügycsoportba tartozó szakigazgatási feladatok ellátása történjen egy helyen, a körzetközpont és vonzaskörzetébe tartozó községi tanácsok társulásával. Az így kialakított körzetbe valamiképp nem sorolható községi tanácsoknál kerülhetne sor egy vagy több ügykör ellátására együttesen alkalmazott ügyintézővel. Annak eldöntése, hogy miképp történjen a körzetek lehatárolása, milyen szakigazgatási ágazatokban célszerű a közös szakigazgatási szerv létrehozása, illetőleg mely esetekben indokolt az „együttes alkalmazás”, további kutatási feladatot jelent, s többek között igényli a közös szakigazgatási szervek, illetve együttesen alkalmazott ügyintézők működésének vizsgálatát is. Kutatásainkat ebben az irányban kívánjuk továbbfolytatni.

IRODALOMJEGYZÉK

- BEÉR J. (1962): A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945-1960). Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BIHARI O. (1980): Hatalom és egyetértés. A szocialista államszervezet és a területi munkamegosztás. Gazdaság- és Jogtudomány, 3. sz. 214-223. o.
- FARKAS K.-IVÁNCICS I.-KISS L. (1980): A tanácsok közötti együttműködés elvi és gyakorlati kérdései. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Pécs.
- HARDY Z. (1979): Korszerűsítés Veszprém megyében. Állam és Igazgatás, 5. sz. 410-421. o.
- HAZAFI J. (1980): Korszerűsítési törekvések Baranya megyében. - Állam és Igazgatás, 12. sz. 1114-1122. o.
- KARDOS S. (1980): Korszerűsítés, egyszerűsítés Borsod megyében. - Állam és Igazgatás, 10. sz. 890-899. o.
- KASSAI J. (1981): Városi-járási szakigazgatási munka összevonásának tapasztalatai Somogy megyében. - Állam és Igazgatás, 2. sz. 153-162. o.
- KILÉNYI G. (1978): Korszerűsítési tendenciák állami-politikai szervezetünkben. Bp., Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézete.
- PÁLNÉ KOVÁCS I.-CSEFKÓ F. (1981): Koordinációs kapcsolatok a Dél-Dunántúlon. MTA Dunántúli Tudományos Intézete Kutatási Eredményei 1976-80. 3. kötet.
- PAPP L. (1982): Az államigazgatás korszerűsítésének néhány kérdése. - Magyar Jog, 3. sz.
- SZABÓ L. (1980): Összevont szakigazgatási szervek Veszprém megyében. - Állam és Igazgatás, 1. sz. 36-42. o.
- Tájékoztató jelentés „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” országos távlati kutatási főirány eredményeiről. Kiadja az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete. Bp. 1979.
- WAGNER M. (1980): Korszerűsítési törekvések Békés megyében. - Állam és Igazgatás, 4. sz. 300-308. o.

ПРОБЛЕМАТИКА СОВМЕСТНОГО ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ НА ОСНОВЕ ПРАКТИКИ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕСТНЫХ СОВЕТОВ ЮЖНО-ЗАДУНАЙСКОГО КРАЯ

ДОРОТЬЯ ЛОДНЕР БЕНКЁНЭ

Все возрастающий круг обязанностей органов Совета требуют упрощения и совершенствования осуществляемого ими управления. В этот процесс органически входит формирование сотрудничества между Советами, принимая во внимание дела административного характера.

На основе эмпирических исследований, проведенных в трех областях Южно-задунайского края автор ищет ответа на следующий вопрос: осуществлялось ли уже всеобщее сотрудничество официального характера между Советами в исследуемой территории, кроме того в каких областях отраслевого управления и в каких формах проявляются эти отношения?

Статья состоит из трех частей.

В первой главе автор устанавливает мотивы и целевые установки исследования проблематики совместного осуществления компетенций, также как географическую территорию исследования.

Во второй главе изучается анализ правового регулирования проблематики. После обрисовки и общей оценки постановлений, создающих правовые нормы совместного осуществления компетенций уделяется внимание тем элементам правил закона о Советах, которые могут препятствовать развитию сотрудничества и выдвигаются предложения о дальнейшем развитии правового регулирования.

Вслед затем автор исследует формирование и развитие сотрудничества административного характера между Советами, раскрывая причины, содействующие тому, что исследуемое сотрудничество осуществлялось в области строительства также как в управлении здравоохранением, социальным обеспечением, физкультурой и спортом, наконец в управлении трудовым делом. Третья глава заключает в себе анализ сформированной системы сотрудничества административного характера. Автор рассматривает три круга вопросов: формы сотрудничества, области сотрудничества (затронутые отраслевые управления), круг участвующих в нем.

Последняя глава содержит итоги подведенные на основе исследований, указывая на факторы, оправдывающие право на существование и дальнейшее развитие районов, создаваемых в результате сотрудничества административного характера. В дальнейшем автор обращает внимание на условия, препятствующие совместному осуществлению компетенций и на противоречия, вытекающие из районирования.

В заключение подчеркивается, что районы отраслевого управления, созданные в результате совместного осуществления компетенций способствуют совершенствованию и повышению уровня работы Советов.

Автор считает целесообразным создание районов отраслевого управления, основанных на крупных селах таким образом, чтобы выполнение задач отраслевого управления, входящих в разные отраслевые группы осуществлялось в одном месте путем объединения сельских Советов, входящих в центр района или его центр тяготения. Сельские Советы, не включаемые в районы, сформированные таким образом могли бы располагать делопроизводителем, занимающим в некоторых случаях и несколько должностей.

PROBLEMS OF THE COMMON SPHERE OF AUTHORITY IN THE CO-OPERATION OF LOCAL COUNCILS IN SOUTH-TRANS-DANUBIA

Lodner Dorottya, Mrs Benkő

The ever-increasing authority and scope of activities make it necessary for the councils to modernize and simplify their administrative work. An integral part of this process is the development of co-operation among the councils particularly in the matters of official nature.

In her present study based on the findings of empirical examinations performed in three counties of South-Transdanubia, the author seeks to answer the following questions:

- are there any established forms of co-operation among the councils of the area under examination;
- what are the forms of and administrative branches involved in this co-operation?

The study is divided into four parts.

In the first part the author describes the motivations, goals and geographical area of the examination as related to the problems of the common sphere of authority.

The second part analyzes the relevant legal regulations. After outlining and evaluating the regulations that would make the practice of the common sphere of authority legally possible, the author draws out attention to those provisions of the Councils Act that may prevent such co-operation and she also gives suggestions for the further development of legal regulation. She then describes the beginnings and development of co-operation among councils analyzing the causes that have led to the success of co-operation in the fields of construction, health service, social welfare, sports and physical education as well as labour management.

The established system of co-operation among authorities is described in part there. The analysis is concerned with three groups of problems: the forms of co-operation; the fields (branches) involved into the co-operation and the number of participants. The last chapter contains the conclusions with reference to the factors which justify the existence and further development of these areas of specialized administration that have appeared as the result of this inter-council co-operation. The final conclusion is that the areas of specialized administration created by the practice of the common sphere of authority can contribute to the improvement and modernization of the work of the councils.

The author considers it expedient to create areas of specialized administration with their bases in larger villages functioning as district centres. This would mean that those tasks of specialized administration that belong to several branches of administration could be performed in one place with the cooperation of the district centre and the district councils within its gravity zone. The councils that cannot be involved in these newly formed areas could deal with one or several groups of matters with the help of a jointly employed executive.

A DÉL-DUNÁNTÚLI TELEPÜLÉSEK EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉSÉNEK OKAI A DUALIZMUS IDEJÉN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KÜLTERÜLETI LAKOTT HELYEKRE

T. MÈREY KLÁRA

E tanulmány az 1865–66 és 1913 között Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék településhálózatában megmutatkozó változások okait kutatja. A városhálózat gyengesége a terület mezőgazdasági jellegéből és a nagybirtoküzemek kiváltságos helyzetéből fakadt. A külterületi lakott helyek feltűnően megnövekedett száma jórészt a mezőgazdasági nagyüzemek majorsági hálózatának kiépülésére vezethető vissza, amelyek nagyrészt az úrbéri birtokperekben gyökereztek. A településhálózat átfarmálódásában azonban szerepe volt a vasútnak és az iparosodás gyenge mértékének is.

Korunk egyik legizgalmasabb problémája a településhálózatban és a települések arculatában bekövetkezett változások vizsgálata, amely egyaránt foglalkoztatja a jog-, a közgazdaság-, a néprajz-, a szociológia- és a történettudomány munkásait. A helyi sajátosságok vizsgálata során gyakran bukkanunk olyan jelenségek nyomára, amelyeknek magyarázata a múltba nyúlik, a hagyományok szárai még élnek és kötődnek az előző nemzedékek életéhez, tapasztalataihoz,

Egyik legérdekesebb *történeti* problémának – éppen a kötődések miatt – a települések nagyságának, sűrűségének vagy ritkaságának vizsgálata látszik. Ez a probléma azonnal felveti azt a kérdést: *meddig* követhető nyomon e településszerkezet, milyen volt a 4–5 nemzedékkel előbbi helyzet, mi befolyásolta a helyi „különlegességek”, sajátosságok kialakulását és bizonyos mértékű konzerválódását.

E témában már sok értékes tanulmány született, többségük azonban globálisan tekintette át e kérdéseket, vagy pedig az Alföldre vonatkozóan végzett „mélyfúrást”, hiszen az ottani tanyarendszer különösen vonzó problémát jelentett nemcsak a történetkutatóknak, hanem a gazdaságpolitikusoknak is.

A Dél-Dunántúl területén a földrajztudomány részéről történtek kezdeményező lépések a kérdéskör helyi vetületeinek feltárására, egyes alapvető összefüggések megállapítására.

E tanulmány az alábbiakban arra tesz kísérletet, hogy néhány, eddig eléggé nem méltányolt, elsősorban *társadalomtörténeti* mozzanat fontosságára hívja fel a figyelmet, amely alapvetően *gazdasági* változásokat hozott magával, illetve fordítva: néhány olyan, *gazdaságtörténetileg* fontos mozzanatot vizsgál meg közelebbről, amelynek társadalmi kihatásai *történetileg* hosszú távon váltak fontossá.

Induljunk ki a terület településhálózatának dualizmuskori változásaiból.

Fényes Elek 1865–1866-ban kiadott munkájában¹ a következőképpen csoportosítja a Dél-Dunántúl területéhez számítható Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék „lakhelyeit”:

1. táblázat

A dél-dunántúli megyék településeinek és népességének száma (1865–1866)

Megnevezés	Szab.	Rend.	Mező-	Falu	Pusztá	Lakosok (fő)
	kir.	tan.				
	v á r o s					
Baranya m.	1	1	14	338	70	265 050
Somogy m.	—	—	41	265	281	258 457
Tolna m.	—	—	20	86	93	216 693
Zala m.	—	2	30	596	37	293 032
Összesen:	1	3	105	1285	481	1 033 232

Az 1860-as évek dereka nagyjából alsó korszakhatárnak számítható e terület gazdasági életének átalakulásában. Tanulmányunkban e korszak záró éve az első világháborút megelőző 1913-as esztendő.

Az eltelt időszakban a településeknek új „státusa” alakult ki, hiszen az 1871. XVIII. tc., a dualizmus korának első községi törvénye megszüntette a mezővárosokat, és törvényhatósági jogú, továbbá rendezett tanácsú városokra, illetve nagy- és kisközségekre tagolta a településeket, míg a „puszta” elnevezés „külterületi lakott hely” elnevezéssé alakult át. Ez utóbbi névváltozás mögött belső tartalmi változás is állott, amint erre még lesz alkalmunk rámutatni.

Az említett törvénycikk „nagy község” elnevezés alá sorolta a mezővárosokat és a „nagy falu”-kat, amelyek nem rendelkeznek ugyan rendezett tanáccsal, de a törvény által rájuk ruházott teendőket saját erejükből képesek teljesíteni. A „kis községek” – korlátozott anyagi viszonyaik miatt – nem voltak képesek ezt saját erejükből teljesíteni, s evégből más községekkel kellett szövetkezniük.²

A terhek súlyosak voltak, s ennek tulajdonítható, hogy a mezővárosok többsége még csak nagyközségi „rangra” sem tartott igényt, hanem – még a járási székhelyek is – megelégedtek a kisközségi státussal. A rendezett tanácsú város, Mohács 17 ezer lakosával nagyközséggé lett. Tolna megye székhelye, Szekszárd 1900-ban még ugyancsak nagyközségként került feljegyzésre.³

¹ FÉNYES E. (1865); FÉNYES E. (1866). – Itt jegyzem meg, hogy Baranya megyében az összefoglaló adatok szerint 13 mezőváros és 339 falu volt, viszont a járások szerint 14 mezővárost és 338 falut tüntettek fel. [FÉNYES E. (1865): 13., 24–87. o.] – Ugyanakkor Somogy megyében az összefoglalásban 43 mezőváros és 263 falu szerepel, a részletes, járásonkénti felsorolás szerint viszont 41 mezővárost és 265 falut találunk akkor területén. [FÉNYES E. (1865): 301., 312–384. o.]

² Magyar Törvénytár (1896), 1871. XVIII. tc. 280–294. o.

³ Még 1913-ban is kisközségként szerepelt a helységnévtárban pl. a járási székhely Szentlőrinc, Sásd és Pécsvárad. A Somogy megyei Barcs, amelynek már 1896-ban közel 5 ezer lakosa volt, csak 1909-ben alakult át nagyközséggé, addig kisközség volt. (Vö. Helységnévtár 1913, továbbá T. MÉREY K. (1979): Barcs. 25–59. o. – MSK (1904) 2. köt. adatai.

1913-ra a helyzet némiképp megváltozott. Statisztikai átnézetben – közigazgatási, jogi helyzetüket tekintve – a Dél-Dunántúlon a következőképpen osztályozhatjuk a településeket.⁴

2. táblázat

A Dél-Dunántúl településeinek és lakosainak száma (1913)

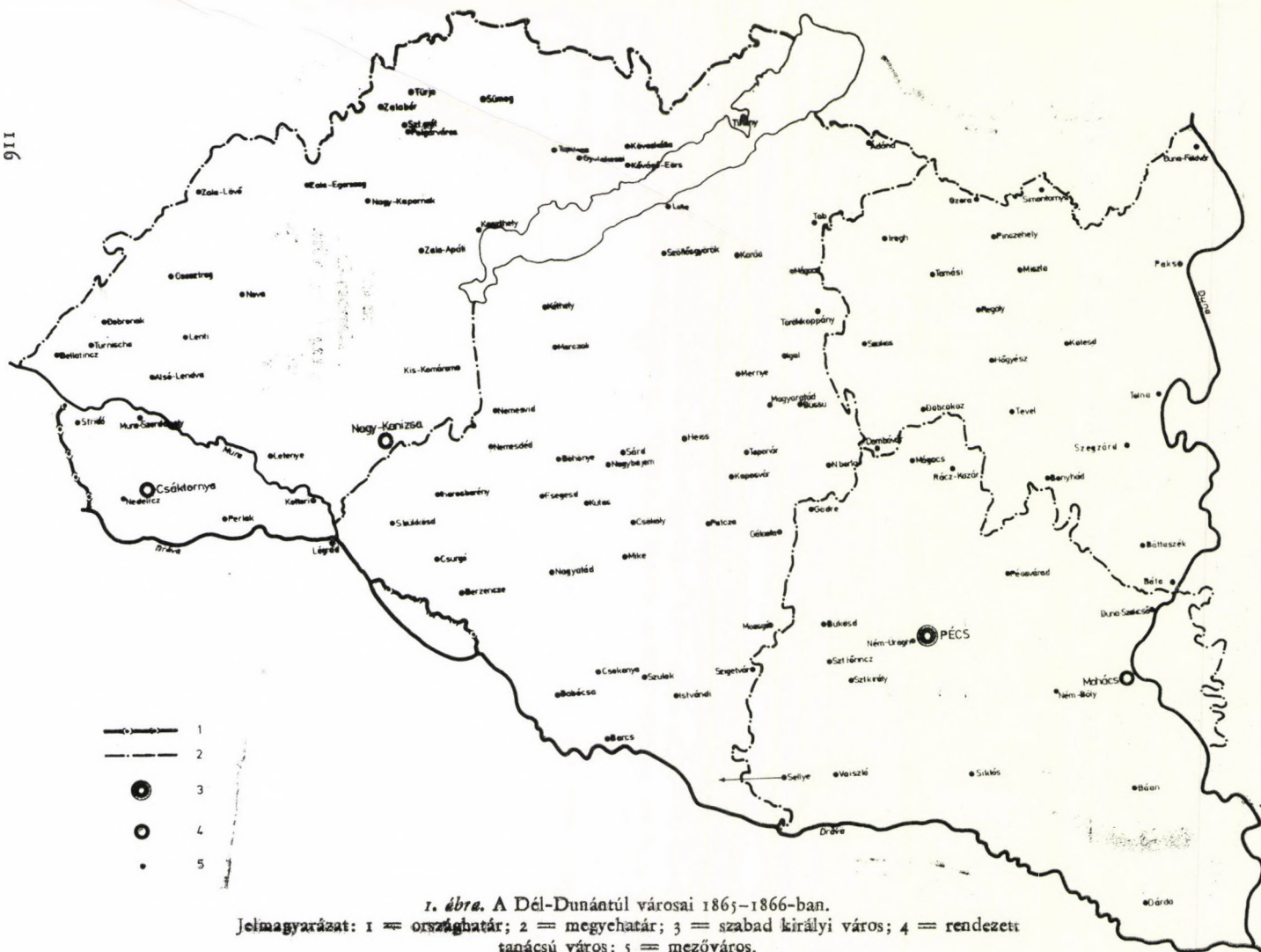
Megnevezés	Thj.	Rend.	Nagyközség	Kisközség	Külterületi lakott hely	Lakosság (fő)
	város					
Pécs thj. v.	1	–	–	–	4	49 822
Baranya m.	–	–	21	337	381	302 656
Somogy m.	–	1	16	294	831	365 961
Tolna m.	–	1	81	39	351	267 259
Zala m.	–	2	20	537	620	466 333
Összesen:	1	4	138	1207	2187	1 452 031

Ha az 1. és 2. táblázat adatait egybevetjük, máris megállapítható, hogy a városok helyzetében viszonylag kevés, de a többi település jogi, s feltehetően gazdasági helyzetében is *lényeges* változások játszódtak le. A Dél-Dunántúlon 1866-ban egy szabad királyi város volt, s ez 1913-ban mint törvényhatósági jogú város szerepelt a népszámlálás adatait feltüntető kötetekben. Pécs lakosainak száma az eltelt 45 esztendő alatt több mint 31 ezer fővel megnövekedett, 1865-ben 18 113, 1910-ben 49 822 lakosa volt. 1913-ban a város magvában több mint 45 ezer lakos élt, a helységnévtár 4 külső területet tüntetett fel, ahol 4 448 fő lakott. Ezek közül a legnépesebb a bányászok telepe volt, amely a város külső, keleti részén, a bányákhoz közel alakult ki. Az 1912-ben kiadott 1910. évi népszámlálási kötet viszont Pécsset 8 ún. külterületi részt különböztetett meg, amelyek közül a bányatelepen kívül „gyártelepek” voltak. Az „új sörgyártelep, üsögi állomás” már a nevében is jelzi a „telepítési tényezőt”. A gyárak telephelyeinek ismeretében azonban bizton állíthatjuk, hogy a különböző országutak melletti telephelyek a kialakuló gyárak köré épült házakból, nagyrészt e gyárak alkalmazottainak lakhelyeiből álltak.⁵

1865–66-ban a Dél-Dunántúlon 3 rendezett tanácsú város volt, 1913-ban számuk 4-re nőtt. Somogy és Tolna megye székhelye elnyerte ezt a rangot, miután mindkettőnek lakossága jelentékenyen megnövekedett. Kaposvár 1865-ben 4 092 lakossal rendelkezett, 1910-ben lakosainak száma 24 124 főre nőtt. Szekszárdon 1866-ban 10 821 fő élt, negyvennégy év múltán, 1910-ben 14 947 fő lakott falai között. E város fejlődését a filoxérajárvány vetette vissza. E település városi rangra emelkedését nyilvánvalóan elsősorban az segítette elő, hogy Tolna megye közigazgatásának központja, annak székhelye volt. Itt jegyzem meg, hogy Mohács, amely 1865-ben rendezett tanácsú város volt, a már említett lakosságámnövekedése ellenére (10 824-ről 17 092 főre nőtt lakosságának száma 45 év alatt) nagyközség maradt.

⁴ Helységnévtár 1913. 1–47. o. – MSK (1912) 42. köt. 12*, 486–516. o. A járások lakosságának száma mindkét műben azonos.

⁵ FÉNYES (1865): 21. o. – Helységnévtár 1913. 6. o.

Mind a négy dél-dunántúli rendezett tanácsú városnak volt külterülete, mégpedig Nagykanizsának 5, Zalaegerszegnek 7, Kaposvárnak 1, Szekszárdnak 15 külterületi lakott helyét különböztették meg. Ezeknek neve már jelzi nemcsak a külterületnek, hanem az egész városnak is a karakterét. Szekszárd, Zalaegerszeg és bizonyos fokig Nagykanizsa is szőlőtermelésre utaló külső területekkel, „hegyekkel” rendelkezett. Kaposváron a „Kecelhegy” ugyancsak mezőgazdasági terület, bár itt már a cukorgyár köré épülő „gyártelep” – ahol malmok alkalmazottai is éltek – az ipari üzemek telepítő hatására utal.⁶

A legnagyobb változást a mezőváros, illetve a nagyközség kategóriában találjuk. A Dél-Dunántúl területén viszonylag nagy számú mezőváros – amelynek többsége 1865-ben a „várostalan” Somogy megyében volt – 1913-ra csak töredékében alakult át nagyközséggé. Legnagyobb részük kisközség lett, eljelentéktelenedett. Ugyanakkor azonban összességét tekintve a nagyközségek száma közel egyharmadával múlja felül a hajdani mezővárosokét. Ez a számbeli növekedés azonban nem egyenletes, és területileg is eltérő. A nagyközségek száma a legnagyobb Tolna megyében, ahol viszont a kisközségek száma egészen elenyésző. Alacsony lélekszámú falvak is nagyközségként szerepelnek. Ha azonban a megye nagyközségeit közelebbről megvizsgáljuk, akkor azonnal kiderül, hogy lényeges csoportjuk ún. eszmei község volt, vagyis több „puszta”, majorság alkotja a nagyközséget, az egész település csupán külterületből áll. Ilyen nagyközség volt pl. Újdombóvár, Gindlicsalád, Simonmajor, Majsamiklósvár. E puszták, majorságok együttese viselte a nagyközségi státussal járó terheket. Így azután érthető az is, hogy a kisközségek és a külterületi lakott helyek számában miért mutatkozik olyan nagy eltérés a többi dél-dunántúli megyéhez képest.

Baranya megyében a falvaknak megfelelő kisközségek száma a két időhatár között nem mutat lényeges eltérést. Somogy megyében viszont számuk megnőtt, Tolna és Zala megyében csökkent. Dél-Dunántúl területén a kisközségek száma összességében tekintve 60%-kal lett kevesebb az eltelt 45 év folyamán.

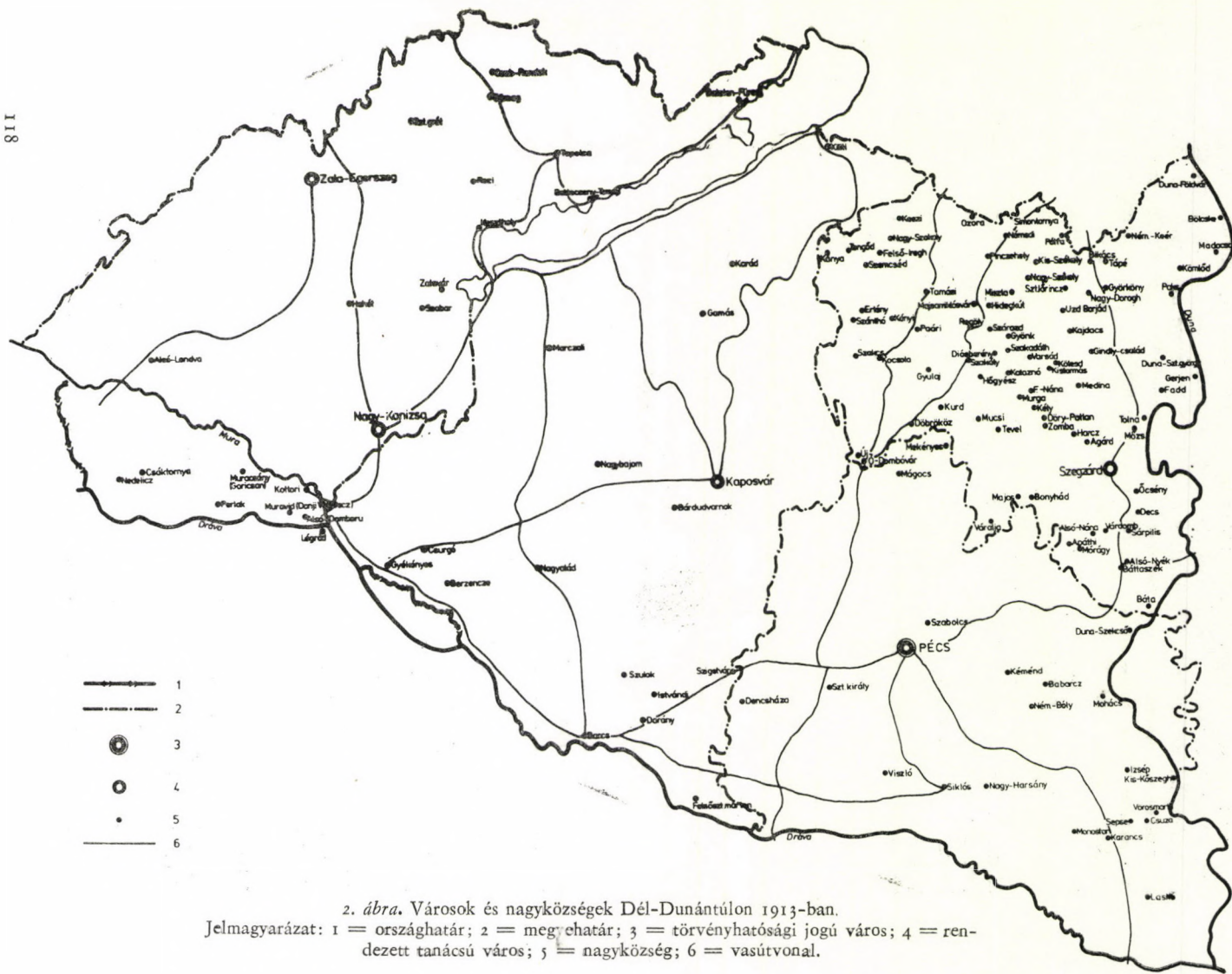
Hallatlanul nagy mértékben megnőtt viszont a külterületi lakott helyek száma. Míg 1865–66-ban a Dél-Dunántúl területén 481 „pusztát” tartottak nyilván, 1913-ban számuk 2187-re nőtt! Voltak közöttük 1–2 fő által lakott vasúti őrházak éppen úgy, mint több ezer főt tömörítő bányászkolóniák, szőlőhegyek, téglagyári telepek stb.

A külterületi lakott helyek számának ez a nagymértékű megnövekedése még akkor is megdöbbentő, ha figyelembe vesszük azt, hogy Zala megyében *Fényes Elek* nem tüntette fel az *összes* pusztát, csupán azokat, amelyeknek „határai külön vétettek fel”.

Az 1865–66. évi megyék szerint készült ismertetés sajnos nem tartalmazza a puszták népének pontos számát. Az 1913. évi helységnévtár, továbbá az 1910. évi népszámlálás külterületi lakott helyeket feltüntető adatai alapján azonban összeállíthatunk egy járásokig lebontható lakosságszám-kimutatást, amelyet a 3. táblázatunkban közlünk.⁷

⁶ FÉNYES (1865): 313. o. – MSK (1912) 42. köt. 486–516. o. – Helységnévtár 1913. 22–28. o.

⁷ Az 1913. évi adatok forrása: Helységnévtár (1913), az 1910. évi adatoké MSK (1912) 42. köt. 486–516. o.

2. ábra. Városok és nagyközségek Dél-Dunántúlon 1913-ban.
 Jelmagyarázat: 1 = országhatár; 2 = megye határ; 3 = törvényhatósági jogú város; 4 = rendezett tanácsú város; 5 = nagyközség; 6 = vasútvonal.

3. táblázat

A Dél-Dunántúl településeinek jogállása és lakosainak száma (1910)

Megnevezés	Thj.	Rend. tan.	Nagy- község	Kis-	Külterület		Lakosság összes száma	Külterület	
	város				száma (1913)	lakossága (fő)		száma	lakosság (fő)
Baranya megye									
Baranyavári járás	—	—	7	30	84	6 705	49 135	35	6 987
Hegyháti járás	—	—	2	72	47	2 989	46 882	14	2 497
Mohácsi járás	—	—	5	22	42	4 993	56 909	16	6 290
Pécsi járás	—	—	1	55	38	5 741	39 798	17	5 317
Pécsváradi járás	—	—	1	36	21	939	34 993	5	916
Siklósi járás	—	—	3	52	83	3 256	37 677	18	2 713
Szentlőrinci járás	—	—	2	70	66	5 598	37 262	25	4 645
Baranya megye összesen:	—	—	21	337	381	30 221	302 656	130	29 365
Pécs	1	—	—	—	4	4 448	49 822	8	8 014
Baranya megye Péccsel	1	—	21	337	385	34 669	352 478	138	37 379
Somogy megye									
Barcsi járás	—	—	5	21	62	5 038	33 919	33	5 128
Csurgói járás	—	—	3	26	69	6 864	38 465	32	6 262
Igali járás	—	—	—	34	77	5 186	33 899	23	4 797
Kaposvári járás	—	—	2	48	138	11 825	48 731	66	11 997
Lengyeltóti járás	—	—	1	25	92	7 376	31 147	43	7 430
Marcali járás	—	—	1	39	92	8 199	48 629	46	10 195
Nagyatádi járás	—	—	1	29	109	7 410	36 420	47	7 616
Szigetvári járás	—	—	1	43	87	6 932	33 268	43	6 740
Tabi járás	—	—	2	29	104	6 811	37 359	45	7 270
Kaposvár rtv.	—	1	—	—	1	107	24 124	6	1 418
Somogy megye összesen:	—	1	16	294	831	65 748	365 961	384	68 853
Tolna megye									
Dombóvári járás	—	—	8	4	41	5 060	31 142	23	7 130
Dunaföldvári járás	—	—	13	1	67	5 340	55 553	24	5 381
Központi járás	—	—	13	2	61	8 645	44 498	48	10 077
Simontornyai járás	—	—	23	3	46	3 984	40 775	27	4 275
Tamási járás	—	—	16	4	65	7 508	42 667	42	9 271
Völgységi járás	—	—	8	25	56	3 161	37 677	16	3 015
Szekszárd rtv.	—	1	—	—	15	724	14 947	5	978
Tolna megye összesen:	—	1	81	39	351	34 422	267 259	185	40 136
Zala megye									
Alsólendvai járás	—	—	1	77	58	3 018	50 717	14	2 351
Balatonfüredi járás	—	—	1	25	8	533	12 317	5	942
Csáktornyai járás	—	—	2	69	80	13 169	46 471	59	13 811
Keszthelyi járás	—	—	3	23	35	2 012	30 769	21	3 452
Letenyei járás	—	—	—	49	40	2 559	31 011	12	1 950
Nagykanizsai járás	—	—	1	38	69	4 652	36 862	18	3 085
Novai járás	—	—	—	49	39	1 826	24 985	10	1 625
Pacsai járás	—	—	2	32	60	2 513	28 872	18	2 965
Perlaki járás	—	—	5	28	9	451	43 916	2	391
Sümei járás	—	—	2	30	40	2 023	28 269	9	1 636
Tapolcai járás	—	—	2	33	49	4 244	37 362	31	5 923
Zalaegerszegi járás	—	—	—	58	69	3 284	33 161	17	2 962
Zalaszentgróti járás	—	—	1	26	52	3 997	24 253	26	4 763
Nagykanizsa rtv.	—	1	—	—	5	255	26 524	2	359
Zalaegerszeg rtv.	—	1	—	—	7	756	10 844	3	1 006
Zala megye összesen:	—	2	20	537	620	45 292	466 333	247	47 221
Összesen:	1	4	138	1207	2187	180 131	1 452 031	954	193 589

A helységnévtár 1913-ban megjelentetett kötetébe a különálló egyes házakat is külön jegyezték fel. Az 1910. évi népszámlálás külterületi összeírásában viszont az egyes különálló házakat már összevontan, „külterület” szóval jelölték és a lakosok összesített számát közölték. Ez az oka annak, hogy a helységnévtár adatai szerint a külterületi lakott helyek száma lényegesen magasabb, mint a népszámlálás adatait összesítő kötetben. A külterületben élő népesség számát tekintve azonban a helységnévtárban feltüntetett külső lakott helyeken élő lakosság száma kevesebb, mint a népszámlálás adatait összesítő külterületi lakott helyek népesség-számának összege. Minthogy a lakosság szám mindkét forrásban – a helységnévtárban és a népszámlálási kötetben is – azonos, éppen ezért fel kell tételeznünk, hogy a külterületen élő lakosság számában kimutatható, lényegesebb eltérés csupán a két feldolgozás eltérő adatsoportosításából származik. (A helységnévtár adatai szerint 1913-ban a terület lakosainak 12,4⁰/₀-a, a népszámlálási kötet csoportosítása szerint 13,3⁰/₀-a élt külterületen.)

Mindkét forrás egyöntetűen arra mutat rá, hogy a Dél-Dunántúl területén viszonylag igen jelentős számú népesség élt községi területeken kívül. Az akkori foglalkozási szerkezet ismeretében – amely szerint a Dél-Dunántúlon a lakosság 69⁰/₀-a földművelésből, 15⁰/₀-a iparból, 5⁰/₀-a közlekedésből, kereskedelem- és hiteléletből, 1⁰/₀-a bányászatból, 10⁰/₀-a egyéb foglalkozásból élt 1910-ben⁸ – azt kell mondanunk, hogy a külterületen lakók zömét az uradalmak cselédsége, a majorságok bérmunkásai alkothatták. Ezt a megállapítást nemcsak a külterületek nevének vizsgálata támasztja alá – amely ebben az időszakban már elég bizonytalan tájékoztatást ad –, hanem az a bámulatos összhang is, amely a nagy uradalmak aránya és a külterületi lakott helyek népességének aránya között kimutatható. Baranya megyében pl. a lakosság 9,8⁰/₀-a élt külterületen, s a legnagyobb számban a baranyavári járásban találjuk őket (arányuk itt 13,6⁰/₀). Ebben a járásban az egész terület 65⁰/₀-át Albrecht főherceg és Schaumburg Lippe herceg őriai uradalmi foglalták el.⁹

A Dél-Dunántúl a századfordulón a nagybirtokok, a latifundiumok hazájának számított. A megyei birtokarányok egyértelműen ezt mutatják. Baranya megyében a gazdaságilag megművelt terület 35⁰/₀-a, Tolna megyében 39⁰/₀-a, Zala megyében 41⁰/₀-a és Somogy megyében 59⁰/₀-a ezer holdon felüli nagybirtokokhoz tartozott 1897-ben.¹⁰ Ezeket a nagybirtokokokat már ekkor joggal tekinthetjük mezőgazdasági nagyüzemeknek, amelyekben uradalmi majorságok hálózata épült ki nagyszámú gazdasági cseléddel.

Egészen bizonyos, hogy a településszerkezet alakulásába sok egyéb gazdasági tényező is beleszólt ezen a területen a kapitalizmus kialakulásának és kibontakozásának időszakában.

A kiépülő vasúthálózat megteremtette a vasúti őrházak és egy-egy csomóponton a vasutas kolóniák sorát, amelyeknek egy része külterületen helyezkedett el, és csak utóbb vált a község szerves részévé. Pl. a Tolna megyei Mőcsényben 142 fő élt „vasútépítési munkástelepen”. Az ugyancsak Tolna megyei Újdombóváron 331 főt jegyezték fel „a major, a vasútállomás és az őrházak” lakosaként.

⁸ MSK (1913) 48. köt. 23*-24.* o. adatai alapján.

⁹ Területadat: MSK (1912) 42. köt. 12.* o. – A földbirtokosok birtoka: Magyarország föld-birtokosai (1893) c. mű megyei adatai alapján végzett számítás.

¹⁰ A Magyar Szent Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. 1900. IV. köt. 13.* o.

De ugyanez volt a helyzet 1910-ben a Somogy megyei Öreglakon is, ahol „az Öreghegy és a pályaudvar” 219 lakosnak adott otthont.¹⁴

A gyártelepek egy része ugyancsak a községek határain túl létesült, s ez nyilvánvalóan a 45 év folyamán bekövetkezett iparosítással volt kapcsolatos. Az ipar valamelyik ágazatával (malom, téglagyár, szénégető, kendergyár stb.) kapcsolatot mutató külterületi lakott helyeken élők száma – a városok nélkül tekintve a terület településeit – viszonylag alacsony, alig másfélezer. A helynév azonban nem mindig tekinthető jó eligazítónak, hiszen a „malom”, „deszkametsző” stb. elnevezés a külterület lakosainak *hajdani* foglalkozására is visszautalhat. Ugyanígy a „szőlőhegy” elnevezésből sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, hiszen a századvégi filoxérajárvány igen sok „hegyet”, amelyen ezelőtti szőlő érett, pusztává, használhatatlan területté változtatott.

Kifejezetten „*bányatelep*” elnevezéssel mind a négy megyében találkozunk, s e kolóniákban lakók száma általában magas, több száz, sőt a szénbányák közelében több ezer. A külterületen élő összes bányász népesség száma megközelíti a 4 400 főt, amely a terület külterületen élő népességének 2,5⁰/₀-a. Zala és Somogy megyében kő-, illetve homokbányákban, a másik két megyében főleg szénbányákban dolgoztak e bányásztelepek lakói.

Felfigyelhetünk a Balaton mellett kialakuló „villasor”, vagy „fürdőtelep” elnevezésű külterületi lakott helyekre. Ezek az idegenforgalom, az üdülőtelep kialakulását jelző folyamat egyik állomásai voltak. A somogyi és a zalai Balatonparton – a helységnévtár adatai szerint – több mint 100 lakos élt *állandóan* ezeken a telepeken.

A népszámlálás összesített kötete megemlékezett néhány, településeken kívül kialakult *cigánykolóniáról*, amelyek azonban rendszerint kevésbé voltak népesek.

A külső települések legnagyobb tömegét – mint azt már előbb említettük – a hajdani *puszták* alkották, amelyeknek nevében sokszor továbbra is megmaradt a puszta szó, az ugyancsak régi időkből származó „háza”, „föld”, „szállás” stb. elnevezés, de már a modern kor új telepítési formáját jelzi a „major”, a „tanya” vagy éppen az ilyen helynévmegjelölés, mint a Baranya megyei Magyarszentiván határában található „Gusztávműve”. (Érdekes módon ez irtás révén létesült külterületi lakott hely volt!)

Erdemes egy rövid pillantást vetni a múltba annak megállapítására, hogy miként is alakultak és népesültek be ezek a „puszták”, majorságok? Az *úrbéri birtokperek* nyújtanak betekintést ebbe a rejtélybe, amelyeknek nagy része már 1849 után, az önkényuralom nyomasztó légkörében jutott el a végső befejezéshez. Egy-egy település fejlődése vagy visszafejlődése szempontjából döntő volt az, hogy milyen módon sikerült a földesúrral megegyeznie a szántóföldek, a rét, a legelő és az erdő elválasztásában, a tagosítás milyen minőségű határt juttatott a volt jobbányoknak stb.

A földbirtokmegoszlásnak az előbbieken már vázolt jellegzetessége – amikor is a latifundiumok, sőt gyakran a hitbizományok árnyékolták be a falvakat – már sejteti, hogy ez a per általában a parasztság és a polgárság sérelmével, sőt súlyos kárával zárult. Területünkön – Pécs kivételével – mindegyik településnek meg kellett birkóznia földesurával, ilyen vagy olyan formában perben álltak egymással. Amikor tehát egy-egy település hátramaradását vagy meglepő fellendü-

¹⁴ MSK (1912) 42. köt. 500., 505., 507. o.

lését vizsgáljuk, e gazdasági folyamat mögött meghúzódik a XIX. század általános nagy alapproblémája: az úrbéri kérdések rendezésének időpontja, a proceszuszus időbeli elhúzódása, a perek hangneme, részeredményei és a végső ítélet.

Az úrbéri birtokrendezés hosszadalmassága, a megnövekedett perköltségek vezettek pl. ahhoz, hogy Szigetvár fejlődése lelassult és a tőkés fejlődés kezdetén meglehetősen sok nehézséggel kellett megküzdenie.¹²

De ha megvizsgáljuk mindezeknek a településeknek az úrbéri birtokperét, amelyek mezővárosok voltak – tehát piaci központnak számítottak a maguk körzetében, sőt igen gyakran (vásáraik révén) országos híre is emelkedtek –, majd 1871 után már kisközségi sorban találjuk őket, egészen bizonyos, hogy úrbéri birtokperük alakulása volt az elsődleges, amely sorsuk rosszra fordulásában szerepet játszott. Somogy megyében konkrétan kimutatható volt, hogy jelentős állattenyésztéssel bíró településeket tett tönkre a legelőelkülönítés. A legvéresebb ellenállást a legelőelkülönítő perek váltották ki. Ezek döntéseivel szemben még az 1860-as években is jelentős megmozdulásokra került sor.¹³

De találunk hasonló példát Baranya megyében is, ahol a földesúr majorsági gazdálkodásának fejlődése már 1848 előtt válsággal sújtotta a jobbágygazdákat.¹⁴ S illusztrálható ez a megállapítás Zala megyei példákkal is, ahol – bár kevesebb volt a nagybirtok mint Baranya és Somogy megyékben – nyomasztó hatása e települések arculatának kiformalódásában is megmutatkozott.¹⁵

Említettük már, hogy a városok nélkül számított települések, tehát a nagy- és kisközségek határaiban lévő külső lakott helyek nagy többségét az 1910-es években a puszták és majorok alkották. A puszták között olykor igen népesek is találhatóak. Ezek egy részéről – az előző megyei leírásokat lapozva – megállapíthatjuk, hogy az úrbéri birtokrendezés előtt még faluként szerepeltek. Ilyen pl. Tótváros Somogy megyében, amely 1865-ben még 355 lakos által lakott német faluként került feljegyzésre a szigetvári járásban, és 1913-ban Gálosfához tartozó két pusztaként szerepel összesen 130 lakossal. Ennek a helységnek úrbéri településsé nyilvánításával kapcsolatos harcát is ismerjük. De ugyanígy említhetnénk Kishárságot, ugyancsak Somogy megyében, amely *Festetics* birtok volt. 1865-ben 392-en éltek ebben a településben, amely 1913-ban Somogyhárság pusztájaként szerepelt 437 lakossal.¹⁶ Bizonyos, hogy több puszta szerződéses zsellérek lakóhelyéből vált uradalmak majorságává.

A puszták egy másik csoportja már elnevezésével is elárulja a késői üzemszervezés nyomait. A Dél-Dunántúl négy megyéjében 29 420 fő élt majorságokban, vagyis a városok külterületi népessége nélkül számított községi kereteken kívül élő lakosok összes számának (170 557 fő) 17%-a az új tőkés gazdálkodási rendszer kialakulása során létesített uradalmi majorokban élt. Ez utóbbiak között többször találunk „telep” elnevezésű lakott helyeket, amelyek a dolgozó népesség áttelepítésére vagy új betelepítésére utalnak. A századfordulón e területen többször történt telepítés egy-egy munkaerőhiánnyal küzdő nagybirtokra, olykor még birtokparcellázás útján is.

¹² V. ö. T. MÉREY K. (1979): Szigetvár. 47–56. o.

¹³ T. MÉREY K. (1965): 248–250. o.

¹⁴ RÚZSÁS L. (1964).

¹⁵ SIMONFFY E. (1960): 339–414. o.

¹⁶ FÉNYES E. (1865): 381. o. – Helységnévtár (1913) 17. o. – T. MÉREY (1965).

Az első világháború előtt területünkön kialakult településszerkezet, amely megyénként is más-más formát mutat, egy igen fontos gazdasági folyamat megindulását jelzi, és ez a terület *iparának* átalakulása, illetve a közlekedés irányának és gyorsaságának megváltozása (vasút). A települések belső megoszlása átformálódik. Az iparfejlődési folyamat azonban igen lassú és elmarad az országos fejlődés üteme mögött.

Jelentősebb változást hozott a vasúti hálózat kiépülése. Az addig főközlekedési utak mellett fekvő települések jelentősége csökkent (pl. Mágocs), másoké viszont – vasútvonalhoz jutva – fellendült. (Dombóvár, Gyékényes, Kaposvár, Barcs stb.) Ehhez járult még a közigazgatási szerepkör, amely nemcsak a település belső forgalmát növelte meg, hanem társadalmának szerkezetében is változásokat okozott, mintegy a városiasodás egyik előfeltételévé vált. A Dél-Dunántúl egy egy törvényhatósági jogú és 4 rendezett tanácsú városának népességszámát vizsgálva a következőkre kell felfigyelnünk:¹⁷

4. táblázat

A Dél-Dunántúl városainak és azok lakosainak száma és aránya a népesség egészében (1910)

Megnevezés	Városok száma	A városi népesség	
		száma (fő)	aránya (%)
Baranya m.			
Pécs thj. várossal	1	49 822	14,1
Somogy m.	1	24 124	6,6
Tolna m.	1	14 947	5,5
Zala m.	2	37 368	8,0
Összesen	5	126 261	8,7

Ezek az adatok világosan megmutatják, hogy területünkön a népesség városokba tömörülése viszonylag alacsony fokú. E városok státusát elsősorban a megyeszékhelyi rang és – Nagykanizsa esetében – a vasúti csomópont jelleg, vagyis a nagy forgalom alakította ki.

A városiasodás országosan alacsony fokát illusztrálhatjuk egy másik példával is. A terület egyetlen törvényhatósági jogú városa, Pécs közel 50 ezer lakosával Dunántúl legnépesebb városa volt 1910-ben. Mindamelllett népességének számát tekintve messze megelőzte a közel 900 ezer lakosú főváros, a 118 ezer lakosú Szeged, a 90 ezer lakosnál többel rendelkező Debrecen, a 60 ezernél több lakosú Kecskemét és Hódmezővásárhely, az 51 ezernél több lakosú Miskolc.

A községek alsó határán állnak a kisközségek, amelyek a terheket – körjegyzőségekbe tömörülve – közösen viselik. Történetileg kialakult folyamat eredményének tulajdonítható, hogy Baranya és Zala megyéknek viszonylag sok kisközsége volt, míg Tolna megye kisközségeinek száma elenyésző. A meglepő csak az, hogy Somogy megye sok mezővárosának jelentékeny része kisközségi státusba

¹⁷ MSK (1912) 42. köt. 12., 36., 50., 96. o. – Megjegyzem, hogy a trianoni béke alapján kialakított Dél-Dunántúlon 1925-ben 6 város volt, amelynek lakosság száma a terület lakosainak 11,9%-át alkotta. [HAJDÚ Z. (1981): 193. o.]

„süllyedt”, s ez feltételenül a települések elszegényedésére, terheik súlyos voltára mutat. Ennek egyik alapvető okára – az úrbéri perek tárgyalása alkalmával – már utaltunk. A kérdés mélyebb megértéséhez azonban még azt is tudnunk kell, hogy ez a terület a maga sajátos nemzetiségi és vallási megoszlásával, a falvaként zárt világgal nem véletlenül mutatja a századfordulón ezt a képet. A gyökök ez esetben is mélyebbre nyúlnak. De ez a zárt közösség már lassan bomlik, hiszen a kisközségek száma csökken, egy-egy település határa összeér, egybeolvad.

Ha térképeinkre tekintünk, azt is meg kell állapítanunk, hogy a vizsgált terület változott. Szövegszerűen ezt az 5. táblázat tartalmazza, amely egyben a népsűrűség időbeli változásáról is képet ad.

5. táblázat

A Dél-Dunántúl területe és népsűrűsége a dualizmus idején¹⁸

Megnevezés	Terület (km ²)		Népsűrűség (fő/km ²)	
	1865/66. évek	1910. év	1865/66. évek	1910. év
Baranya megye				
Pécs thj. várossal	4 839	5 177	54,8	68,1
Somogy megye	6 263	6 675	41,3	54,8
Tolna megye	3 429	3 537	63,2	75,5
Zala megye	5 600	5 995	52,3	77,8
Összesen	20 131	21 384	51,3	67,9

A Dél-Dunántúl területén az eltelt 45 esztendő alatt a népsűrűség jelentősen emelkedett, s ezen belül is Tolna és Zala megyék, tehát a települések nagyságát tekintve a két véglet, a nagyközségek és az aprófalvak által jellemezhető két megye területén nőtt legmagasabbra a területarányos népességszám. E jelenség elleni védekezés „módja” eltérő. Ha a népesség foglalkozási megoszlását tekintjük, Tolna megyében az iparból élők aránya közel 16⁰/₀, Zala megyében 12⁰/₀ volt (a dél-dunántúli átlag 15⁰/₀) 1910-ben. A mezőgazdaságból élők aránya Zala megyében a legnagyobb a Dél-Dunántúl négy megyéje közül (74,3⁰/₀).¹⁹

Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy Tolna megyében a kisipar vált a felesleges munkaerő menedékévé, és az elvándorlás, munkavállalás távolabbi vidékeken elsősorban az építőipar munkásait érintette. Ezek nagy része a Duna vizén külföldre ment munkát vállalni. Ezzel ellentétben Zala megye az időszakosan munkát vállaló summások, a mezőgazdasági munkások „hazája” lett, ahonnan sűrű rajokban indultak a szomszédos vagy a távolabbi megyék nagybirtokaira munkát vállalni az aprófalvak nincstelen agrárproletárjai.

A hajdani falvak zárt rendje ezzel is felbomlott. A vasút és a hajó elérhetővé tett távoli munkahelyeket, elősegítette a vándormunkás-mozgalmak terjedését, amely a terület egyik jellemzőjévé vált.

¹⁸ FÉNYES E. (1865): 3., 288. o. – FÉNYES E. (1866) 73., 283. o. – Itt jegyzem meg, hogy a forrás a megyék területét katasztrális holdakban közölte, amelynél a következők átszámítási kulcsot alkalmaztuk: 1 kat. hold. = 1600 n. öl = 5 754 642 m².

MSK (1912) 42. köt. 12.* és 486–516. o. adatai alapján.

¹⁹ MSK (1913) 48. köt. 23*–24.* o. alapján.

Összefoglalóan: a terület településszerkezetének átalakulására feltétlenül nagy hatást gyakoroltak az úrbéri perek eredményei, a földbirtokmegosztás, és ezen belül a mezőgazdasági nagyüzemek ki- és átalakulása. Befolyásolta a települések fejlődését vagy visszafejlődését a vasúthálózat, a közlekedés könnyebbé, vagy – egyes községek számára – nehezebbé válása, a gyáripár megtelepedése és a gyenge urbanizáció. Mindezek a tényezők együttesen alakították a terület városában és falvaiban, telepein és majorságaiban élőknak az első világháború előtt még meglehetősen zárt, egymástól is elzárt világát. Területünkön sok nehéz örökség felszámolása várt a késő utódokra.

IRODALOMJEGYZÉK

- FÉNYES E. (1865): Magyarország ismertetése statisztikai, földtani és történeti szempontból. I. köt. Első szakasz. Pesten.
- FÉNYES E. (1866): Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történeti szempontból. I. köt. Második szakasz. Pest.
- HAJDÚ Z. (1981): A Dél-Dunántúl 1925. évi vonzáskörzetrendszere. – MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 28. 183–213. o.
- MAGYARORSZÁG földbirtokosai az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsora a tulajdonukban lévő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével. (1893) Szerk.: BELLUSI BAROSS KÁROLY. Bp.,
- A MAGYAR korona országainak 1900. évi népszámlálása (1904). Magyar Statisztikai Közlemények (továbbiakban: MSK) 2. köt. Bp. M. kir. Közp. Stat. Hiv.
- A MAGYAR Szent Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája (1900). Bp. IV. köt. M. kir. Közp. Stat. Hiv.
- A MAGYAR Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása (1912). MSK 42. köt. Bp. M. kir. Közp. Stat. Hiv.
- A MAGYAR Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása (1913). MSK 48. köt. Bp. M. kir. Közp. Stat. Hiv.
- A MAGYAR Szent Korona Országainak helységnévtára (1913). Bp. Pesti Könyvnyomda Rt.
- MAGYAR Törvénytár (1896). 1869–1871. évi törvénycikk. Bp. Milleneumi kiadás.
- T. MÉREY K. (1979): Barcs gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában. – Barcs múltja és jelene. Szerk.: BIHARI OTTÓ. Barcs. Barcs Városi Tanács V. B. kiad. 39–84. o.
- T. MÉREY K. (1965): A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp., Akadémiai Kiadó.
- T. MÉREY K. (1979): Szigetvár a kapitalizmus kezdetén. – Zselici dolgozatok IV. Szerk.: VARGHA KÁROLY. Pécs. 47–56. o.
- RÚZSÁS L. (1964): A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal. 1711–1848. Bp., Akadémiai Kiadó.
- SIMONFFY E. (1960): Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. – Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: SZABÓ ISTVÁN. Bp., Akadémiai Kiadó. 339–414. o.

ПРИЧИНЫ НЕРАВНОМЕРНОГО РАЗВИТИЯ ЮЖНО-ЗАДУНАЙСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ В ЭПОХУ ДУАЛИЗМА, ПРИНИМАЯ В ОСОБОЕ ВНИМАНИЕ НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ОКРАИН

КЛАРА МЭРЕИ Т.

Автор рассматривает изменения, происходившие в административно-правовом положении поселений четырех областей (Баранья, Шомодь, Тольна и Зала), составляющих Южно-задунайский край за период с 1865—66 по 1913 гг. (см. карты).

Данные свидетельствуют о том, что подавляющее большинство сельских городков (опидиумов) превращалось в крупное или мелкое село, последнее в смысле первого закона о селах эпохи дуализма явилось таким поселением, которое могло исполнять свои обязанности только вступая в союз с другими селами. По сравнительным данным сеть городов Южно-задунайского края стала слабо развитой, однако за 45 лет значительно увеличилось число населенных пунктов окраин (здесь жило 12-13% населения).

Аналитические данные данной статьи указывают, что в соответствии с сельскохозяйственным характером Южно-задунайского края подавляющее большинство населенных пунктов окраин было усадьбой крупных сельскохозяйственных предприятий. Некоторые из них перешли в собственность помещика в результате оброчных процессов, веденных между помещиком и бывшими крепостными в 19-м веке, договорные села батраков стали поместными усадьбами. Другие созданы на рубеже столетия в ходе модернизации, обычно также на латифундиях с величиной свыше тысячи хольдов.

Другую — более незначительную — группу населенных пунктов окраин составляли рабочие поселки, образовавшие около промышленных объектов (мельниц, сахарных и кирпичных заводов, пенькозаводов). На территории всех четырех областей в значительном количестве живут на окраинах шахтеры угольных рудников и каменных карьеров. О первых шагах образования курортов на берегу Балатона свидетельствует тот факт, что по случаю переписи населения от 1910-го года насчитывалось свыше 1100 постоянных жителей «дачного ряда», зарегистрированного как окраина.

Отдельные поселения в значительной мере дифференцировались железнодорожной сетью, устроенной на рубеже столетия. Главным образом это способствовало — с одной стороны — уменьшению значения некоторых сельских городков, обладающих раньше большим сообщением, с другой стороны бурному развитию поселений, имеющих хорошую железнодорожную связь. (Например численность населения города Капошвар увеличилась за 45 лет примерно в 8 раз!)

Рост плотности населения (см. табл. 5) отражает, что в данной области прирост населения и распределение земли (в Южно-задунайском регионе 34—59% ареала возделывания составляли латифундии с величиной свыше тысячи хольдов) находились в противоречии, требующем изменения для населения, живущего в этом месте.

Повышение плотности населения в области Тольна способствовало развитию ремесла и миграции промышленных рабочих, а в области Зала переселению сельскохозяйственных рабочих, предпринимających сезонные работы (батраки). Кроме переселения за границу это означало выход из нищеты.

THE CAUSES OF UNEVEN SETTLEMENT DEVELOPMENT IN SOUTH-TRANSDANUBIA IN THE AGE OF DUALISM, WITH SPECIAL REGARD TO THE INHABITED AREAS IN THE OUTSKIRTS

Klára T. Mérey

The author reviews the changes in the administrative-legal status of the settlements of the four counties in South-Transdanubia (Baranya, Somogy, Tolna and Zala) in the period between 1865/66 and 1913 (see Map).

Contemporary data tell us that most of the market towns (oppidums) were reduced to the status of large or small villages. These latter were defined by the first municipal law in the time of Dualism (1871, § XVIII) as settlements which could perform the tasks conferred on them only in cooperation with other villages. Comparative data show that the network of towns in South-Transdanubia remained undeveloped while the number of peripheric settlements increased considerably during the 45 years where 12-13% of the population lived at the time under consideration.

The data of the analysis presented in this study prove that in accordance with the agricultural character of the region most of the peripheric settlements were constituted by the manors of the agricultural enterprises. A part of these passed into the possession of the landowner in consequence of the tenement suits between the landlords and their serfs in the 19th century and turned from contractual cotters' villages into manors of landlords. Others were established at the turning of the century in the process of modernization - these settlements were also found on large estates of over 1000 „Holds”.

Another, less important group of peripheric settlements was constituted by the workers' colonies around the industrial plants (larger mills, sugar-works, brick-yards, or hemp-processing factories). Coal miners and quarrymen living in such peripheric settlements could be found in large numbers all over the four counties. This was the time when the resort places around Lake Balaton began to develop and the census of 1910 revealed that number of permanent residents in this peripheric area of spas and villas was about 1100.

The railway network built around the turning of the century greatly contributed to the differentiation of the settlements. This was the reason why some, earlier busy markettowns lost their importance while others, close to the railway lines enjoyed a rapid growth. (The population of Kaposvár, for example, increased eightfold).

The increase of population density shown in Table 5 indicates that the growth of population and the distribution of landed property (in the region under consideration 34-59% of arable land belonged to large estates of over 1000 hold!) created such antagonisms that called for urgent changes in the life of the population. In Tolna county the increase in population density promoted the development of small-scale industry and the migration of industrial workers; in Zala it led to the trans migration of agricultural and seasonal workers. This was the „valve” that could show a way out of misery besides emigration.

AZ EGÉSZSÉGÜGYI INTÉZMÉNYHÁLÓZAT, A BETEGELLÁTÁS TERÜLETI RENDSZERE ÉS A TELEPÜLÉSKÖZI KAPCSOLATOK ALAKULÁSA A DÉL-DUNÁNTÚLON A FELSZABADULÁS UTÁN

HAJDÚ ZOLTÁN

A tanulmány a Dél-Dunántúl egészségügyi intézményhálózatának fejlődési folyamatát és az intézményhálózat területi kapcsolat- és vonzáskörzet rendszerének alakulását tekinti át. Választ keres arra a kérdésre, hogy milyen kapcsolat van az időben változó, bővülő intézményhálózat és a térben változó területi kapcsolatrendszer között. Négy metszetben – 1950, 1960, 1970, 1980 – tárja fel az intézményhálózat területi eloszlásának és településközi kapcsolatrendszerének problémáit.

I. Bevezetés

A lakosság különböző jellegű szükségletei között az egészségügyi ellátás egyre jelentősebb helyet foglal el. Az elmúlt évtizedekben erőteljesen megnőtt az egészségügy politikai, társadalmi jelentősége. Fontos szerepe van az életkörülmények területi alakulásában s egyre inkább növekvő súllyal vesz részt a településhálózat funkcionális kapcsolatainak és hierarchikus rendjének alakításában is.

A lakosság és az egészségügyi intézményhálózat közötti kapcsolatok gyakoribbá, szorosabbá váltak. Az egészségügy nemcsak a felismert betegségek gyógyítására hivatott, hanem *kiemelt szerepe van a betegségek megelőzésében is*, s ez azt jelenti, hogy a lakosság minden tagját, rétegét, korcsoportját figyelemmel kell hogy kísérje. A kapcsolatok rendszeressége és intenzitása a jövőben növekedni fog a különböző jellegű megelőző szűrések kiterjesztése révén. A lakosság minden tagja állandó jellegű kapcsolatba kerül az egészségügyi intézményhálózattal.

Az egészségügy szervezési problémáival külön tudományág, *az egészségügyi szervezéstan foglalkozik*. A magyar egészségügyi szervezéstan jelentős, önálló eredményeket felmutató vizsgálatai alapján az egészségügy szervezetelméleti, szervezetszociológiai problémái jelentős részben feltártak.¹

Az *egészségügy története* – részben egybekapcsolódva a szervezéstannal – tisztázta a magyar egészségügy történetének és fejlődésének tudományos, gazdasági, társadalmi, politikai összefüggéseit és folyamatait, feltárta az egészségügyi hálózat és személyzet alakulásának állomásait, adatait.²

Az egészségügyi ellátás területi problémáinak, az ellátás különbségeinek, területi hatásának és kapcsolatformáló szerepének kutatása egyre inkább tért hó-

¹ FÜLÖP T. (1959), FÜLÖP T. (1978), MOLNÁR L.–TAHIN T. (1979). Az egészségügyi szervezéstan aktuális problémáiról az Egészségügyi Szervezők Tudományos Egyesületének kongresszusán számolnak be.

² HAHN G. (1960), HAHN G. szerk. (1970), HERTELENDY M.–HENCZ A.–ZALÁNYI S. (1967).

dít a földrajztudományon belül is. A vonzáskörzet-kutatások egyik fontos területe az egészségügyi kapcsolatok feltárása.³

Az egészségügy egységének egyik alapja a területi elv alkalmazása. Az egészségügyi intézmények egy meghatározott terület, körzet meghatározott szintű ellátásáért felelősek. Az egészségügyi intézményhálózat területi rendszere nem feltétlenül azonos a közigazgatási terület egységekkel, de általában figyelembe veszi a közigazgatási beosztás adta kereteket. Ugyanakkor az egészségügy a maga körzeti, illetékességi, ellátási területrendszerének meghatározásával sajátos térszervező elem, kényszermozgásokat alakít ki a lakosság minden rétegére és tagjára kiterjedően.

A dolgozat fő célja az egészségügyi ellátás differenciált és hierarchizált rendszerének és az egészségügyi ellátás területi rendjének, településhálózati szerepének, kapcsolatformáló hatásának feltárása. Értelmezzük az intézményhálózat fejlődése és a területi, települési kapcsolatok változásának kölcsönhatásait, fontosabb mennyiségi jegyeit.

Nem térünk ki részletesen sem az egészségügy történeti, sem pedig szervezési, szervezeti, irányítási, fenntartási rendszerének és változásainak elemzésére. Ezeket a kérdéseket csak annyiban érintjük, amennyiben szerepük van a területi és településközi folyamatok és népeségmozgás alakulásában.

A táblázatok és ábrák a dolgozat szerves részét képezik, de ezek leíró elemzésére nem térünk ki, csak a folyamatokat elemezzük.

II. Az egészségügyi intézményhálózat fejlődése és a területi kapcsolatok alakulása a Dél-Dunántúlon a felszabadulástól napjainkig

A felszabadulás előtti magyar egészségügyet a széttagoltság, az elaprózottság, a szervezetlenség jellemezte. A gyógyító-megelőző egészségügyi szervezet és intézményhálózat nem egységes, az állami, társulati és magánintézmények és érdekek sokszor ütköztek egymással.

A társadalombiztosítás szűkkörű és erősen szétforgácsolt. A 33 különböző jellegű társadalombiztosítási szervezet és intézet biztosítási rendszere és feltételei erősen eltérőek. A társadalombiztosítás csak a lakosság 1/3 részére terjedt ki. Különösen szembeötlő a falusi lakosság társadalombiztosításának hiánya.

1938-ban az ország 10 ezer lakosára átlagosan 11,6 orvos jutott, de igen szélsőséges különbségek alakultak ki Budapest és a vidék, az utóbbin belül a városok és a falvak között. Az ország 3376 községe közül 2317 község (69%) nem rendelkezett helyben orvossal. A községekben az orvos hozzáférhetősége így kettes módon (anyagi, közlekedési) erősen korlátozott.

Az ország kórházi ellátottsága közepes fejlettségű 1938-ban. 10 ezer lakosra – a katonakórházakkal együtt – 54 kórházi ágy jutott. Nem a kórházi ágyak száma kevés, hanem területi eloszlása egyenetlen, és a kórházi ápolás magas költsége korlátozta az igénybevételt. (1. táblázat.)

A Dél-Dunántúl egészségügyi intézményhálózata több vonatkozásban sajátos helyzetben van, eltér az országos átlagtól. *Az aprófalvas területeken rendkívül alacsony a községi, ill. körorvosok száma, az országos arányhoz képest kevés település rendelkezik helyben orvossal, magas az 1 körorvosra jutó települések*

³ PÉNZES I.-TÓTH J. (1973).

Az egészségügyi személyzet és intézményhálózat összefoglaló adatai 1938-ban

Terület	Tiszti főorvosok	Tiszti orvosok száma	Városi orvosok	Orvos tartására kötelezett (5000 főn felüli) közs. száma	A községekben		Közegészségügyi körök száma	Ebből		Okleveles orvosok száma összesen	Bábák száma	Gyógyszertárak száma	Kórházak száma	Kórházi ágyak száma
					rendszeresített	betöltött		saját orvossal rendelk. körzet	más orvosokat meghívó körzet					
Baranya	1	7	2	2	2	2	33	33	—	115	242	41	2	312
Pécs	—	1	4	—	—	—	—	—	—	176	26	16	13	1394
Somogy	1	10	2	4	13	13	71	56	15	235	301	78	7	966
Tolna	1	7	1	8	21	21	28	28	—	172	193	49	4	788
Zala	1	10	3	3	3	3	40	40	—	188	319	50	11	1091
Dél-Dunántúl:	4	35	12	17	39	39	172	157	15	886	1081	234	37	4551
Magyarország összesen:	27	244	173	219	467	462	550	531	19	10590	4087	1567	304	48893

4. táblázat

Az egészségügyi ellátottság összefoglaló adatai 1970-ben

Terület	Az orvosok száma	A 10 ezer lakosra jutó orvosok száma	Az orvosok közül		A betöltetlen orvosi körzetek aránya (%)	Az egy körzeti orvosra (ált. és gyermek) jutó lakosok száma				Gyógyszertárak száma	Kórházi ágyak száma	A 10 ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma
			általános	gyermek		Megyeszékhely	Városok	Községek	Összesen			
Baranya	1191	29	154	29	3,2	2241	2604	2316	2325	54	3287	77,3
Somogy	527	15	131	9	2,1	2535	3300	2536	2569	66	2276	63,3
Tolna	424	18	91	9	4,8	2470	2557	2539	2533	43	1976	78,0
Zala	374	16	92	11	1,9	2267	2376	2635	2528	35	1637	62,9
Dél-Dunántúl:	2516	19	468	58	3,8	2378	2709	2506	2489	198	9176	70,4
Magyarország összesen:	22796	22	3646	589	3,8	2127	2747	2610	2438	1406	82165	79,6

5. táblázat

Az egészségügyi ellátottság összefoglaló adatai 1980-ban

Terület	Az orvosok száma	A 10 ezer lakosra jutó orvosok száma	Az orvosok közül		A betöltetlen orvosi körzetek aránya (%)	Az egy körzeti orvosra (ált. és gyermek) jutó lakosok száma				Gyógyszertárak száma	A működő kórházi ágyak száma	A 10 ezer lakosra jutó működő kórházi ágyak száma
			általános	gyermek		Megyeszékhely	Városok	Községek	Összesen			
Baranya	1570	36,1	171	55	3,4	1777	2203	1967	1922	56	3873	89,0
Somogy	758	21,1	141	27	6,1	2093	2227	2135	2141	68	2842	79,0
Tolna	610	22,8	105	20	6,0	2219	2247	2092	2139	46	2102	79,0
Zala	744	23,5	123	26	1,3	1952	2006	2255	2129	44	2886	91,0
Dél-Dunántúl:	3682	23,6	540	128	4,2	2010	2171	2112	2083	214	11703	84,5
Magyarország összesen:	30071	28,1	4050	1042	4,9	1896	2259	2238	2104	1404	93199	86,9

és népesség száma. Különösen Baranya és Zala aprófalvas területén nagy és rossz közlekedési adottságú körzetek alakultak ki. A közép- és nagyfalvas területeken – elsősorban Tolna megyében – kedvezőbb az orvosi ellátás települési, területi rendje.

A kórházi ellátás területén jelentős különbség van a négy dél-dunántúli megye között. Pécs orvostudományi egyetemi karral rendelkezik, ennek megfelelően kiépült az oktatást is segítő kórházi intézményhálózata. Ugyanakkor Baranya megye orvosellátottsága és kórházi ágy- és orvosellátottsága gyenge. A megye két kisebb kórháza (Mohács, Siklós) csak a megye D-i részeit látja el, az É-i rész kórházhiányos terület.

Somogy és a történeti Zala megye kórházai területileg arányosabban helyezkednek el – *Somogyban* Kaposvár, Marcali, Szigetvár; *Zalában* Keszthely, Nagykanizsa, Sümeg, Tapolca, Zalaegerszeg rendelkezik közkórházzal – de *mindkét megyében jelentős kórházhiányos területek vannak.* Nagykanizsa kórházi kapcsolatrendszere túlnő a megye határain, Somogy megye DNy-i területei Nagykanizsa kórházi vonzáskörzetébe tartoznak.

Tolna megye speciális helyzetben van. Csak a megyeszékhely – Szekszárd – rendelkezik közkórházzal. *A megye nagy része kórházhiányos terület,* Szekszárd vonzáskörzetébe tartozik, de különösen az É-i részen megfigyelhető Székesfehérvár és különösen Budapest hatása.

A történetileg kialakult egészségügyi intézményhálózat hosszabb távon is érezte hatását az egészségügyi ellátás térszerkezetére. A felszabaduláskor országos viszonylatban megsemmisült a kórházi ágyak fele, a háborús károk felszámolása hosszabb időt vett igénybe.

A meghirdetett új egészségpolitika⁴ már a felszabadulás után közvetlenül egybekapcsolta az ország gazdasági felemelkedését az egészségügy fejlesztésével, az ország demokratizálódását az egészségügy demokratizálásával. Meghirdették a falu, a parasztság egészségügyi ellátásának közelítését.

Az 1940-es évek végéről sem országos, sem dél-dunántúli vonatkozásban *nem állnak rendelkezésre pontos, települési szintű adatok* az egészségügyi intézményrendszer mennyiségi és minőségi helyzetéről, területi eloszlási rendjéről, a betegforgalom nagyságáról.⁵

Baranya, Somogy, Tolna, Zala megye Tanácsa segítségével és néhány dolgozójának közreműködésével feltártuk az 1950. évi egészségügyi intézményhálózat legfontosabb területi adatait.⁶ Bár nem sikerült minden vonatkozásban biztosí-

⁴ MOLNÁR E. (1946).

⁵ A statisztikai kiadványok csak országos összefoglaló adatokat közölnek: Statisztikai Évkönyv. 1949–1955. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1957. Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1948. XV. évf. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1948.

⁶ A forrásfeltárásban részt vett:
Baranya megye: GYÖRPÁL ELEMÉR, DR. HETESY GYÖRGY.
Somogy megye: VARGA LAJOSNÉ.
Tolna megye: DR. HORVÁTH JENŐ.
Zala megye: DR. PAPP ELEMÉR.

Az adatfeltárás kiterjedt a körzeti orvosi (kórházi) hálózat, a gyógyszertárak, a rendelőintézetek, a mentőállomások, a kórházak mennyiségi és minőségi adatainak feltárására, a betegbeutalási rendszer, az illetékességi területek megállapítására. 1950., 1960., 1970., 1980. évekre részletes képet kaphattunk a különböző jellegű egészségügyi intézmények *adminisztratív úton meghatározott területi kapcsolatairól.*

A községi egészségügyi ellátottság összefoglaló adatai 1950-ben

Terület	Községi orvosi körzetek száma	Egy körzeti orvosra jutó lakosok száma	Körzeti orvossal rendelkező községek száma	Egy orvosi körzetre jutó települések száma
Baranya	74	3 842	70	4,5
Somogy	81	4 079	79	3,1
Tolna	85	2 983	85	1,3
Zala	50	4 440	48	4,7
Dél-Dunántúl	290	3 836	282	3,2

tani a teljeskörűséget és az abszolút pontosságot, ennek ellenére az 1950-es helyzetkép alapján véve megbízhatónak, hitelesnek tekinthető (2. táblázat), (1. ábra).

Mind a községi, ill. körorvosi rendszer, mind pedig a többi intézménytípus (gyógyszertár, szakrendelő intézet, kórház) tekintetében egyértelműen megállapítható, hogy az egészségügyi intézményhálózat eloszlási rendje még az örökölt struktúrát mutatja. A legfejlettebb községi orvosi hálózattal és alapellátással Tolna megye rendelkezik. Az aprófalvas területeken még mindig igen nagyok az orvosi körzetek.

Az orvosi körök nem idomulnak teljesen a járashatárokhoz. Sok a 2 járás községeiből szervezett orvosi körzet. Tovább él néhány város körüli (Kaposvár, Mohács) körzet, melynek orvosa a városban lakik és rendel.

A körorvosi hálózat betegforgalmáról semmiféle adattal nem rendelkezünk, az 1950-es évek elején általános volt, hogy az orvos 90–100 beteget látott el naponta.⁷

A szakrendelőintézetek a nagykanizsai kivételével a megyeszékhelyen működnek. Elvi illetékességi területük az egész megyére kiterjed. Valójában nem épülnek be szervesen még a körorvosi és a kórházi szint közé.

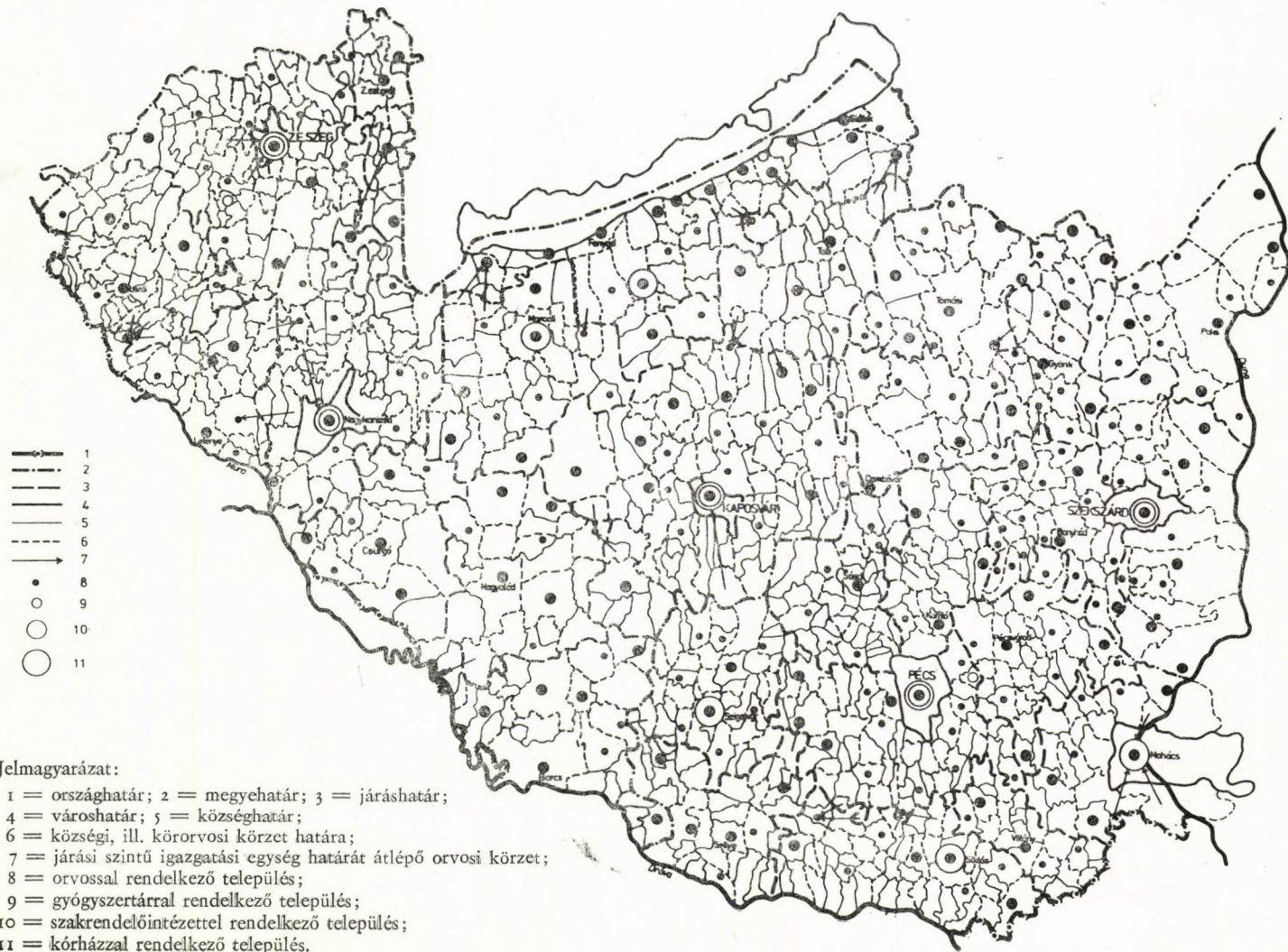
A kórházak területi rendjében nem következett be lényeges változás. Az 1949. évi közigazgatási változások következtében változik meg a megyék helyzete. Zala megyében Zalaegerszeg és Nagykanizsa nagyjából azonos szintű ellátás mellett közösen látja el a megye területét. A letenyei járás a nagykanizsai, a többi a zalaegerszegi kórház vonzáskörzetéhez tartozik. Pécs, Kaposvár, Szekszárd kórházi vonzása kiterjed a megyéjük területére, a kis járási kórházak (Marcali, Lengyeltóti, Szigetvár, Siklós) és a mohácsi városi kórház vonzása az alaposztályok szintjén járási jellegű. Magasabb, differenciáltabb ellátás tekintetében ezek a járások, ill. települések is a megyeszékhely kórházának vonzáskörzetébe tartoznak.

Az 1950-es évek elején alapvető változások következtek be az egészségügyi intézményhálózat szervezetében, irányításában, felügyeletében s részben az egészségügyi ellátás színvonalában is.

A legtöbb változás az alapellátás területén történt. 1952. november 1-én az addig különálló *hatósági orvosi* (városi, községi ill. körorvosok) és a *társadalombiztosítási kezelőorvosi* és az *egészségvédelmi szolgálat orvosi állásait egyesítették s egységes körzeti orvosi hálózatot hoztak létre.*

⁷FÜLÖP T. (1978): 254. o.

1. ábra. A Dél-Dunántúl egészségügyi intézménybázisa és a községek alapellátásának körzetei 1950-ben

Ezzel párhuzamosan lényegesen megemelkedett a társadalombiztosításban részesülők aránya (1952-ben elérte a 60⁰/₀-ot), akik ingyenesen vehették igénybe az orvosi szolgáltatásokat. A kihelyezett rendelések révén a betegforgalom erősen megnövekedett.

1950-ben államosították a korábbi társadalombiztosítási intézeti szakrendelőket s megkezdődött a fejlesztésük. A jelentősebb járásszékhelyeken fokozatosan épülnek a rendelőintézetek. Ezzel párhuzamosan kiépültek a járási szintű gondozó intézetek (elsősorban a TBC), s több helyen a járási szülőotthonok is.

Az 1950-es évekbeli kórházépítés jelentős eredményekkel járt a Dél-Dunántúlon. Megépült a komlói, a bonyhádi, a pinchelyi kórház és létrejött a harkányi, országos igényeket kielégítő Reuma Kórház. E fejlesztések elsősorban Tolna megye kórházi ellátásának helyzetét javították (3. táblázat), (2. ábra).

Az 1960-as évek elején újabb jelentős változások következtek be a lakosság – különösen a falusi – egészségügyi ellátásának feltételeiben. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével a parasztságra is kiterjedt a társadalombiztosítás. A biztosítottak aránya meghaladta a 90⁰/₀-ot. Folytatódott a körzeti orvosi hálózat fokozatos besűrűsödése.

Az 1960-as években a járási székhelyek többségén létrejöttek a szakrendelő intézetek. A rendelőintézetek szervesen beépültek az ellátási hierarchiába. A szakrendelők kiépülése lehetővé tette, hogy a falusi lakosság 30–40 km távolságon belül szakellátáshoz jusson. Megkezdődött a fogászati szakellátás kiépülése a nagyobb községekben. A kihelyezett szakrendelések többségét a fogászati szakrendelések tették ki.

A kórházi ágyak száma jelentősen emelkedett. A rekonstrukciós jellegű kórházbővítések mellett megépült a dombóvári, a siófoki, a pécsi 400 ágyas kórház, ill. klinika, valamint a kis barcsi kórház. Az új nagy kórházak megépítése újrendezte a korábbi kórházi vonzaskörzeteket, településközi kapcsolatokat. Baranya megye É-i része az új dombóvári kórház vonzaskörzetébe került s a két megyei tanács megállapodása alapján Baranya megye 10 orvosi körzetének ellátását a dombóvári kórház végzi. A siófoki kórház belépésével lényegesen javult Somogy megye, különösen a Balaton-part kórházi ellátottsága is (4. táblázat), (3. ábra).

Az 1972. évi II. törvény „Az egészségügyről” rögzíti az egészségügy fejlődésének addigi eredményeit és új feladatokat fogalmaz meg. *A törvény rendelkezései betetőzik a felszabadulás után kezdődött folyamatot, az ingyenes egészségügyi ellátás igénybevételét állampolgári jogként kezeli.* (1972-ben a biztosítottak aránya már 99⁰/₀-os volt.)

Az 1970-es években lényegesen javult a körzeti orvosi ellátás területi rendje, emelkedett minőségi szintje, jelentősen csökkent az egy körzeti orvosra jutó lakosság száma. A falusi lakosság fogászati ellátása szempontjából döntő lépés volt a körzeti fogorvosi ellátás megszervezése. A falusi gyermekorvosi körzetek megjelenése tovább közelítette a városi – falusi alapellátást egymáshoz.

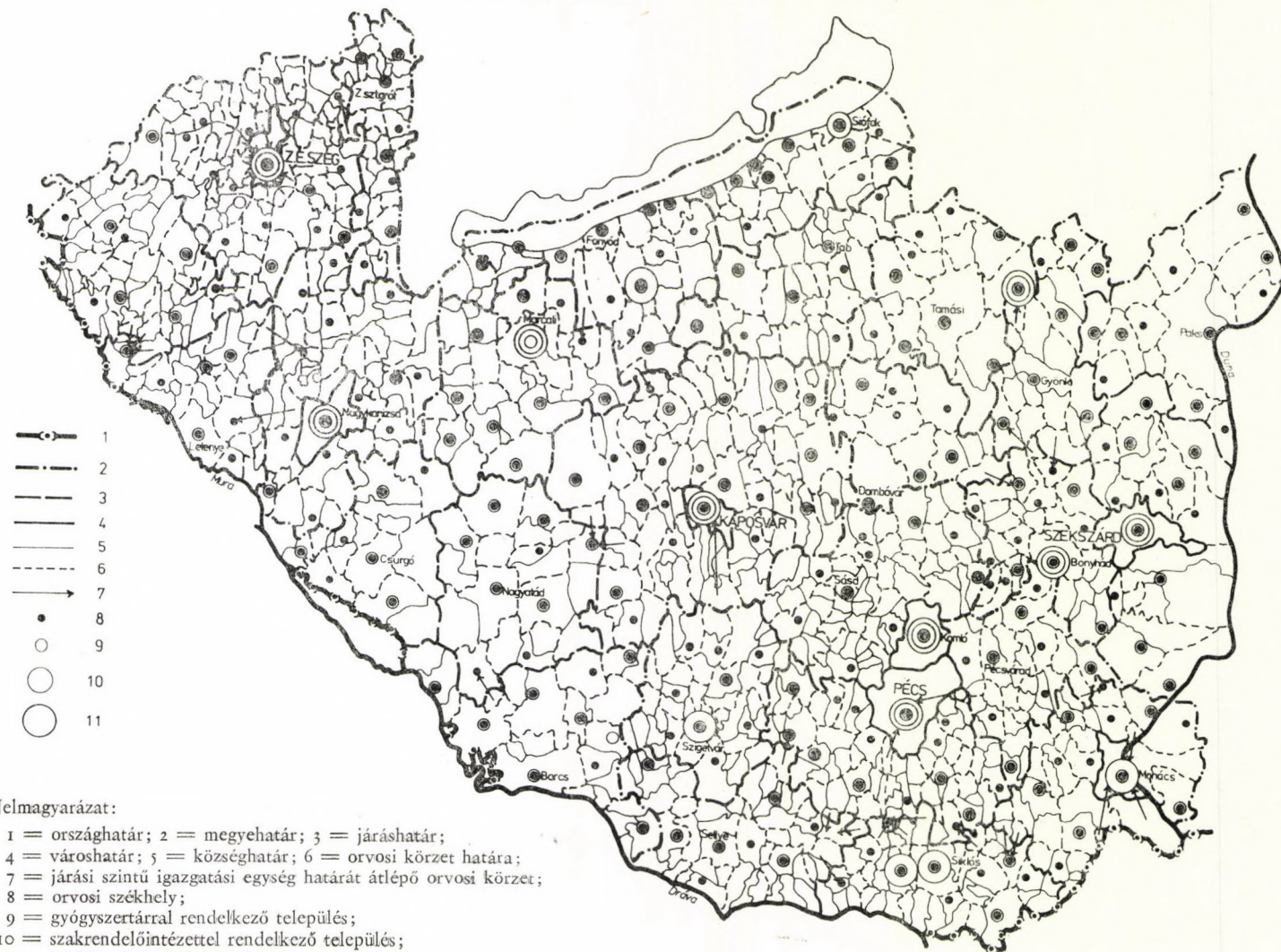
Az 1970-es évek másik jelentős, szervezeti-szervezési ellátási jellegű intézkedése a kórházak és a szakrendelő intézetek integrációja. A kórház – rendelőintézet funkcionális egységen belül a rendelőintézet bizonyos fokig elkülönül, de tevékenységét mindenkor a kórházzal összhangban végzi.

A kórházi ellátás vonatkozásában jelentős változást eredményezett a nagyatádi kórház megépülése. A kórház megépítése után megszűnt Somogy megye

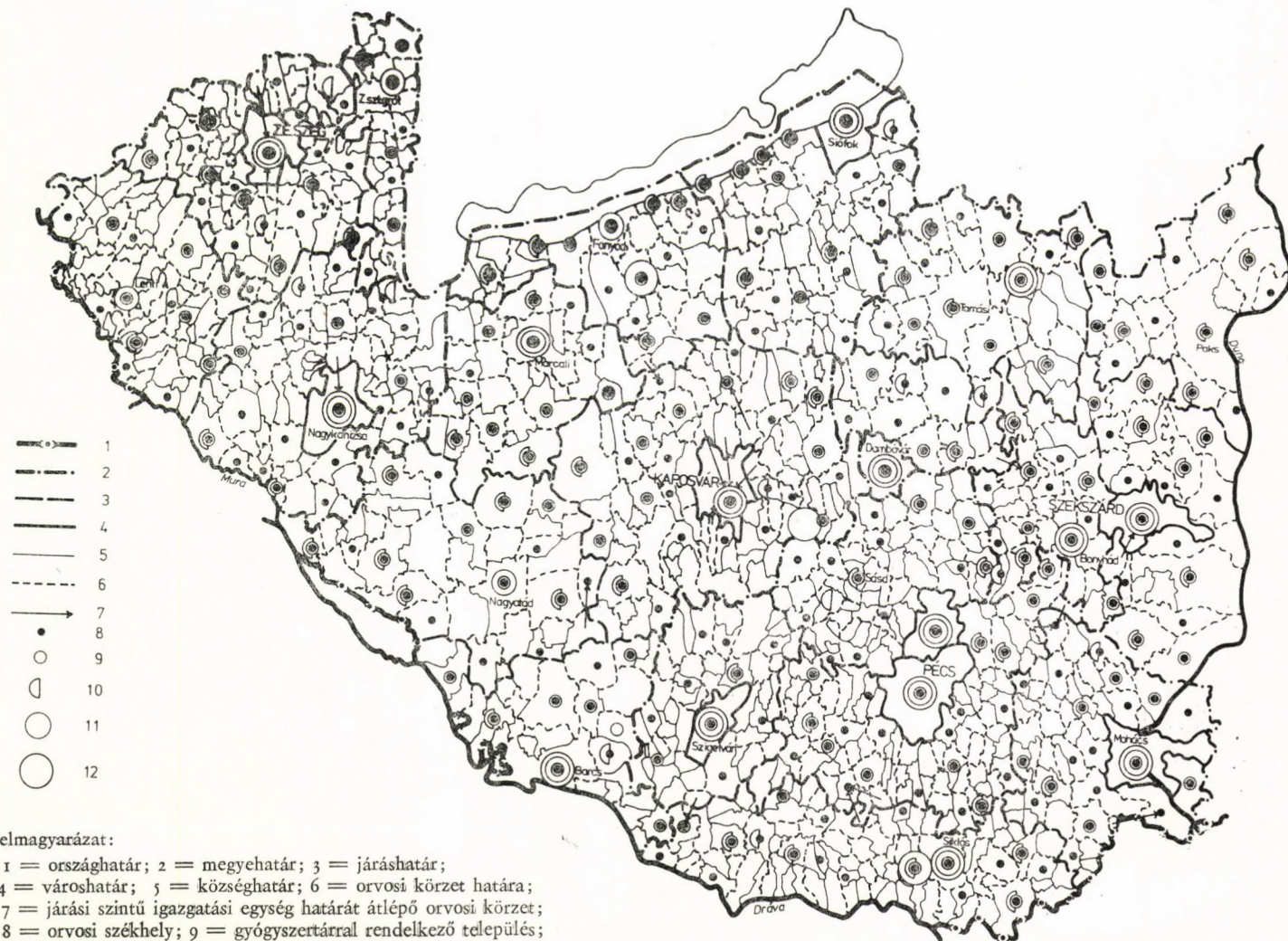
Az egészségügyi ellátottság összefoglaló adatai 1960-ban

Terület	Orvosok száma	Orvosi körzetek száma	Körzeti orvosok száma	Egy körzeti orvosra jutó lakosok száma	Gyógyszertárak száma	Kórházi ágyak száma	10 ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma
Baranya	713	144	141	2 837	53	2 781	67,9
Somogy	323	119	111	3 333	65	1 580	42,7
Tolna	239	89	86	3 140	39	1 097	40,9
Zala	221	81	79	3 468	31	956	34,9
Dél-Dunántúl	1 496	433	417	3 194	188	6 414	46,6
Magyarország összesen:	15 306	3 262	3 076	3 258	1 384	72 351	72,3

2. ábra. A Dél-Dunántúl egészségügyi intézményhálózata és a községi orvosi körzetek alakulása 1960-ban

3. ábra. A Dél-Dunántúl egészségügyi intézményhálózata és a községi orvosi körzetek alakulása 1970-ben

Jelmagyarázat:

- 1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = járáshatár;
- 4 = városhatár; 5 = községhatár; 6 = orvosi körzet határa;
- 7 = járási szintű igazgatási egység határát átlépő orvosi körzet;
- 8 = orvosi székhely; 9 = gyógyszerterárral rendelkező település;
- 10 = kihelyezett szakrendelés;
- 11 = szakrendelőintézzettel rendelkező település;
- 12 = kórházzal rendelkező település.

legnagyobb kórházhiányos területe, lehetővé vált a nagykanizsai kórház Somogy megyei ellátó területének és megyehatár szerinti vonzáskörzetének csaknem teljes megszüntetése.

Zala megye kórházi és egészségügyi ellátási térszerkezete jelentősen megváltozott Keszthely és a keszthelyi járás visszacsatolásával és a zalaszentgróti járással való egyesítésével. Az új, nagyobb keszthelyi járás nem minden vonatkozásban tartozik a keszthelyi kórház vonzáskörzetébe. Hévíz visszakerülésével országos jelentőségű és szintű speciális kórházi vonzáskörzete is van a megyének. (5. táblázat), (4. ábra).

Az 1980-as egészségügyi infrastrukturális ellátottság és betegforgalom területi alakulásával részletesebben foglalkozunk. Az egészségügyi ellátottság összefoglaló adatai egyértelműen jelzik, hogy *erős kiegyenlítődés ment végbe* a négy megye egészségügyi ellátottsági szintjében, bár van némi különbség a legtöbb vonatkozásban.

6. táblázat

A települések körzeti orvosi ellátottsága megyénként 1980-ban

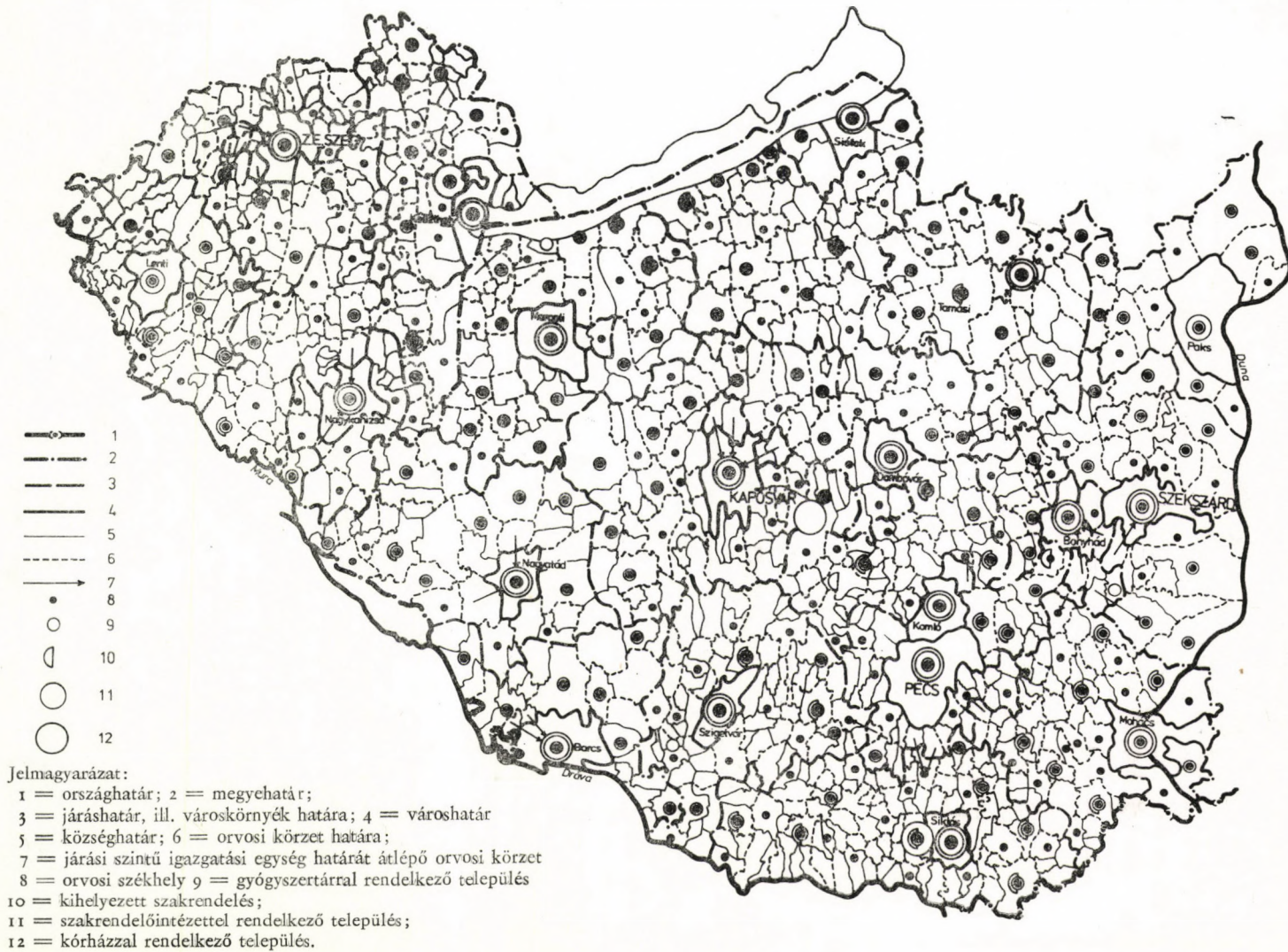
Terület	Összes település	Körzeti orvosi székhely település	Az orvosi székhely települések aránya az összes település %-ában	Az 1 orvosi körzetre jutó települések száma
Baranya	296	87	29,4	3,4
Somogy	241	92	38,2	2,6
Tolna	109	62	56,9	1,8
Zala	265	75	28,3	3,5
Dél-Dunántúl	911	316	34,7	2,9

A négy megye ellátottsági szintje általában közelített egymáshoz, de konkrét belső ellátási, szervezési problémáik eltérőek. A 6. táblázat egyértelműen mutatja hogy *jelentős különbség van a négy megye településhálózati adottságai következtében a körzeti orvosi alapellátás kiépítettségében*. Az egy körzeti orvosra jutó lakosok átlagos száma csaknem azonos (5. táblázat), de az aprófalvas területeken ez sajátos településhálózati körzeteket, másutt települési jellegű alapellátást jelent. A leginkább aprófalvas Baranyában és Zalában a települések kevesebb, mint 1/3-a rendelkezik helyi orvosi ellátással. Magas az egy orvosi körzetre jutó települések átlagos száma. A településállomány nagyobb része csak Tolna megyében rendelkezik helyben orvosi ellátással.

A körzeti orvosok betegforgalma (7. táblázat) növekedett az elmúlt években. Egy lakosra évente átlag 4-6 körzeti orvosi kapcsolatteremtés jut, s az esetek többségében a beteg keresi fel az orvost. A mozgásban korlátozott korcsoportok (gyermekek, idős korúak) kapcsolatteremtési gyakorisága nagyobb.

A forgalom adatainak megoszlása egyértelműen jelzi, hogy a körzeti orvosok nagyon jelentős gyógyító munkát végeznek. A *szakrendelésre beutalt* betegek aránya 4,8-7,2% között változik, a *kórházba utalt* betegek aránya 0,5% körül alakul.

4. ábra. A Dél-Dunántúl egészségügyi intézménybázisa és a községi orvosi körzetek alakulása 1980-ban

Az általános körzeti orvosok betegforgalma megyénként és településtípusonként 1980-ban

Terület	A vizsgálatok száma	rendelőben végzett vizsgálat	E b b ő l		Az 1 lakosra jutó körzeti orvosi vizsgálatok száma
			szakrendelésre utalt betegek száma	kórházba	
Baranya					
Városok	777 312	700 402	73 883	3 343	3,2
Községek	1 179 160	1 076 201	55 095	5 873	6,2
Megye összesen:	1 956 472	1 776 603	128 978	9 216	4,5
Somogy					
Városok	405 587	373 674	21 659	1 871	3,2
Községek	1 172 493	1 090 201	43 889	5 867	5,1
Megye összesen:	1 578 080	1 463 875	65 548	7 738	4,4
Tolna					
Városok	263 867	249 728	20 800	1 230	3,0
Községek	824 732	752 974	41 701	4 503	4,7
Megye összesen:	1 088 599	1 002 702	62 501	5 733	4,1
Zala					
Városok	392 129	370 828	31 104	1 315	2,9
Községek	889 938	810 832	33 761	4 495	4,9
Megye összesen:	1 282 067	1 181 660	64 865	5 810	4,0
Dél-Dunántúl					
Városok	1 838 895	1 694 632	147 446	7 759	3,1
Községek	4 066 323	3 730 208	174 446	20 738	5,2
Dél-Dunántúl összesen:	5 906 218	5 424 840	321 892	28 497	4,3

A rendelőintézetek súlya nem csökkent a kórház – rendelőintézeti egység kialakításával, hanem bizonyos fokig növekedett szakmai súlyuk, felelősségük, területi szerepük és hatásuk. Az egy főre jutó átlagos szakrendelő intézeti kapcsolatteremtések száma évi 4–8 (8. táblázat). Ez kevesebb új beteget jelent, hiszen a szakorvosi ellátás alatt állók állapotuktól függően gyakrabban keresik fel a rendelőintézetet.

8. táblázat

A rendelőintézetek betegforgalma 1980-ban

Intézet	Napi szakrendelési munkaórák száma	Az évi teljesített orvosi munkaórák (ezer)	Az évi gyógykezelések száma (ezer)	A napi átlagos forgalom
Baranya megye				
Megyei Rendelőintézet	140	36,6	245,2	804
Pécsi Rendelőintézet	906	209,7	1 969,5	6 457
Komlói Rendelőintézet	179	43,9	389,9	1 279
Mohácsi Rendelőintézet	140	40,6	323,5	1 061
Siklói Rendelőintézet	88	22,8	177,0	580
Szigetvári Rendelőintézet	99	24,0	145,5	477
Harkányi Reumakórház szakrendelése	27	3,6	39,0	128
Gyermekkórház szakrendelése	16	3,7	13,2	43
MÁV Rendelőintézet	154	41,1	169,8	557
Összesen:	1 749	426,0	3 472,6	11 386
Somogy megye				
Megyei Rendelőintézet	416	93,0	887,3	2 900
Barcsi Rendelőintézet	37	8,5	56,8	186
Marcali Rendelőintézet	119	25,9	249,7	816
Nagyatádi Rendelőintézet	126	27,3	246,1	804
Siófoki Rendelőintézet	150	37,0	271,8	888
Összesen:	848	191,7	1 711,7	5 594
Tolna megye				
Megyei Rendelőintézet	250	65,4	478,4	1 563
Bonyhádi Rendelőintézet	55	18,0	162,6	532
Dombóvári Rendelőintézet	103	28,7	215,5	704
Paksi Rendelőintézet	66	18,3	193,8	634
Pincehelyi Rendelőintézet	9	6,3	73,2	239
Összesen:	483	136,7	1 123,5	3 672
Zala megye				
Megyei Rendelőintézet	310	66,3	681,0	2 226
Keszthelyi Rendelőintézet	135	34,1	260,2	850
Lenti Rendelőintézet	42	11,1	103,5	338
Nagykanizsai Rendelőintézet	225	54,1	454,3	1 485
Összesen:	712	165,6	1 499,0	4 899
Dél-Dunántúl összesen:	3 792	920,0	7 806,8	25 551

A kórházak betegforgalma csak kisebb mértékben növekedett 1970-hez képest. A kórházak jelentősége, súlya lényegesen nagyobb, mint azt pusztán az évi kapcsolatteremtések száma alapján gondolnánk. Átlagban az ország minden 5. polgára kórházi ápolásban is részesült 1980-ban (9. táblázat).

A kórházak betegforgalma 1980-ban

Kórház	Kórházi ágyak száma	Az elbocsátott betegek száma	Az ápolási napok száma (ezer)	Az ápolás átlagos időtartama
Baranya megye				
Megyei Kórház	816	15 786	248,7	16
Megyei Gyermekkórház	230	5 361	62,8	12
Komlói Városi Kórház	230	5 897	68,0	12
Mohácsi Városi Kórház	465	10 431	136,2	13
Siklói Járási Kórház	147	4 990	47,0	9
Szigetvári Járási Kórház	430	3 629	48,5	13
POTE összesen	1 359	35 708	443,7	12
Szanatórium	270	4 096	97,0	24
Sellyei Szülőotthon	20	338	1,4	4
Összesen:	3 967	86 236	1 153,3	13
Somogy megye				
Megyei Kórház	1 192	24 186	341,4	14
Barcsi Városi Kórház	33	796	5,2	7
Marcali Városi Kórház	322	7 230	91,2	13
Nagyatádi Városi Kórház	660	11 658	175,8	15
Siófoki Városi Kórház	400	13 105	124,9	10
Mosdói TBC-Gyógyintézet	310	3 206	91,6	29
Lengyeltői Szülőotthon	20	871	5,1	6
Összesen:	2 937	61 052	835,2	14
Tolna megye				
Megyei Kórház	1 550	24 494	464,4	19
Bonyhádi Városi Kórház	112	2 961	33,4	11
Dombóvári Városi Kórház	452	10 751	137,6	13
Pinczehelyi Kórház	88	3 013	28,7	10
Összesen:	2 202	41 219	664,1	16
Zala megye				
Megyei Kórház	1 418	28 598	450,8	16
Keszthelyi Városi Kórház	220	7 189	63,4	9
Nagykanizsai Városi Kórház	765	16 687	222,2	13
Hévízi Gyógykórház	348	5 069	114,2	23
MÁV Szanatórium Hévíz	120	1 513	41,7	28
Zalaszentgrót Szülőotthon	15	418	4,0	10
Összesen:	2 886	59 474	896,3	15
Dél-Dunántúl összesen:	11 992	247 981	3 548,9	15

A kórházak és a szakrendelőintézetek betegforgalmának területi megoszlását nem mértük fel részletesen. Kivételt képez a szekszárdi kórház, ahol 1980-ban teljes körű, települési szintű felmérést és elemzést végeztünk. Megállapítottuk, hogy a kórház betegforgalma teljes mértékben az illetékességi területről származik, az egyéb esetek jelentős része véletlenszerűen (pl. baleset, nyaralás alatti betegség) került a szekszárdi kórházba.

Egyértelmű, hogy a betegbeutalási rendszer kötött jellege következtében a többi kórház betegforgalma is a meghatározott ellátási-felvevő terület keretei között mozog, a kijelölt felvevő terület szükségyszerűen a kórház – rendelőintézet

szabályozott vonzáskörzete. A különbségek, hogy az egyes településekről hány beteg kerül kórházba, rendelőintézetbe a helyi egészségügyi helyzet és alapellátás függvénye, véletlenszerű elemeket is tartalmaz.

A négy megye kórházi – szakrendelőintézeti ellátási területi rendszerét (vonzáskörzetét) az új betegbeutalási rendszer alapján tekintjük át részletesen.⁸

A kórház – rendelőintézeti egységek jellege, alárendeltségük több vonatkozásban meghatározza területi kapcsolatrendszerük alakulását. Az egyes országos hatáskörű szervek, vállalatok, minisztériumok kórházai (Honvédelmi Minisztérium, Belügyminisztérium, MÁV) általában ágazati illetékességű speciális intézmények, a lakosság szélesebb rétegeinek területi ellátásában kis szerepet játszanak. (Pl. a pécsi Honvéd Kórház a Dél-Dunántúl egész területéről ellátja az égési sérülteket.)

A lakosság ellátásában az egészségügyi minisztérium és a tanácsok irányítása alá tartozó kórházak vesznek részt. A minisztériumi és tanácsi kórházak szakmai tagozódásuk alapján általános és szakkórházak. Az általános kórházak nagyságuk, területi ellátó szerepük függvényében több-kevesebb osztályra tagozódnak, de a négy alapszakmával általában rendelkeznek. A szakkórházak általában egy szakágazat ellátását végzik (TBC, gyermek, fertőző, reuma stb.) általában szélesebb területi illetékességgel.

Működési – illetékességi területük alapján országos, területi vezető (megyei) és területi kórház különíthető el, az országos és a területi vezető kórház közé ténylegesen, regionális szintként beépülnek az egyetemi klinikák. Az országos kórház elvi illetékességi-vonásterülete kiterjed az egész országra, a területi vezető kórházaké a megyére, a területi kórházaké egy vagy több járás területére. Az egyetemi klinikák az oktató munka mellett regionális jellegű, magas szintű, specializált egészségügyi ellátást is végeznek.

Az illetékességi terület és a kórház *nagysága és szakma-struktúrájának differenciáltsága szorosan összefügg.* Magyarországon 80–100 ezer lakosú terület számára a 4–600 ágyas helyi kórházakat és 800–1000 ágyas területi vezető (megyei) kórházakat tartják optimálisnak.⁹

A Dél-Dunántúl területén az 1960-as és 1970-es években telepített kórházak nagysága eléri az optimális küszöbértéket, a hagyományos városi kórházak általában elmaradnak ettől. Ebből következően módosul az optimálisnak vélt népességszám szerinti területbeosztás is.

A betegbeutalási rendszer legfontosabb területi problémáinak vázolásakor a közigazgatási határokon átnyúló kapcsolatok bemutatására helyezzük a hangsúlyt.

⁸ Baranya megye betegbeutalási rendszerének szabályozása a 27/1980. (Eü. K. 22.) Eü. M. sz. utasítás alapján. Pécs, Baranya megyei Tanács V. B. Egészségügyi Osztálya, 1981. 8 p. + mellékletek. Sokszorosítás.

Somogy megye betegbeutalási rendszerének szabályozása a 27/1980. (Eü. K. 22.) Eü. M. sz. utasítás alapján. Kaposvár, 1981. Somogy megyei Tanács V. B. Egészségügyi Osztálya. 24 p. + mellékletek. Sokszorosítás.

Tolna megye betegbeutalási rendszerének szabályozása a 27/1980. (Eü. K. 22.) Eü. M. sz. utasítás alapján. Szekszárd, 1981. Tolna megyei Tanács V. B. Egészségügyi Osztálya. 11 p. + mellékletek. Sokszorosítás.

Zala megye betegbeutalási rendszerének szabályozása a 27/1980. (Eü. K. 22.) Eü. M. sz. utasítás alapján. Zalaegerszeg, 1981. Zala megyei Tanács V. B. Egészségügyi Osztálya. 15 p. + mellékletek. Sokszorosítás.

⁹ FÜLÖP T. (1978): 303. o.

A járóbetegellátás területi rendjének legfontosabb sajátossága, hogy a rendelőintézetek vonzásterülete (illetékességi területe) nagyon sok esetben nem esik egybe a járáshatárokkal. Ennek igen sok oka van. Az okok között településhálózati, közlekedési, egészségügyi szervezési okok egyaránt érzékelhetők.

Megyehatár menti problémák szinte minden megyében jelentkeznek. Baranya megye É-i részének 10 orvosi körzete Tolna megyéhez, a dombóvári kórház – rendelőintézeti egység ellátási körzetéhez tartozik. A nagyterületű, több vonatkozásban elhibázottan kialakított komlói járás székhelye rendelkezik ugyan kórházzal, de a kórház kapacitása nem teszi lehetővé a járás lakosságának ellátását, másrészt a 10 orvosi körzet települései könnyebben érik el Dombóvárt, mint a járásszékhely Komlót. A Somogy megyei Pogányszentpéter község minden tekintetben Nagykanizsához, Dunaföldvár a legtöbb szakellátás esetében Dunaujváros-hoz, a Veszprém megyei Balatonaliga és Balatonvilágos orvosi körzete Siófok-hoz tartozik egészségügyi ellátás tekintetében.

A megyén belüli területi eltérések, különbségek gyakoribbak, mint a megye-határ menti átlépések. A rendelő- és gondozóintézeti ellátás tekintetében ennek részben az az oka, hogy az 1950-es, 60-as évek az akkori járásszékhelyek egy része rendelő-, ill. gondozóintézetet kapott, a járás megszüntetése után ezek az intézmények folytatták működésüket s így a mai járasokon belül több helyen részstruktúrák alakulnak ki. A járáshatáron átnyúló körzetbeosztásoknak másutt közlekedési okai vannak.

A komlói járásból Hetvehely, Pécsvárad, Hidas, Mecseknádasd és körzete nem Komlóhoz, hanem Pécshez tartozik. A siklósi járás Ny-i része, a „volt selyeyi járás” megőrizte különállását az egészségügyi ellátás tekintetében mind a mai napig. Ezek a községek és a pécsi járástól a siklósihoz átkerült községek Pécshez tartoznak. A szigetvári járás községei közül a pécsi járás megszüntetése után átcsatolt körzetek Pécshez tartoznak.

Somogy megye járóbeteg-ellátásának területi rendjének alapstruktúráját meghatározza, hogy a városok mellett a korábbi járásszékhelyek (Csurgó, Lengyeltóti, Fonyód, Tab) is rendelkezik néhány szakrendeléssel és szakellátási körzettel. Így a járasokon belül részvonzáskörzetek alakulnak ki egyes szakágazatok esetében. Barcs kis városi rendelőintézettel rendelkezik, a járás több ágazat tekintetében megoszlik Nagyatád és Kaposvár között, sőt Lad, Szulok, Homokszentgyörgy még az alapszakok esetében is Kaposvárhoz tartozik. A legsajátosabb területi probléma Lengyeltóti esetében alkult ki. A marcali járáson belül részvonzáskörzetet alakít ki, de pl. reumatológiai szakrendelés esetében a siófoki járástól is hozzá tartozik Boglárlelle és Látrány körzete.

Tolna megye járóbeteg-ellátása több területi sajátosságot mutat. A megyeszékhely Szekszárd rendelőintézeti hálózata kiépült, fejlett. Ellátja a szekszárdi járást minden tekintetben, továbbá Bonyhádöt és városkörnyékét, Dombóvárt és városkörnyékét, a tamási járást, Paksot és a paksi járás betegeit azon szakmák vonatkozásában, melyek a területileg illetékes rendelőintézetben nem működnek.

A tamási járás rendelőintézete nem a járásszékhelyen, hanem Pincehelyen működik. A kis rendelőintézet nem fogja át a járás egész területét. Hőgyész, Szakály, Értény, Regöly, Nagykónyi és körzete Dombóvárhoz tartozik az alapszakmák esetében is.

Zala megyében a járáshatártól való lényeges eltérések döntően településhálózati – közlekedési és az utóbbi időszak közigazgatási változásai következtében

álltak elő. A volt zalaszentgróti járás területe részkörzetet képez a keszthelyi járáson belül, de Zalabér szinte minden vonatkozásban Zalaegerszeghez tartozik. A magasabb ellátás tekintetében a keszthelyi járás Zalaegerszegre utalt. Lenti egészségügyi intézményhálózata még nem épült ki teljesen. A bázakerettyei és szemenyecsörnyei orvosi körzetek minden tekintetben Nagykanizsához tartoznak. A többi település esetében az alapszakmák Lentiben, a magasabb szintűek Zalaegerszegben vehetők igénybe.

A *fekvőbeteg-ellátás* sok vonatkozásban megegyezik a járóbeteg-ellátás területi rendjével, de van néhány eltérés.

Baranya megye esetében a speciálisabb osztályok tekintetében tér el a fekvőbetegellátás területi rendje. A pécsi városkörnyék ideg- és elmeosztály tekintetében Szigetvárhoz, reuma ellátás esetében Harkányhoz tartozik. Hasonló eltérés van a komlói rendelőintézet illetékességi területén is.

A megyei kórház a magasabb szintű osztályok esetében ellátja az egész megyét. A POTE klinikái több esetben megyei feladatokat is ellátnak. *A regionális jellegű szakellátások tekintetében Baranya, Somogy, Tolna a legtöbb, Zala megye néhány esetben tartozik ellátási területébe.*

Somogy megye kórházi térszerkezetének alakulását erőteljesen befolyásolja, hogy a kis barcsi kórház megszűnt, így 1981-ben már nem fogad betegeket. Barcs és városkörnyéke fekvőbeteg-ellátását osztottan látja el a nagyatádi és a kaposvári kórház. Kaposvárhoz tartoznak minden tekintetben a járóbeteg-ellátásban hozzáutalt községek.

A marcali kórház illetékességi területén egyes osztályok Lengyeltóiban működnek. A lengyeltóti szülőtthon ellátja a járás K-i felét és hozzá tartozik a siófoki járásból Boglárlelle is. A siófoki kórház több szakágazatra kiterjedően ellátja a marcali járás balatonszentgyörgyi, balatonkeresztúri, balatonfenyvesi, fonyódi körzeteit.

Tolna megye kórházi ellátásának térszerkezetét az határozza meg, hogy a megyeszékhely kórházi ellátása, intézményhálózata kiemelkedően fejlett, Dombóvár jelentős kórházzal, Pincehely, Bonyhád kis kapacitású, kevésbé differenciált osztályszerkezettel rendelkezik. A kórházi ellátás területi rendje megegyezik a rendelőintézeti beosztással, azzal a különbséggel, hogy a paksi járás nem rendelkezik kórházzal, e tekintetben teljesen Szekszárd ellátási körzetébe tartozik Dunaföldvár kivételével. Szekszárd a többi kórház területéről fogadja az ott el nem látható betegeket.

Zala megye fekvőbeteg-ellátását az határozza meg, hogy a 3 általános kórház látja el a 4 járás területét. A lenti járás nagy része a zalaegerszegi, a bázakerettyei, szemenyecsörnyei körzet pedig Nagykanizsához tartozik. A keszthelyi járás területén megmaradt zalaszentgróti szakrendelőintézet vonzáskörzete a legtöbb esetben nem Keszthelyhez, az új járásszékhelyhez, hanem Zalaegerszeghez tartozik.

Zala megye regionális jellegű kórházi kapcsolatai differenciáltak. A legtöbb regionális szolgáltatás esetében Szombathelyhez, néhány esetben Pécshez és több esetben Budapesthez tartozik.

III. Összegzés

Az egészségügyi intézményhálózat óriási mennyiségi és minőségi változáson ment át a felszabadulás után. Szembetűnő ez a különböző jellegű mennyiségi mutatók változásán és a betegforgalom növekedésén.

A legfontosabb változás, hogy az ingyenes egészségügyi ellátáshoz való jog állampolgári jog lett, nincs korlátozó anyagi feltétel.

A körzeti orvosi rendszer fejlődésének legjellemzőbb vonása, hogy az elmúlt évtizedekben közel maradt, ill. került a lakossághoz. Míg a többi ellátási jellegű intézményrendszer (pl. általános iskola, tanács stb.) fejlődése ellenkező tendenciát mutat.

A kórház–rendelőintézeti egységek fokozatos kialakulásával megteremtődött a járóbeteg szakellátás és a fekvőbetegellátás egybehangolásának feltétele. Ugyanakkor a történeti fejlődés eredményeként vannak olyan rendelőintézetek, melyeknek nincs helyben kórházi háttér.

Az egészségügyi intézményhálózat betegforgalma erőteljesen növekedett, de ez csak abban az esetben jó, ha a forgalom növekedésének nagyobb részét a megelőző vizsgálatok adják, és a forgalom növekedése nem a lakosság egészségügyi állapota, romlásának eredménye. Lényegesen megnőtt az egészségügyi kapcsolatteremtések száma, megerősödött településközi vonzáskörzetformáló hatása.

Az egészségügyi intézmények területi kapcsolatainak áttekintése során bebizonyosodott, hogy igen sok eltérés van a megyén belül az egészségügyi ellátási területek és a közigazgatási beosztás között. Néhány esetben az egészségügyi intézmények ellátási területe túlnő a megyehatárokon is, s ha a lakosság számára ez könnyebb megközelíthetőséggel jár együtt, akkor feltétlenül előnyös.

IRODALOMJEGYZÉK

- FÜLÖP T. (1959): A magyar egészségügy szervezete és működése. Bp., Medicina.
- FÜLÖP T. (1978): Egészségügyi szervezésttan. Bp., Medicina. 3. kiad.
- HAHN G. (1960): A magyar egészségügy története. Bp., Medicina.
- HAHN G. (szerk.) (1970): A magyar egészségügy 25 éve. Egészségügyi Minisztérium. Bp.
- HERTELENDY M.–HENCZ A.–ZALÁNYI S. (1967): Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp.
- MOLNÁR E. (1946): Demokratikus egészségpolitika. Bp., Szikra. Magyar Egészségvédelmi Füzetek 1.
- MOLNÁR L.–TAHIN T. (1979): Bevezetés az orvosi szociológiába. Bp., SOTE Marxizmus-Leninizmus Intézet. Kézirat.
- PÉNZES I.–TÓTH J. (1970): Szeged egészségügyi vonzáskörzete és igazgatási-szervezési szerepköre. Földrajzi Értesítő. 19. évf. 3. sz. 305–314. o.
- PÉNZES I.–TÓTH J. (1973): A Dél-Alföld egészségügyi központjainak egymás közötti és külső kapcsolatai. Földrajzi Értesítő. 22. évf. 4. sz. 467–478. o.

ФОРМИРОВАНИЕ СЕТИ УЧРЕЖДЕНИЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ, ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БОЛЬНЫХ И МЕЖСЕЛЕННЫХ СВЯЗЕЙ НА ЮЖНО-ЗАДУНАЙСКОМ КРАЮ ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ

ЗОЛЬТАН ХАЙДУ

В работе рассматривается процесс развития сети учреждений здравоохранения, также как формирование территориальной связи — зоны тяготения — сети учреждений, исследуется также взаимоотношение между сетью органов, расширяющейся во времени и между системой территориальных связей, изменяющейся в пространстве.

Автор исследует вопросы территориального разделения и системы отношений сети учреждений в четырех разрезах (1950, 1960, 1970, 1980) и подробно анализирует формирование количества больных и зоны тяготения.

Использование сети учреждений здравоохранения в большинстве случаев регулируется административными средствами. Автор подробно анализирует новую территориальную систему направления больных, принятую в 1980-м году.

Устанавливается, что территориальное разделение здравоохранения во многих случаях не приспособляется к административному территориальному разделению, отличается от него прежде всего обслуживанием поликлиник и больниц. Это объясняется тем, что административное разделение изменяется быстрее, чем мощность системы учреждений здравоохранения. Территориальные различия часто обусловлены и транспортными условиями.

В заключение автор приводит к выводу, что роль сети поселений здравоохранения возрастает, поэтому география должна уделять усиленное внимание связям, установленным таким образом.

THE NETWORK OF HEALTH INSTITUTES, THE REGIONAL
SYSTEM OF MEDICAL SERVICE AND CHANGES IN THE
INTER-REGIONAL RELATIONSHIPS IN SOUTH-TRANSDANUBIA
AFTER THE LIBERATION

Zoltán Hajdú

In his study the author reviews the development of the health institutes, the spatial-regional relationships within the system of institutes and the changes in their gravity zones in South-Transdanubia. He seeks to find out what kind of relationship there is between the ever expanding system of institutional network that constantly changes in time and the regional system of relationships that changes in space.

He examines the problems connected with the spatial distribution and the system of relationships in four cross-sections: 1950, 1960, 1970 and 1980. Data on the number of patients and changes in the gravity zones are detailed for the year 1980.

Access to the health institutes is regulated in most cases by administrative measures. The author analyses the new district system of admission accepted in 1980 in details. He concludes that the districts established for health service often do not coincide with the administrative districts especially in cases of the specialized out-patient departments and hospitals. This can be accounted for by the fact that the administrative districts change more frequently than the capacity of the health institutes. In some cases travel facilities also play a part.

In the end the author concludes that the role of health service within the settlement network is increasing therefore geographic research should pay more attention to the relationships formed through this.

A KÖZLEKEDÉSI FELTÁRTSÁG ÉS ELLÁTOTTSÁG, VALAMINT AZ ELÉRHETŐSÉG VIZSGÁLATÁNAK HELYE ÉS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A TERÜLETI-VONZÁSKÖRZETI KUTATÁSOKBAN

ERDŐSI FERENC

A szerző miután átfogó képet ad a közlekedési feltártság és ellátottság értelmezésével és mérhetőségével kapcsolatos nyugat-európai felfogásról, részletesen vizsgálja a közlekedés és a településhálózat kisközpontjainak egymáshoz való viszonyát. Szó esik a települések közlekedési csomópontként való funkcionálásával kapcsolatos dél-dunántúli tapasztalatairól, térképmellékleten láthatók a kisközpontok közlekedési vonzaskörzetei, melyek határait a szerző az általa kimunkált közlekedési elérhetőség komplex mutatóinak segítségével állapította meg. Az utolsó részben a vonzaskörzetek fejlettsége és az alsóbbfokú központok közlekedési csomópont funkciójának fejlettsége közötti viszonyról, e központok közlekedési és általános (hivatalosan megállapított) vonzaskörzete közötti viszony alakulásáról olvashatunk.

Ma már – a területi (országokon belüli és nemzetközi) munkamegosztás fejlődésének eredményeképpen inkább csak kivételként létezik „egy pont gazdaság”, tehát olyan teljes ciklusú gazdasági tevékenység, amellyel kapcsolatban semmilyen szállítási költség nem merül fel. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk az utóbbi évtizedek gyakorlatát tekintve, hogy a telephelyválasztásban mind hazánkban, mind a sűrűn lakott, régebben iparosodott, a saját természeti kincsek többségét már korábban feltáró és felhasználó, ezért kényszerből főként import nyersanyagokra támaszkodó országokban a klasszikus anyag- és áruszállítási költségek súlya a társadalmi szintű ráfordításokból a legutóbbi időkig csökken. *A teberszállítási költségekkel szemben még az erősen iparosodott, fejlett közlekedéssel rendelkező országokban, de nálunk sem eliminálódott a személyszállítási költségek, ill. a távolságok legyőzéséhez szükséges időráfordítás szerepe a gazdasági-társadalmi élet területi tagozódásában*, hiszen a természet legtöbb elemével szemben a másik termelési tényező, a munkavégző ember viszonylag mobil, lakóhelye – magas ráfordítások árán – elvileg a termelés térbeli rendjéhez igazodóan áthelyezhető. (A gyakorlatban persze ennek sok egyéb releváns szempont is ellene szólhat, amint a településhálózat átalakulása olyan méretet ér el, hogy átlépi azt a határt, amit a társadalom még képes eltűrni.)

Aligha túloz tehát, aki megállapítja, hogy a gazdaságilag hasznosított kultúrterületeken a közlekedés elemző vizsgálatára mind funkcionális, mind formai nézőpontból elengedhetetlenül szükség van. Túlmenően az előző bekezdésben érzékeltetettekben még azzal is érvelnünk kell, hogy a területfejlesztők által a térbeliségi problémákra tapintó kérdésfeltevésben, vagy jelenségfeltárásban a közlekedés a létesítményeivel, a lebonyolításához szükséges eszközökkel és hatásaival részét képezi a kultúrterületek anyagi tartalmának, de egyúttal a térségek egymás közötti kapcsolatának a hordozója is. Ilyen formán ez az ágazat is bizonyítja a

kapcsolatokra irányuló funkcionális szemlélet és a hálózatban megtestesülő szerkezetre irányuló formai szemlélet kettősségének létjogosultságával, azt az általános, talán legszabatosabban E. Otremba (1959) által megfogalmazott tételt, hogy a struktúra és a funkció a térben egymást feltételező, egymástól független kategória.

A legáltalánosabb értelemben vett közlekedésnek két megjelenési formája van (amelyeket térbelileg differenciált tulajdonságaiban és hatásaiban kell elemezni):

- a közlekedési pályák hálózata,
- az előbbieken bonyolódó közlekedés (a forgalom).

Ellentétben a hálózattal, amelynek jellemzőit a statikus szemlélettel végzett vizsgálatok is ismertté tehetik, a közlekedési mozgásokra irányuló vizsgálatok mindig dinamikus szemléletmódot igényelnek. Ezt úgy tudjuk biztosítani, ha a közlekedési folyamat vizsgálatakor a tér mellett a másik meghatározó kategóriát, az időt is figyelembe vesszük. A tér és az idő ez esetben csupán azáltal is szoros, kétoldalú kölcsönkapcsolatban állnak egymással, hogy a közlekedési mozgások időtartama közvetlenül a megtett távolságtól, tehát a tér alapkategóriától függ (W. Rutz 1971).

I. A tömegközlekedéssel való feltártság és ellátottság vizsgálata

A területfejlesztés egyik fő célja az egyes térségek közötti diszparitások, fejlődésbeli egyenlőtlenségek ésszerű mértékű csökkentése. E cél elérésének elengedhetetlen feltétele a távolsági *közlekedési teljesítményeknek* mint ágazati „kínálatnak” a közlekedési pályákkal és eszközökkel szembeni területileg differenciált „*kereslethez*” való *igazítása*.

Mind az egyes településegységeket, mind a különböző szintű gazdasági körzeteket úgy kell fejleszteni, hogy azok a társadalom minden tagja számára a munkára, lakásra, ellátásra-szolgáltatásra, képzésre, kultúrára és üdülésre való jogos és reális emberi igények harmonikus kielégítését szolgálják. Ez a követelmény többek között egy jól funkcionáló közlekedési rendszer nélkül természetesen nem teljesülhet. A szocialista országokban az ismert közlekedéspolitikai koncepciók mindig is a közhasználatú, ezen belül a hivatásközlekedésnek biztosítottak prioritást az egyéni közlekedési járművekkel szemben. Kétségtelen, hogy a szocializmus építésének korábbi időszakában, amelyre a tempós gazdasági növekedés volt a jellemző, és erre alapozva a munka- és életfeltételek állandó javítására is mód volt, nagyobb hangsúlyt kaphatott a tömegközlekedés fejlesztése. Az utóbbi iránti igényt egyesek még különleges tényezőkkel is igyekeznek alátámasztani; G. Jacob (1980) pl. azzal, hogy az emberek közösségi kapcsolatai is intenzívebbé váltak. Erre az érvre ugyan alig van egyértelmű pozitív hazai tapasztalatunk, az viszont igaz, hogy az egyének személyiségfejlődése, az egyéni élet ésszerű térbeli szervezése fontos helyet foglal el a közlekedéssel szemben megnövekedett igényekben. Ugyancsak a gazdasági növekedés jövőbeni ütemétől független célkitűzés kell, hogy legyen a közlekedési ágak fokozatos integrációjával, kooperációjával e társadalmi követelményeknek és céloknak megfelelő komplex közlekedési rendszer létrehozása, amely alaposan megnöveli a közlekedés hatékonyságát, és a közlekedés fajlagos költségeinek csökkenéséhez vezet. A népgazdaság többi

ágazataihoz hasonlóan a közlekedés tervezésében és fejlesztésében is érvényesülnie kell az ágazati és területi elv egységének.

E feladat megvalósítására irányuló munka *feltételezi a területek mai közlekedési feltártságának és ellátottságának ismeretét*, mert csak ennek alapján lehet kidolgozni a fejlesztési terveket. Ésszerűnek látszik a felmérő jellegű munkát konkrét, markánsan elkülönülő, lehatárolt – lehetőleg funkcionálisan is komplex – területegységekre, tehát különböző szintű régiókra elvégezni.

A feltártság és ellátottság önmagában csak bizonyos összetevői a közlekedés minőségének, ezért az igényesebb vizsgálatkor nem mondhatunk le az adott térségen belüli speciális közlekedésgazdasági törvényszerűségek feltárásáról, rendszerezéséről sem. A vizsgálandó terület lehatárolásakor mind a homogenitás elv, mind a funkcionalitás elv érvényesíthető. A homogenitás elve szerinti lehatárolásnál a különböző területek összehasonlítása áll az elemzés központjában, míg a funkcionalitás elvi alapján a térségen belüli közlekedési struktúra karakterét határozzuk meg.

A közlekedési régiók létezését többen kétségbevonják, ill. tagadják, hogy egy ilyen megnevezésű fogalomról lehet beszélni. Mások – többek között (*H. Witte és W. Laschet* 1977) viszont realitásként kezelik a közlekedési régiót, mégpedig a kisebb, alsóbbrendű közlekedési téregységek, sejtek halmazának fogják fel, amelynek a központjait a közlekedési csomópontok alkotják. A közlekedési régió szerintük (köztes területegységként) több közlekedési körzetet foglal magában, amelyekre még mindig jellemző a közlekedési sejtek meghatározott számának vagy kombinációjának nagy száma. A közlekedési régió – az említett szerzőpár megfogalmazásában – funkcionálisan egy olyan tervezési térség, területegység, amelynek a közlekedést létrehozó interakciói a tervezés számára igen fontosak. Mivel a régióknak a távolsági közlekedéssel való feltárása és ellátása a területfejlesztési munka egyik fontos részét képezik, ezek a régióelhatárolás alapjául is szolgálhatnak, már csak olyan megfontolásból is, hogy egy térségen belüli struktúrák területegységeinek lehatárolásában a helyi és helyközi közlekedés között kialakult rendszeren belüli összefüggések sem maradhatnak figyelmen kívül. További szempont, hogy e közlekedési régiók közötti közlekedési struktúrákat a távolsági közlekedési eszközöknek és azok teljesítményének kínálata messzemenően befolyásolja és meghatározza az ellátás és feltárás minőségét. Utóbbi tulajdonságok méréséhez a közlekedési eszközök „hozzákötési” és összeköttetési funkciója szolgál alapul, ezért különbséget kell tenni a kétféle reláció között. A különböző térbeli funkciójú helységeknél a közlekedés által a centrumtelepüléshez való *hozzákötése* bizonyos térbeli hozzárendelést, ill. orientációt eredményez – gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt. A közlekedés „hozzákötési” funkciója tehát a *vonzáskörzetekben* realizálódik. A közlekedési hozzákötéssel terjed ki a centrum befolyási területe a hozzákötött helységekre és teremtődik számukra fejlődési lehetőség az erősödő központ-orientáció formájában. A centrum-vonzáskörzet közötti hozzákötési kapcsolat fő hordozója hazánkban a csak a nagyobb városok környékén szervezett (Nyugat-Európában „közelközlekedésnek” is nevezett) „elővárosi” közlekedés, a legtöbb esetben ez a feladat is nem HÉV-ekre, hanem a távolsági közlekedés központ-közeli szakaszaira hárul. A centrikus irányú, összetartó vonalakon megvalósuló hozzákötéssel szemben az *összeköttetés* a közel azonos rangú, kaliberű települések közötti, közlekedési létesítmények által biztosított kölcsönös *intra-* vagy *interregionális* viszonylatú köz-

lekedési lehetőségeket öleli fel. Az összekötött helységekben a komparatív költségelnyök kihasználása, a jobb munkamegosztás és az intenzívebbé váló információcsere ad lehetőséget a pozitív kölcsönhatások, egymásra hatások révén a fejlődésre.

A hozzákötés és az összeköttetés fogalmát funkcionálisan csak a központorientált funkciók, ill. a központi helyek hierarchikus rendben tagolt hálózatának kontextusában értelmezhetjük. A települések hozzákötés-, ill. összeköttetésviszonyaiból következtetni lehet az adott vonzáskörzet, ill. régió gazdasági-társadalmi-kulturális életének jónéhány jellemzőjére.

A területek, települések közlekedési feltárása, vagyis bevonása egy távolsági közlekedési rendszerbe növeli a népesség és a termelőerők mobilitását és megkönnyíti a gazdasági potenciál allokációjának változtatását. Ezáltal módosulnak a regionális termelési feltételek és általuk – közvetetten – a gazdasági, település- és népességstruktúra is. Ahogyan a közlekedési hozzákötés vagy a tevékenységek koncentrációját, vagy éppen egyenletes megoszlását idézheti elő, a feltárás minőségének javítása tágabb értelemben a tevékenységek koncentrációjának lehetőségét teremti meg a közlekedéshálózat csomópontjaiban, a hálózatba bevont községek, ill. azok környéke korábban kihasználatlan tartalékainak aktivizálásával. Ezek a regionális növekedési és struktúrateljesítmények az értékelési alapok a tágabb értelemben vett feltártság minőségének megítéléséhez. Mind a hozzákötés, mind az összeköttetés közvetlen függőségi kapcsolatban van a rendelkezésre álló összes közlekedési infrastruktúra intézménnyel és azok teljesítményével. Az ellátás szempontjából *közvetlen hatású* tényezőnek a régió belül rendelkezésre álló közlekedési teljesítmény minősül.

A *közvetett ellátás* minőségét más régiók ellátási intézményei és munkaheleyi mennyiségi és minőségi jellegű elérhetőségi mutatói megváltozásának figyelembe vételével, az ottani távolsági közlekedés igénybevehető teljesítményei révén kell megbecsülni.

A közhasználatú közlekedési eszközökkel elérhető *ellátás- és feltárásminőség meghatározásához* szükséges az annak legjobban megfelelő *analitikus módszer* megválasztása. Mivel egy közlekedési eszköz önmagában semmilyen minőséggel nem rendelkezik, hanem csupán olyan tulajdonságokkal, amelyekhez bizonyos szubjektív megítélésű minőségeket hozzárendelhetünk, így a minőség meghatározásához egy olyan értékelési módszer szükséges, amely a keresletet támasztó, ill. igénybe vevő szubjektív akaratmegnyilvánulása részére nyitott, ezenkívül arra ad lehetőséget, hogy az adott közlekedési teljesítmény tulajdonságait a maguk teljességében a keresletet támasztó különböző céljai szerint lehessen értékelni. Mivel egy közlekedési eszköz sokfajta tulajdonsággal rendelkezik, a feltárás- és ellátásminőség felveti a sokdimenziós értékelés szükségességének problémáját. Formálisan ebben az esetben megfelelő értékelési módszernek bizonyulhat a *haszonérték-analízis*, mivel ez általában alkalmas a sokdimenziós jelenségek és szubjektív aspektusok feldolgozására. Csak hogy e módszer használhatóságának feltétele, hogy sikerüljön a közlekedési teljesítmény fontos tulajdonságait a célnak megfelelően megállapítani, súlyozni és egy konzisztens célrendszert kidolgozni. Az ehhez az értékeléshez szükséges alternatíváknak hiánytalanul rendelkezésre kell állni, amit a vizsgálati terület lehatárolásával és az ott realizált, ill. realizálható távolsági közlekedéssel kapcsolatos intézkedések ismeretével lehet garantálni.

Mivel a haszonértékanalízis lényegében egy sokdimenziós értékelési folyamat, ehhez a sajátos minőségek (mint célkritériumok) számára a megcélzott eredmények egyes alternatíváit egy m -dimenziós preferenciarendbe transzponálva kell mérlegelni. A többdimenziós értékelési folyamatot az m -egydimenziós értékelésben kell feloldani, amit a megoldás és a probléma súlyossága szerinti, súlyozás szerinti eldöntőszabály segítségével összértékké kell aggregálni. Elvileg ehhez a haszonértékanalízis keretében a következő lépések szükségesek:

- a problémával adekvát célok és célkritériumok formába öntése, azaz egy konzisztens célrendszer kidolgozása;
- a problémának megfelelő azon konzekvenciák kutatása, megismerése, amelyek a lehetséges alternatívák realizálásából adódnak, azaz a potenciális céleredmény kutatása;
- a rendelkezésre álló alternatívák értékelése a lehetséges céleredmények alapján az előre megadott preferenciarendnek megfelelően.

A haszonértékanalízis koncepciójának megfelelően vezethető le a területfejlesztés célkitűzéséből az a rendszer, amely a közhasználatú távolsági közlekedési eszközöknek az ellátás- és feltárásmínőségi vonatkozású értékeléséhez alapul szolgál. Ezt a célrendszert az indikátorok szintjéig operációanalízisnek kell alávetni.

Az *életminőség* javításának általános célkitűzése a területfejlesztési politika koncepciója és a regionális diszparitások leépítésének célformája szerint specializálódik. Ez a területfejlesztéspolitikai célkitűzés három köztes-, ill. alapcélra tagozódik, éspedig az infrastruktúra, a gazdasági struktúra és a környezeti feltételek területén belüli diszparitások leépítésére. Hogyan konkretizálhatjuk ezt a három köztes-célterületet a közhasználatú távolsági közlekedési eszközök mindenkori ellátási és feltárási problematikája részére? Abból kell kiindulni, hogy ebben az esetben az infrastruktúrában és a gazdasági szerkezetben levő regionális egyenlőtlenségek leépítése képezi a szóban forgó célrendszer fő célterületeit. A környezeti feltételek fenntartását, ill. javítását ebben az esetben csak mindkét fő célcsoport mellékes, alárendelt feltételeként kell számba venni, mivel a környezetvédelemben tett izolált intézkedések a régiók ellátását és feltárást alig érintik (1. táblázat).

A regionális diszparitások leépítésének célkitűzését az infrastruktúra területén ellátási problémának tekinthetjük; ezen belül különbséget kell tenni közvetlen és közvetett ellátás között. A *közvetlen ellátás* kizárólag a távolsági közlekedési teljesítményekkel való ellátásra vonatkozik, amelynek mennyiségi és minőségi jellemzői is vannak. A mennyiségi oldal tartalmazza a vizsgált területen rendelkezésre álló közlekedési teljesítményeket és az azokat nyújtó intézményeket, melyek színvonala a minőségi oldalt adja, ill. mutatja. A távolsági közlekedési eszközökkel való közvetlen ellátás *mennyiségi oldalát* a hálózatképződés, a közlekedési szolgáltatás mennyiségi teljesítőképessége, gyakorisága indikátorainak segítségével jellemezhetjük. A hálózati indexet a vizsgálandó közlekedési eszköz regionális távolsági közlekedési hálózatának csomópont- és állomássűrűségéből és a térségen belüli hálózatsűrűségéből szintetizálják. A rendelkezésre álló közlekedési teljesítményt az adott közlekedési eszköz optimális üzemi tonnakilométerével, ill. személykilométer teljesítményével lehet leírni. A közlekedési teljesítmény kínálatának gyakorisága is lényeges eleme az ellátásnak, melynek mértékéül az állomásonként egy napra jutó indulások szolgálnak. A közlekedési szolgáltatásokkal való közvetlen ellátás *minőségének mérésére* egyrészt a gyorsaság alkal-

mas (mégpedig azt az átlagos sebességet alapul véve, amellyel a vizsgált közlekedési eszköz az egész hálózatot bejárja), másodszer a kényelem (amit részben a lakosság megkérdezésével lehet felmérni, de indikátora lehet az összes közlekedési eszközre számított helykihasználtság, vagyis a zsúfoltság mértéke), harmadszor a közlekedésnek a környezet általi elviselhetősége (utóbbi mérésére a közlekedési egységre jutó átlagos energiafelhasználás: kWó/tonnakilométer alkalmas). A tömegközlekedési szolgáltatás megbízhatóságát (kiszámíthatóságát) és biztonságát az ellátás minőségének értékeléséhez elhanyagolhatónak vehetjük, mivel a menetrendi és vagyoni felelősség egy olyan általánosan elterjedt kötelezettség, amelyet törvényileg biztosítanak az állampolgárok részére.

A *szűkebb értelemben vett feltártság meghatározásához a kiindulópont az, hogy egy közlekedési létesítmény, ill. eszköz mennyiben tölt be hozzákötésfunkciót, ennek függvényében pedig, hogy milyen erős egy központ körüli településátlomány központorientációja, illetve – ellenkező irányban nézve – hogyan alakul az adott centrum hatásterületének térbeli kiterjedése és intenzitása. Mivel a centrumorientáció, ill. egy centrum hatásterületének a kiterjedése az elérhetőség közvetítésével nagyon erős mértékben függ a közlekedési összeköttetés minőségétől, nevezetesen a menetidőtől, az elérhetőségnek mint komplex indikátornak az értékelhetősége érdekében ki kell fejezni mindazt, amit a térbeli és időbeli szempontok megkövetelnek. A területfejlesztési politika fő tevékenysége a regionális diszparitások leépítéséhez a munkahelyekről és infrastrukturális intézményekről való megfelelő gondoskodás. A munkahelyekkel és infrastruktúrával való ellátottságot a szűkebb értelemben vett feltártság mind mennyiségi, mind minőségi oldalainak a jellemzéséhez felhasználhatjuk, mint ahogyan az érintett lakosságpotenciált sem szabad elhanyagolni az értékeléskor. A szűkebb értelemben vett feltártság *mennyiségi oldalát* elsősorban a vizsgált régióban előforduló munkahelyek számával és a munkaerőpiacokon való megoszlásával jellemezhetjük. A feltártság jellemzésére alkalmas másik tényező, az infrastruktúrával való mennyiségi és minőségi ellátottság ugyan az azonos rangú központi helyeken nagyon különböző, azonban figyelembe veendő, hogy a felső- és középcentrumok általában biztosítják az infrastrukturális ellátottság minimumát. Ezért indikátorként elegendőnek látszik a közép- és felsőcentrumok számát és megoszlását használni. A lakosságpotenciált minőségi tekintetben a foglalkoztatottak regionális számával kell jellemezni. A munkahelykínálat *minőségi* aspektusát (vonatkozásait) a regionális munkapiacközpontok meghatározott időn belüli elérhetőségének és a munkaerőközpontok egymás közötti időbeli fokozatok szerinti összeköttetésének kapcsolódása által kapjuk meg. Az infrastrukturális feltártság minőségi oldalát ismét csak a felső- és középcentrumok megadott időn belüli elérhetőségével, tehát időbeni szempontok érvényesítésével kell kifejezni. A munkaerőpotenciál feltárását szűkebb értelemben minőségi szempontból azoknak a munkahelyeknek a részesedésével lehet reprezentálni, amelyek lehetővé teszik, hogy a bennük foglalkoztatottak a lakás és a munkahely közötti utat egy meghatározott, elfogadható időn belül meg tudják tenni.*

Indikátorainak számba vételével megállapítható, hogy a *tágabb értelemben vett feltártság* a regionális diszparitások leépítéséhez a regionális struktúrára való hatása révén járul hozzá. Habár e struktúra változásának a közlekedési infrastruktúra és különösen a távolsági közlekedés intézményei nem közvetlen részei, azt mindenképpen le kell szögezni, hogy a távolsági közlekedés az egyik

szükséges, még ha önmagában nem is elegendő feltétele a gazdasági fejlődés és a regionális struktúra változásának. Utóbbi jellemzéséhez *mennyiségi* tekintetben felhasználhatjuk a regionálisan előforduló munkahelyek változását és megoszlását a munkapiacon és ágazatok szerinti csoportosításban, a munkaerőpotenciál változását, valamint a központi helyek infrastruktúrával való ellátottsága mértékének (az infrastrukturális intézmények színvonalának) a változását. A struktúraváltozások minőségi aspektusát a munkaerőpiac-központok, ill. a felső- és középcentrumok időbeli elérhetőségének változásával kell leírni.

A *közvetett ellátás* a regionális diszparitások leépítésének eszközeként – nem más, mint egy régiónak a régió kívüli munkahelyekkel és infrastruktúra intézményekkel való „kisegítő” ellátása, mutatója megadja tehát, hogy a szomszédos régiók mennyiben járulnak hozzá a vizsgált régió ellátásához. A közvetett ellátás mennyiségi oldala, azaz a régió kívüli munkahelyek igénybevétele a vizsgált régióból történő kiingázás méretén keresztül érzékelhető, a minőségi oldalt pedig a kiingázók átlagos utazási ideje alapján határozhatjuk meg. – Nehezebb probléma az infrastrukturális létesítményekkel való közvetett ellátás megítélése. Elméletileg ehhez számításba kellene venni a vizsgált régió lakosságának ellátásában közreműködő régió kívüli infrastrukturális létesítmények ide irányuló teljesítményét. Ehhez azonban a gyakorlatban többnyire hiányoznak a megfelelő adatok. A mennyiségi oldalt – pótlékként – a régió saját infrastrukturális létesítményekkel való ellátottsági foka reprezentálhatná, abból a megfontolásból, hogy a belső infrastrukturális létesítményekkel való elégtelen ellátottság esetén a lakosság arra kényszerül, hogy a szükséges esetekben a régió kívüli létesítményeket keressen fel. Egy további mennyiségi jellemző kimutatható közelítő módon a kiingázó munkások és tanulók száma alapján, mivel feltehető, hogy ezek az eljárók a munka- és képzéshelyeik infrastruktúra létesítményeit használják. Az ingázók ellátása minőségi színvonalának méréséhez az átlagos ingázási időt kell meghatározni.

A fogalommeghatározások és tényezőmagyarázatok után térjünk rá az *értékelési eljárásra*. Mindenekelőtt szükséges, hogy az előbbiekből ismertetett indikátorokat egységes, összehasonlításra alkalmas fokozatokba transzformáljuk. Ehhez minden egyes indikátor számára meg kell határozni a nullapontot és a telítettségfokot. A minimum értékhez nulla pontot, a maximum értékhez száz pontot rendelünk hozzá, és az így nyert százszázalék-fokos skálával mérhetjük a tényleges értéket. Ahogy a skálaszintek megállapításánál, úgy az egyes kritériumoknak az értékszintézishez való súlyozásánál is a normatíva szerinti követelményt kell érvényesíteni. Az érvényes törvényszerűségek alapján nem lehet sem az egyes indikátorok nullpontját rögzíteni, sem a súlyok megoszlását az értékszintézis számára megállapítani. Politikusok és szakértő testületek feladata kell, hogy legyen az egyes indikátorok, tényezők viszonylagos értékének, súlyának meghatározása, megbecsülése az összértékből. Az ilyenfajta döntések meghozatalához rendelkezésre állanak különféle csoportdinamikus, a szerkezetet formáló módszerek (Brainstorining, Delphi, Scenario stb.). Az értékelő testület munkájának megkönnyítéséhez, objektív informálásához azonban szükséges és ésszerű lenne az említett indikátorok tényleges értékeit és mindenkori szóródását gyakorlati alapon meghatározni.

A távolsági közlekedési eszközökkel való ellátás a feltártság minőségének mérésére alkalmas értékszintézis számára *H. Witte-W. Laschet* (1977) az egyes

elemek additív módon való összekapcsolását javasolják. Ilyen megoldással az ellátás- és feltárásminőséget (VEQ) formálisan a következő kapcsolatrendszer határozná meg:

$$\begin{aligned}
 (1) \text{ VEQ} = & G_1 [g_{11} (Y_{111} \cdot I_{111} + Y_{112} \cdot I_{112} + Y_{113} \cdot I_{113}) + \\
 & + g_{12} (Y_{121} \cdot I_{121} + Y_{122} \cdot I_{122} + Y_{123} \cdot I_{123})] + \\
 & + G_2 [g_{21} (Y_{211} \cdot I_{211} + Y_{212} \cdot I_{212} + Y_{213} \cdot I_{213})] + \\
 & + g_{22} (Y_{221} \cdot I_{221} + Y_{222} \cdot I_{222})] + \\
 & + G_3 [g_{31} (Y_{311} \cdot I_{311} + Y_{312} \cdot I_{312} + Y_{313} \cdot I_{313}) + \\
 & + g_{32} (Y_{321} \cdot I_{321} + Y_{322} \cdot I_{322})] + \\
 & + G_4 [g_{41} (Y_{411} \cdot I_{411} + Y_{412} \cdot I_{412}) + \\
 & + g_{42} (Y_{421} \cdot I_{421} + Y_{422} \cdot I_{422})]
 \end{aligned}$$

G_i = külső súly, $i = 1, \dots, 4$ a VEQ egyes komponenseinek súlyozásához

g_{ij} = középsúly, $j = 1, \dots, 2$ a VEQ komponensek mindenkori mennyiségi és minőségi aspektusának súlyozásához

Y_{ijl} = belső súly, $i = 1, \dots, 3$ a VEQ komponensek mindenkori mennyiségi és minőségi aspektusának súlyozásához

I_{ijl} = indikátor

$$\begin{aligned}
 (2) \text{ VEQ} = & \sum_{ijl} G_i \cdot g_{ij} \cdot Y_{ijl} \cdot I_{ijl} \\
 & i = 1, \dots, 4 \\
 & j = 1, \dots, 2 \\
 & l = 1, \dots, 3
 \end{aligned}$$

Ismeretesek azonban az ellátottság vizsgálatoknak kevésbé egzakt, minden modellszerű absztrakciót nélkülöző „puhább” módjai is. Pl. a viszonylag ritkán betelepült vidéki térségek közlekedési igényéről („keresletéről”) és közlekedési ellátottságáról az NSZK-ban végzett vizsgálatokból kiderült, hogy a szakemberek által viszonylag jónak minősített közhasználatú közlekedési ellátottságot a lakosság alig kielégítőnek ítélte meg. (Utóbbi vélemény kialakulását elősegítette a népesség nem kellő informáltsága a közhasználatú közlekedési lehetőségekről.) Az mindenestre szolid tanulásként is levonható, hogy a közlekedési ellátottság reális felmérése csak multidiszciplináris munka keretében, szociológusokkal együttműködve valósulhat meg.

Bármennyire is dominánsak lehetnek a szocialista államokban a tömegközlekedési eszközök a közlekedési ellátottság alakulásában, a közlekedési ellátottságról teljes képet csak a további helyváltoztatásra alkalmas egyéni közlekedési eszközök számbavételével kaphatunk. Még nagyobb súlya lehet ennek a lakosság-számhoz képest nagy személygépkocsiparkkal rendelkező fejlett tőkés országokban.

Az NSZK-ban a munkavállalók a hivatásforgalom túlnyomó részét is saját gépjárművükkel bonyolítják le, a közhasználatú buszjáratok részesedése igen jelentéktelen (1-2% közötti), de a munkáltatók által közlekedtetett „gyári buszok” részesedése is jóval alatta marad a 10%-nak. (A vasút, a nyilvános busz és gyári

buszok együttes részesedése a hivatásforgalomból sem több 11⁰/₀-nál.) A *vidékiek* kevésbé tudnak és képesek társulni a gépkocsival való munkába járáshoz, mint a sűrűn lakott városi agglomerációkban, amit az a tény mutat, hogy bár a személyautó részesedése a hivatásforgalomból az országos átlagnak megfelelő, a vele szállított személyek gépkocsinkénti átlagos száma alatt marad az országos átlagnak.

A közlekedési mozgáslehetőség teljes körének megállapításához az NSZK-ban is felmérték a lakosság gépkocsival és gépjárművezetői jogosítvánnyal való ellátottságát, ami a ritkábban benépesedett területeken kedvezőbb képet mutatott, mint a sűrűn lakott ipari területeken, a Ballungokban; az részben a népe-sebb vidéki háztartásokból is adódik. Viszont a jogosítványok és gépkocsitulaj-donosok számának feltételezett függősége a tömegközlekedési eszközökkel való ellátottság szintjétől nem nyert bizonyítást.

A fiatalabb életkorú lakosok jogosítványbirtoklásában nem fordult elő „nem-specifikus diszparitás” (tehát nagyjából egyforma arányban van a nőknek és a férfiaknak jogosítványuk), viszont a közép és idősebb korosztályúaknál a férfiak vannak kedvezőbb helyzetben.

Az elérhetőség és az érintett területek fejlődése közötti viszonyt a konkrét regionális történelmi ismeretek alapján megfelelő szakmai józansággal mérlegelve megállapíthatjuk, hogy bár a vasúti pályák megjelenése minden esetben javította a megközelíthetőséget, pontosabban az elérhetőséget, de ezzel minden esetben mégsem járt együtt az általános gazdasági, de különösen nem a társadalmi fejlődés. A legjobb úton vagyunk afelé, hogy a vasútinál sokkal sűrűbb útháló-zat kiépülésével a közlekedési hálózat földrajzi egyetemlegessége kiegészüljön a gépkocsitulajdon társadalmi egyetemlegességével (1981-ben minden 3. magyar csa-ládnak van gépkocsija), és ahogy a közlekedési pályával és közlekedési eszközzel való ellátottság általánossá válik, úgy az elérhetőség különböző növekedési foko-zataiból az általános mobilitás jön létre. Fejlettségünk jelenlegi szintjén (amikor már minden 200 főnél népesebb községet bekötöttek a közhasználatú autóbusz-hálózatba, ill. ellátták szilárd burkolatú bekötőúttal) a feladat már nem az el-érhetőség pusztá megteremtésében, hanem annak ésszerű módosításában és javít-ásában áll. Arra természetesen semmi konkrét garancia nincs, hogy az elérhe-tőség további javítása és az általános fejlődés a jövőben szorosan korrelál.

A nemzetközi tapasztalatok alapján megállapítható, hogy az elérhetőséget és ezáltal a településszerkezetet nem kis mértékben befolyásolja, ill. alakíthatja a tarifapolitika. Erre a legmarkánsabb példákat a fejlett tőkés államokban talál-juk, amelyekben már a XIX. sz. végén bevezették a vasutakon az ún. szociálta-rifát, mégpedig azért, hogy az a nagyvárosi munkásnegyedek erős koncentráció-jával szemben hasson. E tarifapolitika el is érte a célját, az olcsó menetdíjak mellett a dolgozók nem voltak rákényszerülve arra, hogy a nagyvárosokban tele-pedjenek le, tehát az ingázás vállalásával a munkahelyüktől távol is lakhattak. Ennek a tarifapolitikanak a fenntartása azonban később a megváltozott szerke-zeti feltételek közepette ahhoz a kedvezőtlen eredményhez vezetett, hogy a mun-kahelyektől a lakóhelyek az ideálisnál távolabb kerültek és a nap néhány órájára szorító elviselhetetlen sűrűségű, zsúfolt járművekkel bonyolított hivatásforga-lom jött létre. Ez a probléma különösen Belgiumban vált súlyossá – mivel itt különlegesen kedvezett az ingázáshoz a többi államokénál alacsonyabban meg-állapított viteldíj –, ahol Brüsszel térségében olyan koncentrálttá vált a hivatás-

forgalom, hogy az utaskilóméterben mért azonos teljesítmény mellett a belga vasutakon két és félszer több férőhelyre van szükség, mint a szomszédos Hollandia vasútjain.

Az ideális területi, ill. településstruktúráról, abban a közlekedés elvárható szerepéről a felfogás többször is változott századunkban. Amit ma a települések fellazulása, a zömmel kertes családi házakból épült elővárosok, városkörnyéki települések keletkezése miatt terület- és energiapocsékolásnak tekintünk, azt évtizede még egészen másként ítélték meg. Annak idején ugyanis az életfeltételek javítását nem tudták elképzelni a mobilitás növelése, hathatós elősegítése nélkül. A mobilitásnak adott prioritás viszont Ny-Európában és É-Amerikában sok helyen a városokból való elvándorláshoz vezetett. Azok véleményét, akik annak idején a társadalmi igényekhez igazodó teljesítőképességű közhasználatú személyközlekedés kiépítését és ahhoz a településstruktúra megfelelő hozzáigazítását javasolták, később már helytelenítették, és velük szemben ellenvéleményként azt hozták fel, hogy ahogy egy várost sem lehet a helyi közlekedési hálózattól való függőségében tervezni és alakítani, úgy a vidéki településhálózat szerkezetét is lehetetlenség mesterségesen kizárólag a közlekedési pályákhoz idomítani.

Úgy véljük, hogy az elérhetőségek a területi fejlődésben játszott szerepét kellő tárgyilagossággal kell megítélnünk, mégpedig szem előtt tartva, hogy miként fog élni az ember egy olyan településen, amelynek megoldották a megfelelő gyakoriságú elérhetőségét tömegközlekedési eszközökkel. Kétségtelen, hogy a közlekedés az infrastrukturális szolgáltatások egyik legfontosabbika; azzá teszi igénybevételének széleskörűsége és gyakorisága (szemben pl. a lakosságnak csupán tört része számára rendelkezésre álló, ill. csak kevesek által igényelt egyéb infrastrukturális intézményekkel, hálózatokkal, mint például a pénzüzetek, telefon stb.).

II. A vonzásokörzeteket alakító elérhetőség vizsgálata

Központi települések és vonzásokörzetük közötti interakciók bonyolításában a tömegközlekedés „hozzákötési” oldalának, ill. funkciójának szerepe domborodik ki. A vonzásokörzeteken belüli térbeli-funkcionális összefüggéseket vallató kérdésfeltevésekre adandó válasz feltételezi a közlekedés mennyiségi és minőségi mutatóinak ismeretét. A mennyiségi oldal – a közlekedés méretét, tömegét – vagy a kínálati oldalról lehet felmérni (férőhely, járatszám, teherbefogadó képesség), vagy ezek igénybevételének (szállított személyek száma, tehersúly stb.) számbavételével. Fejtegetésünket a továbbiakban a tömegközlekedésre korlátozva a minőségi oldal jegyeit sorra véve meg kell állapítanunk, hogy a közlekedés kényelmét és biztonságát parametrizálásuk nehézségei miatt aligha lehet egzakt igényrel felmérni, viszont az elérhetőséget már igen. Itt tartjuk szükségesnek leszögezni, hogy az elérhetőséggel megadott minőségi jegyeket szükségesnek látszik összekötni az időegységre jutó utazások számával mint mennyiségi ismertetőjegygel, ugyanis ezen értékmutatók segítségével a vonzásokörzeteken belüli térfunkciókat és -struktúrákat is feltárhatjuk, érthetővé tehetjük.

A centrum és a vonzott település közötti viszonyok legegyszerűbb kifejezőjének ígérkezik a *távolság*. Csakhogy az utas a legtöbb esetben a centrum elérésére fordított *időtartam* alapján itéli meg a távolságot és nem a légvonal- vagy

az úthossz alapján, mert abba a *sebesség* is belejátszik. A távolság tehát relativizált fogalom.

A közlekedéscsoporthoz ezért a távolság mellett már régóta különös figyelmet szentel a sebességnek mint az utazási idő egyik elemének, amit az izokron térképek szerkesztésével tesz láthatóvá. Sok geográfus közlekedési vonatkozású térképészében az izokronok futása a közlekedési pályákon áramló közlekedés sebességéről ad felvilágosítást. Az először *F. Galton* által megfogalmazott, 1881-ből származó eredeti gondolat, miszerint a közlekedési történésekből közlekedési struktúrákat le lehet vezetni, az elmúlt évszázadnyi idő alatt sem veszített aktualitásából.

Önmagában a sebesség persze nem alkalmas a két térség vagy pont közötti kapcsolatok intenzitásának kifejezésére, hiszen két gazdaságilag és társadalmilag egymástól független város vagy terület között ha naponta csak egy járat közlekedik, az a legritkább esetben teremt kielégítő kapcsolatot, bármennyire is gyors legyen a kapcsolatot realizáló jármű (pl. repülőgép). A közlekedési összeköttetések értékének, színvonalának kifejezésére a térbeli összeköttetések megteremtésén kívül a sebesség mellett az időegységen belüli járatok számával kifejezett gyakoriságot is figyelembe kell venni. Utóbbi a geográfusok részéről jelentkező, a térbeli jelenségeket vallató, területi vonatkozású kérdésfeltevések részére a legtöbb esetben sokkal döntőbb, mint a sokszor túlzottan is előtérbe helyezett és ezért erősebben figyelembe vett sebesség. Régóta felmerült a *sebesség és gyakoriság integrálásának igénye*, melyre elsőnek *Hassinger* tett javaslatot 1910-ben az „*elérhetőség*” (mint szintetikus) fogalom bevezetésével. A térbeli elérhetőséget a gazdasági és társadalmi kapcsolatok kifejezésére is alkalmasnak találta, ilyen megfontolásból javasolta *Hassinger* az egy órás izokront a nagyvárosi területek külső határának megállapításához. A két világháború között megjelent publikációkban mintegy megfelelően *H. Hassinger* (1910) elképzeléseiről, az elérhetőséget az utazási időre degradálták.

Kétségtelen, hogy a *Hassinger-féle* fogalomdefiníció sem kielégítő, mivel nem különböztet meg abszolút és relatív értékeket, hiszen amit számol, az nem más, mint a várakozási idővel meghosszabbított utazási időérték. Ezt az értéket, amely közvetlenül az eltelt időre vonatkozik, *Hassinger* elérhetőségnek nevezte, de ma már elérési időtartamnak nevezik, amely annál nagyobb, mennél távolabb fekszik a cél. Ahogyan a V sebesség (km/órában mérve), az L úthossz és az R időtartam hányadosa ($V = L : R$), ennek analógiájára kínálkozik az a lehetőség, hogy a V_E elérhetőséget az L úthossz és az E elérési idő megfelelő hányadosának ($V_E = L : E$) vegyük és az elérhetőséget ugyancsak km/órában kifejezzük. A szó tartalmának megfelelően az elérhetőség annál kisebb értékű, annál rosszabb, mennél időtráblóbban lehet egy célt elérni. Azt aligha kell bizonyítani, hogy az így meghatározott elérhetőségi érték messzemenően alkalmas a térbeli kapcsolatok és összefonódások mértékének kifejezésére.

A *Hassinger-féle* elérhetőség, ill. elérési időtartam első említésre méltó ábrázolására 1911-ben került sor, amikor *I. Riedel* (1911) a *J. Partsch-tól* ösztönzött disszertációjában az „összközlekedés izokronjait” határozta meg esettanulmányában – Lipcse kiindulóponttal. *Riedel* eredménye ugyan jelentős figyelmet kapott (*F. Heiderich* 1912; *M. Eckert* 1925; *K. Hassert* 1931) az utazási idő és járatgyakoriság egy értékben való kifejezését általában csak a közel-közlekedésben, ill.

a helyi közlekedésben tartották lehetségesnek, bár ott sem igen használták fel, feltehetően a komplikált és hosszadalmas számítások miatt. Kivétel H. G. Zimpel (1958) munkája, aki Bajorország közlekedési alapú tagolásához Riedel eljárását alkalmazta, ami óriási menetrend-adattömeg feldolgozását igényelte, hiszen a járat-, ill. utazási gyakoriság hallatlanul megnövekedett az 1910-es évek óta. Ma már viszont az elérhetőségi idő kiszámításához éppen úgy, mint ezek alapján az izokronok szerkesztéséhez az elektronikus számítógépeket is fel lehet használni az operációanalízis alapján.

A közlekedési mozgásokat tehát a tér- és idődimenziók szerint kell mérni.

A sebesség viszonylagos mértékét a fizikából ismert $V_R = \frac{L}{R}$ képlettel kapjuk meg. Hosszabb időre irányuló vizsgálatkor a járatok számát (n számú járatokat) időegységként úgy kell bevonni a számításokba, hogy a közlekedés ritmusának ismeretében először a realizálható összeköttetés időegységét határozzuk meg, amely legtöbbször az egy nap. Ezután azt kell kiszámítani, hogy az adott összeköttetésben, ill. útirányban hány járat közlekedik naponként és hogyan oszlanak meg a járatok a nap 24 órájában?

Az n számú járat mindenkori R utazási időtartamából a „közepes utazási időt” a következő képlettel számoljuk ki:

$$R_m = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^n R_i$$

Ebből levezethető a közepes utazási sebesség is az adott összeköttetésre:

$$V_{Rm} = \frac{L}{R_m}$$

Az R_m közepes időtartam és a V_{Rm} közepes utazási sebesség egy közlekedési összeköttetésről már lényegesen többet mond, mint az időtartam és sebesség optimális értékei, nevezetesen a leggyorsabb járat utazási ideje (R min.) és a leggyorsabb járat utazási sebessége (V max.). Ez mindenesetre csak arra az esetre érvényes, ha a különböző napok során adódó utazási lehetőségek minden esetben hasonló időtartamúak.

Teljességgel érthető, hogy amikor az első világháború körüli időkben a mai-nál még jóval kevesebb járat működött, akkor az izokron térképek készítői jogal vebették alapul a legrövidebb utazási időt az átszálláshoz szükséges idő beszámítása nélkül. Talán azt is feltételezhetjük, hogy ebben a lépésben a szakembereket a technikai haladásra való törekvés is vezérelte, amelyet sokkal inkább a legrövidebb, mintsem az átlagos idő alapul vétele fejezett ki. (Abban az időben még egyedül a vitorlášhajózás részére szerkesztették [G. Schott 1895 és A. Paulus 1907] az izokronokat a közepes értékek alapján, mivel ennek a közlekedési eszköznek a sebessége irányok és idő szerint a természeti adottságok függvényében hallatlanul változatosan alakult.)

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy egy rövid esettanulmányban bemutassuk a kutatási területünk sajátosságaihoz és saját elképzelésünkhöz igazodóan végzett elérhetőségi vizsgálatot.

III. A tömegközlekedés alsóbbfokú csomópontjai és ezek vonzaskörzetei a Dél-Dunántúlon

A) A vizsgálat célja és módszere

A kerettervként funkcionáló Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK) által hierarchikus kategóriákba sorolt központok közül korábbi munkáinkban a felsőfokú és középfokú központoknak a tömegközlekedés szervezésében betöltött szerepével már foglalkoztunk (Erdősi 1981/a). E vizsgálatok eredményeként megtörtént e központok közlekedési vonzaskörzeteinek lehatárolása is, de akkor – egyszerűsítési okokból – nem vettük figyelembe a középfokúnál alacsonyabb rendű központoknak a tömegközlekedés térszerkezetét tovább tagoló, további kisebb közlekedési vonzaskörzeteket létrehozó szerepét. Ezekre az önkormányzatokra természetesen csak az összehasonlíthatóságra és a lényegre törekvés által sugallt metodikai megfontolásból kényszerültünk, de hogy mi sem volt idegenebb tőlünk, mint semmibevételük, azt egyik tanulmányunk (Erdősi F. 1981/b) is igazolja, amelyben több középfokú központ közlekedési vonzásának az általános vonzaskörzetnél szűkebb területre szorítkozását tapasztalva rámutattunk a középfokú központok között elhelyezkedő társközpontok (korábban: részleges középfokú központok), és kiemelt alsófokú központok hagyományos hegemon vonzaskörzeteinek „zavaró” hatására.

Az előbbiekből következően jelen tanulmányunk egyik feladata mindenféleképpen bizonyos kiegészítő információk közkézre adása településhálózatunk meghatározott részéről, alsóbbfokú központi településeink személyközlekedési központ funkciójáról. E „hézagkitöltő” vizsgálatnak azonban a személyközlekedési költségek újabb keletű (már megtörtént és a következő években történő), az átlagos árszínvonal növekedést sokszorosán felülmúló, radikális növeléséből kényszerűen következő, a személyek mozgásának gyakoriságát és távolságát az anyagi teherbírással összhangba hozó, ésszerűbb közlekedési magatartásra törekvés egyúttal erős aktualitást is ad. A nevezett intézkedések hatását érezve úgy gondoljuk, már szükségtelen bizonyítani, hogy nem egyoldalúan geográfiai alapú teoretikus szellemi tornának, hanem a valós szükségleteket legjobban szolgáló gyakorlati célú munkának tarthatjuk a különböző szintű közlekedési vonzaskörzetek térbeli kiterjedésének, egyéb fontos jellemzőinek megállapítását, amelyhez előbb-utóbb a hivatásforgalom legnagyobb része is kénytelen-kelletlen alkalmazkodni kényszerül.

Az alsóbbfokú központok közlekedési funkciójának súlyát – a korábbi vizsgálatokkal szemben – több tényező együttes elemzésével végezzük, hogy minél differenciáltabb képet kapjunk e többé-kevésbé urbanizált, a településhálózatban betöltött központi funkciók révén nem egyszer kisvárosi jellegű településekről. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a tömegközlekedésben elméletileg még az „egyszerű” alsófokú központok is elemi centrumokként kell hogy fungáljanak (a gyakorlatban már csak kisebb részük), azonban legtöbbször csak pár, vagy néhány településre szorítkozó vonzaskörzetükben „méltatlanok” a csomópont megnevezésre. Nagy számuk, funkcionális erőtlenségük miatt minuciózusnak ígérkező vizsgálatukat nem tartjuk szükségesnek, viszont az egyes középfokú társközpontok és kiemelt alsófokú központok közlekedési vonzásterületének elemzésekor nem feledkezünk meg a közlekedésileg kivételes előnyöket élvező egyes alsófokú központok hálózatmegosztó szerepéről sem.

B) *A kiemelten fejlesztett alsófokú központok néhány jellemzője, szerepük vitatott kérdései*

Az általunk alsóbbfokúnak nevezett központok túlnyomó része az OTK korábbi nevezéktana szerint *kiemelt alsófokú központ* (KAK). Ezeket általában távlatilag sem kívánták a városhálózat tagjaivá előléptetni, viszont nagyobb hányadukat alkalmasnak találták urbanizált, bizonyos központi funkciókkal rendelkező, ezek alapján kisebb vonzáskörzetüknek szolidabb szolgáltatások nyújtására képes központi településsé való fejlesztésére.

Az országos településhálózat-fejlesztési koncepció felülvizsgálata után, az annak módosításáról intézkedő 1018/1981 (VI. 19.) sz. minisztertanácsi határozat megszüntette az alsófokú központ (település) kategórián belül a megkülönböztetéseket. Ezzel a kiemelt alsófokú központok is az alsófokú települések megkülönböztetés nélküli tagjává váltak. Azonban a megyei tanácsok többsége továbbra is szükségesnek tartja a korábban kiemelt alsófokú központok megkülönböztetett kezelését, illetve fejlesztését. Ezt a megállapításukat a városok – ezen települések általi – tehermentesítésének igényével és az aprófalvas településszerkezet ellátása kedvezőbb szervezési lehetőségének igényével támasztják alá. (A Baranya megyei Tanács V. B. előterjesztése a megye 10 KAK-ból külön kiemelte Szentlőrincet és Pécsváradot – Pécs tehermentesítése szempontjából –, valamint Sellyét, amelynek megkülönböztetett szerepét a megye DNY-i részén, városhiányos térségben levő földrajzi helyzetével indokolták.)

A KAK-okra jellemző, hogy bár jó részük népességszáma 5000 fő alatt marad, a csökkenő népességű falvakkal szemben mintegy 2/3-ukban népességszámuk mérsékelten növekszik, mégpedig a városokénál jóval lassabb ütemben, de létezik közöttük jónéhány olyan is, amely csökkenő népességű (2. táblázat). Az utóbbiakban általában egyúttal a nem anyagi ágazatokban foglalkoztatottak aránya is a legalacsonyabb, és ez az arány a többiben ugyancsak jelentősen elmarad a városi átlagtól, jól indikálva a központi funkciók meglehetősen éretlen voltát. A KAK-ok mint termelési központok jelentőségét aláhúzza az a tény, hogy pl. a Baranya megyei alsófokú központokban működő 96 ipartelep közül 62 ezekben működik, és itt dolgozik az alsófokú központok ipari foglalkoztatottjainak majdnem 3/4 része. Az átlagot jelentősen meghaladó mértékű az ipari foglalkoztatottak száma Villányban, Beremenden, Mázaszászárváron, igen kevés viszont Bolyban, Szentlőrincen és Sellyén (*Az alsófokú... 1982*). E kis központokban (és vonzásterületükön) helyezkedik el az országban még fellelhető, megfelelő körülmények mellett mobilizálható munkaerő számottevő része. Ennek következtében váltak az eddigi hazai ipartelepítés legutolsó felvonásának színtereivé, és ezt a szerepüket a távolabbi jövőben talán ismét megélnéülő iparosítás csak erősítheti. Kisközpontjainknak jelentős feladata lenne a falusi térségek népességmegtartó erejének fokozásában, azonban jelenleg erre már csak azért sem képesek, mivel munkahelyeik (főként az ipariak) betöltéséhez többnyire elég a helyi munkaerő, a vonzáskörzetükből jelentkezőknek tehát nem mindenütt tudnak munkát adni, sőt nem kevesen vannak közöttük olyanok is, amelyekből többen járnak el munkavégzés céljából, mint ahányan beingáznak. A környező települések munkaerőjét jelentősebb számban vonzók közé tartoznak Beremend, Mázaszászárvár, Sellye, Tolna, Simontornya. *Fodor M.* (1980) részletes telephelyalkalmassági vizsgálatai alapján a dél-dunántúli kiemelt alsófokú központok közül ipar telepíthető Bolyba, Villányba, Vajszlóra,

Sellyére, Szentlőrincre, Pécsváradra, Sásdra, Mágocsra, Hőgyészre, Lengyeltótiiba, Kadarkútra, Böhönyére, Csurgóra, Letenyére, Zalaszentgrótra, csak korlátozott iparfejlesztésre alkalmas Nagydorog, Igal, Balatonföldvár, Boglárlelle, Balatonmáriafürdő–Balatonkeresztúr, Nagybjom, a többi pedig a „fejlett iparral rendelkező”, vagy „meglévő ipara fejleszhető” minősítést kapta.

A KAK települések közigazgatási státusuk szerint túlnyomóan *nagyközségek*, viszont nem mindegyik nagyközséget jelölte ki az OTK kiemelt alsófokú központnak, sőt a középfokú központ, Tamási is egyelőre még csak nagyközségi státusú (2. táblázat). Ugyanakkor a mindkétféleképpen nevezett településtípus funkcióját, kritériumait nagyon hasonlóan fogalmazták meg, hiszen mint ismeretes, a Tanáctörvény szerint a nagyközséggé nyilvánítás feltétele, hogy az adott község területén legalább 5000 lakos éljen, illetve a lakosszámtól függetlenül is nagyközséggé nyilvánítható az a község, mely a lakosság társadalmi összetételét, üzemeit, intézményeit, belterületét tekintve városiasodó jellegű. A városiasodás megítélésének lehetőségei meglehetősen szubjektívek, hiszen még a városi jogálláshoz kötődő, közel egy évtizedes múltra visszatekintő rendeletben felsorolt követelmények értelmezésében és gyakorlati alkalmazásában is jelentős bizonytalanságok, ill. térben és időben differenciálódó értelmezési különbségek vannak (*Előterjesztés... 1982*). Annyi bizonyos, hogy a nagyközség az a településkategória, mely városiasodó tendenciáival az általános gazdasági és társadalmi fejlődéssel párhuzamosan és a környező városok, valamint a környező falvak ellátottságának függvényében egyre többet valósít meg a városokkal szembeni, központilag megfogalmazott követelményrendszerből. Egyes követelmények terén specifikusan jó adottságaikból adódóan meg is haladják a minimális városi szinteket anélkül, hogy ezzel a nagyközség várossá válna. Szerepük ebben a vonatkozásban lényegében a pontszerűen városokhoz kötődő urbanizáció területi jellegének erősítésében határozható meg. A nagyközségekkel mint ellátási központokkal szemben támasztott követelmények alapvetően e településtípus társadalmi-gazdasági szerepétől, az általános urbanizációs folyamatban elfoglalt helyétől függ, tehát attól a szereptől, amit ezek a községek saját erőforrásaikra támaszkodva maguknak ki tudnak vívni, illetve, amelyek betöltéséhez tervszerű fejlesztési politikával szélesebb társadalmi érdektől vezérelve a központi szervek hozzásegítik őket. A KAK települések, ill. a nagyközségek a város és a falu közti köztes szerepüket csak akkor tudják betölteni, ha először is az alsófokú szerepkörüket a többi alsófokú centrumnál, centrumközségnél magasabb minőségű szinten, tehát specializáltabb módon, nagyobb választék biztosításával stb. tudják betölteni. A városiasodó jelleg, a „kiemelt” szerepkör ezen túl – a városok tehermentesítésére egyes, elsősorban adottságaira épülő, azt kihasználó – középfokú intézmények megalapozásával kell, hogy járjon ebben a településkategóriában. Egyértelműen igénylik ezt a községek termelésben elfoglalt, vagy potenciálisan betölthető pozíciói és feladatai.

C) Az alsóbbfokú települések tömegközlekedési vonzásának vizsgálata

Cikkünkben a vizsgálatokat a nevezett központok négy fő tulajdonságának értékelésére összpontosítjuk:

1. A központi település közlekedési-forgalmi értéke a funkcionális jegyek alapján.

Ilyen jellemzőknek tartjuk az alábbiakat:

- a) *Hány irányból és milyen minőségű vasúti pályán lehet elérni a központot?*
Nem tartjuk szerencsésnek a vonatkozó szakmunkák többségében olvasható olyan minősítést, hogy „hány vasúti pálya érinti” a települést, mert így nem tűnik ki a különbség a kétirányú összeköttetést lehetővé tevő átfutó pályamellettség és a csak egyetlen irányban összekötő szárnyvonal végében kialakított fejpályaudvarra-utaltság között, hiszen mind a két esetben „egyetlen pálya” mellett fekszik a település. Megkülönböztetésre érdemes az I. és II. rendű fővonal, valamint a mellékvonal, hiszen a vonalak rendűségének függvényében alakul a közlekedési feltételek, a közlekedés minőségének nagy része. (Menetsebesség, a vonatok típusa, befogadóképessége, komfortszintje, kényelme, az átszállás nélkül elérhető települések száma stb.)
- b) *Hány irányból futnak össze az autóbuszvonalak?* A válaszadás nem történhet úgy, hogy összeadjuk a menetrendkönyv mutatójában a vizsgált település neve mellett sorszámokkal jelölt vonalakat, ugyanis ezek között is vannak átfutók és a településen kezdődők, ill. végetérők, de ennél is fontosabb, hogy több vonal csaknem azonos útvonalon halad, ezeket tehát össze kell vonni. Nem érdemes beszámítani a csak évszakosan létező, kizárólag az idegenforgalmat időlegesen szolgáló, ill. a csupán vásár- és ünnepnapokon üzemelő vonalakat sem.
- c) *A centrum település elérhetőségének gyakoriságát, a közlekedési hálózathoz kötöttségének szorosságát,* amely a napi járatpárrszámmal fejezhető ki, de az átfutó vonal mellett és szárnyvonal végi helyzetből előálló torzulások elkerülése érdekében, egységesítési szándékkal a kiinduló (vagy az érkező) járatok számát érdemes alapul venni (3. táblázat).

2. A centrumtelepülés és térsége közlekedését (műszakilag is) kiszolgáló csomópont funkcióerőssége.

E vonatkozásban ugyan a közlekedést szolgáló építmények, berendezések mérete, befogadóképessége (vágányok száma és hossza, raktárak, mozdonyszínek stb. befogadóképessége a vasútállomáson, az autóbuszállások száma a buszállomáson vagy -pályaudvaron stb.) is kínálkozik egyfajta indikátorként, mi azonban mégis inkább a funkcionális jegyek alapján látjuk megfelelőbbnek az értékelést, mégpedig azon az alapon, hogy a napi vonat és autóbuszjáratok hányad részének végállomása a vizsgált település? A csomópont jelleg ugyanis annál erősebb, minél több autóbuszvonal végállomása a település, hiszen onnét annál több járatot indítanak, ami megfelelő járműtárolási (garazsrozási), járműszervizelési és egyéb kiszolgáló kapacitást feltételez állóeszközökben, felszerelésben és szakszemélyzetben (szolgálati lakásokkal, szociális építményekkel együtt). Ha a települést csupán átfutó vonalak érintik, úgy azonos forgalom esetén kisebb kiszolgáló kapacitásra van szükség.

3. A felsőbb fokú központokhoz való közlekedési kapcsolat szorosságát két hierarchikus viszonylatban, mégpedig a középfokú és a felsőfokú központhoz mérve vizsgáljuk. Az elérhetőség pontértékét a járműgyakoriság (járatszám) és menetidő együttes számbavételével határozzuk meg a 4. táblázatban látható módon.

Arról már volt szó, hogy bár az elérhetőség minőségi különbségeinek érzékeltetéséhez az átlagos menetidő önmagában is bizonyos lehetőséget nyújt, a tömegközlekedési kapcsolat komplex, teljesebb értékű minősítéséhez a menetidőn

kívül a közlekedési lehetőség gyakoriságát kifejező járatszám figyelembévétele is szükségesnek mutatkozik. Ezt ugyan már *Hassinger, Rieder* és mások is felismerték, de a gyakorlatban is könnyen hasznosítható módszert a két tényező integrálására nem sikerült kidolgozniuk. Mi viszont kísérletet teszünk erre. Az e cikk keretében nem közölt részletes, nagyléptékű izokron és járatszám térképek megszerkesztése után olyan komplex mutatót kellett képeznünk, amely reálisan tükrözi a vonattal és autóbusszal való különböző elérhetőségi idők, valamint a naponként igénybe vehető vonatpárok és buszjáratok átlagát. A természetes adatokból pontozással nyert komplex mutató előállításakor az első probléma az volt, hogy egyenrangú tényező-e az utazási idő a járatszámmal? Arra a megállapításra jutottunk, hogy mivel az interakciók bonyolításának, az utazásoknak egy részénél a menetidő, más részénél viszont a járatszám (a napenkénti utazások száma, tehát az utazási lehetőségek gyakorisága) a domináns tényező, helytelen lenne e tényezőket bármilyen (mindenkor csak szubjektív megítélésű) súlyozással megkülönböztetni. Ilyen megfontolás alapján egyenrangúnak tekintjük e két tényezőt, amelyek közül azonban a menetidő hossza fordítottnan, a járatpárok száma pedig egyenesen arányos a tömegközlekedési kapcsolat szorosságával, színvonalával. A pontozásos eljárás másik kérdése az volt, hogy a vonatok egyenrangúak-e a buszokkal. Noha az nyilvánvaló, hogy még a legrövidebb vonat befogadóképessége is felülmúlja a legnagyobb buszét, az utazási lehetőségek szempontjából mégis nagyjából egyenértékűek lehetnek, mert a legtöbb esetben a vonatok nagyobb befogadóképességét ellensúlyozza a buszok gyakoribb közlekedése. (Megkockáztatjuk azt az egyoldalúnak is tűnhető véleményünket, hogy mivel krónikus túlszűfolttság esetén az illetékes közlekedési vállalat szerelvényhosszabbításával, nagyobb befogadóképességű jármű, vagy pótvonat beállításával kénytelen javítani a helyzeten, végső soron a közlekedési lehetőség gyakorisága lehet az utasok szemszögéből a fontosabb, a domináns tényező.)

Tapasztalati alapon (az előforduló legmagasabb és legalacsonyabb értékekhez igazodva a köztes értékek felosztásával) 11 kategóriába soroltuk a menetidő- és járatpár-értékeket (4. táblázat):

4. táblázat

A menetidő- és járatpár-értékek kategóriái

Menetidő (perc)	Járatpárok száma	A kategória-	
		pontérték	
0-5	50-	11	22
6-10	46-50	10	20
11-15	41-45	9	18
16-20	36-40	8	16
21-25	31-35	7	14
26-30	26-30	6	12
31-35	21-25	5	10
36-40	16-20	4	8
41-45	11-15	3	6
46-50	6-10	2	4
50-	1-5	1	2

A vasúton is elérhető centrumtelepüléseket mind autóbuzs közlekedési, mind vonatközlekedési mutatóik alapján külön-külön pontoztuk, majd a pontértékek összesítésével kaptuk meg azt a pontösszeget, amely a minősítés kategorizálásához alapul szolgált (maximális pontérték).

Az adott alsóbbrendű központ felsőbbrendű központokkal való személyközlekedési összeköttetésének szorossága több okból releváns lehet. Kizárólag forgalmi szempontból is, hiszen a településhálózat rangosabb központjai rendszerint egyúttal nagyobb csomópontjai, következésképpen átszállóhelyei is a közlekedési hálózatnak, amelyeken keresztül adódik lehetőség a távolabbi belföldi területekre, vagy akár a külföldre való utazásra. Ennél is fontosabb a nagyobb településeknek a lakossági szolgáltatásokban betöltött szerepe, hiszen a szolgáltatások gazdaságos területi rendszerének kialakítása feltételezi, hogy a területileg ritkán felmerülő, speciális, vagy kevesek által igényelt tevékenységek, ellátási intézmények csak a nagyobb központokba települjenek. E helyzetből a személyközlekedéssel szemben egy olyan igény fakad, hogy a falusi településen élők, amennyiben az alsóbbfokú központban nem találnak lehetőséget az igényelt szolgáltatások egy részének igénybevételére, úgy elviselhető időn belül meg tudják közelíteni az ilyen fajta szolgáltatásokat nyújtó magasabbrendű központot.

4. *A központ közlekedési vonzáskörzetet alakító erejét a központ és a domináns közlekedési vonzáskörzet egymáshoz viszonyított arányaival lehet érzékelteni*, mindenképpen arra adva választ, hogy viszonylagosan mennyire fejtett az adott központ közlekedési vonzáskörzete. E tulajdonság kifejezésére a vonzáskörzet területének nagyságát mint abszolút adatot nem tartjuk elegendőnek, hanem szükségesnek tartjuk azt is kiszámítani, hogy a vonzáskörzeten élő lakosság hányszorosa a központ lakosságának. A népességszám arányok jobban kifejezik a központ kisugárzó erejét (jelen esetben a közlekedési vonzás területi kiterjedését), mint önmagukban a területi adatok, hiszen a vonzóerő nagysága a vonzást kifejtő tömegtől is függ. (A központok területének és a vonzáskörzetek területének viszonyítására ugyan a rendelkezésre álló adatok alapján lenne lehetőség, de gyakorlati érteleme nincs az ilyen alapú értékelésnek.) Mivel a vonzáskörzetek településszerkezete eltérő lehet, nem tűnik feleslegesnek az értékeláskor annak a figyelembevétele sem, hogy a vonzáskörzet népessége hány településen oszlik meg. Végül szükséges annak az ismerete is, hogy a vonzáskörzet népességének milyen hányada él olyan településeken, amelyek közvetlen járatokkal nem érhetők el az adott alsóbbrendű központból.

Az alsóbbfokú központok közlekedési vonzáskörzeteinek elhatárolása egymástól és a felsőbbrendű központok (gyakorlatilag a középfokú központok) körzeteitől úgy történt, hogy községi részletességgel megállapítottuk *a központok elérhetőségéhez azonos feltételekkel rendelkező inflexiós pontokat*, majd ezeket összekötöttük. Lényegében tehát *a központok közötti elérhetőségi inflexiós vonal képezi a körzethatárt*.

Vizsgált alsóbbfokú központjainkat (mint közlekedési központokat) a négy altényező jellemzői alapján az alábbi kategóriákba csoportosíthatjuk:

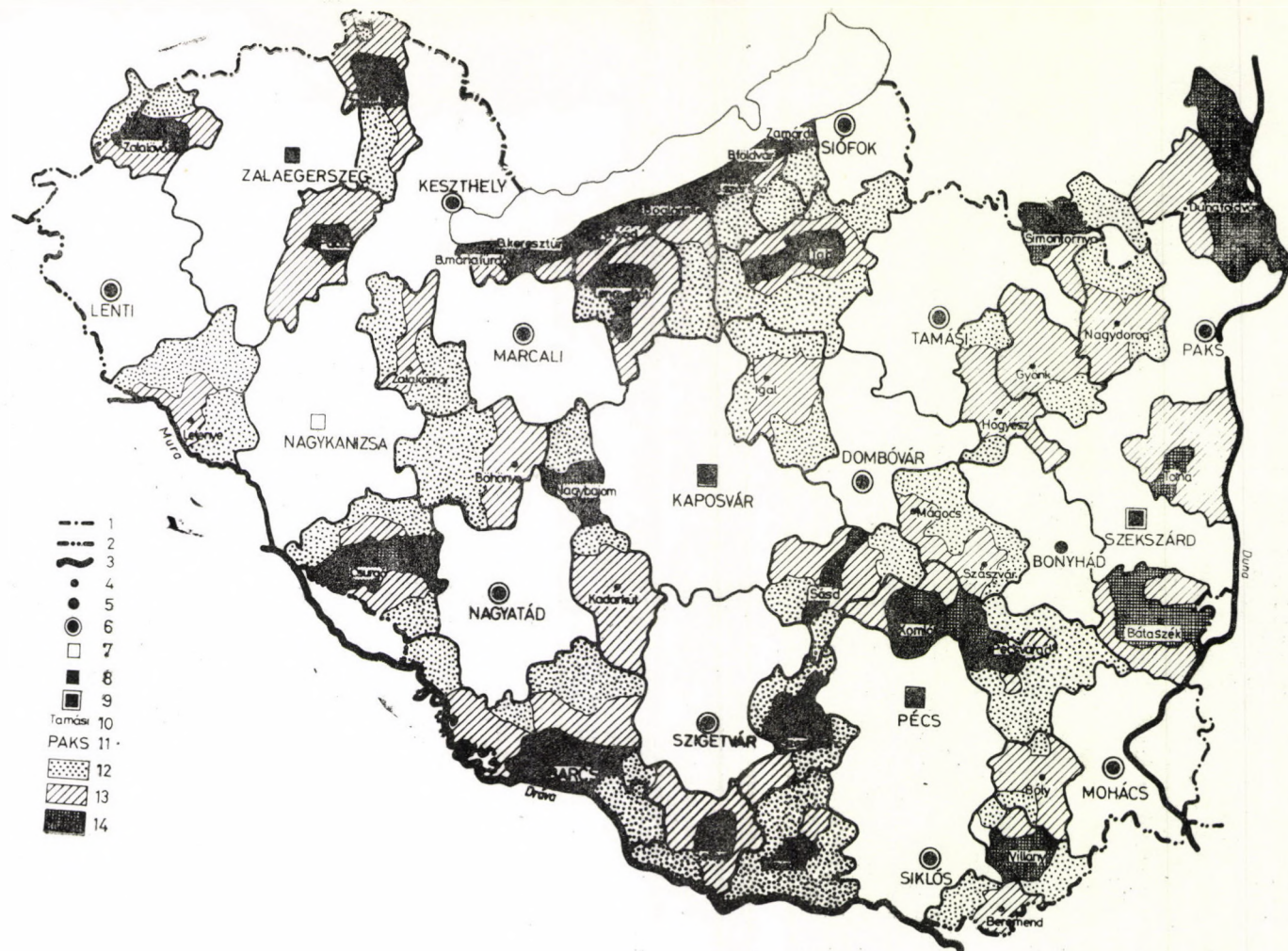
1. Forgalmi csomópont funkció tekintetében:
 - a) kategória átlaghoz képest kiemelkedő (100 pont feletti);
 - b) kategória átlag körüli értékűek (50–100 pontosak);
 - c) lényegesen a kategória átlag alattiak (50 pontnál kevesebbet elérők).

2. A kiszolgáló közlekedési csomópont funkció tekintetében:
 - a) az átlagot lényegesen meghaladó (60⁰/₀ feletti),
 - b) átlag körüli (40–60⁰/₀ közötti),
 - c) lényegesen az átlag alatti (40⁰/₀ alatti).
3. A felsőbbfokú központokhoz való közlekedési kapcsolat szorossága tekintetében a középfokú és felsőfokú központok elérhetőségének összegzett pontértéke alapján:
 - a) az átlagnál lényegesen kedvezőbben megközelíthető (30 pont feletti),
 - b) átlag körüli feltételek mellett megközelíthető (20–30 pontos),
 - c) az átlagosnál lényegesen kedvezőtlenebb feltételek mellett megközelíthető (20 pont alatti) kategóriákba soroljuk be vizsgált településeinket.
4. A közlekedési vonzaskörzetnek a központhoz mért (lakosság szám arányokban kifejezett) viszonylagos fejlettsége tekintetében kialakított három kategóriánk:
 - a) az átlagosnál lényegesen fejlettebb (300⁰/₀ felett),
 - b) átlag körüli fejlettségű (150–300⁰/₀ között),
 - c) az átlagosnál lényegesen fejletlenebb (150⁰/₀ alatt).

Vizsgált alsóbbfokú központjaink az 1–4. pontokban ismertetett tulajdonságaik tekintetében különböző, nem egyszer szélsőségesen eltérő értékeket mutatnak, amely körülmény indokoltá teszi a főbb variánsok megfelelő rendszerezését, típuscsoportokba rendezését az alábbi eredménnyel:

A kiemelkedően fejlettnak ítélt közlekedési vonzaskörzettel rendelkező alsóbbfokú központok átlagos lakosság száma 2554, az átlagosnál lényegesen fejletlenebbeké 8291. E két csoport népességszámának feltűnő különbsége már önmagában szolgál bizonyos magyarázattal a jelenségről, hiszen azonos népességszámú vonzaskörzetet feltételezve a kisebb központoknak a körzethez való aránya alaposan különbözik a népesebb központok és körzetük közötti arányoktól. Hogy *a vonzaskörzetek virtuális fejlettségbeli különbsége mennyire a központok méretkülönbségével is összefüggő jelenség*, az kitűnik abból is, hogy kisebb a különbség a vonzaskörzetek területének szélső értékei (16,69–516,67) között, mint a központok és a vonzaskörzetek lakosságának ⁰/₀-os aránya között (12,91–681,1⁰/₀). Komló viszonylagos nagyságához, 30 ezren felüli népességéhez képest eltörpül 6 településből, ill. 3900 lakosból álló körzete (1. ábra).

Azokon a területeken, ahol túl sűrűn jelölték ki az alsóbbfokú központokat, a vonzaskörzetek abszolút méretben is igen szűkek, néha csak egy-két településre szorítkoznak. Szélső példaként szolgálhat Nagybjom, amelynek domináns közlekedési vonzása mindössze egyetlen településre, Jákóra szorítkozik, Fonyód is csak két községet vonz személyközlekedési tekintetben: Ordacsehit és Balatonfenyvest, de relatíve fejletlen a körzete Beremendnek, Bátaszéknek, Balatonmária-fürdő–Balatonkeresztúrnak, Boglárlellének, Lovászinak is. Léteznek viszont olyan vidékek is, ahol a központi helyek ritkasága következtében viszonylag nagy kiterjedésű és népes területre terjed ki több vizsgált központunk közlekedési vonzása. A legszélsőségesebb példaként e tekintetben Bak, Pacsa, (Csesztreg), Igal és Balatonföldvár községeket említhetjük meg, amelyeknek vonzaskörzete náluknál mintegy 4,6–6,8-szeresen népesebb és általában egy tucatnál is több falusi települést ölel fel. E helyen kell, hogy felvessük azt a kérdést, hogy *a fejlett vonzaskörzet mennyiben batározza meg ezen alsóbbfokú központok közlekedési csomópont funkciójának fejlettségét*. Összevetve a csomópont adatokkal, megállapít-

1. ábra. A kisközpontok közlekedési vonzaskörzetei 1982-ben. Jelmagyarázat: 1 = megyehatár; 2 = államhatár; 3 = a közlekedési vonzaskörzetek határai; 4 = kiemelt alsófokú központ; 5 = részleges középfokú (társ-) központ; 6 = középfokú központ; 7 = részleges felsőfokú központ; 8 = felsőfokú központ; 9 = kiemelt felsőfokú központ; 10 = kiemelt alsófokú központ neve; 11 = közép- és felső fokú központok neve; 12 = a kisközpont elérhetősége rossz; 13 = a kisközpont elérhetősége közepes; 14 = a kisközpont elérhetősége jó az területen levő településekről.

hatjuk, hogy *nincs szignifikáns pozitív összefüggés* a két jelenség között, sőt, inkább negatív korreláció felé hajlik az összehasonlítás eredménye. Egyúttal azt is meg kell állapítanunk, hogy a felsőbbfokú központokkal való összeköttetése is az átlagosnál rosszabb (a szóban forgó kisközpontoknak), amely körülmény viszont ezek viszonylagos funkcionális önállóságát, a kiskörzetek népességének az alsóbbrendű központokra való viszonylagos ráutaltságát tételezi fel. A közepesen fejlett vonzaskörzettel rendelkező központjaink egy része viszont közlekedési csomópontként, némelyik pedig a felsőbb központokkal való összeköttetés terén is eléri a közepes színvonalat (Villány b, b, b, b; Sásd b, b, b, b; Tab b, b, b, c; Balatonmária-fürdő–Balatonkeresztúr b, c, b, b), vagy legalábbis a többi tulajdonság közül egy tekintetében bizonyul közepesnek (Simontornya b, a, b, c; Sellye b, a, b, c; Szentlőrinc b, c, b, a; Pécsvárad b, c, b, a; Kadarkút b, c, c, b; Csurgó b, a, b, c; Letenye b, b, c, c).

A dél-dunántúli alsóbbfokú központok 84,8%-a rendelkezik 5 km-nél nem távolabb fekvő vasútállomással, mégpedig valamennyi középfokú társközpont és a kiemelt alsóbbfokú központok túlnyomó része. (A vasutat nélkülözők közül Kadarkút a legutóbbi években végrehajtott pályaszanalás következtében veszítette el vasúti összeköttetését, vagyis fejlődésének közel 8 évtizedig a vasút is egyik összetevőjét képezte.) Ez az arány igen kedvező, hiszen a Dél-Dunántúl összes településeinek csak 40,6%-a fekszik vasút mellett (ill. vasútállomásoktól max. 5 km-re), amiből nem minden alap nélkül gyanítható, hogy – nagyon eltérő mértékben ugyan – de más tényezőkkel együtt *volt szerepe a vasútnak is e települések kisközpontokká fejlődésében*. Közülük a szárnyvonalvégi fejállomással mindössze kettő (Komlói és Beremend) rendelkezik, a többi átfutó vonalak mellett, illetőleg az átfutó vonalba csatlakozó mellékvonal alkotta csomópontban helyezkedik el. Ilyenformán személyszállító szerelvények végállomásaként a kisközpontoknak csak kisebb része funkcionál. Nem ritka ugyan az olyan közlekedési szituáció, hogy az „átfutó” távolsági szerelvényeken kívül a kisközpontokból is indítanak rövidebb távra, nem egyszer csak 3–6 állomás felfűzésére, lényegében a közlekedési vonzaskörzetre szorítkozó kisebb szerelvényeket (pl. Csurgó–Gyékyes), vagy a legközelebbi (nagyobb) központokkal összekötő helyközi forgalmat bonyolító szerelvényeket (Barcs–Szigetvár, Sellye–Harkány, Simontornya–Sárbogárd), azonban csomópont jellegüket mégis elsősorban az oldalról csatlakozó vonal végállomás-szerepkörének köszönhetik (Fonyód a kaposvári vonalon, Bátaszék a pécsi és sárbogárdi, Balatonmária-fürdő–Balatonkeresztúr a somogyzombi, Sellye a szentlőrinci vonal számára). Nagyon változatosan alakul a kisközpontok autóbusz csomópont értéke. Az összefutó autóbuszvonalak számát tekintve a felső szélső értékek Dunaföldvárhoz (15 vonal), Hőgyészhez (12 vonal), Komlóhoz (11 vonal) kötődnek, míg a legkisebb értékeket Beremend, Balatonmária-fürdő–Balatonkeresztúr, Nagyabajom (és Lovászi) mutatja (mindegyik 4–4 vonallal). Komlót és Barcsot egyetlen „átfutó” vonal sem érint, de magas a helységből („helyből”) induló vonalak aránya Beremenden, Simontornyán is. A másik szélsőséget (Andocs), Nagyabajom, Lengyeltóti (Csesztreg, Lovászi és Bak) képviseli, amelyeknek autóbuszforgalmát kizárólag átfutó vonalak bonyolítják le (3. táblázat).

A települést érintő személyszállító vonatpárok száma tekintetében Bátaszék, Szentlőrinc, Villány, Sásd és Fonyód áll az élen, míg a legkevesebb vonattal (Andocs), Tab, Böhönye, Mázasszászvár és Vajszló lakosságának kell beérnie. A

rendelkezésre álló napi autóbusz járatszám legmagasabb Komlón, Dunaföldváron, Mázaszászváron és Hőgyészen, legalacsonyabb Zalalövön, Beremenden, (Andocson), Lengyeltótiiban, (Csesztreg) és Szentlőrincen.

A vasúti szerelvényeket (kettős szorzóval) és az autóbuszjáratokat szintetizáló össz-járatszám pontérték alapján Dunaföldvár vezet (162 pont), mögötte alig néhány pontértékkel marad el Komló (157), majd Bátaszék, Mázaszászvár és Hőgyész következik. A legrosszabb utazási feltételekkel az alacsony pontszámok alapján (Lovászi), Beremend, (Andocs), Kadarkút, (Csesztreg) és Igal lakosságának kell „megelégednie”.

A felsőbb központokkal kialakított közvetlen összeköttetés tekintetében a legkedvezőbb helyzetben (Bak), Bátaszék, Szentlőrinc, Pécsvárad, Komló, a legkedvezőtlenebb helyzetben pedig Fonyód, Barcs, Simontornya, Selye, Boglárlelle, Vajszó és Csurgó van.

Végő soron megállapíthatjuk, hogy az alsóbbfokú kisközpontok közlekedési vonzása, csomópont szerepe és a felsőbb központokhoz való kapcsolata a települések népességszámától és funkciójától meglehetősen függetlenül alakult. Sokkal jobban befolyásolta a tömegközlekedésben elfoglalt – bármely paraméterrel indikált – pozíciójukat a településhálózatban való térbeli elhelyezkedésük, a különféle szintű központok egymástól való távolsága, a többi központokhoz való térbeli viszonya, a közlekedési hálózat adott területi sajátossága, az adott kisközpontnak a közlekedési hálózatban való viszonya. Mindezek hatására így azután olyan virtuális anomáliák álltak elő, hogy viszonylag kis települések, amelyeknek lakossága még a 3000 főt sem éri el, de különösebb gazdasági funkciójuk sincs, nemcsak hogy viszonylag kiterjedt közlekedési vonzáskörzettel rendelkeznek, de a bennük összefutó közutak, esetleg vasúti pályák révén a tömegközlekedés „jelentőségtúlsúlyos” központjainak minősülnek. Ilyen pl. Hőgyész, amelyet nem is annyira az utak összecsomósodása tett forgalmassá, hanem elsősorban a vasutat pótló szekszárd–siófoki út rendkívül erős forgalmának köszönheti, hogy naponta 124 buszjárat áll rendelkezésre. Tehát a „szerencsés” helyzetben levő kisközpontok élvezői is lehetnek a rajtuk átáramló (átmenő), és nem általuk indukált forgalomnak. Ilyen formán tehát még alsóbb szinten is létező problémának kell tekinteniünk a települések fejlettsége (népességszáma, gazdasági és szolgáltató funkciója), valamint közlekedési központ funkciójának erőssége közötti részleges inadekvációt. A gyakorlati élet tapasztalatai azt mutatják, hogy ha átfolyó („transzít”) forgalom nem terheli a kisközpontokat, azok viszonylag szerény közlekedési adottságok mellett is életképesek. Beremend lakosságszáma ugyan csak pár száz fővel haladja meg a háromezret, de ebben az erősen urbanizálódott nagyközség státusú településen működik az ország egyik legnagyobb cementgyára és mész-műve. Ez az óriási építőanyagipari komplexum a maga évi másfél millió tonnás késztermék termelésével és évi párszáz ezer tonnás nyersanyag (pernye), valamint fűtőolaj beszállításával ugyan óriási teherforgalmat indukál, azonban személyszállítási vonzata mindössze néhány száz ingázóra terjed ki, akiket viszont a környező községekből és a BCM által Siklóson épített szolgálati lakásokból többnyire nem közhasználatú saját és a VOLÁN tulajdonában levő (szerződéses és bér-) busz különjáratok fuvarozzák a munkahelyre, ill. munka után vissza lakóhelyükre. Így azután a határszéli települést mindössze napi 30 közhasználatú autóbuszjárat szolgálja (1982-ig, a vasúti személy közlekedés megszüntetéséig még napi 8 személyvonatja is volt), igaz, hogy az egyik autóbusz gyorsjárat Budapesttel köti

össze. Erre a nagytávolsági járatra a közel egy évtizedig tartó gyárépítkezések idején volt igazán szükség, amikor budapesti és észak-magyarországi cégek szakembereinek hétvégi, dekádvégi hazautazásait, ill. munkanapokon a hivatalos utazásokat szolgálta. Ma már tulajdonképpen közlekedési anakronizmusnak értékelhető, ugyanis Budapestig utazó beremendi utasa csak kevés van e járatnak.

A vizsgált kisközpontokból mindössze néhány járásszékhely, mégpedig a középfokú társközpontok közül Komló és Barcs, a kiemelt alsófokú központok közül pedig egy sem. Ma már általánosságban érvényesülő törekvés, hogy a járasszékhelyek a középfokú központok sorából kerüljenek ki, ezért a kiemelt alsófokú központok között jó néhány járasszékhely funkciójától – már korábban vagy éppen nemrég – megfosztottat találunk, mint pl. Sellye, Villány, Sásd, Simontornya, Hőgyész, Tab, Lengyeltóti, Szentlőrinc, Pécsvárad, Igal, Csurgó, Letenye, Pacsa. Ezek a közigazgatási funkciójukban degradált, diszkvalifikált települések azonban máig megőrizték (esetleg némely vonatkozásban ki is egészítették) korábbi gazdasági-szolgáltatási kisközpont szerepkörüket, amelyek gyakorlása bizonyos szintű közlekedési központ funkció létezését is feltételezett és ma is feltételez. Ezzel magyarázható tehát, hogy a járásösszevonásokkal kijelölt új járasközpontok (Siklós, Nagyatád, Marcali, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Siófok, Tamási) nem váltak az autóbushálózat egész járásra kiható monocentrumaivá, nem monopolizálták a buszhálózat csomósodását, hanem a régi járasközpontok (Sellye, Csurgó, Fonyód, Letenye, Zalaszentgrót, Tab, Gyöngyös) továbbra is buszközpontként élnek tovább. Ez a helyzet azért alakulhatott ki, mert a buszhálózat térbeli hierarchikus szerveződése elmaradt az igazgatási határok változásával előállt új irányú személyszállítási igényektől.

D) Az alsóbbfokú központok közlekedési és a hivatalosan megállapított általános vonzaskörzetének térbeli viszonya

Még a B részben kifejtett megfontolásokból láttuk szükségesnek a személyközlekedési adottságokból kirajzolható közlekedési vonzaskörzetek alapján a különböző szintű központi települések vonzásteréi közötti határok megállapítását. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a közlekedési vonzaskörzetek – azáltal, hogy a közlekedés „vezérli” egy sor gazdasági-társadalmi mozgás irányát, intenzitását, távolságát – egyágazati jellegük ellenére jól megközelítik a szintetikus, de erősen teoretikus kategóriának felfogható „komplex” vonzaskörzetek formáját, a legjobban fedik azt területileg. Egy ilyen fajta munkának mintegy melléktermékként azt is meg lehet állapítani, hogy a Településhálózat-fejlesztési Konceptióban (Kerettervényben) a vonzaskörzetek hozzárendelése a központi településekhez mennyire volt körültekintő, a hivatalos vonzaskörzet mennyire reális. Korábban már elvégeztük a Dél-Dunántúl középfokú körzeteinek vizsgálatát az előbbieken közölt felfogásban és szempontból, e cikkben pedig az összefoglalóan alsóbbfokú (vagy kis-) központok vizsgálatának eredményeivel ismertetjük meg az olvasót.

Értékelésünkkel abból indulunk ki, hogy az alsóbbrendű központok bármely területellátó, szervező funkciójukat (kereskedelmi, egészségügyi, kulturális, a termelés – főként a mezőgazdasági – sajátos területi rendszerében elfoglalt helyzet, funkcióját) akarják is gyakorolni, ez mindenképpen csak a közlekedési hálózat közvetítésével történhet.

Amikor megvizsgáljuk a kiskörzetek településeinek az alsóbbrendű központokból való elérhetősége alakulását, azt azért korlátozzuk csupán a tömegközlekedési eszközökre (vonat, autóbusz), mert egyrészt még sokáig marad a munkába járás és szolgáltatás-igénybevételi célú utazás fő eszköze, másrészt a közúti egyéni járműves közlekedés – az irány tekintetében rugalmas volta, s ezért az irány ismeretlensége miatt – alkalmatlan a lehatárolásra.

A kiemelt alsófokú központok vonzáskörzetének a megyei tanácsok által kijelölt határától kevés kivétellel kisebb-nagyobb mértékben eltérnek az általunk megszerkesztett tömegközlekedési vonzáskörzet határok.

Az eltérés mértéke és jellege szerint az alábbi típusokat különböztetjük meg:

- Teljesen egybevág a kétféle határ, tehát lefedi egymást a kétféle vonzáskörzet a sásdiban.
- Valamivel nagyobb az általános vonzáskörzet a közlekedésinél.
- Jóval nagyobb az általános vonzáskörzet a közlekedésinél Bóly térségében (Máriakéménd, Liptód, Hásságy, Olasz, Kisbudmér, Pócsa és Nagynyárad falvakkal).
- Valamivel kisebb az általános vonzáskörzet a közlekedésinél Mágocs–Mázaszszvár térségében, ahol Szászvár közlekedési vonzása főként a bányájába ingázók révén Váraljára is kiterjed.
- Szentlőrinc közlekedési vonzástöbblete csak Ny felé, Szigetvár rovására érvényesül Nagyváty, Nyugotszenterzsébet és Nagypeterd falvakban. Villány közlekedési vonzása Bóly vonzásának rovására Kisbudmér és Pócsa községekben, DK-en pedig Majs alsófokú központ rovására Ivándárda, Lippó és Sárók községekben érvényesül, viszont az általános körzetéhez tartozó Nagyharsány Siklós közlekedési vonzása erősebben érvényesül.
- Jóval kisebb az általános vonzáskörzet a közlekedésinél Beremend térségében, ahol az országos jelentőségű cementgyár és mészmű építése, majd üzemeltetése elsősorban a beingázást elősegítő szélesebb körű közlekedési vonzást alakított ki Old, Alsószentmárton és Kistapolca falvakra is kiterjedve. – Vajszló ugyan nem emelkedik ki a KAK-ok közül a nem mezőgazdasági munkahelyek száma tekintetében, tehát a beingázás nem számottevő, ennek ellenére az autóbusz-közlekedés kisebb központjaként közlekedési vonzása az általános határain túl DK-en Cún, Tapolca, Tésenfa, Dráwapiski, ÉNy-on, É-on pedig Nagycsány, Besence, Gilvánfa, Magyartelek, Téseny és Kisasszonyfa falvakra terjed ki.
- Az általános és a közlekedési vonzáskörzet területi nagysága ugyan hasonló, de erősen nem egybevágo. Sellye térségében a közlekedési vonzás ÉNy-on Szigetvár rovására messze túllépi az általános körzethatárt és kiterjed Marócsa, Endrőc, Teklafalu, Kétújfalu, Zádor és Szörény falvakra, az általános körzet ÉK-i részén viszont nem érvényesül Nagycsány, Gilvánfa, Besence, Magyartelek és Kisasszonyfa községekben, amelyek már tömegközlekedési vonzás szempontjából Vajszlóhoz tartoznak.

Az előzők alapján úgy tűnik, hogy a megyei tanácsok az alsóbbfokú központok általános vonzáskörzeteinek kijelölésekor nem vettek figyelembe elég tényezőt, és nem tulajdonítottak a közlekedési adottságoknak, valamint a napi periódus szerinti munkaerőmozgásnak olyan jelentőséget, mint amilyent megérdemelnek. Persze, ez nem igazi tervezési hiba, hiszen e körzetek még nem létezõ, nem funkcionáló területegységek, amelyeknek feltételezett, bizonyos hibahatárral előre megtervezett belső területi kapcsolatrendszere többé-kevésbé független a je-

lenlegi társadalmi és műszaki létesítményi térszerkezettől. Így hát e vonatkozásban e helyen nem is lehet más feladatunk, mint hogy felhívjuk a figyelmet a tömegközlekedési hálózat szervezése terén azokra a – területfejlesztés egész rendszerére szempontjából is releváns – teendőkre, amelyek a hálózatnak a kirajzolt körzeteken belüli fejlesztéséhez szükségesek.

IRODALOMJEGYZÉK

- Az alsófokú központok helyzete Baranya megyében. – KSH Baranya megyei Igazgatósága, Pécs, 1982 augusztus.
- Baranya megye korszerűsített településhálózat-fejlesztési terve 1980–1985. – Tanulmányterv, VÁTI Bp. 1980.
- ECKERT, M. (1921–1925): *Kartenwissenschaft* 1–2. köt. – Berlin és Leipzig.
- Előterjesztés a Településrendezési és Építészeti Bizottság 1982. január 15-i ülésére. (A kiemelt alsófokú központok ellátottsági helyzete, különös tekintettel a nagyközségekkel szemben támasztott követelményekre.) – Baranya megyei Tanács V. B. Építési, Közlekedési és Vízügyi Osztálya.
- ERDŐSI F. (1981/a): A Dél-Dunántúl mezorajonjai határainak értékelése a középfokú központok tömegközlekedési kapcsolatának és munkaerővonzásának területi megjelenése alapján. – *Területi Statisztika* 3. sz. 260–270. o.
- ERDŐSI F. (1981/b): A dél-dunántúli megyeközpontok tömegközlekedési összeköttetésrendszerének fejlődése, hierarchikus tagozódása és intenzitása. – *MTA Dunántúli Tud. Int. Közlemények* 28. (Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere.) Pécs, 157–179. o.
- FODOR M. (1980): Kiemelt alsófokú központok várható ipari fejlesztése. – *Területi Statisztika* 2. sz. 108–119. o.
- GALTON, F. (1981): On the construction of isochronie passagecharts. – *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*. 3. köt. 657–658. o.
- HASSERT, K. (1931): *Allgemeine Verkehrsgeographie* I–II. köt. Berlin és Leipzig.
- HASSINGER, H. (1910): *Beiträge zur Siedlungs- und Verkehrsgeographie von Wien*. – *Mitteilungen der KK Geographischen Gesellschaft in Wien*, 5–88. o.
- HEIDERICH, F. (1912): *Verkehrsgeographische Studien zu einer Isochronkarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. – *Schriften der Exportakademie des Österreichischen Handelsministeriums*, Wien.
- JACOB, G. (1980): Die Aufgaben der Geographie bei der Planung des Verkehrs in städtischen und ländlichen Wirtschaftsgebieten der DDR. – *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Verkehrswesen „Friedrich List“*, Dresden 3. sz. 515–521. o.
- OTREMBÁ, E. (1959): Struktur und Funktion im Wirtschaftsraum. – *Berichte zur deutschen Landeskunde*. (Bad Godesberg) 1. sz. 15–28. o.
- PAULUS, A. (1907): *Die Reisen deutscher Segelschiffe in den Jahren 1893 bis 1904 und ihre mittlere Dauer*. – Aus dem Archiv der Seewarte 1. Hamburg.
- RIEDEL, I. (1911): *Ansagen für die Konstruktion und die Verwendung von Isochronen*. Dissert. – Leipzig.
- RUTZ, W. (1971): Erreichdauer und Erreichbarkeit als Hilfswerke verkehrsbezogener Raumanalyse. – *Raumordnung und Raumforschung* 4. sz. 145–156. o.
- SCHOTT, G. (1895): Die Verkehrswege der transozeanischen Segelschiffahrt in der Gegenwart. – *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*. Berlin, p. 235–300.
- WITTE, H.–W. LASCHET (1977): Versorgungs- und Erschließungsqualität von öffentlichen Fernverkehrsmitteln. Ein Bestimmungsansatz unter raumordnungspolitischen Aspekt. – *Raumordnung u. Raumforschung* 3. sz. 102–109. o.
- ZIMPEL, H. G. (1958): Verkehrsbestimmte Systeme der Kulturraum-bzw. Kulturlandschaftsgliederung. (Untersuchungsbeispiele aus Bayern und Graubünden.) – *Berichte zur deutschen Landeskunde*. (Bad Godesberg.) 2. sz. 267–287. o.

МЕСТО И НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ОБЕСПЕЧЕННОСТИ И ДОСТУПНОСТИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ЗОН ТЯГОТЕНИЯ

ФЕРЕНЦ ЭРДЁШИ

Центры низшей ступени (выделенные центры низшей ступени и некоторые частичные центры средней ступени) Южно-задунайского края — «малые центры» — уже и в настоящее время представляют собой узловые пункты общественного транспорта дальнего направления, подавляющее большинство которого составляют трудовые поездки. Их транспортная ценность определялась на основе следующих функциональных признаков: из скольких направлений и по железнодорожному пути какого качества они доступны, из скольких направлений сходятся в них линии автобусов дальнего сообщения, как формируется частота их доступности на основе ежедневного количества рейсов. Мощь функции их узлового пункта определена учитывая то, сколько ежедневных железнодорожных и автобусных рейсов имеет конечную станцию в исследуемом малом центре. Теснота их транспортных связей с центрами высшей ступени исследовалась в двух иерархических аспектах, то есть сравнивая их с центрами средней и высшей ступени. (Число баллов доступности определено совместным учетом частоты транспортных средств и продолжительности поездки.) Их влияние на формирование зоны транспортного тяготения продемонстрировано между центром и доминирующей зоной транспортного тяготения, рассматривая относительную степень развития зоны транспортного тяготения данного мелкого центра. (Размежевание зон транспортного тяготения проводилось путем определения инфлекссионных пунктов, располагающих одинаковыми условиями для доступности центров, затем их соединением, то есть инфлекссионная линия доступности представляет собой границу района.)

Исследованные центры низшей ступени на основе оценки по баллам характерных черт этих четырех второстепенных факторов зачислены в три категории (выше средней, средняя, ниже средней). Констатируется, что нет тесной связи между степенью развития зон тяготения и степенью развития функции узлового пункта центров низшей ступени. В претворении поселений в мелкие центры железная дорога играет определяющую роль. В конечном счете транспортное тяготение мелких центров, виртуальное развитие их зоны транспортного тяготения, функция узлового пункта и их связь с центрами высшей ступени образовывались довольно независимо от численности населения и их функций. Оказывали более значительное влияние на их позицию, занятую в общественном транспорте: их пространственное расположение в сети поселений, расстояние друг от друга центров разной ступени, пространственное отношение к остальным центрам, данная территориальная особенность транспортной сети, отношение данного мелкого центра к транспортной сети. На низшей ступени также считается существующей проблемой частичная неравномерность между степенью развития поселений и силой функции транспортного центра. Если мелкие центры не обременены транзитным движением, они остаются жизнеспособными при относительно скромных условиях транспорта. Так как транспорт «управляет» направлением, интенсивностью и расстоянием ряда социально-экономических движений, несмотря на их одноотраслевой характер теоретически следовало бы правильно подходить к форме зон синтетического, комплексного тяготения. Несмотря на это транспортное отношение центров низшей ступени с точки зрения территориального соответствия довольно часто изменяется. Если это часто не проявляется на исследуемой территории то объясняется тем, что при проведении общих зон тяготения транспортным условиям не придавалось особое значение.

THE PLACE AND SOME PROBLEMS OF TRAFFIC SUPPLY AND ACCESSIBILITY IN THE RESEARCH OF REGIONAL GRAVITY ZONES

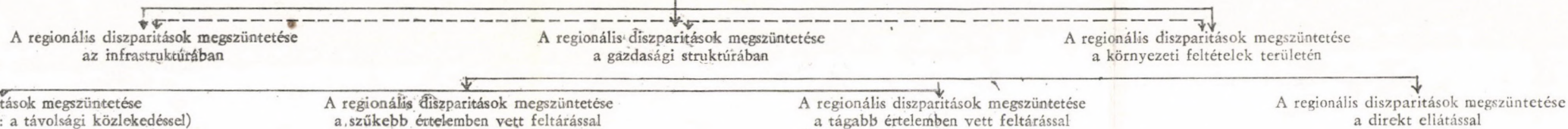
Ferenc Erdósi

Some large villages in South-Transdanubia function in our days as lower level centres (advantaged lower-grade and some partially medium-grade centres) of long-distance traffic most of which is vocational commutation. Their value for passenger traffic can be determined on the basis of functional features i. e. the number of directions and the quality of the rail service from and by which they can be reached, the number of coach lines leading to them and the frequency of these services per day. Their importance as junction points was established according to the number of regular service-lines for which these settlements act as terminals. The closeness of connections with the higher centres was examined in two hierarchic relations: with respect to the medium grade and to the high-grade centres. (The score values of accessibility were determined from the frequency of services and the time-length of passage.) Their part in the formation of communicational gravity zones was expressed in the proportion of the centres and the dominant communicational gravity zones. This proportion also indicates the relative stage of development for the gravity zone of the small centre in question. (For the delimitation of communicational gravity zones we determined inflexion points of identical accessibility for the individual centres and connected them; in this way the inflexion line of accessibility represents the border of the gravity zones.) According to the scores gained from the evaluation of the four sub-factors we divided the low-grade centres into three categories: average, below and above the average. No interrelation was found between the level of development of the gravity zones and the importance of the lower centres as junction points. The role of the railway was found to be significant in the development of the settlements into low-grade centres. It can be stated that the functions of low-grade centres as junction points, their gravity zones and their relations with the higher level centres developed independently from the number of population and their other functions. Their position within the traffic network system was more deeply influenced by their location in the settlement network, the distances among the centres of different levels, their spatial relations with the other centres, the local particularities of the commutation network and the connection of the individual low-grade centres to the commutation network in general. The partial inadequacy between the development level of the settlements and their importance as commutation centres must be considered as a real problem at the levels of low-grade centres too. If the small centres do not have to cope with transit traffic too as an extra burden they are able to function satisfactorily even under modest conditions as well. Since it is traffic that „controls” the direction, intensity, distance, of several economic and social movements it is theoretically necessary that they should be similar to the form

of the synthetic complex gravity zones in spite of their mono-sectorial character. We find, however, that the relation of the general, officially established gravity zones to the low-grade commutation centres is rather varied in respect of their areas. The fact that in the region under examination this could not be observed means that when the general gravity zones were marked out the conditions of traffic and commutation were not taken into consideration.

Az életminőség javítása (H. Witte-W. Laschet 1977 nyomán)

A regionális diszparitások megszüntetése

A regionális diszparitások megszüntetése az infrastruktúrában		A regionális diszparitások megszüntetése a gazdasági struktúrában		A regionális diszparitások megszüntetése a környezeti feltételek területén			
A regionális diszparitások megszüntetése a közvetlen ellátás által (itt: a távolsági közlekedéssel)		A regionális diszparitások megszüntetése a szűkebb értelemben vett feltárással		A regionális diszparitások megszüntetése a tágabb értelemben vett feltárással		A regionális diszparitások megszüntetése a direkt ellátással	
mennyiségi	minőségi	mennyiségi	minőségi	mennyiségi	minőségi	mennyiségi	minőségi
I ₁₁₁ : tömegteljesítmény képesség [t/km], ill. [sz/km] mint technikailag optimális érték	I ₁₂₁ : sebesség [km/ó] mint a Ø sebesség a hálózatban	I ₂₁₁ : a munkahelyek feltárása A regionális munkahelyek száma A r. m. h. elosztása a regionális munkaerőpiacra	I ₂₂₁ : a regionális munkaerőpiac időbeli elérhetősége A munkaerőpiacok közötti közepes utazási idő Annak a népességnek a részesedése, amely egy m. c.-ot meghatározott időben el tud érní	I ₃₁₁ : a regionális munkahelyek számának változása (ágazatok) szakmák szerint [évi Δ reg. m. h.] A reg. m. h. Δ évi elosztása a regionális munkapiacra	I ₃₂₁ : a regionális munkaerőpiacok időbeli elérhetőségének változása [Δ I ₂₂₁] I ₃₂₂ : az infrastruktúra intézmények időbeni elérhetőségének változása [Δ I ₂₂₂]	I ₄₁₁ : a külső regionális munkahelyekkel való ellátottság A kiingázó munkaerő száma I ₄₁₂ : a régió kívüli infrastruktúrával való ellátás Kiingázók (dolgozók és tanulók) Ø regionális infrastruktúra tőke fejenként az összehasonlítható régióhoz való viszonyban	I ₄₂₁ : Ø a dolgozók utazási ideje [Ø utazási idő] I ₄₂₂ : Ø a munkába és iskolába járók ingázási ideje [Ø utazási idő]
I ₁₁₂ : hálózatképző képesség állomások csomópontok hálózatkilométer hálózatkilométer/km ²	I ₁₂₂ : kényelem Az FVL utáni kereslet elosztása az egyes közlekedési eszközökre, mint elfogadási készség egy közlekedési eszközre	I ₂₁₂ : Az infrastruktúra feltárása A közép- és felsőcentrumok száma a régióban A regionális közép- és felsőcentrumok közötti közepes távolság	I ₂₂₂ : a felső- és középcentrumokban levő regionális infrastruktúra intézmények időbeli elérhetősége A regionális centrumok közötti közepes utazási idő Annak a népességnek a részesedése, amely egy regionális centrumot egy meghatározott idő alatt el tud érní Mindkét értéket időintervallumok szerint kell fokozatokba osztanunk	I ₃₁₂ : A regionális infrastruktúra változása Az infrastruktúra fordított évi kiadások a régióban infrastruktúra csoportok szerint			
I ₁₁₃ : gyakoriság Az elutazások naponkénti száma	I ₁₂₃ : környezeti index [kWh/t/km] illetve [kWh/sz/km] mint technikailag optimális érték	I ₂₁₃ : munkaerő potenciál A regionálisan előforduló munkaképes személyek száma		I ₃₁₃ : a munkaerő potenciál változás A munkavállalók számának évenkénti Δ			

sz = személy (fő), r. m. h. = regionális munkahelyek m. c. = munkaerőpiac-központ

A dél-dunántúli alsóbbfokú központok tömegközlekedési központ szerepe és vonzáskörzete

A központ neve	A közlekedési vonzáskörzet					A közlekedési központ, csópont funkció főbb adatai										
	településeinek száma	lakossága 1980-ban	lakossága a központ lakosságának		területe km ²	Az összefutó				A napi személyszállító vonatok és autóbuszjáratok		A közép-fokú	A felső-fokú	Mindkét		
			‰-ában	kategória		vasúti pályák		autóbuszvonalak		összesített pontértéke	kategóriája	közpon elérhetőségének				
						száma	pontértéke	összes	közp.-ból kiindulók			összesített pontértéke	közpon elérhetőségének pontértéke	Mindkét kategóriája		
Komló	6	3 900	12,9	c	80,31	1	3	11	11	a	157	a	18	18	36	a
Mázaszászvár	18	14 701	199,1	a	248,72	2	6	9	3	c	132	a	12	8	20	b
Mágocs																
Pécsvárad	22	12 187	299,3	b	291,77	2	6	10	3	c	92	b	20	20	40	a
Sásd	27	10 069	282,9	b	296,70	2	8	7	4	b	90	b	14	14	28	b
Bóly	9	7 119	200,8	b	132,10	2	6	5	-	c	85	b	24	9	33	a
Beremend	5	2 365	73,4	c	53,64	2	4	4	3	a	30	c	13	2	15	c
Sellye	17	7 230	225,2	b	226,71	3	6	9	6	a	52	b	3	9	12	c
Vajszló	25	7 480	399,4	a	289,64	2	4	9	6	a	56	b	5	5	10	c
Villány	14	5 897	201,7	b	131,74	4	13	6	3	b	63	b	12	10	22	b
Szentlőrinc	19	9 805	177,9	b	234,69	4	13	8	3	c	81	b	22	22	44	a
Barcs	24	16 786	146,4	c	516,67	2	6	6	6	a	97	b	4	5	9	c
Fonyód	2	2 971	66,1	c	74,49	3	10	5	2	c	64	b	2	7	9	c
Zamárdi	1	1 395	59,0	c	52,74	2	8	4	-	c	58	b	24	4	28	b
Igal	15	8 865	547,4	a	260,33	-	-	9	3	c	38	c	9	9	18	c
Kadarkút	10	6 101	222,5	b	201,12	-	-	6	2	c	24	c	9	18	27	b
Nagybajom	1	754	19,2	c	16,69	2	8	4	-	c	49	c	7	11	18	c
Balatonkeresztúr	3	3 866	179,3	b	81,82	3	10	4	1	c	54	b	18	6	24	b
Balatonmária-fürdő																
Böhönye	9	8 598	309,4	a	250,98	2	4	6	2	c	63	b	13	10	23	b
Lengyeltóti	10	7 677	222,5	b	234,03	2	6	6	-	c	41	c	2	14	16	c
Csurgó	12	11 324	190,6	b	307,22	2	8	8	5	c	68	b	5	8	13	c
Balatonföldvár	6	5 570	282,7	b	100,35	2	8	9	1	a	56	b	20	5	25	b
Balatonszárszó	5	3 171	166,5	b	75,27	2	8	2	-	c	50	c	16	2	18	c
Boglárlelle	7	6 487	67,1	c	168,09	2	8	10	2	c	73	b	2	9	11	c
Tab	22	16 118	336,2	a	441,81	2	4	10	5	b	96	b	9	6	15	c
Dunaföldvár	4	11 109	118,9	c	478,13	2	4	15	5	c	162	a	20	8	28	b
Nagydorog	8	11 374	393,4	a	266,93	2	6	6	3	b	46	c	5	21	26	b
Bátaszék	6	7 969	111,8	c	171,14	4	11	8	3	c	141	a	24	24	48	a
Tolna	5	12 248	125,3	c	194,66	2	6	4	2	b	98	b	26	26	52	a
Gyöngy	10	6 785	275,5	b	194,39	2	8	8	7	a	61	b	5	3	8	c
Hőgyész	7	5 536	157,5	b	179,35	2	8	12	3	c	124	a	9	14	23	b
Simontornya	7	9 416	190,0	b	245,78	2	8	7	5	a	70	b	4	2	6	c
Zalaszentgrót	21	13 378	220,6	b	230,64	1	2	10	9	a	89	b	5	5	10	c
Letenye	19	13 013	292,8	b	259,88	-	-	9	4	b	33	c	10	4	44	c
Zalacomár	10	7 806	215,5	b	246,12	2	8	6	-	c	62	b	20	2	22	b
Pacsa	15	11 041	330,8	a	220,61	2	6	9	5	b	54	b	8	8	16	c
Zalalövő	11	4 622	139,1	c	111,90	2	4	8	4	b	32	c	7	7	14	c

2. táblázat

A dél-dunántúli kiemelt alsófokú központok, részleges középfokú központok és nagyközségek általános adatai

A település neve	Lakosság- szám 1980. I. 1-én fő	Településhálózati funkció				Közigazgatási státusza	Állandó népességszám változás ‰-ban 1970-1980 között
		az 1980. évi megyei Stat. Évkönyv szerint	a Dél- dunántúli Regionális Atlasz szerint	1975. évi megyetanácsi besorolás szerint	1981-82. évi megyetanácsi határozat szerint		
Mázsaszászvár	4 474	KAK	KAK	KAK		nagyközség	-3,7
Mágocs	2 891	KAK	KAK	KAK		község	-6,8
Pécsvárad	4 075	KAK	KAK	KAK		nagyközség	-6,4
Sásd	3 559	KAK	KAK	KAK		nagyközség	27,2
Bóly	3 768	KAK	KAK	KAK		nagyközség	10,1
Beremend	3 226	KAK	KAK	KAK		nagyközség	-1,0
Harkány	3 136	E	-	E		nagyközség	14,9
Sellye	3 243	KAK	KAK	KAK		nagyközség	16,2
Vajszló	1 873	KAK	KAK	KAK		nagyközség	8,5
Villány	2 932	KAK	KAK	KAK		nagyközség	2,9
Szentlőrinc	5 532	KAK	KAK	KAK		nagyközség	36,8
Komló	30 319	RKK	RKK	RKK		város	7,1
Barcs	11 464	RKK	RKK	RKK		város	24,3
Fonyód	4 495	RKK	RKK	KAK	TK	nagyközség	11,9
Zamárdi	2 723	KAK	KAK	KAK		község	-12,4
Igal	1 623	KAK	KAK	KAK	KFAK	község	-13,1
Kadarkút	2 742	KAK	KAK	KAK	KFAK	nagyközség	1,8
Nagybajom	3 920	KAK	KAK	AK		nagyközség	-13,2
Balatonkeresztúr	1 498	KAK	}	AK	KFAK	község	0,1
Balatonmária-fürdő	658	KAK					község
Böhönye	2 779	KAK	KAK	KAK	KFAK	község	-11,2
Lengyeltóti	3 450	KAK	KAK	KAK	KFAK	nagyközség	6,3
Csurgó	5 942	KAK	KAK	KAK	TK	nagyközség	4,7
Balatonföldvár	1 970	KAK	KAK	KAK	KFAK	község	28,7
Balatonszárszó	1 904	KAK	AK	AK	KFAK	nagyközség	3,6
Boglárlelle	9 674	KAK	KAK	KAK	TK	nagyközség	15,3
Tab	4 794	KAK	KAK	KAK	TK	nagyközség	19,3
Andocs	1 498	AK	KAK	AK		község	16,1
Dunaföldvár	9 347	RKK	RKK	RKK		nagyközség	-8,7
Fadd	4 635	AK	AK	AK		nagyközség	16,1
Tamási	8 623	KK	KK	KK		nagyközség	14,1
Pinchehly	3 068	AK	AK	AK		nagyközség	-7,9
Nagydorog	2 891	KAK	KAK	KAK		nagyközség	-2,7
Bátaszék	7 127	KAK	KAK	KAK		nagyközség	-1,9
Tolna	9 770	KAK	-	KAK		nagyközség	9,3
Gyönk	2 463	AK	AK	AK		nagyközség	-3,1
Hőgyész	3 517	KAK	KAK	KAK		nagyközség	-2,5
Simontornya	4 956	KAK	KAK	KAK		nagyközség	5,1
Nagymányok	2 913	AK	AK	AK		nagyközség	-6,2
Decs	4 338	AK	AK	AK		nagyközség	-5,7
Hévíz	5 516	E	.	E		nagyközség	102,6
Zalaszentgrót	6 063	RKK	RKK	RKK		nagyközség	11,4
Letenye	4 444	KAK	KAK	KAK		nagyközség	3,5
Zalacomár	3 571	KAK	KAK	KAK		község	-2,5
Pacsa	2 088	KAK	KAK	KAK		nagyközség	4,9
Zalalövő	3 321	KAK	KAK	KAK		község	-0,2
Vonyarcvashegy	1 253	AK	AK	AK		nagyközség	20,6

KK = középfokú központ
RKK = részleges középfokú központ
TK = társközpont

AK = alsófokú központ
KAK = kiemelt alsófokú központ
KFAK = kiemelten fejlesztendő alsófokú központ

E = egyéb

TELEPÜLÉSCSOPORTOK BARANYA MEGYÉBEN AZ INFRASTRUKTURÁLIS ELLÁTOTSÁGI SZÍNVONAL ALAPJÁN

HRUBI LÁSZLÓ

A tanulmány az intézeti infrastrukturális kutatások részeredményeit tartalmazza. Az első részben a szerző a Baranya megyei települések infrastrukturális ellátottsági színvonalát elemzi az 1980. évben faktoranalízissel, majd a második részben – klaszterelemzés segítségével – a településeket viszonylag homogén csoportokba rendezi, és áttekinti ezek sajátosságait.

Természetes követelményként vetődik fel a települések infrastruktúrájának vizsgálata során az azonosságok és különbözőségek összevont értékelése, a csoportképzés. Aligha vitatható ugyanis, hogy különösen az utóbbi évtizedben a településhálózat átalakulásában alapvetően két egymással szoros kölcsönhatásban lévő folyamat zajlott le (pontosabban zajlik még napjainkban is):

– a történelmileg kialakult településszerkezet bázisán a tudatos településhálózat-fejlesztés közvetlen vagy közvetett hatásaként egyre erőteljesebb hierarchikus tagozódás bontakozik ki, valamint ezzel párhuzamosan

– egyre érzékelhetőbb módon jelentkezik – intenzitásában a felső szintektől haladva az alsóbb szintek felé – az azonos hierarchikus szinthez tartozó települések funkciójuk szerint értelmezhető nivellálódása.

E kettős folyamat az infrastruktúra települési szerkezetének alakulását is meghatározza. Azonban azt is figyelembe kell venni, hogy a tervezés hatókörén kívül eső infrastrukturális fejlődés még napjainkban is – sőt talán egyre inkább – fontos szerepet játszik a teljes struktúra formálódásában és ez nem szükségszerűen az általános folyamatba illeszkedő irányzatokat eredményez. Mindezek együttesen teszik fel a kutatások számára a kérdést, hogy vajon miként és milyen tényezők alapján különíthetők el e tekintetben bizonyos településcsoportok, vagy továbbmenve, egyáltalán milyen településtípusok határozhatók meg.

Az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében több éve folytatott települési infrastrukturális vizsgálatok egyik feladata az éppen e fentebbi kérdésre adható válasz az 1980-ig terjedő periódus átfogó elemzése révén. Jelen tanulmány eme átfogó értékelés egy részét kívánja vázlatosan áttekinteni. Nem törekszem többre, mint egy értelmezhető és számszerűsíthető infrastrukturális ellátottsági színvonal alapján településcsoportokat különíteni el. A dolgozat Baranya megye településeit veszi vizsgálat alá az infrastrukturális ellátottság 1980. évi állapota alapján. Mivel keresztmetszeti elemzésről lesz szó, a települések tipizálására nem vállalkozom, ugyanis véleményem szerint relevanciája csak a településfejlődési típusok meghatározásának, illetőleg a települések fejlődési folyamat szerinti tipizálásának van.

Az infrastrukturális kutatási téma alapvető elvi és módszertani kérdéseit az első vizsgálati szakasz eredményeit összegező tanulmányban az Intézet közreadta.¹ Az erre való hivatkozással – a bővebb kifejtést mellőzve – előjáróban csak néhány megjegyzést szeretnék tenni, ami a továbbiak szempontjából megítélésem szerint elengedhetetlen.

Az infrastruktúra kategóriáját kutatásunkban elsődlegesen a tágan értelmezett fogyasztáshoz való viszonyában ragadtuk meg, elemi megfigyelési egységként a települést választva. Ebből adódóan a települések infrastrukturális színvonalát nem csak a „felszereltség” mint potenciál oldaláról, hanem az ott élő lakosság infrastrukturális ellátottsága oldaláról is jellemeztük, vagyis az eszközrendszer (potenciál) és ennek működése (teljesítménye) alapján.

Ezt a tartalmat eredetileg 54 alapmutatóval írtuk le. Előzetes számítások és próbafuttatások alapján a végleges halmaz összesen 42 változóra redukálódott. Az alapmutatókat az 1. melléklet mutatja be.

A vizsgálat a megye összes településére kiterjedt, következőképpen a települési infrastruktúra teljes állományából csak azt a szférát elemezhetjük, amely elvileg nem kérdőjelezheti meg az összehasonlíthatóságot (pl. a tipikusan közép-, vagy felsőfokú ellátási szinthez tartozó elemek bevonásától eltekintettünk). A települési infrastruktúra vizsgálat alá vett része az alábbi elemeket foglalta magába:

- a lakosság energiaellátása (villany és gáz),
- a közüzemi vízellátás és csatornázás,
- a személyszállítás és hírközlés,
- a kiskereskedelem és szolgáltatás,
- a lakásellátás és -felszereltség,
- az egészségügyi alapellátás,
- az óvodai és általános iskolai oktatás,
- a kulturális ellátás.

Ezeket az elemeket kiegészítette továbbá egy olyan ismérvkör, amely a települések általános helyzetét, karakterét, funkcióját jellemzi, vagyis mintegy a háttérét, magyarázó közegét adja az infrastrukturális ellátottság színvonalának.

A feladat megoldása módszertani tekintetben kettős irányú volt: először meg kellett határozni a települések mindegyikére az infrastrukturális ellátottság színvonalát, majd ennek alapján a csoportokba sorolásukat. Az elsőt faktoranalízissel, a másodikat klaszterelemzéssel végeztük el. A faktoranalízis körébe tartozó módszerek közül – több eljárásmodot kipróbálva és a vizsgálat célkitűzésének megfelelően leginkább hasznosnak tarthatót kiválasztva – az ún. főkomponens-elemzést alkalmaztuk, az elforgatásos (rotált) változatban. A rotált faktorokra vonatkozó települési faktorpontértékek alkották az agglomeratív – hierarchikus típusú klaszterelemzési (automatikus osztályozási) eljárás bemeneti adatait.²

¹ SASS B.–ERDŐSI F.–HORVÁTH GY.–HRUBI L. (1981)

² Kísérletképpen az eredeti változók alapján is végeztünk klaszterelemzést, a tapasztalat azonban az volt, hogy a csoportstruktúra alapvonásai gyakorlatilag azonosak a faktoros változattal, viszont sokkal több az egyediség, szórtaabb a halmaz, következőképpen nehezebben kezelhető.

I. A faktoranalízis eredményei

Az infrastrukturális ellátottsági színvonal településenkénti meghatározására szolgáló faktoranalízis több változata közül – az eredményeket értékelve – egy olyan hat faktort adó variáns mellett döntöttünk, amely az eredeti változók szórásnégyzetének lényegében 70%-át sűrítette a mesterséges változókba. A rotált faktorok sajátértékei viszonylag kiegyenlített képet mutatnak, nincsenek különösen szélsőséges esetek.

1. táblázat

A faktorok általános jellemzői

A faktorok		
sorszáma	sajátértéke	kumulált sajátérték- százaléka % ⁰ -ban
1.	7,434	17,7
2.	6,958	34,3
3.	4,637	43,3
4.	4,165	53,2
5.	3,462	63,5
6.	2,690	69,9

A faktorok sajátértékeinek e viszonylagos kiegyenlítetttsége nagyon lényeges és kedvező feltétel az automatikus osztályozás számára, hiszen az eljárás súlyozatlan változata számítási értelemben azonos fontosságú tényezőként kezeli a bemeneti változókat.

Az elforgatott faktorok tartalmukat tekintve leginkább ágazati természetűek. Korábbi vizsgálataink során a forgatatlan változatot használtuk, ahol e mesterséges változók komplettebb, ún. kombinatív faktorok voltak, sokkalta nagyobb sajátértékbeli különbözőségekkel.³ Az elforgatás akkor is, itt is azt eredményezte, hogy a változók a jellemzett infrastrukturális elem azonossága szerint tömörülnek egy-egy faktorba, és e könnyen magyarázható tendencia miatt tekinthetők ágazati természetűeknek.

Az 1. faktor – amely a legnagyobb „magyarázóképeséggel” rendelkezik a települési infrastrukturális elosztást illetően – tartalmát tekintve az ún. intézményi infrastruktúra faktora.

Lényegében három infrastrukturális elem szerepel itt, éspedig az egészségügyi alapellátás, az óvodai, valamint az általános iskolai oktatás, az eredeti változók teljes körével. Ezen ellátási szféra közös jellemzője, hogy területi szerkezete adminisztratív úton szabályozott, a központ-ellátási terület viszony rendszerint kényszerpályán mozog. A szabályozás szükségszerű normativitása meghatározza e három elem települési eloszlásának sajátosságait is. Mivel „napenkénti gyakoriságú” az ellátás, az elérhetőség (földrajzi és közlekedési távolság) okán az infrastrukturális potenciál kiskörzeti szerkezetű, a meglétet illetően egyenletes települési eloszlású a településhálózat érintett körénél. Az adminisztratív szabályozás másik következménye, hogy az ellátási központok területi rendszere az igaz-

³ SAS B.-ERDŐSI F.–HORVÁTH GY.–HRUBI L. (1981): 247–258. o.

Az 1. faktor változói

A változók		
sorszama	megnevezése	faktorsulya
37	Körzeti orvosok száma	0,639
38	Körzeti védőnők száma	0,668
43	Óvodai férőhelyek száma	0,788
44	Óvónők száma	0,790
45	Férőhelyre jutó óvodások száma	0,795
46	Óvónőre jutó óvodások száma	0,761
47	Általános iskolai osztályteremek száma	0,763
48	Általános iskolai tanerők száma	0,795
49	Osztályteremre jutó tanulók száma	0,736
50	Tanerőre jutó tanulók száma	0,657
07	Intézményi ellátottság	0,651
12	Gázzal ellátott lakások aránya	0,438

52	Mozikapacitás	0,409

gatási (és a településhálózati szerepkör szerinti) struktúrára épül. A meglétet illető egyenletességgel szemben a fajlagos kapacitások és az igénybevétel intenzitása vonatkozásában nagyon markáns területi eloszlás mutatkozik. Ellentétben az infrastrukturális fejlettség általános rangsorával, az adminisztratív szabályozás normatív (átlagos) jellegéből és a körzetesített szerkezetből adódóan a legjobb ellátottság a települési hierarchia középső (általában alsófokú központi) szintjén van. Az alapfokú településeknél vagy egyáltalán nincsenek jelen ezek az infrastrukturális elemek, vagy csak kezdetleges formában (osztatlan iskola, „kihelyezett” orvosi rendelés stb.), így ezek a települések alkotják általában a rangsor alsó tartományát. A kettő között átmenetként a legfejlettebb, városi vagy városias települések találhatók, amelyek az érintett intézményekkel rendelkezők sorában általában a legrosszabb fajlagos ellátottsági helyzetben vannak. A területileg koncentráltan jelentkező éles feszültségek mellett ugyanakkor az is köztudomású, hogy a másik oldalon kapacitásfeleslegek is felhalmozódnak, az infrastruktúra adott elemét tekintve fokozatosan „holt tőkévé” válva. A korábbi időszakokra készített hasonló vizsgálataink eredményeit is figyelembe véve megállapítható, hogy ez az ellentmondásos települési eloszlás jellemzően erősödő irányzatot mutat a hatvanas évektől napjainkig.

A faktor e meghatározó változókön kívül tartalmaz egy sajátos, az azonosítás tekintetében jellegzetes mutatóblokkot is. Az itt található változók faktorsúlyai egyenként 0,3 és 0,4 között mozognak, egyedileg kisebbek, mint a faktoroknál általunk figyelembe vett 0,4-es alsó küszöbérték, vagyis a még közepesnek tekintett kapcsolati szorosság (ezért a táblázatban nem közlöm ezeket, ugyanis nem meghatározó elemek). Összességükben e változók (pl. a víz- és energiaellátás, a szolgáltatási potenciál, a telefonbeszélgetések száma) megerősítik a települési eloszlásra fentebb elmondottakat. Vagyis pozitív értékűek, tehát az általános infrastrukturális fejlettség és az intézményi infrastruktúra fejlettsége jellemzően azonos irányú eloszlási szerkezetet mutat, viszont gyenge kapcsolati szorosságot jelentenek, tehát a fő eloszlási irányon belül a legfejlettebb, úrbánus települések viszonylag gyengébb fajlagos ellátottsággal rendelkeznek.

A faktorra vonatkozó faktorpontértékek szerinti rangsorban elől kizárólag alsófokú központok találhatóak (sorrendben: Nagypeterd 3,190, Lippó 2,535, Borjád 2,461, Baranyajenő 2,262, Somogyapáti 2,225, Magyarszék 2,191, Egerág 2,102 és így tovább). A rangsort természetesen olyan települések zárják, ahol egyik infrastrukturális elem sincs jelen (pl. Tésény -1,439, Szárász -1,414, Tengeri -1,309, Szörény -1,265, Szentkatalin -1,252, Markóc -1,155, Babarcszőlős -1,152 stb.). A rangsor végén sajátos esetként fordul elő Harkány (-1,360), ahol a kiegészítő blokk által képviselt infrastrukturális szféra kiemelkedő fejlettségéhez képest igen szerény eme intézményi infrastruktúra fajlagos ellátottsági szintje, noha mindhárom elem jelen van. A megye városai középpont, a 0 várható érték körül találhatóak: Mohács 0,480, Pécs 0,131, Szigetvár -0,011, Siklós -0,531, Komló -0,658.

A 2. faktor azokat a változókat tartalmazza, amelyek alapján a városi vagy városiasodó települések leginkább megkülönböztethetők, ezért a faktort a tipikusan városias infrastrukturális környezet faktoraként értelmezhetjük. Persze jól tudom, hogy nehéz dolog az infrastruktúra állományából olyan elemeket kihasítani, amelyek „városi privilégiumok”, hiszen az urbanizáció társadalmi folyamatának hatására az életmód, életkörülmények, a környezet eltérő ütemben és módon, de a lakóhely minőségétől függetlenül általánosulhat, ha úgy tetszik, demokratizálódhat. Többek között ez a megfontolás vezetett bennünket a kutatás tervezésekor arra a meggyőződésre, hogy hosszabb távon az alapellátás kategóriáját a mai tervezésben használatnál szélesebb értelemben körülbelül azon infrastrukturális elemeket magába foglalóan kell értelmeznünk, amelyre a vizsgálatunk kiterjedt. Ebből következik, hogy a hosszabb távon valószínűsíthetően fennmaradó településeken ezeket általában helyben vagy kisebb részben a mainál elérhetőbb közelségben biztosítani kell. E kívánatosnak tartható állapothoz képest ma nyugodtan beszélhetünk e szférán belül is városias jellemzőkről, és ilyen értelemben azonosíthatjuk a 2. faktort a fentebbi módon.

3. táblázat

A 2. faktor változói

A változók		
sorszám	megnevezése	faktorsúly
01	Népsűrűség	0,896
03	Vándorlási különbözet	0,411
06	Mezőgazdasági aktív keresők aránya	-0,572
14	Csatornázott lakások aránya	0,743
17	Csatornasűrűség	0,667
19	Közútsűrűség	0,840
21	Autóbusz-járatsűrűség	0,862
22	Vasúti járatsűrűség	0,694
33	Ruházati forgalom	0,592
35	Szolgáltatási felvevőhelyek száma	0,617

23	Telefonellátottság	0,531
34	Iparcikk-forgalom	0,451
29	Kiskereskedelmi bolti dolgozók száma	0,410
08	Épített lakások száma	0,409

A csatornázottság és a környezethez való közlekedési kapcsolódás blokkja mellett az általános jelleget leíró népsűrűség, vándorlási különbözet és foglalkoztatási szerkezet mutatója a kiskereskedelmi ellátás specifikusabb ismérveivel és a szolgáltatási potenciál jellemzőjével egészül ki.

A faktorpontértékek szerinti rangsort kiugró értékkel Pécs (11,939) nyitja, majd Komló (5,934), továbbá kitiüntetett közlekedési helyzete miatt Szentlőrinc (3,017) következik, azután Harkány (2,842), Mohács (2,349), Szigetvár (2,249), Siklós (2,083), Sásd (1,969) és így tovább. Érdekes, hogy Sellye (0,796), Vajszló (0,445), Villány (-0,161), Beremend (-0,212) és Mágocs (-0,780) csak jóval lejjebb szerepel a rangsorban, holott szerepük és jogállásuk előkelőbb helyezést valószínűsítene. A rangsor vége abból a szempontból is érdekes, hogy rámutat arra: a városias jelleg meg nem léte nem azonos az infrastrukturális fejletlenséggel, hiszen az itt található települések más elemek tekintetében jobb helyzetben vannak. A sort ugyanis Kölked (-1,645), Kislippó (-1,608), Téseny (-1,259), Tengeri (-1,212), Rózsafa (-1,195) és Somberek (-1,098) zárja, és látni fogjuk, hogy más elemek faktorainál ezek rendre pozitív extrém-értékkel rendelkeznek majd.

A 3. faktor a bölcsődei ellátás egyedi faktora. Bár másodlagos értékkel két kiskereskedelmi mutató, továbbá a korábban magyarázó változók blokkjaként említett, egyenként kicsi faktorsúlyú ismérvekből álló változócsoporthoz is kötődik a faktorhoz, a súlyértékek nagyságrendi különbsége a minősítést nem befolyásolhatja.

4. táblázat

A 3. faktor változói

A változók		
sorszáma	megnevezése	faktorsúlya
39	Bölcsődei férőhelyek száma	0,904
40	Bölcsődei gondozók száma	0,852
41	Férőhelyre beírt bölcsődések száma	0,870
42	Gondozóra jutó bölcsődések száma	0,901
33	Ruházati forgalom	0,419
34	Iparcikk forgalom	0,401

A bölcsődei ellátás a vizsgált infrastruktúra települési eloszlását tekintve legkoncentráltabb eleme, ennél fogva – korábbi elemzéseink is ezt mutatták – egyedisége természetszerűleg jelenik meg önálló faktor formájában, függetlenül attól, hogy forgatatlan vagy forgatott változatú faktoranalízist használunk-e. A fajlagos ellátottsági szint településenkénti alakulása egyébként az intézményi infrastruktúrával csaknem azonos tendenciát követ.

Mindebből következően a faktorpontértékek szerinti rangsorban szignifikáns pozitív értékkel a 22 bölcsődével rendelkező település szerepel csak, a negatív tartományból pedig a rangsor végén azok jelennek meg, amelyeknél a kiegészítő változók hasonló karakterisztikája miatt ellentmondásosabb a bölcsődei ellátás hiánya. A rangsort Bár (5,369), Versend (5,337), Somberek (4,533), Kölked (4,249) és Magyarbóly (3,838) nyitja, majd az általában minősített településháló-

zati funkciójú települések jönnek majdnem pontos fordított sorrendben, és a 22-es csoport végén Komló (1,128) és Pécs (0,354). A rangsort a másik végponton Harkány (-2,844) zárja, azután Orfű (-1,608), Abaliget (-1,605), Nagypeterd (-1,493) található ott, majd Kővágószőlős, Kozármisleny, továbbá Pécsvárad, Vajszló és Mázaszászvár.

A 4. faktor a vízellátás faktoraként azonosítható. Elsődleges értékkel az elemet jellemző mind a négy eredeti változó itt szerepel, kiegészülve a lakásépítés (beleértve a nyaralóépítést is) és a villanyfogyasztás ismérvével.

5. táblázat

A 4. faktor változói

A változók		
sorszám	megnevezése	faktorsúlya
08	Épített lakások száma	0,512
11	Villanyfogyasztás	0,469
13	Vízzel ellátott lakások aránya	0,649
15	Vízfogyasztás	0,737
16	Vízhálózat-sűrűség	0,636
18	Vízműkapacitás	0,793

Hasonlóan az eddigiekhez, ez a faktor is rendelkezik az azonosítást megkönnyítő, csak összességében értékelhető hatású kiegészítő változócsoporthal. Kérdésként az vethető fel, hogy vajon ez az infrastrukturális elem miért nem a 2. faktor által jellemzett városias elemek eloszlását követi, és mi az eltérés iránya. Az okok sorában korábbi vizsgálatainkat is figyelembe véve két tényező érdemel említést. Az első üzemgazdasági és technológiai természetű, nevezetesen, hogy a kommunális ellátás térbeli kiterjesztése és hatékony működtetése egyre inkább kistérségi rendszerű hálózatot igényel, vagyis az „oszthatatlanság”, a „településközi jelleg” a vízellátás központi településeinél potenciáltöbbletet eredményez, még hozzá valós értelemben. Különösen igaz ez akkor, ha e központi települések egyébként infrastrukturálisan közepesen vagy gyengén fejlettek, viszonylag kis népességszámúak (a rangsorban majd ennek megfelelően szerepel előkelő helyen Tengeri, Téseny és Rózsafa). Nem elsősorban „számított” többletkapacitásról van szó, hiszen az igénybevételi jellemzők hasonló képet mutatnak. Vizsgálatunk tárgya tekintetében azonban a másik tényező tűnik lényegesebbnek. Ugyanis az egészséges ivóvíz biztosítása már jelenleg is alapellátási kategória, és noha ma inkább feladat, mint valóság, a hetvenes évek erőfeszítéseinek hatására az ebben részesülő települések köre jelentősen bővült. Voltaképpen harmadik tényezőként lenne említhető a speciális településhálózati funkcióhoz kötődő fejlődés, esetünkben az üdülőhelyi-turisztikai szerep, amelynek folytán Harkány, Orfű vagy Abaliget a helyben lakó népességet tekintve szükségszerűen „túlfejlesztett” ellátási színvonalon áll. Am ez nem olyan általános vonatkozás, mint például Somogy megyében a Balaton-part esete, következésképpen inkább sajátos esetként kell kezelni.

A faktorpontértékek szerinti sorrend konkrétan is megadja a fentebbi kérdésekre a választ. A rangsort Orfű (5,494) és Harkány (4,292) nyitja, majd odébb Abaliget jön (2,511), közöttük pedig Téseny, Tengeri és Rózsafa. Szigifikáns

pozitív értékkel rendelkeznek még a nagyközségek és a mezőgazdasági termelés révén dinamikusán fejlődő falvak (pl. Baksa, Újpetre, Palotabozsok, Geresdlak stb.). Pécs kivételével a városok is ebben a mezőnyben találhatók, noha egy kissé hátrébb, közelebb az átlagos értékhez. A rangsor vége a közüzemi vízellátással nem rendelkező települések közül ismételten azokat hozza, amelyeknél eme elem hiánya az infrastrukturális fejlettség ágazati szerkezetét tekintve különösen szembeötlő, így Magyarmecskét, Egyházasharaszit, Himesházát stb.

Sajátosan kettős tartalmat mutat az 5. faktor, amely elsősorban a kiskereskedelmi ellátás faktora, de hasonló területi eloszlása miatt kapcsolódik ehhez a telefonellátottság is.

6. táblázat

Az 5. faktor változói

A változók		
sorszám	megnevezése	faktorsúlya
23	Telefonellátottság	0,565
24	Telefonbeszélgetések száma	0,597
29	Kiskereskedelmi bolti dolgozók száma	0,647
31	Élelmiszerforgalom	0,582
34	Iparcikk-forgalom	0,535
54	Folyóirat-előfizetések száma	0,456
33	Ruházati forgalom	0,491
37	Körzeti orvosok száma	0,456
38	Körzeti védőnők száma	0,424

A két képviselt infrastrukturális elem települési szerkezete már a változók áttekintéséből is megállapíthatóan az eddigiekhez képest összetettebb. Ennek leglényegesebb oka az, hogy gyakorlatilag minden településen találkozhatunk ezekkel. A bekötő úttal együtt a telefon és a bolt jelenti a helybeni alapellátás „legalább-szintjét”, minimális egységét. Következésképpen a jellemző településenkénti ellátottság szerkezete egyesíthet több olyan eloszlási rendet, amelyet a korábbiak során bizonyos más elemek esetében karakterisztikusnak vehettünk. Ugyanis amikor egy-egy infrastrukturális elem kapacitásának vagy igénybevételének települési szerkezetét vizsgáljuk, látnunk kell, hogy – lévén a minta elégségesen nagy a reprezentativitáshoz – általában nincsenek véletlenszerű irányzatok: a településhálózat-fejlesztés jelenlegi rendszeréből mindegyik levezethető, mégpedig a végrehajtás mozgáspályáját jelentő ágazati fejlesztések, vagy a jellemzően magánereből származó, ugyancsak ágazati természetű önfejlődés alapján. Az, hogy minden nagyobb infrastrukturális szféra lényegében egyedi eloszlást mutat, jól tükrözi a fejlesztés vagy fejlődés ágazati jellegét, beleértve azt is, hogy az „egyéni infrastruktúra” és a közösségi infrastrukturális rendszerek egymásraépülése egyelőre nem tipikus, bár megítélésem szerint perspektivikusan az optimális irányzat lenne. Ugyanakkor eme egyedi eloszlási rendek mindig ugyanazon típusszerkezetek kombinációjaként állnak elő, mégpedig az infrastruktúra fejlődésének történelmileg kialakult településhálózati öntörvényeiként. Nincs olyan településhálózat-fejlesztési politika – legyen bár erőforrások tekintetében még oly gazdag is –,

amely hosszabb távon bővítetten újratermelő ellentmondások nélkül függetleníteni tudná magát ezen törvényszerűségektől. Bármilyen csekély mérvű voluntarizmus hatványozottan visszaüt, és utólag szemlélve a hetvenes évek eredményét tekintve kizárólag városcentrikus településhálózat-fejlesztése sajnos több ilyen példát szolgáltat. Vizsgálatunk eredményeiben ezek elsősorban nem abban jelentkeznek, hogy a fajlagos ellátottsági színvonal vonatkozásában a település-nagysággal fordítottan aránylanak az általánosan elterjedt elemek potenciáljai, hiszen a mennyiségi szempontú elemzésünk nem számolhat sem a minőségi jellemzőkkel, sem az optimumot megjeleníteni képes reális normatív szinttel. A fajlagosan rosszabb helyzet sokszor látszólagos. Hiszen pontosan fajlagos potenciálcsökkenést kell, hogy eredményezzen a hatékonyabb működtetés, a koncentráltabb igénybevétel, a komplett kiépítettség, egyszóval a gazdaságosság. A nagyságrendbeli különbségek, a meg-megnyilvánuló kontrasztelekciók, a szerkezeti ellentmondások azonban már a valóban rosszabb helyzetre utalnak.

Visszatérve a faktor mutatóinak összetett struktúráját valószínűsítő halmazára, több érdekes mozzanat jelölhető meg. A kiskereskedelmi blokkon belül a szakosítottabb forgalmi mutatók gyengébb kapcsolati szorosságot mutatnak, mint az általánosabbak (létszám, illetőleg élelmiszerforgalom). Az intézményi infrastruktúra 1. faktorából itt másodlagos értékkel szerepelnek az általános egészségügyi ellátás mutatói. A városi típusú infrastrukturális szféra 2. faktorából a szolgáltatási és csatornázottsági jellemzők ennél a faktornál 0,4 alatti értékkel ugyan (ami miatt nem lehetnek meghatározó tényezők), de pozitív előjellel, harmadlagos azonosító ismérvkörként szintén jelen vannak.

Mindezek azután a faktorpontértékek szerinti sorrenddel konkrétan mutatnak rá arra, hogy a faktor a települési eloszlást illetően kötődik ugyan mind az 1., mind a 2. faktorhoz, összességében azonban egy harmadik karaktert képvisel. A rangsor elején általában a városiasodó nagyközségek szerepelnek, néhány alsófokú központtal kiegészülve, azután jönnek a városok, majd a pozitív oldalon még a többi kiskörzeti központ is. Villány (4,299) és Sellye (3,760) nyitja a sort, azután Pécsvárad (2,616), Vajszló (2,607), Bóly (2,350), Sásd (2,130), Harkány (2,120), Mágocs (1,974), Beremend (1,901) jön, néhány kisebb település beékelődése által meg-megszakított rendben, tehát csak Szentlőrinc és Mázassászvár sorolódik hátrébb. A fentebbi sor vége táján belépnek a városok is: Siklós (2,585), Szigetvár (2,226), Komló (1,725), Mohács (1,651) és még pozitív értékkel, de már az átlagos érték közelében Pécs (0,446). A rangsor másik végén ismét a szerkezeti problémákra utalóan olyan települések helyezkednek el, amelyek más elemek tekintetében rangsorvezetők. Így: Bakonya (-2,909), Versend (-2,246), Mecsekpölöske (-2,000), Bár (-2,921), majd Pécs közvetlen környezetéből (a nyilvánvaló kiskereskedelmi vonzás okán) Romonya (-1,918), Kozármisleny (-1,821), Pellérd (-1,708), valamint később Gyód, Pécsudvard, Pogány és Kökény. Voltaképpen ilyen okból illeszthető e sorba Szentlőrinc átlagközeli, de negatív értéke is.

Végezetül a 6. faktor meghatározóbban a vendéglátási, gyengébben a mozi-ellátottság összevont változójaként értelmezhető.

A 6. faktor változói

A változók		
sorszám	megnevezése	faktorsúly
30	Vendéglátási dolgozók száma	0,799
32	Vendéglátási forgalom	0,816
52	Mozikapacitás	0,509
53	Mozilátogatottság	0,567

A faktor parciális jellege már kicsiny sajátértékéből is következik. Korábbi vizsgálataink is azt mutatták, hogy egyik elemnek sincs markáns települési eloszlása a teljes megfigyelési kört illetően. Ebből adódóan egynéhány település kiugró értéke már generálhatja a faktor létrejöttét, és ehelyütt is ez történt.

A faktorpontértékek szerinti sorrend néhány kiugróan nagy pozitív érték mellett eléggé szűk értékintervallumban mozog, az átlagtól számítva pozitív és negatív irányban egyaránt. Bakonya (9,367) áll a rangsor elején, majd Harkány (8,424), Kislippó (5,612), Kővágószőlős (3,020), később Orfű, Beremend és Bár következik. A felsorolásból is kitűnik az egyedi jelleg, hiszen a két elem együttesével vagy valamelyikével mindegyik település helyzete könnyen indokolható. A városok az átlagos (várható) érték körül helyezkednek el, a pozitív oldalon, Pécs viszont $-1,008$ -as értékkel rendelkezik. A rangsor vége egyébként – mint minden faktornál – a relatíve gyengébb ellátottságúak kiterjedt mezőnyéből a településen belüli infrastrukturális szerkezet ellentmondásossága miatt emeli ki az egyedeket. Ehelyütt ezek: Nagypeterd ($-1,875$), Kárász ($-1,742$), Sámod ($-1,488$), Erzsébet ($-1,328$), Mozsgó ($-1,323$), Nagykozár ($-1,236$) és így tovább.

II. A klaszterelemzés eredményei

A klaszterelemzési eljárás alkalmazásával célunk a viszonylag homogénnek tekinthető csoportok elkülönítése volt a faktoranalízis révén nyert faktorpontértékek alapján. A két módszer összekapcsolása azonban nem pusztán technikai kérdés, hanem sokkal inkább a csoportképzés módszertani eleme.

A faktoranalízis segítségével – erősen leegyszerűsítve – a bonyolult struktúrákat jelentősebb információvesztés nélkül egyszerűbb szerkezetekre lehet visszavezetni. Települési infrastrukturális vizsgálatnál ez azt jelenti, hogy a vizsgálat tárgyának sokrétűsége folytán az együtt tekintendő dimenziók kezelhetetlenül nagy számát oly módon lehetséges összevonni, hogy

- az összevonás módját, irányát és mértékét meg lehet határozni, következőképpen értelmezni is lehet, továbbá

- minden megfigyelési egység „transzformált” helyzetét meg lehet állapítani.

A csoportosítási feladat megoldásakor ez utóbbinak van lényegesebb szerepe. A faktorpontértékek rendjének folytonosságán belül a szakaszolódás is meg-

jelenik.⁴ Vagyis amikor egy-egy faktor településhálózati vonatkozását, eloszlási szerkezetét nézzük, voltaképpen a faktor tartalma szerinti legáltalánosabb csoportosulási irányzatokat tárhatjuk fel. A faktoranalízis eredményeinek ezt a megközelítési módját a jelen tanulmányban is alkalmazom. A faktorok jellemzésekor szó esett a legáltalánosabb településhálózati vonatkozásokról, egyes településcsoportok helyzetének sajátos alakulásáról az adott faktor által képviselt infrastrukturális szféra vonatkozásában. A klaszterelemzés lényegében e hat összevont dimenzió elkülönülési irányzatait foglalja egybe, azáltal, hogy a relatív különbségek és hasonlóságok alapján a megfigyelési egységeket automatikusan osztályozza.

A klaszterelemzés révén Baranya megye 296 települését nyolc csoportba soroltuk. Négy olyan település akadt, amelyek egyik csoportba sem kerültek be, ezeket infrastrukturális ellátottságuk nagyfokú abszolút vagy szerkezeti különbsége miatt egyedi településeknek tekintettük.

A csoportok jellemzésére legkézenfekvőbb megoldás a faktoronkénti átlagértékek bemutatása, hiszen ezek tartalmilag visszavezethetők az alapváltozókra.⁵

8. táblázat

A településcsoportok átlagértékei faktoronként

megnevezése	elem- száma ⁶	átlagos faktorpontértéke					
		az 1. faktor	a 2. faktor	a 3. faktor	a 4. faktor	az 5. faktor	a 6. faktor
Pécs	1	0,131	11,939	0,354	-1,954	0,446	-1,008
Komló	1	-0,658	5,934	1,128	0,674	1,725	0,827
Harkány	1	-1,360	2,842	-2,844	4,292	2,120	8,424
1. csoport	10	0,123	1,272	2,852	1,026	2,276	0,432
2. csoport	5	1,015	0,150	-0,960	1,545	1,742	0,866
3. csoport	10	1,022	-0,662	3,787	0,569	-1,344	-0,215
Nagypeterd	1	3,190	-0,607	-1,493	0,838	1,330	-1,875
4. csoport	2	0,582	-0,932	-0,041	-0,891	-1,533	7,490
5. csoport	60	1,420	-0,054	-0,506	0,120	0,069	-0,078
6. csoport	4	-0,699	-0,991	-0,546	3,960	-0,065	-0,379
7. csoport	5	0,777	-0,483	-0,828	-1,392	2,799	-0,993
8. csoport	196	-0,537	-0,079	-0,112	-0,214	-0,197	-0,085

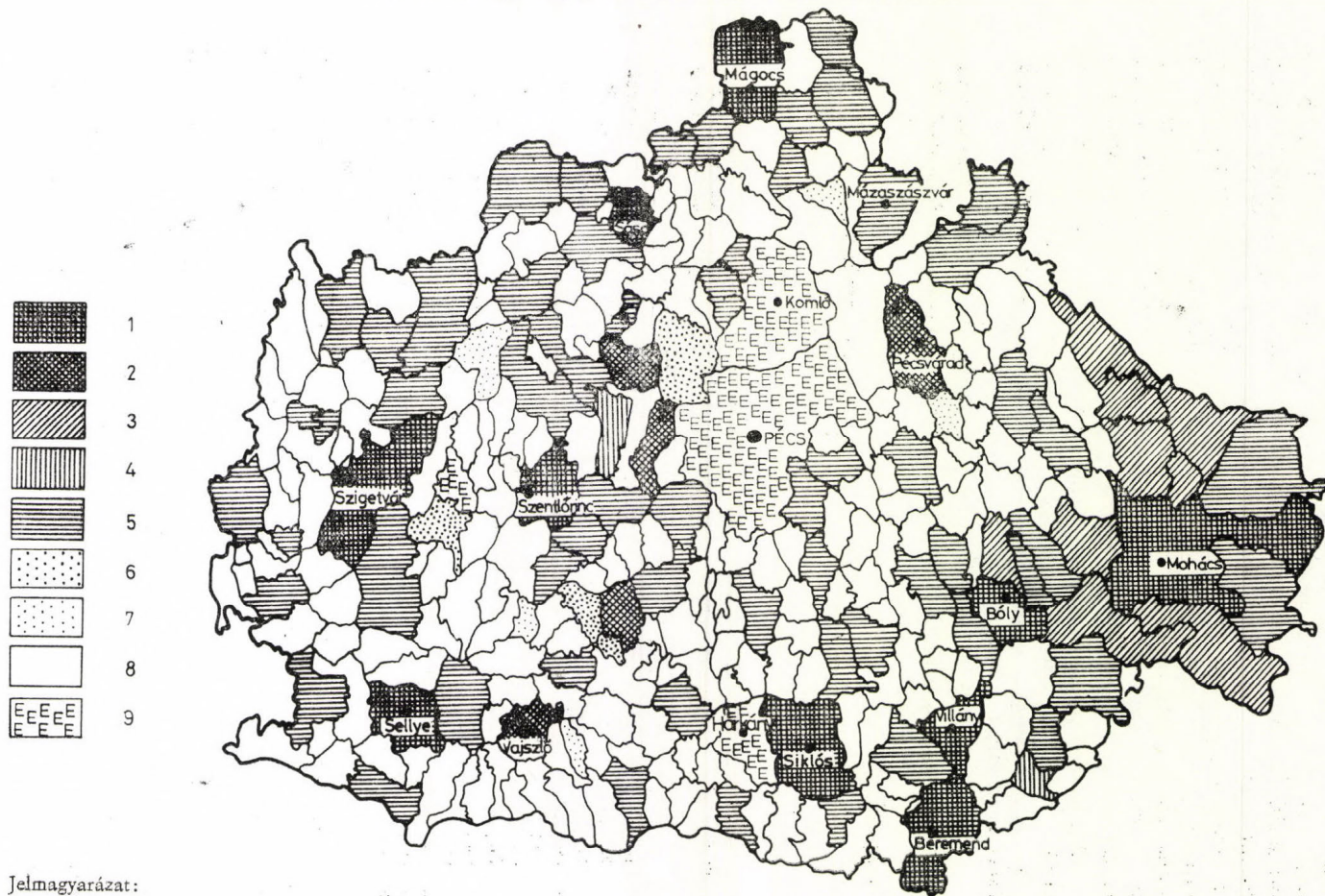
Pécs, Komló és Harkány *egyedisége* – korábbi vizsgálataink eredményei alapján is – szinte magától értetődő. Pécs regionális értelemben is kiemelt központja környezetének. A vizsgált infrastrukturális szférát tekintve a hazai mérté-

⁴ Ennek legkézenfekvőbb megnyilvánulása az, hogy kutatásunkban a diszkriminancia-elemzés során a faktorpontértékek mutatóit mint egyfajta sajátos csoportképződést jellemző ismérvet vettük figyelembe az egyik oldalon, a szerepkör szerinti osztályozást pedig a másikon, és a kettő egybevetését végeztük el.

⁵ Lehetséges eljárás lenne természetesen a létrejött csoportokat az alapváltozók alapján, hagyományos statisztikai módon elemezni, felfogásunk szerint azonban a kutatási téma célkitűzése vonatkozásában a kétféle módozat egymást helyettesítheti.

⁶ A csoportokba tartozó települések felsorolását a 2. melléklet tartalmazza. Az egyes csoportok településeinek földrajzi elhelyezkedését pedig az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra. Az egyes csoportok településeinek területi elhelyezkedése

Jelmagyarázat:

1 = Az 1. csoport települései; 2 = A 2. csoport települései; 3 = A 3. csoport települései; 4 = A 4. csoport települései; 5 = Az 5. csoport települései; 6 = A 6. csoport települései; 7 = A 7. csoport települései; 8 = A 8. csoport települései; 9 = Egyedi települések.

kü nagyvárosi lét infrastrukturális szerkezeti sajátossági és problémái lényegében tipikus módon tükröződnek. Komló a várossá fejlesztés sajátos módjának terméke. A hatvanas években a kiépítés modelljeként választott városi környezet hasonlósága okán infrastrukturális fejlettsége és szerkezete Pécsével szinte azonos volt. Sokáig tisztázatlan településhálózati funkciója a fejlődés gazdasági bázisának átmeneti leértékelődésével egyetemben a hetvenes években az infrastrukturális ellátottságát és szerkezetét a középfokú központok modellje irányába terelte. Ezen problémák megszűntével a relatív fejlődési ütemvesztés is abbamaradt, a többi középfokú központtól való különbözősége – különösen az intézményi és városias infrastrukturális elemek tekintetében – ma is jelentős. Harkány sajátos településhálózati funkciója következtében kiemelten fejlesztett település volt. Üdülöhelyi – turisztikai központ jellege tipikus infrastrukturális fejlődést eredményezett (amilyen például a Balaton-part települései, vagy éppen Zalakaros, Hévíz stb. esetében tapasztalható). Az ebből adódó szerkezeti egyoldalúságok (különösen képpen hiányosságok, amelyekre többször utaltam a faktoroknál) középfokú társ-központtá válásával jelentkeznek igen élesen.

A meglepő egyedi település kétségtelenül Nagypeterd. Külön vizsgálatot érdemelne az okok feltárása. A nagyfokú szerkezeti aránytalanságokra azonban az mindenképpen rámutat, hogy a korábbiakban a szélső értékek soraiban rendre találkozhattunk vele.

Az 1. csoportot alkotó tíz település lényegében a másodlagos központok láncolatát alkotja. Hét nagyközség és három város található itt. A csoport összetételében a leginkább sokat mondó a városok ittléte. E sajátos összemosisodottság azt mutatja, hogy középfokú központi funkciójukhoz képest infrastrukturális potenciáljuk nem megfelelő (alulfejlettségük egyébként más vizsgálatok tanúsága szerint is bizonyítható). Voltaképpen Komló egyediségének másik oka is erre vezethető vissza. A csoport kis létszáma ellenére tovább bontható. A csoportba kerülés (klaszterezés) módja és helye alapján Mágocs és Beremend, aztán Sellye és Villány, majd Sásd, Bóly, Mohács, Siklós és Szigetvár, végül pedig Szentlőrinc tekinthető egy-egy alcsoportnak. E finomítás azonban – később is lesz még példa rá – csak a belső szerkezet tekintetében releváns, a teljes megfigyelési körre semmiképpen nem terjeszthető ki. Mellesleg a városok még eme érzékenyebb bontásban sem különülnek el!

Az ötelemű 2. csoport jellemzően az első három faktor miatt különül el az előzőtől, és több tekintetben méginkább a következő csoporttól. A legerőteljesebb elválasztó vonás a bölcsődei ellátás (3. faktor jellemzi) hiánya. Az intézményi infrastruktúra átlagosan fejlettebb, a városias tényezők kevésbé, mint az 1. csoportnál. Az öt elem e csoportnál is három alcsoportra bontható. Az elsőt Pécsvárad és Vajszló alkotja, vagyis e csoporton belül a potenciáltabb szerepkörű települések, némileg az 1. csoport felé közelítve. Azután Baksa és Abaliget a második alcsoport, amelyek a fejlődés eltérő mozgatórugói ellenére kerülnek össze, és végül Kővágószőlős a harmadik alcsoport, az infrastrukturális ellátottság alapjaként egy újabb társadalmi-gazdasági szituációt képviselve.

A 3. csoport tekinthető vizsgálatunkban a legzártabbnak. Korábbi kutatásaink során 1960-tól lényegében ugyanezen összetételben és a csoportok között ugyanezen helyzetben minden vizsgálati időszakban adódott ez a csoport. A nagyfokú állandóság a gazdasági alap (vagyis a mezőgazdaság) hasonlóságára és a térség megyén belüli sajátos településszerkezetére vezethető vissza. Tudniillik e

csoport földrajzi értelemben is jól elhatárolható, zárt térséget jelent meg. Mind-ebből következik, hogy szemben a többi csoportok többségével, lényegében nincsenek továbbá alcsoportok. Csak Bár és Versend csatlakozik némileg megkés-ve, de a teljes csoport így is az eljárás menetét tekintve korán kialakult.

A kételemű 4. csoport talán a legszélsőségesebb eset ebben a rendszerben. A 6. faktor kiugró értékei annyira egymás mellé parancsolták az egyébként különböző Bakonyát és Kislippót, hogy minden más vonzást elimináltak. A 6. faktor nélkül bizonyára mindkettő egy népesebb csoportba került volna: Bakonya valószínűleg a nyolcadikba, Kislippó pedig talán az ötödikbe. Karakterisztikájuk ugya-nis körülbelül ekként adható meg.

Az 5. csoport a kiskörzeti központok tipikus csoportja. A 60 településből ugyanis 48 alsófokú központi szerepkörű, a maradék 12 pedig alapfokú telepü-lés. Mindezek ellenére nem beszélhetünk az alsófokú központok szintjén megva-lósuló nivellálódásról, legfeljebb az affelé irányuló tendenciáról. Ez talán a most tárgyalandó vizsgálati anyagból nem is tűnik ki annyira, mint a teljes kutatási dokumentációból. Annak alapján ugyanis két dolog állítható:⁷

- a hierarchia ezen szintjéhez tartozó települések körében tapasztalható a legnagyobb mérvű mozgás hosszabb periódust véve alapul, és e változások irá-nya és mértéke sok esetben nem a fokozatos kiegyenlítődés folyamatát táplálja;
- a nivellálódási tendenciának valószínűsíthetően magasabb infrastruktúrális ellátottsági színvonalon kellene kialakulnia.

Mindkét megállapítás mindazonáltal a most tárgyalt anyag eredményeivel is alátámasztható. Egyfelől jelentős számú eltérés látható a csoporthoz viszonyítva mindkét irányban, másfelől a faktoronkénti átlagértékek, valamint az egyes fak-torok rangsorainál tapasztalható általános, és ezen belül főként az egyedi tele-pülési helyzet egységenkénti „hullámozása” is erre utal. Úgy gondolom, hogy Ba-ranya megyében a városok problematikája mellett ez a hierarchia-szint jelenti a településhálózat-fejlesztési politika kulcskérdését. A falvak népességmegtartó és népességellátó képességének fokozása, mint társadalmi – politikai célkitűzés leg-közvetlenebbül az alsófokú központi szerepkörű településekhez köthet. A pers-pektivikusan valószínűsíthető fennmaradás és a jelenlegi gazdasági és infrastruk-turális potenciál, mint bázis leginkább ennél a településkörnél ad reális esélyt a végrehajtásra.

A négyelemű 6. csoport a negyedik csoporthoz hasonlóan meglehetősen egy-oldalú képződmény: az összekötő és a többtől elkülönítő vonás jelen esetben a jellemzően vízellátási 4. faktor értékei. Ebből adódóan a kis elemszám ellenére is relatíve szórt csoportról beszélhetünk, különösen, ha az általános infrastruk-turális fejlettséget vesszük alapul. Kitűnik ez a csoport létrejöttének áttekintéséből is: Tengeri és Tésény alkotja a csoport magját, egyik alcsoportját, de mivel az általában mutatkozó szerény infrastrukturális fejlettségükhöz képest annyira el-ütő a 4. faktorbeli helyzetük, ezért extrémításuk miatt csak az eljárás utolsó har-madában találunk egymásra. Rózsafa és főleg Orfű pedig szinte végsőzóra kerül a csoporthoz. Utóbbi esete egyébként a csoport egyik lényegi mondandója. Bár Orfű üdülési központ – funkciójából (és erre alapozódó általános szerepköréből) adódóan infrastrukturálisan jóval fejlettebb a másik háromnál, az infrastruktúra

⁷ SAS B.-ERDŐSI F.–HORVÁTH GY.–HRUBI L. (1981): 247–258. o.

szerkezeti aránytalansága azonban mégis ezekhez sorolja, mint legközelebbi csoporthoz!

A 7. csoport öt településének megkülönböztető jele gyengébben az 1., meghatározóan az 5. faktor faktorpontértéke. A korábbi „egyismérvés” csoportokhoz hasonlóan ez is eléggé vegyes. Az alsófokú központok legfejletlenebb településeinek körébe tartozik Erzsébet és Magyarmecske, Kárász, Ibafa és Sámod pedig szerepkör nélküli.

Végül a legnagyobb a 8. csoport, amely az összes alapfokú település 90%-át, szám szerint 192-t, valamint az alsófokú központok közül Hosszúhetényt, Olaszt, Felsőszentmártont és Magyaregregyét foglalja magába. Bár utóbbiak idekerülése eléggé meglepő, azt kell mondjam, hogy az eljárás menetét áttekintve semmi nem utal arra, hogy esetleg egy „átmeneti” alcsoportot képeznének. Korábbi kutatásaink is egyébként ennek valós voltát támasztják alá: mind a négy település a korábbi időszakok csoportosításánál is rendre hasonló helyre került.⁸

Vajmi kevés biztatót lehet mondani a megfigyelési kör e döntő hányadára. Egy biztos: bármilyen oldalról, bármilyen módon közelítjük a települési infrastrukturális ellátottságot, a csoportképződés során e kiterjedt, és eléggé zárt, változatlan összetételű csoport mindig létrejön. Persze miként lehetne másképp? Hiszen az infrastrukturális ellátás minimális köre is általában hiányosan, egy-két elem differenciálatlan megjelenésével képviseltetik, az is zömében az ún. „egyéni infrastruktúra” körébe tartozóan. A közösségi jellegű ellátási elemek különbözősége pedig nagy valószínűséggel eseti, csak a népesség számának aktuális alakulásától függ.

Hosszabb távon – véleményem szerint – a települések ezen körénél reálisan csak a körzeti szervezetű alapellátás valósítható meg, amely egyfelől a körzeti központok ellátóképességét, másfelől e központok egyedi elérhetőségét tételezi fel, és e tekintetben is az alsófokú központok kulcskérdéséhez jutunk el.

A kialakult csoportstruktúráról összefoglalóan azt lehet megállapítani, hogy mind a csoportok elkülönülése, mind azok belső összetétele folytonos rendben illeszkedik a korábbi kutatásaink eredményeiként megjelent csoportszerkezetekhez. Ebből következik, hogy e keresztmetszeti vizsgálat – minden módszertani jellegű fenntartást figyelembe véve – a településhálózat-fejlesztési politika kiindulási alapját jellemzi a maga választotta szempontból és módon.

⁸ HRUBI L. (1981): 131–133. o.

A vizsgálat alapmutatói

01 Népsűrűség	Az 1 km ² települési közigazgatási területre jutó lakónépesség (fő)
*02 Természetes szaporodás	Az 1970. jan. 1–1979. dec. 31. közötti természetes szaporodás az 1970. jan. 1-i lakónépesség ezrelékében (‰)
03 Vándorlási különbözet	Az 1970. jan. 1–1979. dec. 31. közötti (állandó és ideiglenes) vándorlás egyenlege az 1970. jan. 1-i lakónépesség ezrelékében (‰)
*04 Aktív keresők aránya	Az aktív keresők száma a lakónépesség százalékában (‰)
*05 Ipari foglalkoztatottak száma	A helyben települt szocialista ipar egy telephelyére jutó foglalkoztatottainak száma (fő)
06 Mezőgazdasági keresők aránya	A mezőgazdasági és erdőgazdasági aktív keresők száma a lakónépesség százalékában (‰)
07 Intézményi ellátottság	A településen jelenlévő intézménytípusok száma az összes kiválasztott intézménytípus (szám szerint 13) százalékában (‰)
08 Épített lakások száma	Az 1970. jan. 1–1979. dec. 31. között épített lakások és nyaralók együttes száma az 1970. jan. 1-i lakásállomány ezrelékében (‰)
*09 Lakósűrűség	A 100 lakott szobára jutó lakók száma (fő)
*10 A nem lakott lakások aránya	A nem lakott lakások száma a lakásállomány ezrelékében (‰)
11 Villanyfogyasztás	Az 1 lakosra jutó évi villamosenergia-fogyasztás (kWóra)
12 Gázallatott lakások aránya	A vezetékes- vagy palackgázzal ellátott lakások száma a lakásállomány százalékában (‰)
13 Vízrel ellátott lakások aránya	A közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások száma a lakásállomány százalékában (‰)
14 Csatornázott lakások aránya	A közüzemi csatornahálózatba bekapcsolt lakások száma a lakásállomány százalékában (‰)
15 Vízfogyasztás	Az 1000 lakosra jutó közüzemi napi vízfogyasztás (m ³)
16 Vízhálózatsűrűség	Az 1 km ² települési belterületre jutó közüzemi vízhálózat-hossz (km)
17 Csatornasűrűség	Az 1 km ² települési belterületre jutó közüzemi csatornahálózat-hossz (km)
18 Vízműkapacitás	Az 1000 lakosra jutó közüzemi napi vízműkapacitás (m ³)
19 Közútsűrűség	A 100 km ² teljes közigazgatási területre jutó összes tanácsi és KPM-kezelésű kiépített közúthossz (km)
*20 Kiepített belterületi utak aránya	A kiepített belterületi (tanácsi és KPM-kezelésű) utak hossza az összes belterületi közúthossz százalékában (‰)
21 Autóbusz-járatsűrűség	A települést érintő napi autóbusz-járatpárok száma (db)
22 Vasúti járatsűrűség	A települést érintő napi vasúti járatpárok száma (db)
23 Telefonellátottság	Az 1000 lakosra jutó telefonállomások száma (db)
24 Telefonbeszélgetések száma	Az 1 lakosra jutó kezdeményezett telefonbeszélgetések száma (db)
*25 Napilap előfizetések száma	Az 1000 lakosra jutó napilap előfizetések száma (db)
*26 Tv-előfizetők száma	Az 1000 lakosra jutó tv-előfizetők száma (db)
*27 Kiskereskedelmi bolti alapterület	Az 1000 lakosra jutó kiskereskedelmi bolti alapterület (m ²)
*28 Vendéglátási alapterület	Az 1000 lakosra jutó vendéglátási alapterület (m ²)

29	Kiskereskedelmi bolti dolgozók száma	Az 1000 lakosra jutó bolti kiskereskedelmi hálózati dolgozók száma (fő)
30	Vendéglátási dolgozók száma	Az 1000 lakosra jutó vendéglátási hálózati dolgozók száma (fő)
31	Élelmiszerforgalom	Az 1 lakosra jutó bolti élelmiszerforgalom (ezer Ft)
32	Vendéglátási forgalom	Az 1 lakosra jutó vendéglátási forgalom (ezer Ft)
33	Ruházati forgalom	Az 1 lakosra jutó ruházati-cikk forgalom (ezer Ft)
34	Iparcikk-forgalom	Az 1 lakosra jutó vegyesiparcikk-forgalom (ezer Ft)
35	A szolgáltatási felvevőhelyek száma	A településen jelenlevő típusú szolgáltatási felvevőhelyek száma az összes kiválasztott típusú felvevőhelyek (szám szerint 16) százalékában (%)
*36	A szolgáltatási hálózat létszáma	Az 1 szolgáltatási felvevőhelyre (hálózati egységre) jutó hálózati dolgozók száma (fő)
37	Körzeti orvosok száma	A 10 000 lakosra jutó körzeti orvosok száma (fő)
38	Körzeti védőnők száma	A 10 000 lakosra jutó körzeti védőnők száma (fő)
39	Bölcsődei férőhelyek száma	A 100 bölcsődés korú gyermekekre jutó állandó bölcsődei férőhelyek száma (db)
40	Bölcsődei gondozók száma	A 100 bölcsődés korú gyermekekre jutó bölcsődei gondozók száma (fő)
41	A férőhelyre beírt bölcsődések száma	A 100 állandó bölcsődei férőhelyre beírt gyermekek száma (fő)
42	Gondozóra jutó bölcsődések száma	Az 1 gondozóra jutó bölcsődei beírt gyermekek száma (fő)
43	Óvodai férőhelyek száma	A 100 óvodáskorú gyermekekre jutó óvodai férőhelyek száma (db)
44	Óvónők száma	A 100 óvodáskorú gyerekekre jutó óvónők száma (fő)
45	Férőhelyre jutó óvodások száma	A 100 férőhelyre jutó óvodai gyermekek száma (fő)
46	Óvónőre jutó óvodások száma	Az 1 óvónőre jutó óvodai gyermekek száma (fő)
47	Általános iskolai osztálytermek száma	A 100 általános iskolás korú gyermekekre jutó általános iskolai osztálytermek száma
48	Általános iskolai tanerők száma	Az 1 osztályteremre jutó általános iskolai tanerők száma (fő)
49	Osztályteremre jutó tanulók száma	Az 1 általános iskolai osztályteremre jutó tanulók száma (fő)
50	Tanerőre jutó tanulók száma	Az 1 általános iskolai tanerőre jutó tanulók száma (fő)
*51	Könyvtári olvasók száma	A 100 lakosra jutó beírt könyvtári olvasók száma (fő)
52	Mozikapacitás	Az 1 lakosra jutó eszmei mozilátogatási szám (db)
53	Mozilátogatottság	Az 1 lakosra jutó tényleges mozilátogatás száma (db)
54	Folyóirat-előfizetések száma	Az 1000 lakosra jutó folyóirat-előfizetések száma (db)

Megjegyzés: A felsorolásban *-gal jelöltem azokat a mutatókat, amelyeket az előzetes számítások alapján vizsgálatunk tekintetében nélkülözhető karakterisztikájuk miatt a végleges változatban elhagytunk.

2. melléklet

Baranya megye településeinek csoportjai 1980-ban

<i>Egyedi települések</i>	Vásárosdombó	Magyarmecseke
Pécs	Gerényes	Sámod
Komló	Babarc	
Harkány	Szajk	8. csoport
Nagypeterd	Borjád	Baranyaszentgyörgy
	Dunafalva	Szágy
1. csoport	Geresdlak	Tormás
Mágocs	Himesháza	Köblény
Beremend	Lippó	Hegyhátmaróc
Sellye	Majs	Szárász
Villány	Belvárdgyula	Tófü
Sásd	Szederkény	Okorvölgy
Bóly	Máriakéménd	Szentkatalin
Mohács	Bogádmindszent	Hosszúhetény
Siklós	Csányoszló	Barátúr
Szigetvár	Drávaszabolcs	Bodolyabér
Szentlőrinc	Egerág	Liget
	Egyházasharaszti	Alsómocsolád
2. csoport	Dióviszló	Nagyhajmás
Pécsváradi	Kémes	Vékény
Vajszló	Nagyharsány	Óbánya
Baksa	Drávasztára	Ófalu
Abaliget	Újpetre	Kisbeszterce
Kövágószőlős	Vókány	Kishajmás
	Almamellék	Apátvarasd
3. csoport	Bicsérd	Lovászhetény
Dunaszekcső	Bükkösd	Martonfa
Lánycsók	Dencsháza	Nagypall
Nagynyárád	Dobsza	Zengővárkony
Somberek	Nemeske	Felsőegerszeg
Palotabozsok	Drávafok	Meződ
Véménd	Kétújfalu	Oroszló
Magyarbóly	Királyegyháza	Palé
Kölked	Mozsgó	Varga
Bár	Somogyapáti	Váznok
Versend	Somogyhárság	Ág
	Szabadszentkirály	Kisvaszar
4. csoport	Szentlászló	Tarrós
Bakonya	Berkesd	Tékes
Kislippó	Göröcsöny	Liptód
	Nagykozár	Kisbudmér
5. csoport	Homorud	Nagybudmér
Baranyajenő	Mecsekpülöske	Pócsa
Bikal	Kozármisleny	Töttös
Szalatnak	Pellérd	Kátoly
Egyházaskozár		Kékesd
Gödre	6. csoport	Szellő
Hetvehely	Tengeri	Fazekasboda
Hidas	Tésény	Maráza
Magyarhertelend	Rózsafa	Erdősmárok
Magyarszék	Orfú	Székelyszabar
Mékényes	7. csoport	Szür
Mázaszászvár	Kárász	Kisnyárád
Mecseknádasd	Erzsébet	Bezedeck
Mindszentgodisa	Ibafa	Ivándárda
Bakóca		Sárok

Udvar
Olasz
Birján
Hásságy
Lothárd
Magyarsarlós
Göröcsönydoboka
Monyoród
Erdősmecke
Feked
Szebény
Kisdér
Ócsárd
Siklósbodony
Kásád
Hegyszentmárton
Ózdfalu
Besence
Nagycsány
Drávacsehi
Drávapalkonya
Gordisa
Matty
Áta
Kisherend
Szökéd
Alsószentmárton
Kistapolca
Old
Siklónagyfalu
Drávacsepely
Drávaszerdahely
Ipacsfa
Kovácsbida
Márfa
Rádfalu
Cún
Drávapiski
Tésenfa
Illocska
Lapánca
Gilvánfa
Kisasszonyfa
Magyartelek
Kisharsány
Nagytótfalu
Adorjás
Baranyahidvég

Kisszentmárton
Drávaiványi
Kákics
Marócsa
Okorág
Sósvertike
Babarcszőlős
Bisse
Bosta
Csamóta
Garé
Szava
Szilvás
Turony
Kiskassa
Kistótfalu
Peterd
Pécsdevecser
Kemse
Luzsok
Páprád
Vejte
Ivánbattyán
Kisjakabfalva
Márok
Palkonya
Villánykövesd
Boda
Zók
Cserdi
Dinnyeberki
Helesfa
Kistamási
Merenye
Molvány
Pettend
Tótszentgyörgy
Bogdása
Drávakeresztúr
Maróc
Felsőszentmárton
Csebény
Horváthertelend
Bürüs
Endrőc
Gyöngyösmellék
Szörény
Teklafalu

Várad
Zádor
Gyöngyfa
Sumony
Almáskeresztúr
Csertő
Szulimán
Botykapeterd
Nagyváty
Nyugotszenterzsébet
Szentdénés
Bánfa
Katádfa
Basal
Patapoklosi
Somogyhatvan
Somogyviszló
Magyarlukafa
Vásárosbéc
Gerde
Pécsbagota
Velény
Boldogasszonyfa
Csonkamindszent
Kacsóta
Husztót
Kovácsszénája
Ellend
Pereked
Szilágy
Regenye
Szőke
Szemely
Pécsudvard
Cserkút
Kővágóöttös
Bogád
Romonya
Aranyosgadány
Gyód
Keszü
Pogány
Kökény
Magyaregregy
Körös
Hirics
Piskó
Zaláta

IRODALOMJEGYZÉK

- CSICSMAN J. (1979): A klaszterelemzés és alkalmazási lehetőségei a statisztikában. – Statisztikai Szemle. 2. sz. 137–146. o.
- DÁNIEL ZS. (1980): Az infrastruktúra értékelési és mérési problémáiról. – Gazdaság. 4. sz. 20–36. o.
- HRUBI L. (1981): Baranya megye településeinek infrastrukturális viszonyai. – Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények. 28. 115–157. o.
- JANH, W.–VAHLE, H. (1974): A faktoranalízis és alkalmazása. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KÖSZEGFALVI GY. (1976): Településfejlesztés és infrastruktúra. Bp., Műszaki Könyvkiadó.
- KULCSÁR V. (szerk.) (1976): A regionális elemzések módszerei. Bp., Akadémiai Könyvkiadó.
- LACKÓ L. (összeáll.) (1976): A kanonikus korrelációs számítás, a clusteranalízis és az egymáshoz tartozó modellek egy fajtájának alkalmazási lehetőségei a területi elemzésekben. Tervgazdasági Közlemények. 2. sz.
- SAS B. (1981): Infrastruktúra-vizsgálat a dél-dunántúli régióban. – Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények. 28. 45–65. o.
- SAS B.–ERDŐSI F.–HORVÁTH GY.–HRUBI L. (1981): A dél-dunántúli régió településeinek infrastrukturális viszonyai. – A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének kutatási eredményei. 1976–1980. A Dél-Dunántúl társadalmi-gazdasági szerkezete. 4. Pécs.
- SVÁB J. (1979): Többváltozós módszerek a biometriában. Bp., Mezőgazdasági Könyvkiadó.

ГРУППЫ ПОСЕЛЕНИЙ В ОБЛАСТИ БАРАНЬЯ НА ОСНОВЕ УРОВНЯ ОБЕСПЕЧЕННОСТИ ИНФРАСТРУКТУРОЙ

ЛАСЛО ХРУБИ

Статья излагает один из частичных результатов темы, исследуемой за длительное время в рамках института. Исследование поставило себе целью определять степень инфраструктурного развития поселений, также как раскрывать взаимоотношения между системой сети поселений и инфраструктурным развитием.

Работа состоит из двух основных частей. Первая часть анализирует способ определения степени инфраструктурного развития поселений, основанный на факторном анализе; содержит охватывающее изложение анализа, подготовленного к 1980-му году на основе 48 переменных, в случае области Баранья.

Во второй части дается обрисовка групп поселений, создаваемых на основе уровня развития, раскрытого с помощью факторного анализа. Основным методом его был кластер-анализ.

Характеризуя эти группы автор подводит итоги системы сети поселений. Важнейшие результаты вычислений даются в приложении.

THE GROUPING OF SETTLEMENTS IN BARANYA COUNTY ACCORDING TO THE LEVEL OF INFRASTRUCTURAL SUPPLY

László Hrubí

The present study describes some findings of a research that has been performed by the Institute for some time. The main objective of this research program is to determine the stage of development for the settlements on the basis of infrastructural supply and to find the interrelationships between the settlement network system and the infrastructural development.

The study is divided in two basic parts. The first describes the method used in determining the level of development of infrastructural supply. This method is based on factor analysis in which 42 factors were involved. The period investigated was 1982 in Baranya county.

The second part outlines the different settlement groups established on the basis of factor analysis. The method used in this second phase was cluster analysis. Besides describing the main features of the groups the author also draws conclusions about the system of settlement network.

The supplement contains the most important results of the calculations.

A TÁRSKÖZSÉGEK HELYZETE BARANYA MEGYÉBEN

PITI ZOLTÁN

A szerző a hagyományos faluhálózat fejlődését vizsgálja Baranya megyében, elemzi a társ-községek demográfiai és gazdasági viszonyait, életkörülményeit, tárgyalja a településhálózat és az igazgatásszervezés összefüggéseit.

Megyénkben két évtizede kötötték meg az első „faluházasságokat”, vagyis megindult a vidéki közigazgatás mélyreható átalakulása, egyszerűsödése. Azóta köztudomásúlag mindenütt, ahol célszerűnek látszott és feltételei adva voltak, megalakultak a közös tanácsok, létrejött a *székbely- és társközségek* hálózata. Írásunkban – elméleti és gyakorlati szakemberek által végzett vizsgálat alapján – arra keressük a választ, hogy hol tart ma a hagyományos faluhálózat átalakulása, milyen valós és vélt területi egyenlőtlenséggel kell a 212 igazgatási értelemben vett baranyai társközségnek megküzdenie, illetve kell-e változtatni a fejlesztés és fenntartás napjainkra jellemző gyakorlatán.

A téma több szempontból is érdeklődésre tarthat számot: egyrészt változatlanul a viták középpontjában áll a faluhálózat eddigi fejlődésének – ezzel együtt a közzetcsítés hatásának – megítélése, másrészt a következő egy-másfél évben alakul ki az ezredfordulóig érvényes településfejlesztési politika, vagyis most kínálkozik jó lehetőség a konstruktív gondolatok megfogalmazására.

I. Demográfiai viszonyok

Baranya megye demográfiai jellemzői az elmúlt évtizedekben erős átalakuláson mentek keresztül. Emelkedett a lakosság létszáma, javult az életkor szerinti összetétel, nőtt a gazdasági aktivitás, és az országos átlaghoz képest is kedvezően alakult a város lakó népesség aránya.

Ami azonban egyik oldalon jó, az a másik oldalon nem biztos, hogy kedvező. Így a községi lakosság száma – néhány sajátos funkcióval rendelkező nagyközség és városkörnyéki település kivételével – valamennyi településen csökkent, és ebben az elvándorlás játszott a fő szerepet. Lényegében ez a népességmozgás figyelhető meg a társközségekben, s ennek következtében a korábbi 97–98 ezerrel szemben ma mintegy 75 ezer ember él ebben a sajátos településkategóriában. Az egy településre jutó népességszám átlagosan 355 fő, vagyis fele a megyei s hatoda az országos községi átlagnak. Ez a népességszám azonban igen tág szélsőértékek között mozog: az 1980. évi népszámláláskor például egyaránt társközségnek számított az 1421 fős Palotabozsok és a 74 fős Markóc is.

A korábbi időszakokra jellemző elvándorlás és a napjainkban érzékelhető születésszám mérséklődése következtében a társközségek népességének *életkor szerinti* összetétele kedvezőtlenül alakul, s az idős korúak számának, méginkább arányának gyors növekedése tartós állapot kialakulását jelzi. Prognózisaink szerint ez csak akkor változhat, ha a korábbi egyirányú népességmozgás (mezőgazdaságból iparba, illetve faluról városba) tartósan kétirányú folyamattá változik. Enélkül viszont megyénk „aprófalvas” jellege tovább erősödik.

A társközségekben élő népesség *társadalmi rétegződésének* alakulása – a tendencia irányát tekintve – a megyei összesenhez hasonló, az átalakulás üteme azonban attól elmaradó. Ez valószínűleg következik abból, hogy ezek a települések hosszú időn keresztül többnyire tiszta profilú és zárt népességtömörülések voltak (például nemzetiségi, vallási, egyéb jellemzők szerint). Napjainkra az „oldódás” a jellemző, amely részben a gazdasági struktúra egész megyét érintő változására és részben az eljáró ipari dolgozók számának növekedésére vezethető vissza. A kifelé nyitást erősíti az a jelenség is, hogy a korábban elhagyott és még hasznosítható falusi ingatlanokat más térségekből – különféle célokkal, állandó és ideiglenes jelleggel – odaköltözők vásárolják meg, s ezzel új arculatot adnak a településnek.

A társközségekben élő népesség *műveltségi színvonala* – részben igazolva csak a témával kapcsolatos szociológiai vitákat – javult, a lakosság viszonylag széles körét érintően emelkedett az átlagosan elvégzett osztályok száma, s nőtt a szakképesítéssel rendelkezők aránya. Valós gond azonban, hogy az előrelépés üteme lassú, s az értelmiség csak kis számban képviselteti magát. Különösen hiányzik az az „aktív mag”, amely – értelmi és érzelmi kötődése alapján – meghatározója lenne a település belső életének.

II. Gazdasági változások és hatásuk

A történelmi fejlődés során Baranya gazdaságát egyik oldalon a domborzati viszonyokhoz alkalmazkodó, s emiatt elaprózott mezőgazdasági művelés, másik oldalon viszont a kitermelő ipar és az arra települt energiaigényes ágazatok fejlődése határozta meg. Ez a fejlődés részben ágazati, részben területi koncentrációt hozott magával, s jelentősen átalakította a hagyományos települési struktúráját.

A községek, s ezen belül a társközségek fejlődésének meghatározója hosszú időn keresztül a *mezőgazdasági ágazat* volt. (Többek véleménye szerint jövője is ettől függ.) Mégis, alig egy-másfél évtizeddel ezelőtt tömeges volt a falu, illetve a mezőgazdasági ágazat elhagyása. Később enyhült ennek mértéke, megindult a nagyobb falvak iparosítása, majd tömegével jöttek létre az új ipartelepek, a kiegészítő üzemágak. Legjelentősebb változás mégis az, hogy a gazdálkodó szervezetek fokozódó munkaerőigénye kibővítette a városok és nagyobb ipari centrumok vonzáskörzetét, s – új életformát kialakítva – növelte a faluról eljáró dolgozók számát. (A társközségekben élő 34 ezer aktív kereső több mint fele ma is lakóhelyétől távol dolgozik.) Sajátos helyzet, hogy a szolgáltató szféra még nem játszik jelentősebb szerepet a falvak életében, a kisiparosok száma – a különféle kezdemények ellenére – nem nő számottevően.

Sokat vitatott kérdés, hogy milyen a *falvak megtartóképessége*, s milyen esz-
közökkel lehet ezt a jövőben erősíteni. A témával kapcsolatos társadalmi viták

azt mutatják, hogy a lakóhely és a munkahely szétválása ma már elfogadott jelenség, s ebből következően a munkavállalási lehetőséget nem kizárólag helyi, hanem körzeti szinten vizsgálandó kérdésnek tekinthetjük. Más a helyzet az ellátás területén, ahol a napi szükségleteket a lakóhelyen – legalábbis elérhető közelségben – kell kielégíteni. Az utóbbi időben érzékelhetően megnőtt az ellátás, a helyben biztosítható életkörülmények jelentősége, s erre oda kell figyelniünk. Mégis, a legerősebb megtartóerő nem ez, hanem a lakóhely biztonságos perspektívája, ennek kollektív tudata. S ezt az érzést visszaadni közös felelősségünk.

Az ipari ágazatra, illetve városi településekre koncentráló korábbi gazdaságpolitika – bár hangsúlyozta a mezőgazdasági fejlődés fontosságát – a faluhálózatra kevesebb figyelmet fordított. A mezőgazdasági ágazat felértékelődése, valamint annak felismerése, hogy a mezőgazdaság műszaki fejlődése tömegével igényli a szakképzett munkaerőt, összhatásában új helyzetet teremtett a településfejlesztési politikában, s napjaink követelményévé tette a falvak megtartóképességének erősítését. Ez szükségszerűen érvényes a társközségek többségére is, hiszen ha ott sikerül megtartani az embereket, akkor biztos, hogy a körzet fejlődését segítik, de ha elmozdulnak, úgy semmi biztosíték nincs arra, hogy a legközelebbi centrumközséget választják lakóhelynek. Márpedig egy újabb népességmozgás, illetve újabb fejlesztési szükségletek előidézése a városokban jelentős gazdasági teherként jelentene, s ellenkezne hosszabb távlatú érdekeikkel.

III. Életkörülmények, ellátási mutatók

Az utóbbi évtizedben több vizsgálat igazolta, hogy ma a falu és a város különbsége nem elsősorban a jövedelmekben, a foglalkozásban vagy az eltérő iskolázottságban van, hanem a lakóhely komplex életviszonyaiban. Ha van társközségekre jellemző hátrányos helyzet, akkor ennek jelei itt keresendők. Nézzük tehát a legfontosabb ellátási mutatókat.

A lakásellátás mennyiségi mutatói a társközségek demográfiai jellemzőinek változása következtében relatíve kedvezőek, a minőségek pedig többségében elfogadhatóak. Gond, hogy kevés az új építés, alacsony a korszerűsítés üteme, és a meglévő nemzeti vagyon (lakás, gazdasági épület, mezőgazdasági földterület) egy része kihasználatlan. Ez a jelenség olyan döntések kiindulópontja lehet, amelyek biztosítani tudják adottságaink jobb kihasználását.

Az egészséges ivóvízellátás községsoros mutatói ellentmondásos képet mutatnak. Egyik oldalon szembeűnő a közműves vízzel ellátott lakások javuló aránya, másik oldalon viszont az egészségügyileg veszélyeztetett települések számának növekedése figyelhető meg. Itt az sem jelenthet vigaszt, hogy a környezet szennyeződése, a nitrátos ivóvíz nem csupán a társközségekre jellemző. Gond – amely miatt csak ideiglenes megoldásokkal próbálkozhatunk – a magas beruházási költség, s az, hogy ezt viszonylag kevés számú embernek kellene vállalnia.

Az általános körzeti orvosi ellátás mennyiségi mutatói – az egy orvosra jutó magas településszám ellenére – országosnál kedvezőbbek. Az ügyeleti szolgálat most megindult szervezése minden bizonnyal gyorsabb és biztonságosabb ellátást fog nyújtani. A demográfiai változások azonban jelzik, hogy az egészségügyi ágazatnak újabb feladatok ellátására is fel kell készülni, s mindenekelőtt az idős korúak társadalmi gondozását kell megoldani.

Az *alappokú oktatás*hoz tartozó óvodai és általános iskolai ellátásban talán a legtöbb vitát kiváltó változások következtek be. Közmegelégedésre javult a gyermekek óvodai elhelyezése, minimálisra csökkentek az ellátatlan körzetek. Fokozatosan mérséklődött az osztatlan általános iskolákban tanulók aránya, közel teljessé vált a szakrendszerű oktatás, s nagymértékben javult a gyermekek továbbtanulásának előfeltétele. Az oktatás körzetesítésének azonban negatív következménye az utaztatás, a központi iskolák zsúfoltsága, a tanulók és a tanárok leterheltségének növekedése. S amiről kevesebbet beszélünk, tovább nőtt az oktatás és a közművelődés közötti szakadék, amely végső soron a közéleti tevékenységre is visszahat.

A napcikket értékesítő *kereskedelmi hálózat* mennyiségi mutatói elfogadhatóak, de az áruválaszték hiánya és a boltok nyitvatartásának szabályozatlansága állandósult gond. Új üzletnyitásra, illetve a meglévő egységek korszerűsítésére kevés figyelmet fordítanak az ellátásért elsődlegesen felelős szervezetek, s nincs lényeges előrelépés az ún. „mozgó” szolgáltatások szervezésében sem.

A lakossági *energiaellátás* fő formáját a villamosenergia, s főként az utóbbi évtizedre jellemzően a PB-gáz jelenti. A fogyasztás növekedése mindkét területen a megyei átlagnak felel meg, s gondjai (zárt körzetek, növekvő költségek) is az általánoshoz hasonlóak.

A lakóhelyek bekapcsolása a *tömegközlekedési és hírközlési hálózat*ba, illetve ennek színvonala ma az egyik legfontosabb kérdés a társközségek életében. Lényegében ez határozza meg a lakosság közérzetét. Az emberek attól függően fogadják vagy utasítják el az ellátás körzetesítését, hogy a közlekedési hálózat *milyen áron és milyen közelségbe* hozza a központosított szolgáltatásokat. E téren látványos eredmény volt a bekötőút-építési program sikeres teljesítése, napjaink jogos igénye viszont az állandó összeköttetés, a járatsűrűség növelése, illetve a különböző ellátási körzetek „belső kapcsolatainak” javítása.

A lakossági életviszonyok néhány kiragadott ellátási mutató alapján történő jellemzése két fontos következtetés levonására ad alkalmat: *egyrészt* megállapítható, hogy – talán a közlekedés kivételével – nem speciális társközségi, hanem általában vett községi gondokról kell beszélnünk, *másrészt* a sokirányú ellátási igény – még kedvező gazdasági helyzet esetén is – csak szigorú sorolással, következetes fejlesztési politikával elégíthető ki. Az elkövetkező években így minden elé kell helyezni a *közlekedési feltételek* javítását, az *egészséges ivóvízellátást* és a gazdaságos *energiaellátást*. Lényegében ez lehet az alapja a lakosság önerős fejlesztéseinek is, amely végső soron a településhez való kötődést is erősíti.

IV. Településhálózat és igazgatásszervezés

A településhálózat – hosszabb idő távlatában – nem állandó kategória, hanem folyamatos változásokat takar. Voltak és lesznek új helyzetbe került települések, a fejlődésnek új irányt szabó események. Ahogyan új települések születnek, növekedésnek indulnak, vagy új (például üdülő vagy agglomerálódó) funkciót vállalnak fel, úgy esetenként meg is szűnnek, vagy fejlődésükben megállnak. De a falunak, mint a településhálózat szerves részének és a mezőgazdasági termelés alapvető bázisának fontos szerepe megmarad. S ezt az igazgatásszervezésben is alapelvnek kell tekinteni.

A megyei településfejlesztési törekvések, igazgatásszervezési intézkedések ez ideig nagyobb részt követték, kisebb részt gyorsították az előzőekben jelzett változásokat. A politikai, gazdasági és ellátási körzetek kialakítását (a körzethatárok és körzetközpontok összehangolásának igényét) eleinte a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyesítése vetette fel, későbbiekben került előtérbe a beruházások térbeli koncentrálásának szándéka, majd a tagolt községi szakapparátus kiépítésének igénye.

A körzetesítés iránya és mértéke általában találkozott a lakosság helyesléseivel, s ma már elfogadott vélemény, hogy nélküle eredményeink is szerényebbek lennének. Nyilvánvaló az is, hogy aprófalvas megyénkben a szervező-irányító funkciót felvállaló *kiskörzeti központok nélkül* még nagyobb teherterhelést hárult volna a városokra, s a tapasztaltnál is nagyobb mérvű falusi népességcsökkenés következményeivel kellene ma számolni.

Az eredményekhez tartozik, hogy a társult községek többségében sikerült megvalósítani azokat az elképzeléseket, közös célokat, amelyeket a közös községi tanácsok megalakulása idején elhatároztak. Javult a települések együttműködése, fejlődött az intézményirányítás színvonala, kiegyenlítettebbé vált a lakossági ellátás, szakszerűbb lett a lakossági ügyintézés, s erősödött a tanácsigazgatás szolgáltató jellege. A hangsúly a fejlődésen van, s nem jelenti, hogy minden gond megoldódott, időközben új és új ellentmondások keletkeztek, amelyek megoldása sürgető és jogos igény.

A társközségek fejlődése döntően a termelés (mezőgazdaság vagy ipar) rövidebb-hosszabb távlatú érdekeitől, illetve a lakosság öntevékenységtől függ. (Az egy lakosra jutó társadalmi munka értéke hosszabb idő átlagában másfélszerese a megyei értéknek, s az 1981. évben elérte az *1000 Ft/fő* nagyságrendet!) A tanácsi eszközök – részben a helyi bevételek alacsony súlya, részben a társult települések közötti aránytalan megosztás következtében – nem számottevőek. Sajnálatos tény, hogy a magán- és állami infrastruktúra fejlesztése közötti ütemkülönbség már ma is fékezőleg hat a lakosság önerős vállalásaira, maganerős beruházásaira. Ezen változtatni csak az elosztási arányok módosításával lehet.

A társközségek önálló településfejlesztési tervvel nem rendelkeznek, gyakran még a műszaki dokumentációk is hiányosak. Biztató azonban, hogy a településkörzetekre megrendelt új általános rendezési tervek a korábbinál részletesebben tárják fel a települési adottságokat, illetve fejlesztési feladatokat. Gond viszont, hogy a döntően műszaki szemléletű dokumentumok előbb mondják meg, hogy „mit” és „hol”, mint azt hogy „minek” és „miből”! E kérdésekre széles körű társadalmi viták szervezésével kell választ adni.

Sokakat foglalkoztató kérdés, hogy a társközségek közéletébe visszafejlődött, vagy pedig az a gond, hogy fejlődése elmaradt az általánostól? Részleteiben a következők állapíthatók meg:

a) A társközségek politikai életében jelentős szerepe van a községi *pártszerveknek és alapszervezeteknek*. A községi pártbizottságok, illetve pártvezetőségek közvetlenül irányítják a társközségek pártalapszervezeteit, illetve pártcsoportjait. Gond azonban, hogy a társközségek kétharmadában nincs helyi pártalapszervezet, s az ingázó párttagok sem lakóhelyükön tevékenykednek.

b) A társközségek képviselője a közös községi tanácsokban a *tanácsok útján* biztosított. A tanácsstagok tagjai lakóhelyük tanácsstagi csoportjának, ahol általában aktívan dolgoznak. A helyi tanácsi vezetők és a lakosság kapcsolata alapve-

tően jó, bár a lakosság részéről nagyobb rendszerességet igényelnének. Egyértelműen pozitív tapasztalatai vannak a falugyűléseknek, a közeleti fórumoknak. Több helyen kedvező tapasztalatai vannak a megyei tanácstagok, illetve az országgyűlési képviselők területi tevékenységének is.

c) A társközségek jelentős részében a *Hazafias Népfront-bizottság* fontos politikai tényező. Megyénk minden községében működik népfrontbizottság vagy csoport. Ezek jelentős szerepet vállalnak a községek ellátását, fejlesztését biztosító döntések előkészítésében és megvalósításában. Jól mozgósítanak a különböző társadalmi munkákra, a községépítő feladatokra.

d) A fiatalok aránya a társközségekben a megyei átlag alatt van, a lakónépesség 16%-a. A *Kommunista Ifjúsági Szövetségnek* a lakóhelyi és a termelőszövetkezeti alapszervezetekben mintegy két – két és félezer tagja van. Az eljáró fiatalok többsége viszont nem otthon, hanem munkahelyén folytat közösségi tevékenységet.

Az előzők alapján *összegezve megállapítható*, hogy a gazdasági, közigazgatási változások, a társadalmi átrétegződés a társközségek politikai életére is hatott. A párt, állami és társadalmi szervek a megváltozott körülményekhez igazodva törekednek a lakosság politikai életének, tevékenységének irányítására, szervezésére: E munka részben összhangban van az igényekkel, illetve a lehetőségekkel, ugyanakkor vannak területek, ahol – főként szubjektív okok miatt – nem felel meg a követelményeknek. Sokan eltúlozzák a problémákat, s a valós hiányosságokat a szervezetben s nem a szervezet hibás működésében látják.

A gyakorlat – mint már annyiszor – új kérdéseket is felvet. Így például társadalmi és gazdasági szempontból halaszthatatlannak tűnik a *község fogalmának* újszerű értelmezése és definiálása, s az ezzel szinkronban levő igazgatási struktúra kialakítása. Hasonló feladat a társközségek differenciált helyzetét figyelembe vevő *településbálozat-fejlesztési koncepció* elméleti megalapozása, s a hosszabb távlatú irányelvek közreadása. Mindezek azonban az elméleti, gyakorlati szakemberek ismereteinek, illetőleg elgondolásainak közelítését is igénylik.

A társközségek viszonylag kedvezőtlen helyzetét – a hosszú távú településbálozat-fejlesztési tervre alapozva – a térség valamennyi településének és ezen belül döntően az adott ellátási-igazgatási körzet községeinek összehangolt fejlesztésével lehet és kell javítani. E településkategória – a megyei tanács döntésének megfelelően – sajátos helyet foglal el a VI. ötéves terv célrendszerében, de súlyát még tovább kell növelni az előkészítés alatt álló társadalmi programokban. Az alapellátás kiemelése, a területileg arányosabb eszközelosztás következménye, az állami és magánérs fejlesztések tudatosabb összehangolásának igénye, a meglévő értékek védelmének hangsúlyosabb kezelése, s végül az emberi tényezők szerepének kiemelése egyidejűleg kívánja szolgálni a társközségekben, illetve a megye valamennyi településén élő lakosság helyzetének javítását. Az azonban már ma látható, hogy a kialakult kedvezőtlen tendenciák megváltoztatása, a hátrányszerűbb helyzet leküzdése hosszabb időszakot és széles körű társadalmi összefogást igényel, beleértve a társközségek lakosságát is.

ПОЛОЖЕНИЕ СОВМЕСТНЫХ СЕЛ В ОБЛАСТИ БАРАНЬЯ

ЗОЛЪТАН ПИТИ

Автор рассматривает следующие проблемы: каких результатов достигло развитие традиционной сети деревень в области Баранья, с какими настоящими и мнимыми территориальными неравномерностями должны справиться 212 совместных сел, то есть как надо изменять практику развития и сохранения настоящего времени?

В первой главе дается анализ демографических отношений совместных сел; автор констатирует, что численность населения почти во всех поселениях уменьшилась и в этом решающую роль играет миграция. При этом структура по возрасту и расслоение жителей поселений формировались неблагоприятно, в то же время повышалась степень образования населения совместных сел.

Во второй главе автор анализирует воздействие экономических изменений на развитие поселений. Он указывает, что за долгое время определяющим фактором развития явилось сельское хозяйство, потом следовал период массовой миграции из сельского хозяйства, наконец началась индустриализация деревень. Автор считает важнейшим изменением то, что усиленная потребность в рабочей силе организаций, ведущих хозяйство расширяла зону тяготения городов и крупных промышленных центров и повышала численность рабочих, переселяющихся из деревень.

В третьей главе анализируется формирование бытовых условий и показателей обеспеченности. Перебирается развитие обеспеченности квартирами, снабжения питьевой водой, здравоохранительной обеспеченности, начального образования, торговой обеспеченности, энергоснабжения и развития массового транспорта. В результате этого делается вывод, что многосторонняя потребность в обеспеченности совместных сел — даже при благоприятных экономических условиях — можно удовлетворять только последовательной политикой развития.

Наконец, в четвертой главе статьи, исследуются взаимоотношения между сетью поселений и организацией управления. Автор подчеркивает, что развитие совместных сел главным образом зависит от кратко- и долгосрочных интересов производства, также как от самодеятельности населения, затем суммирует причины деградации общественной деятельности совместных сел. Обращается внимание на то, что социально-экономической точки зрения неотложно по-новому растолковывать понятие села и одновременно формирование административной структуры, затем обрисовываются представления, связанные с развитием совместных сел области Баранья.

THE SITUATION OF JOINT COMMUNES IN BARANYA COUNTY

Zoltán Piti

In his study the author seeks to answer the following questions:

- what is the present stage of development of the traditional village system in Baranya county;
- What are the real or supposed difficulties that the 212 administratively joint communes have to cope with;
- in what way should we change the practice of development and maintenance of our days?

In the first part he analyses the demographic conditions of the joint communes and states that the number of inhabitants has decreased in nearly all of them mostly due to transmigration. The distribution according to age-groups has also become unfavourable. The same is true for the changes in the social structure but the cultural level of people living in joint communes has increased.

In the second part the author analyses the effect of economic changes on the development of the settlement. He points out that for a long time the main factor of development was agriculture but later came the period of mass migration from the agricultural sector and later the industrialization of the villages began. In this respect the most important change is - according to the author - that the increased demand for labour in the industry has enlarged the gravity zones of the cities and larger industrial centres thus also increasing the number of workers leaving the villages.

The third part is concerned with living conditions and supply indices. The author reviews development in housing, drinking water supply, health service, education, commerce, energy supply and participation in public transport. He comes to the conclusion that the varied demands of the joint communes can only be met with strict ranking and steadfast development policy even in optimal economic conditions.

In the last, fourth part the author examines the relations between settlement network and the organization of public administration. He points out that the development of the joint communes depends first of all on the short-or long-term interests of production and on the spontaneous activities of the population and then summarizes the causes of regression in the public activities of the joint communes. He then draws our attention to the need of reviewing the notion of commune and at the same time of the reformation of the structure of public administration. In the end he outlines the county's conception for the development of joint communes.

TERMELÉS – SZABÁLYOZÁS – TÉRBELISÉG KAPCSOLATA BARANYA MEGYE MEZŐGAZDASÁGÁBAN

LEHOCZKY JUDIT

A termelés minden mozzanata tartalmaz területi aspektust, ezért a termelés összefüggései egyszersmind térbeli kapcsolatokat is jelentenek. A mezőgazdasági termelésnél kitüntetett szerepet kell a térnek tulajdonítani, mert az ágazat termelési sajátosságai elválaszthatatlanul összefonódnak a természeti környezettel. A mezőgazdasági termelés térbeli vizsgálata egyfelől az ökológiai potenciálnak mint a fejlesztés elsődleges fizikai forrásának feltárását igényli, másfelől annak elemzését, hogy milyen hatást gyakorol a központi akarat közgazdasági eszközökkel történő érvényesítése (szabályozás) a mezőgazdasági termelőerők térbeli fejlődésére.

I. A mezőgazdaság funkciói és a központi irányítás nébány összefüggése

A mezőgazdaság társadalmi-gazdasági szerepét funkciói írják le. A mezőgazdaság alapvető feladata az élelmiszertermelés, ez a – lakossági szükségletek kielégítésén keresztül – befolyásolja a munkaerő újratermelését. Az ágazat jelentőségéből adódóan – minden időben – központi helyet foglalt el a társadalom értékrendjében. A mezőgazdaság élvezte nemcsak a társadalom figyelmét, hanem mindig is alanya volt a központi (állami) irányításnak.

Ha az élelmiszertermelést a mezőgazdaság általános funkciójának tekintjük, különösnek mondható a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepe. A társadalmi munkamegosztás bővülésének a lehetőségét a mezőgazdaság teremtette meg. A mezőgazdaság, mint a termelés összektora, magában foglalta a földművelést, állattenyésztést és a háziipart. A mezőgazdasági termelés növekedése magával hozta a munkaerő felszabadítását, s áthelyezését más tevékenységbe. Nem véletlen, hogy *Marx* szerint a kapitalizmus a faluban kezdődik, mert a munkaerőn kívül munkatárgyat és piacot is jelent a manufaktúrák számára. Az ipar fejlődése újabb perspektívát teremtett a mezőgazdaság fejlődésében. A termelés intenzifikálása további munkaerőt mentett fel a mezőgazdasági termelésben, és adott át más tevékenységeknek. *A munkamegosztás, az árutermelés fejlődése azt eredményezte, hogy a mezőgazdaság egyre jobban integrálódott a társadalom gazdasági szerkezetébe, s egyre intenzívebb munkamegosztási kapcsolatok hatották át az ágazat belső arányait és a külső, más tevékenységekhez fűződő viszonyát.* Mindennek az eredményeként a mezőgazdaság nyitottabb, de amennyivel nyitottabb, annyival önállótlanabb is, tehát függősége a társadalmi munkamegosztásban erősödik. Ez magával hozza azt is, hogy termelésének sikerét számottevően befolyásolja a vele kapcsolatban lévő termelése. A mezőgazdaság csak olyan ipari eredetű eszközöket képes felhasználni, amilyeneket az ipar számára kínál. Ha ez utóbbi választéka szűk, problémát okozhat a termelés természeti-

technikai egyensúlyában. De másban is! Ugyanis a mezőgazdaság jövedelmezőségét jelentősen befolyásolják az ipari eszközök termelékenységében lévő differenciák, a magas árszínvonal pedig fékezi a mezőgazdaság egyes ágazatainak vagy részfolyamatainak technikai fejlődését, amelynek a visszahatásaként nemcsak a mezőgazdaság, de a vele kapcsolatban lévő tevékenységek kívánt működése is akadályokba ütközik. *A központi irányítás kezében a stratégiai jellegű gazdasági döntések természetes és értékfolyamatainak ex ante szabályozása jelentős eszköz.* Az említettek különös jelentőségét az húzza alá, hogy a társadalmi termelés hatékonysága nem kis mértékben függ a mezőgazdaságnak a társadalmi munkamegosztás organizmusába való integrálódásától. Ahhoz pedig, hogy a *mezőgazdaság fejlesztése hozzájáruljon a társadalmi termelés hatékonyságához, világosan és tisztán kell megfogalmazni azt, hogy mit és milyen körülmények között kell termelnie.*

A mezőgazdasági termelés fokozásának központi befolyásolása a legkülönbözőbb formában létezett, s időben változatos képet mutat. Erdemes megemlíteni, hogy a támogatás tárgyai között mindig szerepelt a *termőföld*. Ősi összefüggés: a termőföld minőségétől, termőképességétől függ a termelés egyéb tényezőinek értékesülése. Ezt kell tehát javítani, hogy eredményesebben termelhessünk, de az eszközök és a munkaerő gazdaságos felhasználása is ettől függ. A naturálgazdálkodás körülményei között a termőföld védelmét pl. az mutatja, hogy egy „központi terv” szerint szabályozták a vetésszorgót, a racionális földhasználat akkori eszközét.

Hazánkban az árutermelés kiterjedésével a XVIII–XIX. sz. fordulóján jelentős állami összegeket fordítottak a termelés biztonságának a megteremtésére. Ez a mostoha természeti adottságok korlátozását, a vízvédelmet, a talajjavítást, az erdőtelepítést jelentette. Ez elsősorban abból a felismerésből adódóan fakadt, hogy a mezőgazdasági termelés időjárásérzékenysége növeli a mostoha természeti adottságok negatív szerepét, s minden egyéb tőkebefektetés sikere a termelés természeti alapjának milyenségétől függ. Állami pénzből finanszírozták például a természeti adottságokhoz igazodó – sőt monopoljárdékot is biztosító – *történelmi szőlőkeretek rekonstrukcióját*. De említhetjük azt is, hogy támogatást élvezett *a termelési szerkezet átalakítása, a vetőmagnevelés, a tenyészállattelátás, a hűtőházak építése* is.

E gazdaságpolitika következetes hirdetője *Széchenyi* volt, aki az angol és a francia viszonyok alapos ismeretében írta történelmi jelentőségű munkáit. *Széchenyi* korában a legnagyobb nagybirtokosok néhány területen, a juh-, a marha-, a selyemhernyótenyésztés ágazataiban kiharcolták az állami támogatást, s ezzel – a korabeli szakirodalom szerint – nagy jövedelmet értek el, mintegy megalapozván a további felhalmozást. *Széchenyi* jól látta, mi szükséges a mezőgazdasági árutermelés fellendüléséhez, harcolt a hitel, a tőkeszerzési lehetőségekért. E folyamatba tartozott a *modern közlekedés* állami fejlesztése, a mezőgazdasági termelés infrastrukturális elemeivel együtt. Ezen túl jelentős szerepet játszott a mezőgazdaság fellendülésében *a mezőgazdasági gépipar fejlődése* és állami támogatása. Ekkor alapozták meg a századunk első felében már a világszínvonalhoz közelálló magyar mezőgazdasági gépgyártást.¹

¹ Csak közvetve jegyzem meg, hogy a kontinuitás hiánya a háború után sorozatos gondok forrása lett.

A magyar mezőgazdasági ártermelés a XIX. század közepétől széles körű állami támogatással fejlődött, hasznát azonban csak egyesek élvezték. Mindenestre az árpreferenciák, a hiteltámogatások, az exportszubszidiók nagy előrelépést jelentettek, s egyben húzóerőként működtek a termelésben. Csökkent a parlagföld aránya, míg 1751-ben a termőföld 20⁰/₀-át tette ki, az 1870–80-as években annak csupán 5,5⁰/₀-a lett, a szántóföld, ezen belül a gabona vetésterülete pedig emelkedett. A mezőgazdasági gépgyártás új technikai alapra helyezte a termelést. Az állami támogatás jelentős eszköz volt a fejletlen technikán alapuló, patriarchális viszonyokon nyugvó parasztgazdálkodás felszámolására, az önmagát ellátó zárt gazdasági rendszer fellazítására. Természetesen az említett átalakulási folyamat aránytalanságok egész sorát is létrehozta. Az akkori társadalmi-gazdasági viszonyok képepre formálva az egyik ágazat fejlődése a másik teljes hanyatlását idézte elő, az egyes térségek eltérő, egymás rovására megvalósuló fejlődéséhez vezetett.

A mezőgazdaság szocializmusbeli állami irányítása elméleti vonatkozásban két területen megszívlelendő tanulságokkal szolgál. Az egyik, a törvények voluntarista értelmezéséből, a másik az áru- és pénzviszonyok szocializmusbeli funkcióiból, sajátosságaiból fakad, s ezek kedvezőtlenül érintették a mezőgazdaságot és – ma már tudjuk – kevésbé helyes útra terelték a mezőgazdaság központi irányítását.

A törvények voluntarista értelmezése a mezőgazdaságban az első időben – a földrajzi nihilizmust jelenítette meg. A természeti adottságainktól elvonatkoztatott központi elgondolások – a gyapot, a mandarin, a kenaufról és a narancsliget övezetek kialakítása mögött, de még a termelési sikertelenségek után is – ha nem is ilyen durva formában – a termelés természeti feltételeit leértékelő eszmék, s erre épülő gazdaságpolitikai gyakorlat húzóerővé vált. „A mostoha természeti adottságot tőkével helyettesíteni” elv az eszközök hatékonyságán keresztül a korlátozott erőforrások pazarlásához vezetett.

A szocialista ártermelés elméleti kérdőjelei sem használtak a mezőgazdaságnak. A politikai indíttatású árak, a magas ár- és jövedelemdiszparitás fékezte a mezőgazdasági termelést. Az árképzés és az ármechanizmus nem tette lehetővé a gazdasági tisztánlátást, következésképpen nem szolgálta a gazdaságos termelés törekvését.

Rá kell mutatni azonban, hogy akkor, amikor nehéz gazdasági helyzetben felértékelődött a gazdasági kibontakozás szükségessége, mindig hozzányúltak – természetesen a központi akarat megnyilvánulásaként – az ár- és jövedelemviszonyokhoz. Így volt ez 1946-ban, 1957-ben és a 70-es években is. Az 1946-os mezőgazdasági árárányok pl. jól szolgálták a termelés ösztönzését (magasabb jövedelmet tartalmaztak az állattenyésztés árai), de ugyanakkor aszályos években a rugalmasabb gazdaságpolitika automatikusan mérsékelte a beszolgáltatást. 1957-ben az új agrárpolitika, a felvásárlási árak emelésével, a beszolgáltatás megszüntetésével akarva, nem akarva piacot iktatott a termelők és a fogyasztók közé. Létrehozták a szocialista mezőgazdaság első feltételeit, azt a környezetet, amelyik állami támogatással – szándéka szerint – a nagyobb önállóságot, a kockázatviselést, a teljesítményérdekeltséget magába foglaló vállalatszerű gazdálkodást alapozta meg.

Egy rendkívül nehéz történelmi időszak kezdődött, amelynek során a tradicionális mezőgazdaságot modern nagyüzemi mezőgazdasággá kellett alakítani. A

nehézséget csak fokozta, hogy a mezőgazdaság mögött tökenyelő iparosítás állt, így egy általános tökehiánnyal küszködő gazdaságban indult be az ugyancsak sok tőkét felemésztő modernizálási folyamat. Ez azonban objektív folyamat, az extenzív növekedés felgyorsulásának sajátossága volt. Míg azonban a legfejlettebb tőkés országokban nem egymással párhuzamosan modernizálódott az ipar és a mezőgazdaság, hanem az előbbi az utóbbi rovására, erőszakosan, állami segítséggel. A mezőgazdaság modernizálását viszont egyszerűsítette a magas technikai-technológiai paraméterekkel rendelkező ipari háttér, a színvonalas infrastruktúrális környezet.

A magyar fejlődés objektív menetének számos problémáját felerősítették az elméleti tisztánlátás említett problémái, s a fejlődés egy – államilag támogatott – nivellálódási tendenciát eredményezett. A jól gazdálkodók termelésének visszafogása, a rossz eredménnyel gazdálkodók megkülönböztetett támogatása rontotta a ráfordítás eredményességét. Egyes esetekben az állami szektor mintájára a szövetkezeteknél is kialakult paternalizmus ártott a szövetkezeteknek, s olyan viselkedési kultúrát hozott létre, amely érdektelenségével, elkényelmesedésével negatív kísérője lett a mezőgazdasági növekedésnek.

A mezőgazdaság központi irányítása 1957 után az ágazat korábbi fejlődésének radikális túllépését eredményezte. Ezzel egyidőben a többi ágazattól eltérően a szövetkezeti szektor mezőgazdasága nagyobb önállósággal is rendelkezett, s szerencséjére többé-kevésbé érvényesíteni is tudta kezdeményezőképességét és készségét.

A biztató gazdasági eredmények (elsősorban naturáliák vonatkozásában) el-lenére a mezőgazdasági fejlődés azonban nem mutatott átütő sikert. Ma már csak valószínűsíteni lehet, hogy már azáltal is nagyobb eredményt értünk volna el, ha az állami szférában a mezőgazdasághoz hasonló impulzusokat építenek, amely rugalmasabb, a külső megrázkódtatásokat jobban elviselő magatartás kialakulásához vezetett volna.

A mezőgazdaság a népgazdaság része, a társadalmi munkamegosztás ezer szállal köti a többi ágazathoz. A szövetkezetek és az állami vállalatok között önállóságbeli különbségek vannak, kapcsolatukban a szűk keresztmetszet törvénye hat, s nem engedi a potenciálisan nagyobb manőverezési képességet érvényesülni.

A különböző célokat tartalmazó, de elveiben is eltérő árszabályozás is korlátozza a mezőgazdasági termelést. Az ipari eredetű termelési eszközök növekvő árszínvonalával szemben a mezőgazdasági termékek „felülről” nyomott árszínvonalra áll.

Ide kívánkozik a szabályozás manipulálta másik probléma, nevezetesen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *alaptevékenységén kívüli tevékenysége* is. Létrejött történelmi szükségszerűség volt. A szövetkezetek egyrészt kihasználják a hiánygazdaság által teremtett lehetőségeket, másrészt felhasználják a nagyobb vállalati önállóságukat a nem mezőgazdasági jellegű vállalkozások szervezésében. Az alaptevékenységen kívüli tevékenység történelmi megjelenését a szövetkezeti jövedelem növelésének érdeke motiválja. Azt sem vitatom, hogy az esetek egy részében hozzájárul a mezőgazdasági tevékenység előre viteléhez. Egy bizonyos mértéken túl azonban negatív visszacsatolása az alaptevékenységre elgondolkoztató. Már ma jelentkezik az a probléma, hogy *az említett tevékenység elvonja a szakképzett munkaerőt, a magas értékű mezőgazdasági gépeket pedig hozzá nem*

értő emberek kezelik. A jövő sem lesz e vonatkozásban gondtalan. A mezőgazdasági szövetkezetek ipari jellegű vállalkozásait szemléljük úgy is, mint a túlkoncentrált, rugalmatlan vállalkozásra képtelen ipari vállalati struktúra tagadását. Valószínűnek látszik, hogy a közelmúltban beindult vállalati munkaközösségek hasonló vagy jobb jövedelmezőséggel tudnák ugyanazt előállítani – teljesítmény-érdekeltségük fokozásával, illetve a szövetkezetekre érvényes elvonási és támogatási rendszer mellett. Az alaptevékenységen kívüli tevékenység ösztönzése nemcsak azért elgondolkodtató, mert a mezőgazdaság amúgy is szűk erőforrásai más ágazatba kerülnek, nem is csak azért, hogy a mostoha természeti környezet eltartóképességének növelését az esetek csekély százalékában oldja meg, hiszen a legnagyobb vállalkozások a kedvező természeti adottságú termelőszövetkezetekben vannak, hanem azért, mert a munkaerő-vándorlás egy strukturális munkanélküliség árnyékát veti elénk, aminek felszámolása nem kis tőkeáfordítás mellett lesz csak lehetséges, de azért is, mert gazdasági stratégiánkban hiányzik és az érdekeltség a természetes folyamatok kiépítésének törekvése, amely lehetővé tenné a növekvő mezőgazdasági hozamok gazdasági realizálását. Nincsen tárolókapacitás, hiányzik a továbbfeldolgozást biztosító vertikum, elmarad a hűtőlánc kiépítése, tehát mindaz, ami a szezonális mezőgazdasági termelés mellett az egyenletes piaci terítést szolgálná.

A mezőgazdaságnak hozzá kell járulnia a népgazdaság feszítő egyensúlyhiányának megoldásához. E feladatot a gazdaságos termelés törekvésen keresztül teljesítheti. *Milyen feladatai vannak a központi gazdaságirányításnak a társadalmi célok megvalósítását illetően?*

A gazdaságos termelés törekvésének szándéka és megvalósulása között számtalan akadály tornyosul. Ezek közül néhány majd száz éve létezik és újratermelődik.

Egy 1944-ben megjelent munkában értékelés olvasható a magyar mezőgazdaság 1890-től megvalósult fejlődéséről. A szerző leírja azokat az okokat, amelyekre az elégtelen fejlődés visszavezethető. Első helyen azon kesereg, hogy Magyarországon „*a munkának, a munkát végző embernek nincs meg az értéke, mint amit neki másutt megadnak.*”² Az adórendszer pedig azért kifogásolható, mert attól vonnak el, akitől nem kéne, és azt nem adóztatják meg, akit kéne. Mindezek következtében – írja Wünscher – *alacsony a jövedelem, következésképpen a felhalmozás is.*

Vajon miért található meg száz év elteltével ezek a problémák? Évszázados mulasztásról van szó? A fenti kérdések nagyon összetettek, s nehezen megválaszolhatók. Csak valószínűsíteni lehet – a közös alapot keresve –, hogy a központi irányítás etatista jellegében kereshetjük az okot, amely már kétszáz-háromszáz éve a közép-, kelet-európai országok fejlődési sajátosságaiban gyökerezik. Közelebbről – minden bizonnyal – *a támogatás és elvonás mechanizmusa a jövedelem és teljesítményérdekeltség hiánya játszik közre a gondok újratermelésében, a gazdaságos termelés törekvés megvalósulatlanosságában.* A központi gazdaságirányítás generálja az elvonási és támogatási rendszert, a tőkehiányt, a munka, illetve a munkaerő nem megfelelő értékelését.

Közismert a gazdaságirányítási rendszer egyes alrendszerének a vállalati gazdálkodásra gyakorolt hatása. A mezőgazdaság vonatkozásában is jelentkeznek

² WÜNSCHER F. (1944): 10. o.

az általános gondok a tervezési, a szabályozási, a szervezeti rendszer mechanizmusában, illetve ezek egymásra hatásában.

A következőkben *a gazdaságirányítási rendszernek azokat a neuralgikus pontjait emelem ki*, amelyek a gazdaságos termelés korlátozói.

A vállalati, az ágazati, a népgazdasági tervezés kapcsolódásának konfliktusai megkérdőjelezzik a tervek valóságtartalmát. Köztudott, hogy a jelenlegi vállalati tervezés alapjaiban változtatásra szorul. A jó vállalati szakvezetés ez ideig kétféle vállalati tervet készített: a hivatalosat, és ezen kívül egy használhatót magának. Ez utóbbi érthető, hiszen adott lehetőségek között vállalati érdeket megjelenítő magatartásról volt (és van) szó, arról nevezetesen, hogy a hitelszervezés reményében (laza költségvetési korlát) a vállalati terv eleve nem a realitásokat tükrözi, jobbnak, nagyobb teljesítőképességűnek tünteti fel a vállalatot. A vállalat érdeke a tervek említett torzítása, ez mit sem változtat azon, hogy így a népgazdaságnak hamis információt szolgáltat.

Az eszköz és a pénz hiánya, a patenális kapcsolatok megerősödése kedvező közeget teremtett a vállalati tervek említett problémájának kialakulásához. A kedvezőtlen természeti adottságú térségben hatványozottan jelentkeznek a gondok. Amikor a vállalatok vagyoni helyzete nem teszi lehetővé a felvett hitelek kamattal tetézett összegének megtérülését, azért, mert a hitel nagysága nem éri el a hiányzó tőke küszöbértékét, amely *átrendíthetné* a tehetetlenségi ponton a gazdaságokat.

A jövő az ún. döntési pontokra alapozott vállalati tervezésé, s ehhez mind a népgazdasági tervben, mind a hatékonyság kapcsolatában változásokra van szükség.

E problémák az általánosság szintjén átvezetnek a *szabályozórendszer* kérdéséhez. Előljáróban szükséges megjegyezni, hogy a szabályozórendszer gyakori változásai kettős negatívummal járnak. Egyrészt áttekinthetetlenek, másrészt az alkalmazás rövid ideje miatt nehéz a tapasztalatok levonása. Következésképpen nincsenek pontos ismereteink a legkülönbözőbb gazdaságpolitikai feladatok legcélszerűbb megoldásáról. A jogszabályok tömege „dzsungel-viszonyokat” eredményezett, így nem csoda, hogy e rendszer a jogviszonyok között kiigazodó szakembert emelte a vállalat legfontosabb személyévé. Mostoha természeti körülmények alacsony gazdasági színvonalán létkérdés feltárni a kiskapukat – bármit hoz is a jövő – a vállalati különérdek érvényesítésére.

A hosszú távú érdekelttség hiánya, a bázisérdekelttség kényszere paradoxonokhoz vezetett. A személyes jövedelem adómentesen növelhető tömege képezi a potenciálisan nagy teljesítőképességgel rendelkező vállalatoknál is a kiindulást a tervek elkészítésénél. A külön érdek logikája szerint csak annyit érdemes termelni, amennyi mellett a személyes jövedelem adómentesen növelhető. Ezt a módszert ún. „visszaszámlálásnak” nevezzük. A gyakorlatban kiszámítják az adómentes személyes jövedelmet, ezután tervezik meg ennek elérésének útját-módját. Az ipari és mezőgazdasági árak diszparitásának problémáját korábban érintettem. A kedvezőtlen természeti adottságú gazdaságoknál jelentkezik a minden lehető állami támogatást megszerezni törekvés – még akkor is, ha felhasználásának racionalitása eleve kétséges.

Az említett sajátosságok aláhúzzák azt az *általános gondot*, amely a pillanatnyi érdekek a hosszú távú érdek elé helyezésében jelentkeznek.

A mezőgazdaság szervezeti rendszerét is érintette a magyar vállalati szférára jellemző megalománia. A mezőgazdaság szerencséjére azonban kisebb mértékben mint másutt. A 70-es évek közepétől végbement ún. második összevonási folyamat számos esetben komoly gazdasági nehézségekkel járt. Még ma is vannak olyan mezőgazdasági nagyüzemek, amelyek nem heverték ki az erőszakos centralizációt. Különösen a kedvezőtlen természeti adottságú térségekben figyelhetünk fel erre a problémára, ahol a földrajzi viszonyok inkább a kisgazdaságok működésének, mint a mammutszervezeteknek kedveznek.

Az irányítási rendszer felelős a *horizontális termelési kapcsolatok* nem elégitő funkcionálásáért is. Ez utóbbit ösztönző érdekviszonyoknak sokkal inkább az együttműködést, mint az egyesülést kellett volna eredményezniük.

A központi irányítás egyre tágabb lehetőséget adott a mezőgazdasági szövetkezetek differenciálódására. A mezőgazdasági szövetkezetek – szerencséjükre – jobban kényszerültek a szűkös viszonyokhoz alkalmazkodni, mint az állami szféra egységei, a paternalizmus is gyengébb volt, mint másutt. Ezzel magyarázható, hogy a világgazdasági válság jelentkezésétől számíthatóan a közgazdasági feltételek szigorodását a mezőgazdasági szövetkezetek reagálták először le, következményeként javult a termelési tényezők értékesülése. E mögött egy nagyfokú differenciálódási folyamat húzódik, aminek mértékét és módját a központi irányítás vezérli. A differenciálódásnak kutatásaim szerint természeti alapja van, s így feltételezhető: sajátosságokkal számolhatunk a különböző természeti adottságú szövetkezetek eredményes központi irányításánál is. Szükségesnek látszik e folyamat elemzése, a termelés sajátos mozgásának feltárása.

II. A differenciálódás és a központi irányítás

A szakirodalom többféle módon vizsgálja és értékeli a termelés differenciálódását. Többé-kevésbé egyetértenek annak Janus-arcúságával.

A differenciálódás az ártermelés törvényszerű folyamata, amelyben a differenciák a gazdaságilag elkülönült termelők eltérő termelési feltételeit tükrözik. E folyamat a termelés oldaláról – a jövedelmektől függő teljesítőképesség és felhalmozás következtében a gazdaságos termelés törekvését hordozza. A jövedelemmel nem vagy alig rendelkezők változatlan vagy szűkített újratermelést, mások bővített újratermelést folytathatnak. Ez utóbbiak a jövedelemtermelés érdekében nagyobb választási lehetőséggel rendelkeznek termelésük irányának, nagyságának a kialakításában. Ugyanezt a folyamatot az elosztás oldaláról szociálispolitikai feszültség kíséri, különösen akkor, ha ezt a termelés szűk keresztmetszetéhez tartozó és tartósan létező differenciák (természeti alap) idézik elő. A gazdasági szükségletek expanzív jellege és a termelési feltételek korlátozottsága következtében a rosszabb természeti adottságú területeket is megművelik. Ezekon a földeken a termelés a ráfordítások piaci árakban való megtérülésétől, vagy – ami ezt helyettesítheti – az állam különböző jogcímű támogatásaitól függ. Az állam gazdaságirányításának tehát meghatározó szerepe van mind a célok kijelölésében, mind az eszközök kialakításában.

Az alacsony eltartóképességű mezőgazdasági területek jövedelmének növelését célozza az alaptevékenységen kívüli tevékenység, ami természeti alaptól füg-

getlen jövedelmet biztosít. Létrejötté tőkét, infrastrukturális háttért, szakembergárdát feltételez, s ez magyarázza azt, hogy e nem mezőgazdasági tevékenység prosperálása elsősorban az említett, feltételekkel rendelkező agrártérségben figyelhető meg, s viszonylag szűk a kedvezőtlen adottság mellett létrejött széles körű melléktevékenységgel rendelkező termelőszövetkezetek köre. E probléma azért érdemel figyelmet, mert ma a mezőgazdaság nettó jövedelmének 30-40%-a nem a mezőgazdasági tevékenységből származik, így a differenciálódás országos helyzetképét torzítja a nem mezőgazdasági tevékenység számbavétele. Zavarja a mezőgazdasági termelés differenciálódásának valódi tartalmát, és hamis információt továbbít a mezőgazdasággal kapcsolatos, a jövő fejlődését érintő következtetések levonásához. Mindenképpen elgondolkodtató az is, hogy a statisztikában alig megjelenő dolgok, mint pl. a mezőgazdasági tevékenység munkaerőgondja (az alaptevékenységen kívüli tevékenység elszívása miatt), a beruházási források másutt történő értékesítése milyen helyzetet produkál a jelenben s kiáltképpen a jövőben.

A mezőgazdasági termelés potenciális termelőképességéről a tényleges alaptevékenység termelési tényezői, illetve azok értékesülése mutat pontos információt.

Kutatási területem *Baranya megye termelőszövetkezeti szektora*, amelyet olyan modellterületnek is felfoghatunk, ahol a feltételek az említett kívánalmakat viszonylag jól megközelítik.

Baranya megyében a szövetkezetek termelési struktúrája az országostól eltérően két sajátosságot mutat. Alacsony az alaptevékenységen kívüli tevékenység és magas az állattenyésztés részaránya az árbevétel megoszlásában. A megye agrárterében a magas talajvíz és belvíztől veszélyeztetett területektől, a sík, alig dombos, igen jó minőségű termőföldön át a magas lejtőségű erodált dombvidékig a termőtájak sokfélesége található meg. A termelés természetföldrajzi feltételei különböző lehetőségeket kínálnak az agrártér fejlődéséhez.

Még mielőtt a Baranya megyei viszonyok elemzéséhez hozzáfognék, néhány szót *kell szólni az országos helyzet néhány tanulságáról*. Az elmúlt tíz évben a fejlettségükben különböző mezőgazdasági nagyüzemek általában eltérően alkalmazkodtak a változó feltételekhez. Már az V. ötéves tervben nőtt az alacsony jövedelmezőségű vállalatok száma, a közepes és jól működő szövetkezetek többsége dinamikusan fejlődött. A differenciáltság elsősorban a termelés fejlesztésében mutatkozott, amiből a differenciálódás intenzifikálódása egyértelműen következett.

Az *ún. kedvezőtlen termőhelyű szövetkezet* egyaránt megtalálható a különböző színvonalon gazdálkodó gazdaságcsoportoknál. Jelenlétük két okból érdemel figyelmet. Egyrészt *arányuk az alacsony jövedelmi kategóriában a legnagyobb*. Itt található a tartósan veszteséges vállalatok, amelyek szűkített újratermelésre képesek. Másrészt a *legnagyobb jövedelmet realizáló csoportjában is szerepelnek kedvezőtlen természeti adottságúak* (az összes 10%-a), amelyeknek a jövedelme természetesen nem a mezőgazdaságból, hanem az egyéb, ún. alaptevékenységen kívüli tevékenység magas jövedelmezőségéből származik. E tevékenység nem illeszkedik szervesen a mezőgazdasághoz, csak az köti hozzá, hogy a szövetkezetek jogi keretei között működik.

A *közepes színvonalúak* csoportjában is működnek kedvezőtlen természeti adottságú gazdaságok. Termelési tevékenységükben a mezőgazdasági tevékenység

a meghatározó. Sajátos és jellemző vonásuk, hogy a mostoha természeti adottságot a rapszódikusán ismétlődő ár- és belvízviszonyok okozzák.

Az *alacsony hatékonyságú* gazdaságok többsége kedvezőtlen termőhelyi adottságokkal rendelkezik. A fejlesztési lehetőség hiánya sokszor párosul vezetési, szakember-ellátottsági, szervezési gondokkal. A felsorolt problémák összefonódnak, kumulálódnak. A múltbeli vagyoni hiánya és a jelenlegi közgazdasági környezet nem nyújt perspektívát a termelési struktúra természeti környezethez igazításához.

E gazdaságcsoportnál *érzékenyebb leginkább az általános támogatási és elvonási rendszer differenciáltságát erősítő hatása*. A vállalati fejlesztést korlátozza a vállalati jövedelem felhalmozásra kerülő nagysága, és e jövedelemtől függő állami támogatás. Az alacsony jövedelem leszűkíti a fejlesztési lehetőségeket, s a saját forrás hiánya csökkenti a felvehető beruházási támogatást. Országosan 30%-kal kevesebb a beruházási támogatás nagysága az ún. alacsony hatékonyságú gazdaságokban. De ugyanígy hat az eredményt növelő támogatás, ez is kisebb az alacsonyabb termelési színvonal miatt.

Az országos helyzetkép alapján – az alacsony jövedelmet termelőknél – nemcsak a mostoha természeti adottság, hanem más tényezők is, pl. a munkaerőhiány, vezetési, szervezési problémák belejátszanak a termelés alakulásába.

Az elmondottakból következik, hogy *a kedvezőtlen természeti környezetű és az alacsony jövedelmű szövetkezetek köre nem azonos kategória. Elkülönítésük mégis indokolt, mert gazdasági színvonaluk, továbbfejlődésük eltérő megítélés alá esik. A mostoha természeti viszonyok mellett alacsony jövedelmet realizáló gazdaságok küszködnek a struktúraátalakítás gondjaival is*. A termelési struktúra az eltérő jövedelmezőségi viszonyokon keresztül erősen befolyásolja a szövetkezetek jövedelmi helyzetét. Az említett körben az állattenyésztés kiemelkedik a termelési szerkezetből, amelynek jövedelmezősége sok esetben még ma is alacsony.

*Nézzük meg Baranya megye termelőszövetkezeti szektorának főbb gazdasági jellemzőit az országos adatok tükrében.*³

Baranya megye szövetkezeti szektorának *mezőgazdasági területe az ország 4,7%-a, míg kataszteri tiszta jövedelme 4,6%-a*, tehát az átlagos földminőség az országos átlag alatt van. A termelési tényezők értékesülése, a föld, a munkaerő, a ráfordítás-hozamviszonyok az országostól eltérően alakulnak.

A *foglalkoztatottak* területre vetített aránya csak 1968-ban egyezett meg az országgal, azóta a terület munkaerő-sűrűsége csökkent. 1975-ben az ország mezőgazdasági foglalkoztatottjainak 4,3%-a, 1980-ban pedig 4,0%-a található Baranya megyében. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya még 1980-ban sem éri el az országos átlagot.

Míg a *bruttó eszközérték* 1968-ban alatta maradt az országos átlagnak, addig 1975-ben meghaladta azt (a szakosító állattenyésztő telepek beruházásai), de 1980-ban már ismét átlagos nagyságú a területegységre jutó bruttó eszközérték. A termelésben felhasznált eszközökben mélypontok és csúcsok voltak. Ez utóbbit a tőkeigényes állattenyésztő telepek létrehozása, az előbbit az alacsony fejlesztési alap és magas állami kötelezettségek eredményezték.

A *termelés jövedelmezősége* a termelés eszközigényességének a függvényé-

³ E fejezetben ENYEDI GY.-NÉ (1982) adatait használtam fel.

ben alakult; 1958-ban az országos átlag felett, 1975-ben mélyen az országos alatt volt, s ettől kezdve a jövedelmezőség javul.

A termelési struktúrában az alaptevékenység dominál, az ebből eredő árbevétel a területi arányhoz képest magasan az országos átlag felett áll. Az ezen kívüli árbevétel 2,6%-os aránya pedig messze lemarad az átlagostól.

A termelési feltételek 1975-től fokozatosan szigorodtak, jelei az anyagköltségek és gépköltségek növekedésében, az állami támogatás mérséklődésében, a hitelfeltételek szigorodásában mutatkoztak meg.

Összevetve a költségnövekedést a termelés eredményességével, kitűnik a vállalatok törekvése a gazdaságosabb termelésre. Ennek az lett a következménye, hogy a mérleg szerinti eredmény 1980-ban meghaladta az országos átlag területéhez viszonyított arányát (5,2%), míg a személyi jövedelem nagysága ennél kisebb (3,9%).

A központi irányítás támogatásai csökkentek a területre átlagosan jutó érték alá. Amíg a mezőgazdasági terület az országos 4,7%-a, addig az üzemviteli támogatás 4,1%, a beruházási támogatás 3,2%. Meg kívánom jegyezni, hogy a területre jutó hitelállomány országosnál alacsonyabb volta a hitelfelvétel vállalati szintű korlátozottságával, valamint az alaptevékenységen kívüli tevékenység alacsony részesedésével és a vállalkozási szellem nagyságával hozható összefüggésbe.

A differenciáltság főbb jellemzőit elemezve megállapítható, hogy Baranya megye termelészövetkezetei az V. ötéves tervidőszak átlagában a 100 Ft ráfordításra jutó 11,50 Ft-os országos eredmény mellett 10,46 Ft eredményt produkáltak. Az átlag mögött az egyes szövetkezetek ezen mutatói a mínusz 16,73 Ft-os veszteségtől a 36,07 Ft-os nyereségig szóródtak.

A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Statisztika és Gazdaság-elemző Központ számításai szerint a jövedelmezőség az alábbi képet mutatja. (Ld. az 1. táblázatot.)

1. táblázat

A Baranya megyei termelészövetkezetek kategorizálása a jövedelmezőség szerint

Megnevezés	A termelészövetkezetek száma	%	A jövedelmezőség %-a
Alacsony	27	37	max. 6
Közepes	18	28	6,1–12
Magas	22	35	min. 12,1
Összesen	67	100	

Forrás: MÉM STAGEK számítógépes anyagából számítva.

Szám szerint a legtöbb termelészövetkezet az alacsony jövedelmezőségűek csoportjában található. Természeti adottságaikra az alacsony szántóterület is felhívja a figyelmet; termőterületük aranykorona értéke is lényegesen kisebb az átlagosan 17 ak/ha szántó értéknél. Az idetartozók részben a hegy- és dombvidéken, részben a vízrendezetlen területen gazdálkodnak. E kategóriában 8 szövetkezetnél a termelés állandóan veszteséges. A csoport átlagjövedelmezősége a legrosszabbaktól eltekintve 2,02%-os volt a megyei 10,46%, illetve a magas színvonalon gazdálkodók 21,09%-os átlagával szemben. Területi részesedésük magas

(37⁰/0), ennek ellenére a bruttó jövedelem 22⁰/0-át, a nyereség 13⁰/0-át realizálták. Az alacsony jövedelmezőség mögött a termelési tényezők megyei átlagtól való eltérése áll. A szántóterület ak értéke 11⁰/0-kal, az eszközállomány 22⁰/0-kal marad el. A nyereségből képződő fejlesztési alapjuk egy tizede a megye termelőszövetkezeteiben rendelkezésre állnak. Ez csak töredékében (kb. 10⁰/0-ában) tudja fedezni a fejlesztési alapot terhelő kötelezettséget. Ezért várhatóan kumulálódnak a fejlesztési gondok, hiszen nem tudják igénybe venni a különböző címeken adható állami támogatást. Ez fejeződik ki abban, hogy az 1 ha-ra jutó 1238 Ft-os eredményt növelő támogatás 1980-ban 25⁰/0-kal volt alacsonyabb a megyei és 39⁰/0-kal pedig a magas jövedelmezőségű szövetkezetekhez képest.

A különböző természeti adottságú térségek gazdálkodásának területi sajátosságait kutatva megvizsgáltam Baranya megye mezőgazdasági szövetkezeti vállalatainak termelését, differenciálódásának természetét az 1971–1981 közötti években.⁴

Kutatásom a mezőgazdaság területi sajátosságainak feltérképezésére irányult. E problémát kétféle módon közelítettem meg. Először arra a hipotézisre építettem, hogy a természeti erőforrások nagymértékben differenciálják a gazdálkodás eredményességét. Ebből kiindulva első lépésként lehatároltam Baranya megyében a homogén altereket, s ezekben elemeztem, majd összehasonlítottam a mezőgazdasági termelés együttesen érvényesülő sajátosságait.

A területileg elkülönített különböző természeti alappal rendelkező gazdaságcsoportoknak a hegyvidéki, a síkvizes és a kedvező adottságú elnevezést adtam.⁵

A megye természeti feltételei különböző lehetőségeket kínálnak a mezőgazdasági termeléshez. A sík-vizes területen a magas talaj- és belvíz, a hegyvidéken az erózió jelenti a legnagyobb gondot. A folyamatos termelés mindkét esetben

⁴ A szövetkezeteket mint gazdasági egységeket 12–12 statisztikai mérőszámmal jellemeztem. A mutatók többsége intenzitási viszonyszám, amelyek képzésének sajátosságai alapján a termelési tényezők részhatékonyságát is kifejezik. Az elemzéshez hagyományos és matematikai-statisztikai módszereket használtam, a sokváltozós sztochasztikus folyamat vizsgálatát faktoranalízissel végeztem el.

⁵ Gondot jelentett az eltérő jellegű tájegységek elhatárolásának módszere, mennyiségi ismérvekkel való jellemzése. A termőhely értékelését végül is két mutatóval végeztem el, egyrészt az ak értékkel, másrészt a szántó művelési ágak a mezőgazdasági termőterületből való részesedésével. E módszerhez egyrészt a szakirodalom, másrészt a térségben végzett tesztvizsgálat szolgáltatott alapot. A mezőgazdasági terület átlagos ak értéke és a szántóterület aránya között a korrelációs együttható értéke: $r = 0,674$ volt, ami arra utalt, hogy az országos adatbázison végzett számítással szemben ($r = 0,955$) Baranya megyében nem helyettesíthető az ak érték mint termőhelyet értékelő mutató a szántó termőterületből való részarányát kifejező mutatóval. Baranya megyében a szántó arányváltozását a reliefenergia és egyes területeken a mélyfekvés, illetve a magas talajvíz korlátozza.

A számítási eredmények azt mutatták, hogy a termőhelyet e két mutató két különböző oldalról értékeli. Az aranykoronaérték felfogható a potenciális termőképesség mutatójának, a szántó ⁰/0-os aránya pedig a föld közgazdasági újraértékelését fejezi ki.

Az erre irányuló tesztvizsgálataim azzal az eredménnyel jártak, hogy az ak érték meghatározásakor a kialakított ún. becslőjárásokon belül a kataszteri tisztajövedelem arányok jól mutatják a földminőség-különbségeket. Probléma csak a becslőjárások közötti összehasonlításban van, az értékelési szempontok eltérései miatt.

Az elmondottak két dologra figyelmeztetnek: egyrészt a becslőjárásnál nagyobb terület termőhely minősítését egy mutatóval, az ak-val csak pontatlanul fejezhetjük ki, másrészt az ingatlannyilvántartási adatok és a valóságos állapot eltérései eleve strukturálják a gazdaságok fejlődését.

többletráfordítást indokol, de gazdaságossága meg sem közelíti a kedvező adottságú területeken lévőét.

Az említett természeti faktorok az egyik helyen korlátozzák, a másik helyen pedig kockázatosá teszik a termelést és a jövedelemszerzést.

A hegy- és dombvidéken gazdálkodók pl. kisebb választási szabadsággal rendelkeznek, mert a természeti adottságuk nem sok alternatívát kínál a mezőgazdasági termeléshez. A nevezett gazdaságok ugyanakkor csak a természeti adottságukhoz legjobban igazodó termelési struktúrával léphetnek előre.

A sík-vizes régióban a talaj rossz vízháztartása sürgeti a meliorációt, a csapadékos időjárás veszélyezteti a termelést és a jövedelmet.

A hegyvidéki és a sík-vizes térségek alkotják a mezőgazdasági termelés kedvezőtlen termőhelyeit. Nemcsak a föld termőképessége alacsonyabb, hanem a természeti adottságok egyszer korlátozzák a gépesíthetőséget (a magas lejtőszög, felszíni vízlevezető árkok), másszor túlgépesítést igényelnek (a növénytermelés kritikus időszakaiban az időjárás következtében), de magasabb az anyagi jellegű fajlagos ráfordítás is, aminek eredménye a ráfordítás hozam kedvezőtlen alakulása.

A kedvező adottságú térségben is megfigyelhető a hozamok, ennél fogva a jövedelmezőség ingadozása, azonban a hozamok időjárásérzékenysége kisebb, az időjárás okozta kedvezőtlen értékesülés pedig *nem fordítja meg a gazdasági fejlődés mozgásirányát* (másként értékelődnek a térség gazdaságilag elmaradott szövetkezetei). Az időjárás a ráfordításoktól függetlenül is hat a termelésingadozásra. *Ott, ahol a kukorica és búza egyaránt nagy hozamokkal termelhető – ilyen Baranya megye – a területegységről nyerhető bruttó jövedelemarány tudatos kialakítása fontos vállalatgazdaságossági kérdés.* A nagy számok törvénye ugyanis azt mutatja, hogy ha adott évben az éghajlat és csapadékviszonyok kedvezőek a búza számára, ez alig várható a kukoricánál és fordítva.

A második számú hipotézis volt, hogy a különböző természeti feltételek között gazdálkodó egységek csak részben szabályozhatók azonos elvek és elgondolások szerint. Az általános szabályozás csak fokozza a kedvezőtlen gazdálkodási feltételek negatív hatását és indokolatlan folyamatokat indíthat be.

A hipotézis igazolására feltártam a térség egészének, ezen belül az egyes tájegységek újratermelésének specifikumát.

Alkalom kínálkozott a termelés csökkenő hatékonyságának elemzésére a IV. ötéves tervben, majd irányváltásának vizsgálatára az V. ötéves időszakban. A termelést jellemző sztochasztikus szabályosságok lehetőséget nyújtottak a gazdasági növekedés és fejlődés minőségi folyamatainak a feltárására.

Az egyes gazdaságcsoportok jövedelmezőségi problémáira, a természeti adottságaik kihasználására, a termelési tényezők értékesülésére, a termelési és jövedelmi viszonyok elemzése fontos információkkal szolgál.

A három térségtípus ökológia potenciálja adja a megye mezőgazdasági termelésének természetes növekedési pályáját. E térségek eltérően befolyásolják a mezőgazdasági termelés területi jellegzetességeit.

A természeti potenciál gazdasági értékesülése alapvetően három tényezőtől függ:

- milyen szabadságfokkal rendelkeznek a szövetkezetek a termelési struktúra megválasztására;
- milyen a gazdaságok vagyoni helyzete;

– milyen irányú és mértékű hatékonyságváltozást eredményez a pótlólagos tőkebefektetés.

Az ökológiai potenciál ökonómiai értékesülését segíti vagy korlátozza a központi szabályozás. Szándéka szerint segíti és ösztönzi a mezőgazdasággal szembeni igények kielégítését, a hozamok növelését, a minőség javítását, a gazdaságos termelést.

Baranya megyében 1971 és 1981 között a termelés általános tendenciája eltérő sajátosságot mutat az évtized első és második felében.

A IV. ötéves tervidőszakban a mezőgazdasági termelés kiterjesztése csökkenő hatékonyság mellett jött létre, az V. ötéves tervidőszakban viszont irányt változtatott. Az előbbi ezért is figyelmet érdemel, mert a központi szabályozás a gazdasági növekedést, a termelés expanzív kiterjesztését szolgálta. Megnyilvánulásként csökkentek a tájegységekben a területegységre jutó ráfordítási arányok. A ráfordítások fajlagos növekedése nem tudta ellensúlyozni a kedvezőtlen természeti feltételek termelésre gyakorolt hatását, sőt tovább fokozta a bruttó jövedelem területi eltéréseit. Nőtt a termelés volumene a kedvezőtlen adottságú térségben, a ráfordítás hatékonyságának csökkenése mellett. A termelés oldaláról felgyorsult a „rosszabbak” növekedése, mérséklődött a „jobbak” fejlődése, nivellálódott a termelés, differenciálódott a jövedelem.

A termelés nivellálódásában kifejezésre jutó gazdaságpolitika értelme az, hogy csökkenjen a térségek gazdasági színvonalának különbsége, s növekedjen a kedvezőtlen természeti adottságú térségek eltartóképessége. E cselekvési program a hegy- és dombvidéki gazdaságok jelentős részében szerkezetváltozást sürgetett, aminek a megvalósulása egyaránt magán viseli a struktúraátalakítás pozitív és negatív vonásait.

A térségek gazdasági nivójának kiegyenlítését, egyes térségek eltartóképességének fokozását célzó társadalmi igényt a hegyvidéki szövetkezetek a továbblépés soha vissza nem térő lehetőségének tartották. A természeti adottságuknak megfelelő termelési szerkezet létrehozását látták a szakosított állattenyésztő telepek kialakítását szorgalmazó állami támogatásban.

A szerkezetváltás mindig nagy terheket, feszültségeket hordoz a termelési tényezők szűkössége következtében. A feszültség csak fokozódik, ha a nagy beruházásokat a jövedelmezőségi és gazdaságossági megfontolások hiányában kellő körültekintés nélkül indítják be, hiányzik ugyanis a szelekció, amely kiszűrné a szerkezetváltozás terheit vállalni nem tudó szövetkezeteket. Így volt ez Baranyában is, ahol a központi elképzelés azért hatott a gazdaságosság ellen, mert nem vette figyelembe a fejlesztési irány különböző relációit. Ezek közül a hegyvidéki térségben legerősebben az alábbiak jelentkeztek.

A relatív technikai elmaradottság fékezte és fékezi ma is az állattenyésztés egyes ágazatainak fejlődését. Az állattenyésztő telepek működtetéséhez nemcsak az ún. alapberuházást kellett megvalósítani, hanem a korábban elhalasztott infrastrukturális létesítményeiket is létre kellett hozni, amiből pótlólagos forrás viszont nem állt rendelkezésre. A gazdaságosság ellen hatott az is, hogy a beruházás megnövekedett eszközigényét újabb eszközök investálása követte csupán azért, mert a létrehozott eszközök egy része nem felelt meg a termelés biológiai igényének.

Vajon változott-e a térség eltartóképessége? A strukturális problémák kapcsán az újratemelés feszültségei megjelentek és kedvezőtlenül hatottak a dolgo-

zők munka- és életkörülményeire. A terület eltartóképessége és a termelés gazdaságossága között kölcsönhatás van. A megfelelő mennyiségű és minőségű munkaerő a gazdaságos termelés nélkülözhetetlen forrása, ez pedig a munka és életkörülmények alakításán keresztül gyakorol hatást a terület eltartóképességére. A hegyvidéki körzetben, ahol egyre nyomasztóbbá váltak az újratermelés feszültségei, a dolgozók munka- és életkörülményei elmaradtak a kívánatostól. Ez a munkaerővel kapcsolatos gondok forrásává vált, ami egyrészt a munkaerő nem kívánatos vándorlásában, másrészt a fiatal, a szakképzett dolgozók hiányában jelentkezett. Ezt csak tetézte a termelés területi sajátosságait figyelmen kívül hagyó településfejlesztési politika, amely felülről, „magasabb szempontok” alapján kijelölte a különböző funkciókat betöltő településeket, meghatározván ezzel azok jövőjét. Szerencsére az élet azonban nem igazodott ehhez a politikához, de ez mit sem változtat a halálraítélt települések lassú elnéptelenedésén. Emellett a szakemberhiány is gond marad, mert a fluktuáció iránya továbbra is a nagyobb komfortot jelentő élet- és munkakörülmények felé mutat. A gyakorlatban e folyamat úgy érvényesült, hogy a termelőszövetkezetek összevonása után a termelőszövetkezet-központ falu lett a vonzásközpont. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az már kevésbé nevezhető racionális megoldásnak, ha az a falu lett a termelőszövetkezet-központ falu, ahol a termelőszövetkezet elnöke lakik.

Az említettek közül egyenesen következik az, hogy *az egyes gazdaságok szabályozása nem lehet független a terület- és a településfejlesztés komplex szabályozásától. A hegy- és dombvidéki terület tervezési-fejlesztési szempontból is sajátos megközelítést igényel.*

Valószínűnek látszik, hogy *a természeti feltételek között gazdálkodók problémáit körzetekben való gondolkodás jobban feltárja és könnyebben orvosolja.* Ez azért is fontos kérdés, mert a munkaerőnek az említett mobilizációja már a jelenben kikényszeríti az élők munkát felszabadító technológiai „váltást”, ami újabb tökeszükségletben fejeződik ki, ugyanakkor kevés a garancia a jövő munkaerőgondjainak mérséklésére.

A problémák arra is utalnak, hogy *ha az állami támogatás nem a célfeladatokra, hanem sokkal inkább a komplex fejlesztésre irányul, nem éleződik ki – legalábbis a jelenlegi szintig – a vállalaton belül aránytalanság.*

Az aránytalanság szoros kapcsolatba hozható az említett relatív technikai elmaradottsággal, hiszen a fejlesztés kapcsán a támogatást nem élvező, de a beruházási célhoz tartozó kapcsolódó és járulékos beruházások szűk keresztmetszete is akadályozta a termelést.

Az állattenyésztés a takarmánytermesztésen keresztül kapcsolódik a földhöz. E kapcsolódás a költségek vonatkozásában jelentős, a tartási költségek nagy részét a takarmányozási költségek teszik ki. Az e térségben realizált szerény jövedelem nemcsak a szarvasmarha-tenyésztés köztudottan alacsony jövedelmezőségével, hanem a növénytermelés ugyancsak alacsony eredményével kapcsolatos.

A térség termelésének alacsony jövedelmezősége nem biztosítja a felhalmozott kötelezettségek teljesítését. A forgóeszköz-feltöltés hitelből történő finanszírozása, az elavult állóeszközök ugyancsak kölcsönből való felújítása, a szanálások költségterhei forrásai a mérleg szerinti veszteségnek. Az említettek miatt az alacsony ágazatú jövedelmezőség, a magas költségterhek, a hozamnövelő eszközök hiánya kilátástalanná teszik a gazdasági felemelkedést. A „gyenge” terme-

lőszövetkezetek az alacsony árbevétel következtében relatíve kisebb állami támogatásból csak tűzoltómunkát végezhetnek.

A gazdaságok egy részénél a problémák tartósodni látszanak, a jelenlegi szabályozási rendszerrel számolva további nehézségek lépnek fel.

Az látszана megoldásnak, hogy az állami kötelezettségek egy részét elengednék, vagy pedig annak átütemezését a gazdaságok kérelmezhetnék. Megfontolás tárgyát képezi a termelésfejlesztés pályázati úton való meghirdetése, s ezt egy irányító vezérkar vállalkozási formában valósítaná meg. Ez utóbbi kívánalmat a mai vezetéssel kapcsolatban gondok is megerősítik. E módszer lehetővé tenné egy hosszú távú érdekelttség kialakítását, a térség, illetve a vállalat termelési stratégiája és taktikája vonatkozásában.

Átgondolásra szorul a szövetkezetek összevonása, ha azt a kedvezőtlen természeti és gazdasági környezet motiválja. A jobbal való egyesítés csak enyhíthet a pillanatnyi gondokon. Jó példa erre az abaligeti és kishajmási szövetkezetek összevonása. Az utóbbit kerámiaüzeme teszi nyereségessé, a mezőgazdasági tevékenység mindkét szövetkezetben veszteséges. A magas lejtőségű területek alkalmatlanok a nagyüzemi mezőgazdasági művelésre, legfeljebb az ott élők önellátását biztosíthatja. A társadalom jobban járna, ha pl. Abaliget, illetve az ehhez hasonló termelőszövetkezetek csődhelyzetét deklarálná. A majd minden évben jelentős veszteséggel záró termelőszövetkezet még adósságának elengedése esetén sem lenne képes az önfenntartó termelésre. *Az összevonás a problémák elutso-lására alkalmas módszer, mint ilyen nem helyettesítheti az együttműködés hatékony formáit.*

a) Az újratermelésben jelentkező feszültségek oka és alapja

A termelési szerkezet átalakításával kapcsolatos gondok összetettek, nagy körültekintést igényelnek. Jövedelmezőségi problémáit vizsgálva úgy tűnhet, mintha a termelés gazdaságosságának követelményei az állattenyésztés egyes ágazatainak előnybe részesítése mellett nem lennének realizálhatók. Ennek ellentmond, hogy szép számmal vannak gazdaságok, ahol az állattenyésztés aránya ugyanolyan vagy magasabb, mint a hegyvidéki térségben (sőt felfejlődése is a vizsgált időszakra esik), ugyanakkor a szarvasmarha-ágazat gazdaságosan művelhető. Ez a körülmény felhívja a figyelmet az általánosítás veszélyére.

Vizsgálataim arról tanúskodnak, hogy a hegyvidéki térségben az újratermelés feszültségeinek oka valójában az állattenyésztés egyes ágazatainak fejlesztésével kapcsolatos, alapja azonban a kedvezőtlen természeti adottság. A tájegységnek újratermelésében meglévő különbségek végső soron tehát a természetes növekedési pályákban levő eltérésekre vezethető vissza. Ez nem jelenti azt, hogy a természeti adottság determinálja a gazdálkodás színvonalát, annál is inkább nem, mivel annak mezőgazdasági célú minősítése mindig relatív. Viszont a tények tanúsítják, hogy a mezőgazdasági termelés elsődleges fizikai forrásaiban meglévő különbségekre rakódtak rá az egyéb termelési tényezők (a munkaerő, a munkaeszköz, a munkatárgy) eltérései, amelyek a gazdálkodást a további differenciálódás irányába vitték.

b) *A sík-vizes térség és a melioráció*

A másik kedvezőtlen adottságú terület a Dráva és a Zselic déli nyúlványai között húzódik. Agromorfológiailag sík, de vízrendezetlen, ezért sík-vizes területnek nevezhető. Mostoha termőhelyűnek az éghajlati viszonyoktól függően a talaj vízgazdálkodása és a szabályozatlansága miatt minősül. A magas talajvíz és az időszakos vízfolyások rendezetlensége veszélyezteti az egyébként magas humusztartalmú talaj termelésbiztonságát. A csapadékos és az aszályos évek gazdálkodásra gyakorolt hatása mutatja, hogy *a talaj vízrendezetlensége ideiglenes természeti korlát*. Ezt az is aláhúzza, hogy csapadékos évjáratokban a magas talajvíz és belvíz miatt a növények részben vagy egészben elpusztulnak, ugyanakkor az aszályos években az egyébként gazdag termőtalaj jó hozamértéket biztosít. Ideiglenes természeti korlát a talaj vízrendezetlensége azért is, mert tökebefektetéssel (meliorációval) megszüntethető, s ezzel kiküszöbölhető a termés-, illetve jövedelemingadozás. *A hegyvidéki gazdaságok mostoha természeti adottságával összevetve, ahol a természeti korlát tartós, a sík-vizes térség ökológiai potenciálját lehetséges és szükséges is szélesíteni. Az ideiglenes természeti korlát megszüntetésének lehetőségét a tökebefektetés, a szükségességét – a termelés és jövedelembiztonságán át – a térség hosszú távon is jelentős eltartóképessége adja.* A sík-vizes térségben a központi szabályozás általánosságban a hegyvidéki gazdaságcsoportnál tárgyalt sajátosságokat mutatja. E térségben is a „szegények még szegényebbek” lettek, relatíve kisebb állami támogatást élveznek, alacsonyabb árbevételük, fejlesztési alapjuk hosszú évekig előre leterhelt, emiatt kisebb beruházási támogatáshoz jutnak. *A melioráció számukra sorsdöntő kérdés. Ez minden más fejlesztés alapja.* A térségben eddig a mozaikszerűen végzett melioráció két tanulsággal szolgál. Egyrészt azzal, hogy a környékbeli vízrendezetlen terület rontja a végrehajtott talajjavítás határfokát, másrészt a meliorációnál az ún. komplex megvalósítás kívánalma fogalmazódik meg, azaz ne csak a vízgazdálkodást, hanem a talaj tápanyagháztartását is javítsa meg. E technológiai jellegű tanulságok természetesen ökonómiai sajátosságokat is hordoznak.⁶

Természetesen *korlátozott erőforrásokkal rendelkezünk*, adott erőforrások mellett keressük az állami támogatás legkedvezőbb értékesülését, ami az erőforrások szétforgácsolása helyett azok koncentrációját kívánja meg.

Ma sokféle jogcímen szinte mindenki támogatást élvez. *Támogatás tárgya között szerepel a gépvásárlás, a szakemberek támogatása, a meliorációs berubázás. Célszerű lenne ezeket koncentrálni a termőföld javítására fordítani. A változtatás célszerű irányát, a fontossági sorrendet és időrendi beosztást tartalmazó, a termelés hosszú távú érdekeit szem előtt tartó támogatás felé kellene terelni.*

⁶ Gazdasági kérdés a vízgyűjtő területek egészének meliorációja a szétszórtan végzett meliorációval szemben. Ez társadalmi érdek, amely nemcsak nálunk jelentkezik így, hanem a földmagántulajdonnal rendelkező fejlett tőkés országokban is. Gazdaságilag a föld racionális hasznosítását az NSZK-ban például oly módon realizálják, hogy az állam területi képviselője a farmerek anyagi hozzájárulásával az egész térségre kiterjedően megszervezi a komplex meliorációt, amelynek anyagi forrásába a farmerek területük arányában fizetnek. Ily módon tudják a problematikus területek átfogó, komplex talajjavítását megszervezni.

A gazdaságirányításnak a mi viszonyaink között is ösztönző és kényszerítő eszközöket kellene alkalmaznia, amely az említett probléma egyszeri és alapos megoldását orvosolná.

Így lenne megvalósítható a koncentrált erőforrásból egy-egy technológiai szempontból összetartozó terület komplex meliorációja.

A sík-vizes régióban a gazdaságok termelési és fejlesztési gyakorlata jól példázza, milyen lehetőségekkel és eredménnyel jár a természeti erőforrás által ideiglenesen korlátozott föld termékenységének javítása. Azok a Dráva melletti gazdaságok, amelyek a meliorációt még a 60-as években térítésmentes állami támogatásból valósították meg, olyan jövedelmezőségi szintet értek el, hogy kikerülhettek az államilag támogatott és kedvezőtlen adottságúnak minősített gazdaságcsoportból. Sőt, nemcsak hogy kikerültek, hanem már az V. ötéves terv átlagában és azóta is a magas hatékonyságúak csoportjába tartoznak. Dinamikus fejlődésük tartósan látszik. Az említett támogatásban nem részesülő gazdaságoknál a fejlesztési forrás hiánya ma nem teszi lehetővé a meliorációt, következésképpen újratermelésük szintentartását sem. Az utóbbiak csoportjába tartoznak olyanok is, amelyek a korábbi meliorációs technika sajátosságaként a vízlevezető csatornákat felszíni árkokkal oldották meg. Az akkor költségkímélő beruházás ma akadályozza a nagyüzemi szántóföldi táblák kialakítását és gátolja a munkafolyamatok gépesítését. Ezen túl az is rontja a terület termőkapacitását, hogy a mozaikszerűen végzett melioráció miatt a felszíni vízlevezetők a körülötte lévő vízrendezetlen terület „átfolyásai” miatt eliszaposodtak, a műtárgyak megrongálódtak, következésképpen a már egyszer meliorált terület újbóli meliorálásra szorul. A jelenleg érvényben lévő jogszabályok azonban nem biztosítják a szobanforgó térség meliorálásához az állami támogatás folyósítását. Ez a helyzet mindenképpen megoldásra szorul. Saját forrás hiányában ez is csak állami támogatással lenne rendezhető.

III. A mezőgazdasági termelészövetkezetek állami támogatásának tapasztalatai

A termelészövetkezetek teljes körét érintik az ún. célcsoportos állami támogatások. A Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium támogatási címenként kereteket állapít meg, s utalja át igények szerinti felhasználásra a megyei tanácsokhoz. Az elv helyes, mivel a nagyobb információval rendelkező államigazgatási szervre bízzák a döntést a források területi felhasználásáról. A felülről adott pénzügyi keret jogcímenkénti meghatározása nem teszi lehetővé a kis tételek felhasználásának koncentrállását. Ez egyben azt is jelenti, hogy korlátozzák az államigazgatási szerv önállóságát a térség fejlesztési koncepciója érvényesítésében.

A megyében *a támogatás 1976–1982 között csökkenő tendenciát mutat. Az utóbbi három évben például összesen 1/4-ével csökkent az állami támogatás összege az ezt megelőző három év átlagához képest. A támogatás felhasználási arányában is változás történt, megnőtt az erdőtelepítési, a meliorációs és a szakember-támogatás aránya, csökkent az út- és a villany-, illetve a rét-legelő támogatás részesedése.*

A kedvezőtlen adottságú termelészövetkezetek az összes támogatás 50,7⁰/0-át kapták. A különböző célú felhasználás arányai eltérést mutat a nevezett térségben. Az útépítési támogatásból 14,3⁰/0-ot, a villamosenergia-ellátási támogatásból 13,8⁰/0-ot és a meliorációs támogatásból is csak 36,8⁰/0-ot kaptak. Ezzel szemben a fejlesztési támogatásnak a 85,9⁰/0-át, a szakember támogatásnak a 76,5⁰/0-át, a rét és legelő támogatási összegnek az 54,3⁰/0-át a kedvezőtlen adottságú gazdaságok használták fel.

A különböző támogatási formák célra orientáltságáról, illetve eredményességéről közvetett információk állnak rendelkezésre. A támogatást odaitélő szerv a megyei tanács vagy nem készítetett (vagy készített), vagy az általánosság szintjén mozgó dokumentációt kért az érintettektől. Minden esetben hiányoznak a támogatást megalapozó gazdaságossági számítások.⁷ A 2. s a 3. táblázatból kitűnik, hogy az engedélyezett támogatás a beadott igényeknek átlagosan 1/3-át tette ki.

2. táblázat

*Fejlesztési támogatás az 1980. évben
(ezer Ft)*

Tsz	Igényelt támogatás		össz.	Kapott támogatás	
	építési	gép állat			
Szentlászló	—	3500	4000	7500	4000 + 1700
Abaliget	—	—	1225	1225	elutasítva
Komló	—	934	—	934	400 (gép)
Mágocs	9719	—	—	9719	500 (építés)
Magyarszék	—	1400	1000	2400	1000 (gép)
Mindszentgodisa	—	2650	—	2650	1000 (gép)
Sellye	600	2000	990	3590	1000 (gép)
Gödre	—	4000	—	4000	900 (gép)
Egyházaskozár	—	900	—	900	900 (gép)
Megoszlás (%)	31	47	22	100	34

3. táblázat

*Fejlesztési támogatás az 1981. évben
(ezer Ft)*

Tsz	Igényelt támogatás		össz.	Kapott támogatás	
	építési	gép állat			
Vajszló	1800	—	—	1800	1000 (építés)
Mindszentgodisa	—	1500	—	1500	1500 (gép)
Magyarszék	—	2500	—	2500	1800 (gép)
Sellye	2700	5600	—	8300	1400 (gép)
Gödre	—	2000	—	2000	1000 (gép)
Szentlászló	—	3000	—	3000	1000 (gép)
Hetvehely	500	—	—	500	500 (építés)
Kétújfalu	4286	4000	—	8286	1500 (gép)
Megoszlás (%)	33	67	—	100	28

A fejlesztési támogatást összevetve a gazdasági tevékenység több adataival (ld. a 4. táblázatot) következtetéseket tudunk adni eredményességéről. Kiténik, hogy a fejlesztési támogatást 12 esetből 9 esetben az igénylők veszteségrendezésre fordították. Ez utóbbiak fizetési kötelezettsége meghaladja nyereségüket, ezt mutatják azok az előrejelzések is, amelyek a VI. ötéves terv során képződő nyereségi fejlesztési alap leterheltségét, illetve a nyereségi fejlesztési alap és amortizáció leterheltségét jelzik (5. táblázat).

⁷ A jegyzőkönyv a Baranya megyei Népi Ellenőrzési Bizottság 024798. számú megbízása alapján 1982-ben készült.

4. táblázat

Költséghatékonyság és fontosabb gazdasági mutatók

	100 Ft kts-re jutó eredmény			Összes közterület ha	Szántó aránya %	Szántó ak/ha	Egy ha-ra jutó nettó eszköz ezer Ft
	V. ötéves t. átlaga	1980.	1981.				
Szentlászló	-4,0	3,8	5,2	6 019	52,0	13,0 ^a	10,8
Abaliget	-6,3	-7,2	-9,3	2 007	29,2	6,6 ^a	5,2
Komló	-16,7	-66,8	—	—	—	—	—
Mágocs	9,3	13,9	13,7	6 647	72,2	10,8 ^a	24,1
Magyarszék	4,9	-5,9	0,1	4 789	47,4	10,1 ^a	9,3
Mindszentgodisa	-5,0	4,3	2,6	2 822	39,5	10,5 ^a	17,4
Sellye	0,6	6,5	3,1	5 199	60,9	16,5 ^a	13,1
Gödre	8,6	5,6	8,3	6 188	54,6	8,9 ^a	21,9
Egyházaskozár	10,3	7,1	10,1	5 410	54,1	10,3 ^a	22,2
Vajszló	11,1	13,2	9,4	1 916	67,5	13,4 ^a	40,4
Hervehely	5,8	-4,8	4,5	1 351	34,7	6,3 ^a	6,2
Kétújfalu	3,7	8,8	11,3	6 549	68,2	13,4	26,2
Alacsony hatékonyságúak összesen	2,1	3,7	5,5	98 942	62,5	17,7	15,5
Közepes hatékonyságúak összesen	9,1	10,2	11,3	87 538	69,9	19,0	20,7
Magas hatékonyságúak összesen	21,1	22,7	20,3	66 043	74,2	22,8	27,4
Megyei átlag	10,5	12,2	12,5	252 523	68,2	19,6	20,4

^akedvezőtlen termőhelyű szövetkezet

A termelőszövetkezetek leterheltsége

Tsz-ek	A VI. ötéves terv során várhatóan képződő nyereségági nyereség + amortizáció	
	leterheltsége %	
Szentlászló	—	64,2
Abaliget	—	31,0
Komló	felszámolták 1982-ben	
Mágocs	64,8	35,0
Magyarszék	123,5	37,0
Mindszentszodisa	40,1	14,5
Sellye	133,7	22,9
Gödre	25,0	10,2
Egyházaskozár	48,7	19,3
Vajszló	40,9	18,4
Hetvehely	—	—
Kétújfalu	133,3	32,9
Alacsony hatékonyságú tsz összesen	102,6	29,1
Közepes hatékonyságú tsz összesen	37,4	15,7
Magas hatékonyságú tsz összesen	12,0	6,1
Megyei átlag	35,5	15,1

A felsoroltakon kívül még több, öt olyan szövetkezet van, ahol várhatóan a képződő nyereség nem fedezi kötelezettségei teljesítését. A tények komolyan figyelmeztetnek. A közel 100 000 hektáron gazdálkodó, összesen 23 alacsony hatékonyságú termelőszövetkezet műveli a megye földterületének 1/3-át, éves termelési értékük a 2 milliárd Ft-ot közelíti meg. Ezek a termelőszövetkezetek jelenlegi helyzetükből saját erejük felhasználásával nem képesek kimozdulni, s a VI. ötéves tervben a továbbromlásukkal kell számolni. A Magyar Nemzeti Bank területre vonatkozó felmérése szerint a fejlesztési alapképzés 243 millió Ft, ami még (a táblázat tanúsága szerint) a fejlesztési alapot terhelő kötelezettségeket sem fedezi. *A helyzet súlyosságát mutatja, hogy az amortizáció jelentős részét is biteltörlesztésre kell fordítani, aminek következtében az amúgy is korszerűtlen eszközállomány aránya még jobban növekszik.*

A kis lépések taktikájában a foltozás, toldozás pillanatnyi érdeke jelenik meg. Az elaprózott, kis értékű fejlesztési támogatások nem a problémák megoldását, hanem azok időbeli kitolását eredményezik.

Az amortizációs alap nem rendeltetésszerű felhasználása még egy problémát hordoz. A mostoha természeti alap többletráfordításként megkívánna a termelés túlgépesítetttségét és az átlagnál nagyobb fajlagos anyagfelhasználást. Ez azért van így, mert a mostoha talajviszonyok és csapadékviszonyok rövidebb intervallumra zsugorítják a termelés biológiai folyamataiba való beavatkozást. A hozamok fokozása érdekében a talajművelést, a betakarítást, a gazdaság egészében egyszerre a kritikus naptári korlátok között kell elvégezni. Az amortizációs alap leterhelése viszont erősen korlátozza az eszközök megújítását és felújítását.

A természeti alap ráfordításnövelő hatása a magasabb eszközigényen túl a nagyobb fajlagos műtrágyafelhasználásban is jelentkezik. Célszerű lenne a többletráfordítást az állami támogatás logikájának elismerni, e többletráfordítás pre-

ferálása szolgálja e térség gazdaságos termelését. A megyében több kedvezőtlen termőhelyű termelőszövetkezet dolgozik, ahol a hosszú éveken át a veszteséges gazdálkodást nyereségesse jelentős hitel felvételével tudták megoldani. A hiteleket gépek vásárlására (tűlgépesítés) és műtrágyák (460 kg/ha műtrágya) vásárlására fordították. A hozamnövekményéből a pótlólagos beruházás eszközigényét meghaladó nyereséget realizáltak. E körben a probléma – a termelés növekvő ráfordításán túl – az előző időszak felhalmozott kötelezettségének visszafizetésében van. Általában e gazdaságok hátukon cipelik a múlt hibás fejlesztési koncepciójának nyereséget emésztő következményét. A szarvasmarha- és sertéstelepektől való megszabadulási törekvésük a magas költségekkel előállított takarmány miatt érthető.

Mindenképpen elgondolkodtató, hogy a fejlesztési támogatás veszteségrendezésen kívüli felhasználását a pillanatnyi igények és elképzelések motiválták. Ezt támasztja alá – 2., 3. táblázat tanúsága szerint – az igényelt és a juttatott támogatások különbsége. Nem nehéz elképzelni, hogy ha egy termelőszövetkezet pl. valóban gépvásárlásra kéri a támogatást, de a kért összeg $1/3$ -át, $1/10$ -ét kapja meg, a gépvásárlás természetesen elmarad, a kapott pénz a legjobb esetben is más forrás kiegészítését szolgálja.

A vizsgált térségben semmiféle dokumentum nem örökíti meg a tanácsok által juttatott fejlesztési támogatás jogosultságát, mértékét, illetve eredményességét. A gazdasági fegyelemben pedig hozzátartozna az igényelt támogatás szükségességének és eredményességének dokumentálása.

Meliorációs támogatás címen a termelőszövetkezetek az elmúlt években vízrendezésre, szőlőtelepítés meliorációs munkáira, meszesésre és általajjavításra kaptak támogatást. Az igények és lehetőségek nagy eltérése évente visszatérő problémát jelez. A támogatás fő elbírálási szempontja az volt, hogy a termelőszövetkezet elképzelése megfelel-e a megye távlati tervében rögzítetteknek.

A meliorációs támogatásnak csak $36,8\%$ -at kapták a kedvezőtlen termőhelyi szövetkezetek. Az alacsony arány annak tudatában elgondolkodtató, hogy a nevezett szövetkezeteknél – mint korábban említettem – a gazdasági növekedés és fejlődés induló feltétele a föld termékeny tétele (hiánya akadályozza a többi termelési tényező értékesülését). Probléma továbbá, hogy az amúgy is alacsony meliorációs alapot szétaprózzák. 1979–81 között a megye termelőszövetkezeteinek $1/3$ -a részesült meliorációs támogatásban, az érintett termelőszövetkezetek átlagosan alig több mint 3 millió Ft-ot kaptak. Az átlag mögötti szórászt figyelve kitűnt, hogy a legnagyobb támogatásban (7893 ezer Ft) egy 24,5 ak/ha szántó minőségű, az V. ötéves terv átlagában közepesnél magasabb hatékonyságú szövetkezet részesült (Nagypeterd). A talajjavítás eredményeként e termelőszövetkezet a magas hatékonyságú gazdaságcsoportba került. A legkisebb meliorációs támogatás értéke 286 ezer Ft volt, amit ugyancsak jól működő, magas hatékonyságú szövetkezet kapott (egy korábban meliorált termőhelyű szövetkezet).

Az adatokból sejteni lehet, hogy a leginkább rászoruló termelőszövetkezetek tehát azok, ahol a melioráció a termelés előfeltétele, csak igen szerény mértékű meliorációs támogatásban részesültek. *Fő problémát e támogatási forma megítélésénél is a gazdasági stratégia hiányában látom.* Ha a társadalomnak nem lenne érdeke a kedvezőtlen természeti adottságú térségeknek művelésbe vétele, érthető lenne az osztogatás metódusa. *A valóságban persze az a helyzet, hogy beszélünk az említett térségek társadalmi fontosságáról, jól tudjuk, hogy egyszeri tőkebe-*

fektetéssel hosszú lejáratú bitelek segítségével véglegesen megoldható lenne egyes térségek (megyénkben a sík-vizes terület) dinamikus fejlődése, mégsem ebben az irányban cselekszünk.

A meliorációs támogatások hatékony felhasználását az alacsony értékösszeg felaprózásán túl az *intézményi garanciák hiánya is korlátozza*. Figyelmet érdemel, hogy a vízgazdálkodási társulatok és az AGROBER kivitelezésében készült munkák többségénél a tervezést és ellenőrzést a társulatok által létrehozott tervezői iroda végzi. A pártatlanság kétségbe vonása látszik jelentkezni a hibásan tervezett vízrendezett területeknek (Nagypeterd) a pótlólagos ráfordítással történő korrigálásában. Az újabb ráfordítást az állam pénzéből végezték, amiért ez levonást jelent a korlátozott nagyságú meliorációra fordítható támogatásból. Látni kell, hogy az alacsony hatékonyságú termelőszövetkezeteknél a melioráció szükséges, de nem elégséges feltétele a további gazdálkodásnak. Ha a vállalati erőforrások kimerültek a meliorációra történő koncentráláskor, a hozamfokozó eszközök hiányában a gazdaságok nem lesznek képesek realizálni a jobb föld magasabb termékenységét.

A *szakembertámogatás* jelenlegi formája több problémát hordoz, mielőtt ezeket érinteném, megjegyzem, hogy az emberek munkája szaktudása nélkül a legjobb eszközök, a legnagyobb termőképességű földek is holt dolgok maradnak. Ezen belül hangsúlyozni kell, hogy a vezetőnek különleges funkciója van, ő a különböző tevékenységek összehangolásának karmestere. A szakember mindenütt nélkülözhetetlen, de jelentőségük hatványozódik a különös feladatok megoldásánál. *A kedvezőtlen adottságú, korlátozott anyagi feltételek mellett működő szövetkezetek nemcsak a magas szintű vezetést igénylik, hanem azt is, hogy az ott dolgozók innovatív képességük legyenek.* Ebben a megközelítésben a szakembertámogatás igen fontos támogatási forma, amire nagy szükség van a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetekben.

Funkciója szerint a szakembertámogatásnak a magas szintű szakmai tevékenységet, az innovációs készséget kellene szolgálni.

A valóságban a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium által rendelkezésre bocsátott keretet a megyei tanács osztja fel, s a jogszabályban rögzített módon fizetékiesztítésre, egyéni lakásépítésre, termelőszövetkezeti szolgálati lakásépítésre, ösztöndíjra, prémiumra fordítja. Az elmúlt 3 évben a szakembertámogatást szolgáló keret 76,5%-át a kedvezőtlen termőhelyű gazdaságok kapták.

A szakembertámogatás módját és eredményességét szintén nehéz megítélni. Ennek több oka van. A minisztérium ajánlásai a szakembertámogatásra általánosak, ami kaput nyit a szubjektív döntéseknek, mind az idetartozók körének, mind a támogatás mértékének szabályozásában. A megyei tanács ugyan készített egy útmutatót az erre vonatkozó követelményekről, ami azonban nem szűri ki, hogy a vállalatok ne legyenek általános jellegűek, teljesülésük pedig mérhetetlen.

Hiányzik a szakembertámogatást megalapozó koncepció elveinek tisztázása. *Ma a szakembereket az operatív feladatok vállalására és teljesítésére ösztönzik (amiket a támogatás nélkül is teljesítenének) a szövetkezet hosszú távú stratégiai jellegű feladatainak megoldása helyett.* Igaz, hogy Baranyában az alacsony hatékonyságú, kedvezőtlen termőhelyű gazdaságokban az egy felsőfokú végzettségűre jutó mezőgazdasági terület nagysága a megyei átlag 3-4-szerese, de a szakembertámogatás jelenlegi formája nem oldja meg a szakemberhiányt, mert nem a

szakemberhiányt kiváltó probléma megoldására ösztönöz. A szakemberhiány a termelés folyamata oldaláról okozat, aminek okát az alacsony munka- és életkörülményekben kell keresni. *Szakembertámogatásunk éppen ezért problémamegoldó funkciójú kell, hogy legyen.*

A szakembertámogatás kapcsán elmondottak arra figyelmeztetnek, hogy ha az állami támogatás a kívánt irányba is változik, önmagában kevés eredményt hoz az alacsony nyereség, a fejlesztési alap leterhelése, az abszolút tőkehiány miatt. Mindenképpen az egyszeri, többoldalú segítséggel lehetne a rászoruló gazdaságokat a holtpontról kimozdítani.

A termelési adókból visszatartható támogatás olyan támogatási forma, amely az alaptevékenységen kívüli tevékenység támogatására szolgál. Megszerzésének feltétele egy tervdokumentációt tartalmazó pályázat, amelyet a Pénzügyminisztérium az országban jelentkező hasonló igényekkel versenyeztetve elutasít vagy támogat.

Baranya megyében a termelési struktúra korábban leírt sajátosságai következtében e támogatás rendkívül szerény mértékű, bár az V. ötéves tervben növekvő tendenciájú. Az igényelt támogatás többségét a Pénzügyminisztérium engedélyezte. Eredményességére utal, hogy a szóbanforgó termelőszövetkezetek e nem mezőgazdasági tevékenység nélkül veszteségesek lennének. A megyében négy termelőszövetkezet igényelte e támogatási formát. Közülük az egyik kerámiaüzemével a veszteségesek csoportjából a magas hatékonyságúak csoportjába került. Megjegyzem, hogy természeti adottságai miatt e termelőszövetkezet mezőgazdasági tevékenysége továbbra is veszteséges.

Véleményem szerint az említett támogatási rendszert a hosszú távra szóló stratégiai jellegű feladatok megoldására kellene felhasználni. Mivel egy-egy támogatási forma szűk pénzügyi kerete a termelési tényezők szűkössége következtében nem eredményezi a probléma orvoslását, szükség lenne egy-egy térség vagy egy-egy gazdaság komplex megsegítésére. A mezőgazdasági termelés természeti alapjainak különbségei a különböző feladatok megoldását igénylik az állami támogatástól. A hegyvidéki gazdaságoknál a természeti adottságukhoz a valóban legjobban igazodó termelési struktúra, a sík-vizes térségben, mindenekelett a meliorációra és a relatív technikai elmaradottságot felszámoló fejlesztési koncepciót kellene a támogatási formáknak szolgálni. E fejlesztési elképzelések irányítóit, vállalkozóit kiemelt szakembertámogatásban lenne célszerű részesíteni. Az említettek hiányában nem várható a gazdaságok több mint 1/3-ában a helyzet megváltozása, sőt további elszegényedéssel lehet számolni, ami mind naturáliákban, mind költséghatékonyság oldaláról tovább terheli a népgazdaságot.

IRODALOMJEGYZÉK

- Baranya megye mezőgazdasági termelőszövetkezeteinek fontosabb gazdasági mutatói 1976–1981. Baranya megyei Mezőgazdasági Szövetkezetek Szövetsége. Kézirat. Pécs.
- ENYEDI GY.-NÉ (1982): Az 1980–81-es szabályozórendszer hatása a gazdasági eredményekre a Baranya megyei termelőszövetkezeteknél az országos adatok tükrében. Kézirat. Bp.
- KISS K. (1980): A koncentráció hatása és továbbfejlesztésének lehetőségei Baranya megye termelőszövetkezeteiben. Egyetemi doktori disszertáció. Pécs.
- LEHOCZKY J. (1982): A mezőgazdasági termelés hatékonyságának tér- és időbeli jellemzői. Bp., Mezőgazdasági Kiadó.
- Mezőgazdasági termelőszövetkezetek állami támogatása odaítélésének, felhasználásának és hatásainak megyei tapasztalatai. Jegyzőkönyv a Baranya megyei Népi Ellenőrző Bizottság vizsgálatáról. Pécs, 1982.
- Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Statisztikai és Gazdaságelemző Központ számítógépes anyaga. 1970–1980. évi egy főre jutó vállalati eredmény szerinti csoportosításban Baranya megye termelőszövetkezeteinek különböző mutatói. Kézirat. Bp., 1982.
- WÜNSCHER F. (1944): A szövetkezetek szerepe Magyarország gazdasági megerősödésében. I. A szövetkezetek jövője. II. Magyar Szövetkezeti Liga kiadása. Bp.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА, РЕГУЛИРОВАНИЯ И ПРОСТРАНСТВЕННОСТИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ОБЛАСТИ БАРАНЬЯ

ЮДИТ ЛЕХОЦКИ

Вследствие экспансивного характера хозяйственных потребностей и ограниченности производственных условий обрабатываются также сельскохозяйственные территории с неблагоприятными природными предпосылками. Рост сельскохозяйственного производства обеспечивается различной природной основой разным образом.

В связи с этими вопросами в данной статье исследуются возможности в области производства, предоставляемые разными природными условиями. Анализируются комплексные территориальные характерные черты сельскохозяйственного производства. В рамках этого рассматривается взаимосвязь между географической средой и факторами производства, анализируется воздействие производственной структуры — отличающейся от общегосударственной — на сельскохозяйственное производство отдельных территорий, так же как и области Баранья. Раскрываются причины, основа и источники дифференциации производства и отдельно анализируется влияние государственной поддержки на развитие территории.

Показано, что на территории с неблагоприятными условиями неуклонное производство требует перерасхода, и так рентабельность не достигает рентабельности территории с благоприятными условиями.

В результате конкретного анализа пространственности — регулирования — производства делается вывод, что единицы, ведущие хозяйство при различных природных условиях регулируются на основе одинаковых принципов и представлений только отчасти. На равнинных территориях имеются другие причины неблагоприятного места произрастания, чем в горных районах, поэтому отличаются также перспективы их развития.

Из сопоставления отдельных факторов воспроизводства по разным ландшафтным частям выяснялось, что на различных, существующих в первичных физических формах сельскохозяйственного производства построились территориальные различия остальных факторов (рабочая сила, орудия труда), которые направляли хозяйствование к дальнейшей дифференциации. Эта тенденция укреплялась разными формами государственной поддержки. В научной статье формулируется претензия, чтобы государственная поддержка целенаправленно служила концепции по комплексному развитию отдельных территорий, по отношению к ныне существующим раздробленным формам поддержки, игнорирующим заинтересованность на длительный срок. В соответствии с этим было бы целесообразно оказывать поддержку в горных районах структуре производства, приспособляющейся наилучшим образом к их природным условиям, а на равнинах прежде всего поддерживать усилия, направленные на комплексную мелиорацию. Управляющих концепции по развитию этих территорий следует наделить подчеркнутой поддержкой специалистами на основе заинтересованности руководителей на длительный срок. За недостатком вышеупомянутых не ожидается определение «обеднения», касающегося $1/2$ -и хозяйств, и это и в дальнейшем будет обладать народное хозяйство с точки зрения так натуральных показателей, как эффективности расходов.

PRODUCTION, REGULATION AND SPATIALITY AS THEY ARE RELATED IN THE AGRICULTURE OF BARANYA COUNTY

Judit Lehoczky

Agricultural areas of poor quality also come to be cultivated because of the expansive character of economic needs and the limited conditions of production. The different natural conditions offer different paths of growth in agricultural production.

Based on these considerations the present study is concerned with the homogeneous areas of a given medium-sized territory and analyses the possibilities of production as determined by the natural conditions. The author examines the spatial characteristics of agricultural production in their complexity. She also deals with the relationship between the geographical environment and the factors of production; with the effect of the production structure that differs from that of the other regions on the agricultural production of Baranya county and the other areas; and reviews the causes, bases and origin of production differentiation with special regard to the influence of government subsidy on the development of the area under consideration.

In this area of poor quality lands continuous production requires additional input what means that its profitability falls far from that of other territories.

The analysis of production and regulation in its concrete spatial form leads the author to the conclusion that the economic units working under different natural conditions can only partly be regulated according to identical principles and concepts. Flat, soggy lands are unfavourably situated just like mountain areas but for different reasons, therefore the perspectives of their development must be different too.

A comparison of the individual factors of production between the different regions has shown that the differences caused by the natural conditions have been complemented by differences in the other factors (labour, means of production) that have promoted the further differentiation of the areas. This tendency was also strengthened by the different forms of government subsidy. The differences in the natural bases of agricultural production require a differentiation in the forms of government subsidies too. The author expresses the expectation that government subsidies should be more purpose-oriented if they are to really contribute to the complex development of a given area instead of the present squandered forms that, in the long run, neglect interestedness. According to this it would better serve the purposes of the economy to subsidize the development of production structures that are the most suitable for mountain areas while in soggy, flat areas efforts for complex amelioration are to be subsidized. Executives of development programs in these areas should be helped with highly qualified labour and with different incentives. Without this there can be no hope to stop impoverishment that effects one third of the farms and means an additional burden for the national economy.

A TERÜLETI ELVEN SZERVEZETT NEMZETISÉGI MŰVELŐDÉSPOLITIKA MEGVALÓSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A DÉL-MAGYARORSZÁGI HORVÁTOK KÖRÉBEN

MATKOVITS KORNÉL

Az Intézetben 1976 óta folynak a magyarországi nemzetiségek jelenkori gazdasági-társadalmi helyzetével kapcsolatos kutatások. A vizsgálatok ráirányították a figyelmet arra a gondra, hogy a nemzetiségpolitikai határozatok végrehajtását közigazgatási problémák is befolyásolják.

A tanulmány azt a gondolatot veti fel, hogy célszerű lenne új szervezeti kereteket kialakítani a nemzetiségi művelődés hatékonyabb megvalósítása érdekében, ami annál is inkább kívánatos, mert eddigi kutatásaink eredményeként megállapítható, hogy a nemzetiségek körében folyamatosan növekszik azoknak a száma, akik az eddigiektől eltérő, intenzívebb foglalkozást igényelnek. A területi elvű nemzetiségi művelődéspolitika megvalósítása ennek egyik útja lehet.

Az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében 1976 óta folynak kutatások a magyarországi nemzetiségek jelenkori gazdasági-társadalmi helyzetének megismerése céljából. E tanulmány a baranyai és a bácskai délszlávok körében végzett művelődésszociológiai vizsgálatok során szerzett tapasztalatok és megállapítások alapján készült.¹

A hazai nemzetiségek kultúrájának megőrzésében elért jelentős eredmények ellenére egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a jelenlegi szervezeti keretek között a további fejlődés nem tud lépést tartani a jelentkező igényekkel. Tekintettel arra, hogy az 1971. évi tanács törvény kimondja, „A tanács tevékenysége során ... érvényre juttatja a nemzetiségek jogait”,² logikus, hogy az előrelépés érdekében meg kell vizsgálni azt a lehetőséget, hogy a területi alapon szervezett nemzetiségi művelődéspolitika milyen új elemeket követel a tanácsok munkájában. Ez nem egyedi eset, hanem törvényszerű folyamat, mint ezt a következő megállapítás is alátámasztja: „... az általános – a töréseken, visszafordulásokon túlmutató – trend a központi hatalmi apparátus, a népgazdasági tervezés megszilárdítása után az integrálható csoportterdek egyre nagyobb befolyása, s ezek között is a helyi és területi önkormányzat fejlődése, a területi munkamegosztás fokozódó szerepe”.³ A tanulmány célja, hogy megvizsgálja azokat az alternatívákat, amelyeket egy decentralizált, a központi irányelveket és a helyi sajátosságokat nagyobb mértékben szintetizáló nemzetiségi művelődéspolitika valósíthat meg. A dolgozat csak azokkal a délszlávokkal – 95 százalékban horvátokkal – foglalkozik, akik Pécsről

¹ A baranyai kutatások befejező eredményét ld. MATKOVITS K. (1980), valamint felhasználom a bácskai bunyevácok, sokacok és ráchorvátok körében folytatott művelődésszociológiai vizsgálat egyes eddigi eredményeit is.

² 1971. évi I. törvény 9. § (1) bek. e) pontja.

³ BIHARI O. (1980): 274. o.

légvonalban mintegy 60 kilométeres körön (régión) belül élnek, földrajzilag jól elkülöníthetően a többiekétől.

Nemzetiségeink elsősorban ahhoz a közösséghez tartoznak, amelyben élnek. Érdekeik azonosak a közösség tagjaival, mert a társadalmi-gazdasági realitások ezt diktálják.⁴ Ez nemcsak a lakóhelyhez való tartozást jelenti, hanem az emberi viszonyok szempontjából a kölcsönös összetartozás és összekapcsolódás érzését, az egymásrautaltság tudatát is. A nemzetiségek mint etnikum megtartják jellemzőiket, amelyeknek elsősorban kulturális sajátosságai dominálnak, de ezeket is átszövik környezetük tulajdonságaival. Ezért művelődési lehetőségeik feltárásakor figyelembe kell venni a rétegigényeket, az egyéni attitűdöket, az intézmények gyakorlatát és azt a kontextust, amelyben a felszabadulást követően az új nemzetiségi művelődéspolitikát kialakult.⁵

1. A nemzetiségi lakosság helyzetére ható társadalmi, politikai tényezők

„A kisebbségekhez való viszony valamely társadalom fejlettségének, politikai-jogi kultúrájának érzékeny mérőeszköze.”⁶ Segítségével megállapítható, hogy a magyar társadalomban végbement változások alapvetően átalakították a nemzetiségi közösségek társadalmi, politikai arculatát is. A nemzetiségi lakosság közhangulata, politikai közérzete egyértelműen pozitív. Aktív, cselekvő tagjai szocialista társadalmunknak. Állampolgári jogaik, életvitelük, életformájuk megegyezik a magyarokéval. Nemzetiségi létük leginkább nemzetiségi kultúrájuk ápolásában nyilvánul meg.

A kisebbség⁷ fogalmát az ENSZ Diszkriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottsága így határozta meg: „Egy ország nem domináns csoportjai, amelyek miközben a többséggel egyenjogúak kívánnak lenni, bizonyos mértékben differenciált elbánást igényelnek, hogy ily módon megőrizhessék jellemzőiket, mely őket a lakosság többségétől megkülönbözteti”.⁸ E meghatározás két eleme: „a többséggel egyenjogúak kívánnak lenni”, míg „bizonyos mértékben differenciált elbánást igényelnek”, a nemzetiségi törekvések, igények kétirányúságára utal. A különleges elbánás igénye a számszerűségéből és más objektív adottságokból fakadó, többnyire hátrányos helyzetből adódik, ami nem mások kárára érvényesíthető előjog, hanem az identitás megőrzésének minden egyént és csoportot megillető demokratikus joga. Ez tükröződik a Magyar Népköztársaság 1972-ben mó-

⁴ ARDAY L.–JOÓ R. (1982): 23. o.: „A kisebbségi kérdés és az ország gazdasági, társadalmi, politikai, eszmei viszonyai összefüggnek abban az értelemben is, hogy az állam és az etnikum területén élő közösségek kapcsolatában legtöbbször nehezen, vagy egyáltalán nem lehet elkülöníteni a nemzetiségi aspektust a nem nemzetiségitől. Nem létezik tisztán etnikai konfliktus; az interetnikus kapcsolatokat átszövik-motiválják a társadalomban érvényesülő általános gazdasági, politikai, kulturális tényezők és irányzatok.”

⁵ ARDAY L.–JOÓ R. (1982): 18. o.: „A nemzetiségek helyzetének megítélésében a valószínű viszonyokból és nem a tételes nemzetiségi jogokból kell kiindulni. A jogszabály mindig csak keret, amelyet tartalommal az adott állam nemzetiségpolitikájának, egész társadalma cselekvésének kell megtöltenie.”

⁶ Ld. Leninizm i nacional'nij voprosz v szovremennij uszlovijah (Szerk.: P. N. FEDOSZEJEV) Politizdat. Moszkva. 1974. 35. o.

⁷ Hazánkban és a kelet-európai szocialista országokban a „nemzetiség” terminus honosodott meg, míg a nemzetközi jogban és a nemzetközi szervezetekben a „kisebbség” kifejezés.

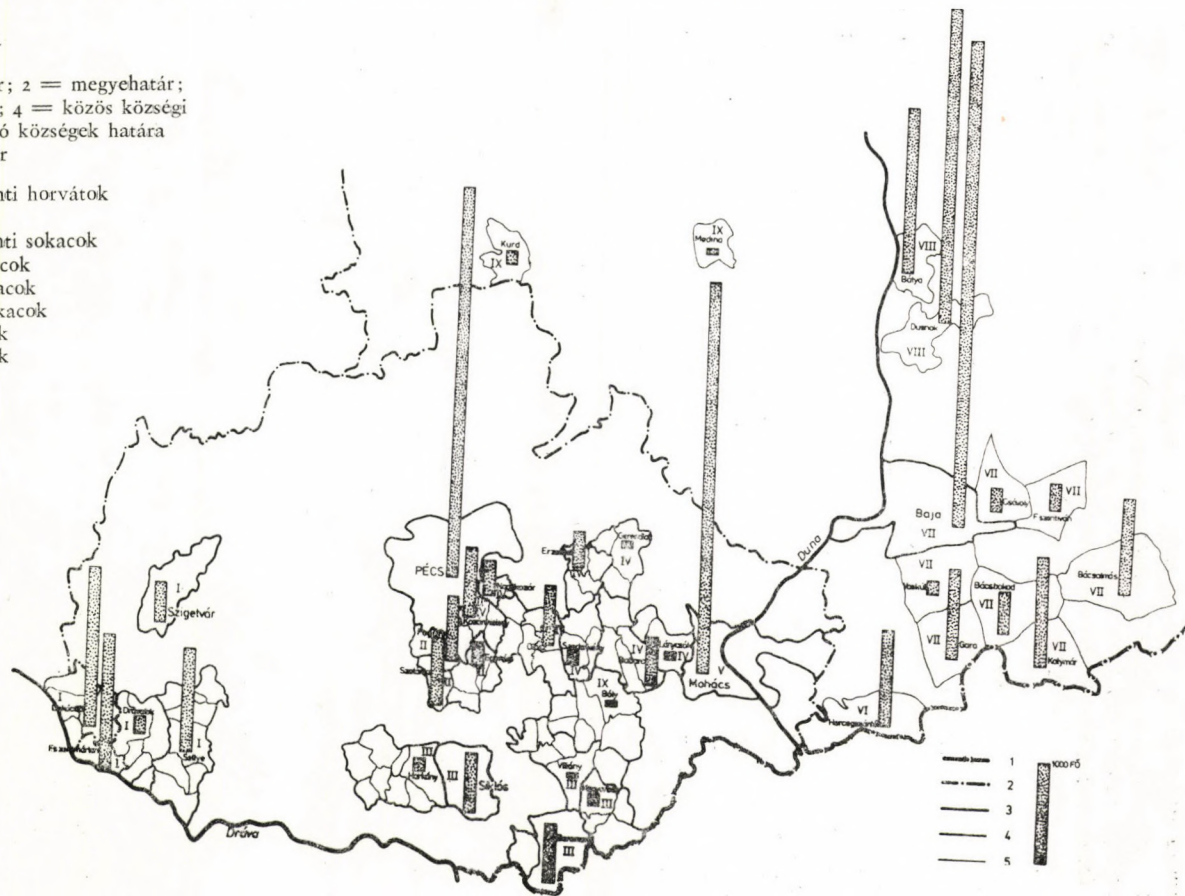
⁸ Doc. E/CN 4/52 sec, V. 1947.

1. ábra. Délslávok által nagyobb számban lakott települések, az ott élő délszlávok száma, valamint a kisebb etnikai csoportok elhelyezkedése.

Jelmagyarázat:

- 1 = országhatár; 2 = megyehatár;
 3 = városhatár; 4 = közös községi
 tanácshoz tartozó községek határa
 5 = községhatár

- I Dráva menti horvátok
 II bosnyákok
 III Dráva menti sokacok
 IV falusi sokacok
 V városi sokacok
 VI bácskai sokacok
 VII bunyevácok
 VIII ráchorvátok
 IX szerbek

dosított Alkotmányában is, amelyben a sajátos nemzetiségi jogokról a következőket olvashatjuk: „A Magyar Népköztársaság területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az egyenjogúságot, az anyanyelv használatát, az anyanyelven való oktatást, saját kultúrája megőrzését és ápolását.”⁹ A nemzetiségek szempontjából természetes kívánságokat megfogalmazó cikkely azonban ösztársadalmi érdekeket is tükröz. Miért fontos a társadalomnak a nemzetiségek fennmaradásának biztosítása? A kérdésre adott válaszok elsősorban a nemzetiségek „kulturális híd” szerepét szokták hangsúlyozni, holott megítélésem szerint a válasz sokkal összetettebb. Az összekötő szerep érvényesülésének akadályozója a nemzetiségek nyelvének általában archaikus állapota, másrészt a mindennapi élet kifejezéseire szűkült szókincs is. A könyvek, újságok, telekommunikációs eszközök által közvetített információk így csak nagyon kevesekhez jutnak el. A mindennapi élet szókincsének ismerete azonban bőségesen elegendő ahhoz, hogy külföldön vagy az ide érkező külföldieknek beszámoljanak a szocialista Magyarország, hazánk mindennapját tükröző életükről. A szó hitelét aláhúzza ilyenkor, hogy azonos nemzetiségűek beszélnek,¹⁰ ami egészen más, mintha az illető iskolában, idegen nyelvként tanulta volna meg a nyelvet. Véleményem szerint a nemzetiségek egyik legfontosabb szerepe az, hogy hazájukat, annak társadalmi-gazdasági valóságát közvetítsék. Ezért fontos társadalmi feladat a nemzetiségek asszimilációjának fékezése, politikai integrációjuk teljes megvalósítása, a magyar hazával való identitás érzésének kialakítása.

II. A tanulmány körét meghatározó főbb tényezők

A jelenkori helyzettel foglalkozó tanulmányok általában a nemzetiségpolitikai feladatok végrehajtását hátráltató tényezőként említik, hogy a magyarországi nemzetiségek szórványtelepülésekben élnek. Ezek térbeli elhelyezkedésének tanulmányozása során azonban megállapíthatjuk, hogy azok *viszonylag kompakt és autochton egységeket alkotnak*. Az egységek etnikailag, földrajzilag, de sok esetben közigazgatásilag is összefüggnek.

Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a tanulmány mondanivalója elsősorban tervezési célokot kíván szolgálni. Miután a tervezés valamely szervezet valóságos és óhajtott állapotának a leírása és a különbségek megszüntetését célzó előírás, nyilvánvaló, hogy helyes információkon kell alapulnia. A koncepciók tanulmányozása során figyelembe kell venni, hogy az eredeti alapok többszörös absztrakció folytán elhomályosulhattak, de eredeti tartalmukat nem veszítették el.¹¹ A tanulmány vezérgondolata az, hogy a kompakt egységek létéből adódó előnyöket úgy kell kihasználni, hogy a részek egymáshoz viszonyított arányai optimális társadalmi hasznosságot eredményezzenek.

⁹ A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 61. § (3).

¹⁰ Jugoszláviában ilyenkor a „naski”, „ti si nas” (a nienk vagy) kifejezést használják a határokon kívül élő délszlávok hovatartozásának jelölésére.

¹¹ ARDAY L.–JOÓ R. (1982): 11. o.: „Szükséges azonban hangsúlyozni, hogy a nemzetiségi kérdés vizsgálatát nem lehet absztrakt fogalmakra leszűkíteni és azok tartalmát tértől és időtől független létezőként kezelni. A társadalmi jelenségvilágon belül a nemzetiségi kérdés mindenképp azon jelenségek közé tartozik, amelyek a legnehezebben viselik el a sematikus általánosítást. Csakis a konkrét példák tudják érzékeltetni azt a sokszínűséget, amellyel az említett fogalmak az egyes országok, térségek nemzeti, illetve nemzetiségi képzetében megjelennek.”

A vizsgált terület 34 500 horvátjából a bunyevácok mintegy 9 500 fős tömbje és az 1 000 főnyi bácskai sokác a bajai járásban, a ráchorvátok 5 000 fős csoportja a kalocsai járásban, a 6 000 főnyi városi és falusi sokác a mohácsi járásban, a körülbelül 1 500 drávamenti sokác és 1 000 bosnyák a siklósi járásban, 1 700 bosnyák Pécs városkörnyékén él. Közigazgatásilag csak a 4 500 drávamenti horvát képez kivételt, mert igaz, hogy csak egy 20 kilométer átmérőjű területen élnek, de az közigazgatásilag három járáshoz, sőt két megyéhez tartozik. Nem minősítettem Pécs lakosságát az újabbkori vegyes migráció miatt, mint ahogy az az 1. ábrából kitűnik. Nem vállalkoztam annak becslésére sem, hogy pl. Komlón vagy Kaloésán hány délszláv él, csak azoknak a helységeknek a tanácsaitól kértem a nemzetiségi lakosság számára vonatkozó becslést, ahol tudomásom szerint nagyobb csoportokban élnek. Így is feltűnő a KSH statisztikáitól való eltérés, ennek oka az, hogy figyelembe vettem a városokban lakó nemzetiségieket is.¹²

III. A dél-magyarországi horvátok művelődési helyzetét meghatározó tényezők

1. Az anyanyelv elsajátítását segítő oktatási rendszer

Hazánkban a nemzetiségi anyanyelv oktatása az óvodákban kezdődik,¹³ majd az általános iskolában folytatódik. Az általános iskolában ez háromféle módon történhet:

- tannyelvű iskolában, ahol kétnyelvű oktatás folyik,
- magyar tannyelvű iskolában, ahol nyelvtanórák vannak órarendbe iktatva,
- magyar tannyelvű iskolában, ahol nyelvtanórák vannak órarenden kívül.

A régióban jelenleg tannyelvű iskola van Pécssett és Hercegszántón, valamint fejlesztés alatt áll Felsőszentmártonban, ahol az alsó tagozat harmadik osztályánál tartanak, tehát öt év múlva valósul meg. Tudomásom szerint szó van arról, hogy Sellyén és Lakócsán is legyen.¹⁴ Ennél az iskolatípusnál egyre többször felmerülő probléma az, hogy a diákok anyanyelvi ismereteit csak a párhuzamosan, rendszeresen folytatott önképzés tudja tökéletessé tenni. Az általános iskola felső tagozatán – a gimnáziumban is – csak a horvátszerb nyelv és irodalom, a történelem és a földrajz oktatása folyik horvátszerbül, a többi tantárgy magyarul. Természetesen van egy olyan utasítás, hogy a szakkifejezéseket a magyar tannyelvű órákon anyanyelven is el kell mondani, de a gyakorlatban ez csak ritka esetben valósul meg.¹⁵ Tekintettel arra, hogy a múlt hibáinak következtében több ge-

¹² Ld. az 1980. évi népszámlálás 2. kötet (1981) 16. o.; 3. kötet (1981) 16. o.; 14. kötet (1981) 16. o.

¹³ Ez nem volt és jelenleg sem teljes mértékben igaz. Baranyában például 1951-ben alapítottak 3 nyelvtanórákos óvodát, majd csak 1970 után szerveztek újabbakat és a mai állapot (8 óvoda) a 70-es évek közepére alakult ki. A nemzetiségi óvodák szervezése tehát későn kezdődött, ami kihatott az általános iskolákba beiratkozott tanulók nyelvtudására. Jelenleg sem működik a nyelvtanórákos iskolák 40 százaléka mellett nyelvtanórákos óvoda. Erről bővebben ld. PÁVICS GY. (1981)

¹⁴ Érdekes, a változások szükségességét felismerő trend figyelhető meg. 1950/51-ben 23 horvátszerb tanítási nyelvű iskola volt hazánkban, ez 1960/61-re 13-ra, majd 1980/81-re 5-re csökkent. Az új iskolák alapítása jelzi a káros tendencia felismerését.

¹⁵ Mivel nyilvánvaló az oktató pedagógusok felelőssége, konkrét adatokat lehetetlen beszerezni. Saját tapasztalatom szerint a Budapesti Szerbhorvát Gimnáziumban 1961–65 között öt ilyen eset volt. Végzett diákok beszámolója szerint a helyzet nem javult.

neráció is kénytelen volt anyanyelvét titkolni, nem meglepő, hogy az iskolába kerülők többsége ott kezdi anyanyelvét tanulni, nem beszélve a vegyes házasságokból született gyermekekről. Az intenzív nyelvtanulásnak azért is nagy szerepe van, mert a magyarországi nemzetiségek – ezen belül a horvátok is – egymástól eltérő nyelvjárásokat beszélnek, így nyilvánvaló, hogy az egymás közötti kommunikáció eszköze csak az anyanemzet irodalmi nyelve lehet, amit az iskolarendszerű oktatás keretein belül tudnak megfelelően elsajátítani. A nyelvoktató iskolák tanrendjének ezeket a sajátosságokat jobban figyelembe kellene venni, annál is inkább, mert a pedagógusok jelzik ezt a problémát. A jelenlegi rendszer védelmében azt hozzák fel, hogy így továbbtanulás esetén nem kerül nyelvi hátrányba a tanuló. Nehéz elképzelni, hogy az életmód fejlődésével, nyitottabbá válásával, a telekommunikáció szinte teljes megvalósulásával valaki nem tanulna meg annyira magyarul, hogy továbbtanulása során hátrányba kerülne.

„A nemzetiségi nyelvet tantárgyként oktató magyar tanítási nyelvű iskolákban folyó nemzetiségi oktatás-nevelés hatékonysága elmaradt a mai társadalmi követelményektől... Így a tanulók még 8 évi nyelvtanulás után sem sajátították el a nyelvet anyanyelvi szinten. Mivel a csatlakozó órarendszer korszerűtlen és egyáltalán nem vonzó, a nyelvtanulásra egyáltalán nem ösztönző, az utóbbi években mutatkozó tanulólétszám a felvétel ellenére sem kielégítő mértékű.”¹⁶ Az amúgy is alacsony hatásfokú oktatást még jobban aláássa az a gyakorlat, amiről több pedagógus is beszámolt. Eszerint a nyelvtudástól függetlenül jó jegyeket adnak a tanulók átlagának szinten tartása vagy éppen javítása érdekében, ezzel téve őket érdekeltté a nyelvtanulásban.

Horvátszerb tanítási nyelvű gimnázium csak Budapesten működik, ezért a tárgyalat régió diákjai kénytelenek 4 évet szüleiktől nagy távolságra, kollégiumban eltölteni. Ennek pszichológiailag, de az eredményességet illetően is káros hatása nyilvánvaló. A gimnáziumban 1950 és 1978 között 653 fő érettségizett, közülük 390 a három megyéből, ami az érettségizettek 60%-át, éves átlagban 14 főt tesz ki.¹⁷ Így megalapozottnak látszik az az állítás, hogy ha ilyen sokan váltalták a 250–300 kilométeres távolság¹⁸ okozta nehézségeket, akkor jóval többen lennének azok, akik egy Pécssett létesülő gimnáziumba iratkoznának be.

A régióban felsőfokú képzettség megszerzésére a Bajai Tanítóképző Főiskolán és a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karán nyílik mód. Baján nappali és levelező tagozaton 1971 és 1980 között 34 fő kapott tanítói oklevele mellé kiegészítő oklevelet, ami feljogosítja őket, hogy a délszláv nemzetiségi iskolák alsó tagozatán az anyanyelven oktatott tárgyakat taníthassák. A végzettség szakmai felkészítése általában jó, nyelvtudásuk csak abban az esetben üti meg a kívánt mértéket, ha tanítási nyelvű általános iskolába vagy gimnáziumba jártak. A tanárképző karon végzettség felkészültségét ugyancsak az előzetes iskolai végzettség határozza meg. Érthetetlen, hogy miért nem előírás, miszerint csak az nyerhet felvételt a két főiskolára, aki iskolarendszerben szerzett megfelelő nyelvi és irodalomismereti alapokkal rendelkezik.¹⁹

¹⁶ FEKETE B. (1981): 8. o.

¹⁷ Bővebben ld. PÁVICS GY. (1980)

¹⁸ Felsőszentmárton, Mohács 290 km, Gara 230 km, Hercegszántó 240 km, Pécs, ahol a legtöbb baranyainak át kell szállnia, 230 km.

¹⁹ Milyen magyartanár lenne az, aki a főiskolán kezdene el magyarul tanulni? Mi lenne, ha csak ott ismerkedne meg Janus Pannonius, Petőfi, Radnóti, Móricz és Déry nevével és műveivel?

2. A közművelődési intézménybázis néhány jelentősebb területe

A nemzetiségek közművelődési igényeinek ellátásában közreműködő művelődési házak, otthonok tevékenységének hatékonyságát a helyi vezetők politikai képzettsége, rátermettsége határozza meg, tekintettel arra, hogy az intézmények vezetőit ők választják ki, ők irányítják, ők ellenőrzik. A fent említett intézmények működéséről minden igyekezetünk ellenére sem nyerhettünk átfogó képet, mert az ellenőrző, segítő rendszer kevésbé hatékonyan működik.²⁰ Az intézmények éves tervei – ritka kivételtől eltekintve – sem vesznek tudomást arról, hogy nemzetiségi környezetben fungálnak, és ezeket a terveket mind a tanácsok, mind a szakmai felügyeleti szervek szó nélkül elfogadják, jóváhagyják. Megyei szinten a művelődési házak, otthonok ellenőrzése reszortosokhoz tartozik (néptánc-mozgalom, klubok, szakkörök stb.), de nincs olyan személy, aki a közművelődési intézményekben folyó tartalmi tevékenység összességéért, netán a nemzetiségi művelődéspolitikai végrehajtásáért felelne.²¹ Ez utóbbit általában társadalmi testületek határozzák meg megfelelő szakmai felkészültség nélkül, így a helytelen célkitűzések, megalapozatlan feltételek oda vezetnek, hogy senki, még maguk az összeállítók sem veszik komolyan végrehajtásukat.

A nemzetiségiéik által nagy számban lakott községekben célszerű lenne nemzetiségi kádereknek erre a pályára irányítása, különös tekintettel a helyi igények koordinálására. Ennek alapfeltétele a kultúra terjesztőinek erkölcsi és anyagi elismerése. Amíg szakképzetlen emberek, a gazdasági elismerés alsó fokain lévő népművelők feladata a művelődés irányítása, addig nem lehet tekintélynövekedésről beszélni, mert a közösség általában azonosítja a terjesztő tekintélyét a terjeszteniivalóval.

Hiányzik a nemzetiségi művelődés egysége, mert területei – az oktatás, a közművelődés – arisztokratikusan elzárkóznak egymástól. Ez annál is nagyobb probléma, mert a közművelődés nincs abban a helyzetben, hogy egy kiválóan működő iskolarendszer eredményeit kelljen csak továbbfejlesztenie. A való élet ennél sokrétűbb, determináltabb. Ezért nagyon nagy azoknak a szerepe, akik képesek a szervezett és a spontán társadalmi csoportokban való közvetlen ráhatásra, hogy híveket szerezzenek az általuk valott értékrendszernek. Meg kell változtatni azt az elképzelést, hogy a nemzetiségi közművelődés egyenlő a folklór ápolásával, s ehelyett a tartalom kiteljesedésére kellene törekedni.

Felméréseink szerint a lakosság körében nagy érdeklődés nyilvánul meg a népi együttesek iránt, de sokan vannak olyanok is, akik szívesen részt vennének az ott folyó munkában. Anyagiak hiányában azonban az ilyen együttesek létrehozása, fenntartása nehéz. Fellépési lehetőségeik korlátozottak, amihez az önmenedzselés hiányosságai is hozzájárulnak. Munkájuk meghatározója, hogy vezetőik ritka esetben rendelkeznek megfelelő szakmai tudással, azt lelkesedéssel pótolják. Általában a Központi Nemzetiségi Együttes táncait reprodukálják, nem fordítanak kellő figyelmet a helyi, hagyományos táncokra. Így nem alakul ki egyéni stílus, szinte teljesen mindegy, hogy melyik együttes műsorát tekinti meg a néző. A lemásolás azzal a hátránnyal is jár, hogy tág teret nyújt a képzelet csapongásá-

²⁰ Véleményem szerint ezek a problémák az egész magyar közművelődés problémáit is tükrözik.

²¹ Vas megyében viszont pozitív példa tapasztalható, amennyiben a megyei tanácsnál van felelőse a nemzetiségi művelődéspolitikai megvalósításának.

nak, ezzel a néptáncmozgalom hagyományörző jellegét semmisíti meg. Nem sorolom a Baranya táncegyüttest a nemzetiségi együttesek közé, tagjainak és szerepének okán. A tagok között alig van nemzetiségi,²² aki itt szerzett ismereteit tovább tudná adni. Bírálható az együttes azért is, mert elsősorban a látványosságra törekedve tánckompozíciókat, macedon táncokat mutat be, aminek vajmi kevés köze van a baranyai horvátokhoz. Tüske a szerény anyagi lehetőségekkel küszködő együttesek szemében az együttes magas költségvetése és gyakori szerepeltetése, amit úgy értelmeznek, hogy az ő kárukra történik.

A népi zenekarokra az ad-hoc működés jellemző, műsoruk heterogén, abban népdal és műdal egyaránt szerepel. A néptáncegyüttesek és zenekarok felépítése rendezetlen. „Partizánkodás” folyik, amennyiben az együttesek utaztatása, vendégegyüttesek fogadása jóváhagyás nélkül történik, így a műsorokba elriasztóan rossz számok is belekerülnek.

Irodalmi színpad, színjátszó csoport csak alkalmi jelleggel működik. Ez elsősorban a pedagógusok hibája, mert ők tudnának csoportokat szervezni és azokat darabokkal ellátni. Azzal védekeznek, hogy a Délszláv Szövetség nem ad ki anyagot, az önálló munka ritka kivétellel eszükbe sem jut. A tanácsok elzárkóznak a csoportokkal kapcsolatos kiadások elől azzal, hogy a fellépések megfelelő menedzselés híján nincsenek biztosítva – és ebben igazuk van.

A nemzetiségi klubmozgalom jó kezdeményezés, de nem pótolhatja a szakintézmények létét. Hátráltatja fejlődésüket, hogy nincs közöttük kooperáció. Bács-Kiskunban létrehoztak ugyan egy módszertani központként működő klubot Csátalján, azonban semmiféle ilyen tevékenységet nem fejt ki.

A kérdőívekre adott válaszok alapján az ismeretterjesztés előadásos formái iránt nem nyilvánul meg érdeklődés. Ennek egyik oka feltétlenül az, hogy a rádió, a televízió a legjobb szakemberek közreműködésével, naprakészen, óriási technikai apparátussal folyamatos ismeretterjesztést végez (Hét, Tv-híradó, Kisfilmek a nagyvilágból, Delta stb.). A másik lényeges ok, hogy a nyelvtudás szintje – főként a szakkifejezések ismerete – olyan alacsony, hogy a lakosság meg sem érti a TIT-előadásokat. Fenti megállapításoktól függetlenül – amibe nem szabad belenyugodni – néhány ember lelkesedésének köszönhetően folyik anyanyelvű ismeretterjesztés.

A régióban két báziskönyvtár működik, egy Baján, egy pedig Mohácson. A mohácsi báziskönyvtár rossz helyen van – annak Pécssett lenne a helye. Ezt indokolja Pécs centrális fekvése, a megfelelő olvasói háttér. Furcsa, hogy ott, ahol az oktatási intézmények, a nemzetiségi értelmiség tömörült, nincs szépirodalmi gyűjtemény. Magam részéről a nemzetiségi tudat, a nemzetiségi lét egyik mérőszámának tartom a szerbhorvát gimnáziumban végzetek számának összehasonlítását. A nyilvánvaló jelentéstartalmon kívül ez a szám konkrét, megbízható. Ezt a „tudatindexet” alkalmazva, nézzük meg Mohács és néhány település adatát: eszerint 28 év alatt Mohácsról 11 fő, a délszláv lakosság 0,03%-a végzte el a gimnáziumot, amikor ez a 380-as lélekszámú Kátoly esetében 14 fő, azaz 5%, az 1400 fős Felsőszentmártonnál 21 fő, 1,5%, az 500 fős Versendnél 10 fő, 2%, az ezer fős Hercegszántónál 85 fő, 8,5% vagy a 900 fős Garánál 44 fő, 5%.²³ A felsorolt számok azért is érdekesek, mert potenciális olvasókat is je-

²² Az angolkerülő megtanulásától még senki nem lett angol.

²³ Az iskolai és értelmiségi háttér jelentősége mellett Pécssett azért is kihagytam, mert változó migrációjú.

lentenek, a megfelelő irodalmi nyelvismeret birtokában. Hogy mennyire nem tördtek a báziskönyvtárak helyének kijelölésekor a megfelelő feltételekkel, azt az is jelzi, hogy maga a könyvtáros sem olvasott el szerbhorvát nyelvű könyvet.²⁴ A báziskönyvtárak és letéti helyeik működését egy „Irányelv” szabályozza. A tartalmi tevékenységet illetően koncepcionális tévedésként azt szabja az állomány feladatának, hogy „ki tudja elégíteni az olvasókörébe utalt nemzetiségi lakosság legfontosabb rétegeinek magasabb szintű igényeit, illetve kiegészítő ellátással bővíteni tudja a helyi könyvtárak nemzetiségi nyelvű állományválasztékát”.²⁵ Melyek a „legfontosabb réteg” vagy a „magas szintű igények” fontosabb ismérvei? Nem volt helyes leírni azt, hogy a báziskönyvtár feladata a kiegészítő ellátás, mert ezáltal a községek többsége az olcsóbb megoldást választotta és saját erőből nem vásárolt könyveket. Szűkre és aránytalanra sikerült a gyűjtőkör meghatározása. A „gazdag, többpéldányos gyűjtemény az adott nemzetiség klasszikus és mai szépirodalmából, gyermek- és ifjúsági irodalmából” meghatározás három lényeges elemet nélkülöz. Először azt, hogy a klasszikus és a mai szépirodalom felemelítése mellett nem szól arról, hogy a magyarországi nemzetiségek többsége nem beszéli az irodalmi nyelvet, hanem tájnyelveket, amely nyelvjárások azonban esetenként élnek az anyaországi kiadói tevékenységben, így beszerezhetők. Másodszor azt, hogy nem hangsúlyozza a gyermek- és ifjúsági irodalom kiemelt jelentőségét, pedig az olvasók többsége az ezeket forgató korosztályból kerül ki az oktatásban elsajátított irodalmi nyelvismerete okán. Harmadszor pedig az olvasóvá nevelés nagy fontosságára való tekintettel itt kell szólni arról az érthetetlen és megalapozatlan koncepcióról, miszerint „az adott nemzetiség ... irodalmából”. Miért káros Travent, Vernét, Millert szerbhorvátul olvasni? A jugoszláv népek irodalma bármily jelentős is, azért nemcsak remekművekből áll, ezért célszerű, ha a könyvtárak állománya megpróbál igazodni minden műveltségi szinthez, mégpedig a világirodalom felhasználásával. Az irodalmi nyelven olvasók egyik indítéka éppen az, hogy olyan műveket is megismerhetnek, amelyek nem jelentek meg hazánkban, nem irodalompolitikai okokból, hanem fordítói vagy kiadói kapacitás híján.

Szakmai szempontból veszélyes azt írni, hogy túl sok a lexikális mű, mert egy könyvtár sem működhet kézi- és segédkönyvek nélkül. Azonban ezek csak a báziskönyvtárakban található meg – egy-két példány kivételével –, ott sem használja őket senki. Ennek csak egyik oka a nyelv hiányos ismerete, a fontosabb ok az, hogy sem Bajára, sem Mohácsra nem jellemző a nemzetiségi értelmiség nagy száma. Véleményem szerint felesleges pénzpocsékolás Renoirt, Degast bemutató műveket vásárolni, elég egy szűkebb választékú kézi- és segédkönyvtár, de abban elegendő számú szerbhorvát–magyar és magyar–szerbhorvát szótár legyen.

A két báziskönyvtárhoz 1969-ben 44 letéti hely tartozott, ahol átlagosan 205 könyv nyert elhelyezést. Ebből látszik, hogy nagy választékról nem beszélhetünk. Szükségtelen a 44 letéti hely, jóval kevesebb is elég lenne, de ott ne forduljon elő 21, vagy 32 kötetes letéti állomány. Javíthatná a képet, ha a könyvtárosok a könyveket gyakran forgatnák, ez azonban különböző okok miatt nem valósul

²⁴ Azaz a hazai báziskönyvtárosok 33⁰/₀-a.

²⁵ Ld. Irányelvek a nemzetiségi lakosság könyvtári ellátásának továbbfejlesztésére. Művelődésügyi Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya, Nemzetiségi Osztálya. Budapest. 1972.

meg. Sajnos nem sikerült adatokat szerezni a könyvek használatát illetően, mert a könyvtárak nem tartják nyilván a nemzetiségi anyagra vonatkozó adatokat.²⁶ A szervezeti hiányosságok mellett nagy személyi problémákkal is küzd a terület. Rendszeres a könyvtárosok váltakozása,²⁷ döntő többségük a nyelvet sem beszéli, így olvasószolgálati tevékenységet sem tud ellátni.²⁸

Az intézmények sorában utoljára vettem a Magyar Rádió és a Magyar Televízió pécsi körzeti stúdióinak munkáját. Tekintettel arra, hogy ezen intézmények már *regionális*²⁹ alapon dolgoznak, hatásukat, hatékonyságukat elemezvén a területi elv megvalósításának szükségességét bizonyítják. Művelődésszociológiai vizsgálatainkban lényeges szerepet kapott az egyéni attitűdök értékelése is. Ennek alapján a terület horvát lakosainak körében az alábbi megállapítások tehetők a művelődési igények kapcsán:

- a nemzetiségi tudat és a nemzetiségi művelődési igények meghatározója főként az - a nyelvtudás miatt -, hogy a kérdéses személy nemzetiségi vagy magyar iskolába járt;
- növekedik az iskolázottsági szint;
- emelkedik azoknak a száma, akik igényelik az anyanyelv oktatását;
- az anyanyelven a szerbhorvát irodalmi nyelvet értik;
- növekedik a szabadidő, ezzel együtt az igény annak kulturált eltöltésére;
- a hagyományokhoz való erős kötődés a patriarchális viszonyok továbbélésében is jelentkezik, ami szerint a férfiak nagyobb hatalommal rendelkeznek, így a nők kárára növelhetik-növelik szabadidejüket;
- élő igény van a nemzetiségi kultúra minden területére azzal együtt, hogy a kulturális igényeket nemcsak ezek elégítik ki;
- a nemzetiségi hagyományok alapján főként a kollektív művelődési lehetőségek iránt nyilvánul meg nagy igény;
- magas azoknak a száma, akik jövedelmüket állattenyésztéssel vagy növénytermesztéssel egészítik ki, ezáltal viszont csökken a tartalmasan eltölthető szabadidejük;
- a megnövekedett jövedelem tudat- és szemléletváltozással is jár, ennek eredményeként növekszik a művelődési lehetőségekkel való élés igénye;
- nemzetiségi jellegű kulturális igényeiket elsősorban Magyarországon próbálják kielégíteni, ilyen jellegű vásárlásra csak ritkán kerül sor Jugoszláviában;
- a községek többségének alacsony szintű kulturális ellátottsága miatt a művelődésre fordítandó összegek egy részét valamelyik szórakozóhelyen költik el;
- a városi életmódhoz való közeledés - a lehetőségek miatt - elsősorban a lakásviszonyok kulturáltabbá válásában jelentkezik;
- a zömében paraszti vagy kétlaki nemzetiségek körében a közművelődésnek figyelembe kell vennie az életmód meghatározta ciklusokat (nyár-tél).

²⁶ A Művelődésügyi Minisztérium minden évben meghatározza azok körét, akik statisztikákat állíthatnak össze. Lásd: pl.: A Művelődésügyi Minisztérium 1982. évi statisztikai beszámoló kötelezettségéről. Művelődési Közlöny 2. sz. 89. o. Miután a nemzetiségi könyvtárak nem szerepelnek ezek között, az elemzés, tervezés csupán szubjektív becslésekre korlátozódik.

²⁷ Szalántán egy év alatt 3, Katymáron öt év alatt 6 stb.

²⁸ Ld. erről bővebben MATKOVITS K. (1982)

²⁹ A „regionális” jelzőt nem az adóteljesítmény, hanem az információgyűjtés köre alapján alkalmaztam.

A Dél-Magyarországon élő horvátok művelődési helyzetének értékelésekor tehát megállapíthatjuk, hogy új, az igényekkel lépést tartó, sőt azok elé menő koncepció kidolgozása szükséges, amely viszonylag kis ráfordítással, a szellemi kapacitások fokozottabb kihasználásával gyors és megfelelő eredmények elérésére képes. Véleményem szerint erre a területi elv alkalmazása a legmegfelelőbb, természetesen a szükséges finomítások elvégzése után.

IV. A területi elv lehetőségei

A célkitűzés megvalósításakor alapfeltétel a közigazgatási felépítmény rugalmasabb kezelése, a helyi lokális érdekeken való túllépés képessége. E rendszer mozgatója az adott nemzetiségi szövetség is lehet, de csak abban az esetben, ha megfelelő apparátussal és főként a *területen élő és dolgozó* káderekkel rendelkezik.

A területi elvű nemzetiségi művelődéspolitikának az oktatás, a közművelődés, a tudomány és a művészet szerves egységén kell alapulnia. A megvalósítás során abból kell kiindulni, hogy a horvátok többsége községekben él, így az ott folyó tevékenység koordinálására, irányítására van a legnagyobb szükség. Ezért a „régio” természetes központjában – Pécsen – egy művelődési-oktatási centrumot kell létrehozni. Ennek legfontosabb feladata az lenne, hogy a sajátosságok figyelembevételével távlati elképzeléseket dolgozzon ki az oktatás és a közművelődés fejlesztésére, valamint segédkezzen az elképzelések végrehajtása során. A két terület egymásra épül, egyik a másik nélkül nem képes hatékonyan működni, ezért célszerű a komplexum-formában történő megvalósítás. A gyakorlati tevékenység hatékonyságának legfőbb buktatója az lehet, ha ehhez nem biztosítják a megfelelő anyagi és szellemi feltételeket. Anyagi feltételek alatt azt értem, hogy a szükséges intézmények nem működhetnek megfelelő és jó helyen lévő objektum hiányában. Így például helytelen az oktatási-közművelődési centrumot a pécsi Uránvárosba telepíteni,³⁰ amikor a betelepült horvátok zöme Pécs-Kertvárosban él, ahonnan csak hosszas buszozással közelíthető meg ez az intézmény. Ez természetesen meg fog mutatkozni a látogatottságban, esetleg úgy, hogy a helyi közművelődési tevékenység folytatásához szükséges látogatói minimum sem lesz meg, ami alapja lehet egy megszüntetési javaslatnak. A szellemi feltételek biztosítása lehetőleg szakképzett, de legalább kellő tapasztalattal rendelkező emberek alkalmazását jelenti.

Az általános iskolai oktatásban a nyelvi sajátosságok figyelembevételével tannyelvű általános iskolák hálózatát szükséges létrehozni. A sajátosságok azt jelentik, hogy az egyes tájegységek horvátjainak nyelve történelmi okokból nagyon eltérő. A kalocsai érsekség „árnyékában” élő, az elmagyarosítási törekvéseknek legjobban kitett ráchorvátok nyelvi állapota sokkal rosszabb, mint a pravosláv vallású bácskai sokácoké. Az itt folyó oktatásnak az alacsonyabb évfolyamokon elsősorban arra kell irányulnia, hogy a nyelvet megtanítassa, amellett, hogy a szükséges ismeretek elsajátítását is biztosítja. Nyilvánvaló, hogy itt a szerbhorvát nyelv oktatását magasabb óraszámokban kell megszervezni. Ezeknek a minden kisebb horvát etnikumnál meglévő sajátosságoknak tükröződnie kell a

³⁰ Ott lesz.

tanmenetekben. Az iskolahálózat létrehozása nem történhet kampányszerűen, előzetesen alaposan tanulmányozni kell a személyi és anyagi feltételeket, a közlekedési lehetőségeket. Hercegszántó kivételével, ahol a lakosság nyelvismerete a leg-tökéletesebb³¹, minden helyen szükséges napközi vagy kollégium létrehozása. Napközire azért van feltétlenül szükség, hogy a diákok délután is pedagógusok irányításával készülhessenek, mert az otthoni környezet éppen hiányos nyelvtudása miatt nem tudja a megfelelő segítséget biztosítani, állandó gyakorlás nélkül pedig nem lehet a nyelvet anyanyelvi szinten elsajátítani. Véleményem szerint az órarendben és az órarenden kívül oktató iskolák eredménytelenségének az anyanyelvi órák alacsony száma mellett ez a másik fő oka. Abban az esetben, ha valamely községből nem oldható meg a diákok szállítása, hétközi kollégiumról kell gondoskodni.

Az előbbieket figyelembevételével célszerű tannyelvű iskolát létrehozni a Dráva menti horvátok számára Felsőszentmártonban és Lakócsán. Ezt nem annyira az itt élő horvátok nagy száma, inkább az oktatás minősége indokolja, amennyiben megvan a szükséges tanerő és magas az oktatás színvonala. Elképzelhető Sellyén is tannyelvű iskola létrehozása, de csak abban az esetben, ha ez semmiféle központi támogatást nem igényel. Ellenkező esetben féltő, hogy egy jobban rászoruló helység az itt elköltött pénz hiányában nem tud tannyelvű iskolát létrehozni. A Dráva menti sokacok számára Siklós megfelelő hely iskola alapítására, a falusi és városi sokacoknak pedig Mohács. A bunyevácok részére újból létre kellene hozni egyet Katymáron³² és egy újat Baján. A katymáriba a garai és bácsalmási tanulók, a bajaiba a Vaskút, Felsőszentiván, Csávoly, Bácsbokod községekől érkező tanulók járhatnának. Ezt az elválasztást a közlekedési lehetőségek figyelembevétele indokolja, valamint az, hogy egy iskolára se jusson nagyszámú tanuló. Az erős nemzetiségi tudatú lakosság okán Dusnok felelne meg leginkább a ráchorvátok számára létrehozott iskola telephelyének.

Az egész világon tapasztalható a nemzetiségi hagyományok és kultúra reneszánsza³³, ami hazánkra is jellemző. Ezt erősíti nemzetiségpolitikánk kedvező hatása, ami azt eredményezte, hogy növekszik – a jövőben méginkább növekedni fog – azoknak a száma, akik felsőfokon kívánják anyanyelvüket tanulni, anyanyelvük kultúrájával megismerkedni, ezért nem elégszenek meg az általános iskolai képzéssel. Ezért már most, a kezdetekkor oda kell figyelni arra, hogy a régióban élő, erős nemzetiségi tudatú horvátszerb tanítási nyelvű gimnázium megfelelő kapacitással rendelkezzen. Felettebb negatív hatású lenne egy olyan intézkedés, amely a Bács-Kiskunból érkező diákokat kirekesztené az itt folyó oktatásból.³⁴ A területi elv megvalósítása éppen azért szükséges, mert egy ilyen, viszonylag szűk körben, mód nyílik a tematikák egyeztetésére, arra, hogy a gimnáziumba beiratkozó diákok körülbelül azonos tudásszinttel rendelkezzenek. Mivel a nemzetiségi értelmiségek körébe az anyanyelvi gimnáziumot végzettek is beleszámítanak, az oktatás eszmei-politikai megalapozottsága rendkívül lényeges. A

³¹ A hagyományokkal rendelkező, folyamatos nyelvoktatás eredménye, ami a szerbhorvát gimnáziumba jelentkezők nagy számában is kifejezésre jut.

³² A katymári és garai iskolákkal addig kísérleteztek, amíg sikerült szétzüllesztetni őket, így 1980 óta még a statisztikák sem említik a nyelvoktató iskolák között, holott mindkét község versenyben volt Hercegszántóval.

³³ Például a Gyökerek című könyv egy nosztalgiahullám elindítója lett.

³⁴ Mervadó információk szerint van ilyen elképzelés.

magyar tannyelvű gimnáziumok tananyagának szolgái lemásolása tudathasadásos identitáshoz vezet, ami sok esetben káros felfogást eredményez. Mind a közép-, mind a felsőfokú oktatásban nagyobb súlyt kellene helyezni a délszláv népek történetére, kultúrájára és annak felismerésére, kihangsúlyozására, hogy a nemzetiségek büszkék lehetnek anyanemzetük hagyományaira, de a *legfontosabb* az, hogy egy sajátos történelmi fejlődés során ebbe a hazába integrálódtak, itt őrizték meg nemzetiségi tudatukat, kultúrájukat, sokszor nagy nehézségek közepette. Fontosnak tartom, hogy a szocialista hazafiságra való nevelés valódi tartalmában valósuljon meg, valódi *nemzetiségi identitásérzés* alakuljon ki a torzultakkal szemben, melyeket a problémák megválaszolásának megkerülése alakított ki.

A régióban működő két felsőfokú oktatási intézmény csak akkor fejthet ki megfelelő tevékenységet, ha a jelenlegi felvételi rendszeren változtat. A szerbhorvát tannyelvű iskolai végzettség megkövetelése még akkor is szükséges, ha a felvételt nyerek száma időlegesen visszaesik. Ez ugyanis megemelkedik a gimnázium beindítása után, de végre már szakítani kell a jelenlegi káros gyakorlattal, aminek eredményeként a nyelvet rosszul beszélő, szakmailag felkészületlen pedagógusok okoznak felmérhetetlen károkat. Ugyancsak lényeges követelmény, hogy a tanárképző kar népművelés–szerbhorvát vagy német szakán a hallgatók speciális, a szükségleteket figyelembe vevő népművelési képzést kapjanak.³⁵ Vegyük figyelembe azt, hogy az itt végzett diákok elhelyezkedésük során speciális helyzetbe kerülhetnek, ahol nem elég „csak” népművelőnek lenni, hanem érteni kell a könyvtár kezeléséhez, helyi táncok leírásához, a néprajzhoz, a történelemhez, egyszóval mindahhoz, amit egy nemzetiségi környezetben élő népművelőtől elvárnak. Remélhetőleg mielőbb gyakorlattá válik a nemzetiségi népművelők kiegészítő képzése.

Terjedelmi okokból a közművelődés lehetőségeinek tárgyalásakor csak főbb elveket lehet megfogalmazni, amelyek nélkül a szükséges előrelépés nem történhet meg.

A nemzetiségi közművelődés területén csak akkor és csakis akkor lehet előrelépni, ha konszenzus jön létre mindazon területek között, amelyek ott valamilyen befolyással vagy jelentőséggel bírnak. A nagyfokú lemaradást csak olyan új módszerekkel lehet behozni, amelyek megvalósítását az államigazgatás nem gátolja, hanem segíti. Lehetetlen állapot, hogy a nemzetiségi művelődés irányítását társadalmi bizottságok, szervezetek végezzék, akiknek munkáját a laicizmus befolyásolja, amellett, hogy végrehajtói és számonkérő hatalommal nem rendelkeznek. Jelenleg két közművelődési „csúcsherv” forma létezik, az egyik a megyei nemzetiségi bizottságok, a másik a nemzetiségi szövetségek. Csak a tanulmány illetékességi körzetét vizsgálva megállapítható, hogy mindkét szervezeti forma a folklórt helyezte előtérbe, a közművelődés embert és társadalmat formáló oldalait alig vette figyelembe.³⁶ Eluralkodtak a bürokratikus vonások, a különböző megalapozatlan jelentések és statisztikák előtérbe helyezése a valós, sokkal determináltabb valóság figyelembevételé helyett.

³⁵ A kutatásaim során feltárt igények alapján 1981-ben és 1982-ben szóban több alkalommal jeleztem ezt az igényt a tanárképző főiskola nyelvi tanszékei és közművelődési csoportja felé. Semmi sem történt.

³⁶ Ld. a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének idevágó munkatervét és a Baranya megyei Tanács távlati programját a nemzetiségi művelődéssel kapcsolatban.

V. *Javaslat a nemzetiségi közművelődési intézménybálozat struktúrájára és működésének főbb elveire*

Célszerű lenne a dél-magyarországi horvátok igényeinek feltérképezésére és kielégítésére nemzetiségi művelődési központ létrehozása Pécsen, legalább öt alkalmazottal, tekintettel arra, hogy a hosszú távú koncepciók kidolgozása, az igények felmérése és a módszertani tevékenység is feladatköréhez tartozna. Az intézménynek két kiemelt funkciója lenne. Az első az, hogy a városban élő horvátok igényeit szolgálja. Megfelelő szellemi és anyagi háttérrel értelmiségi klubot működtethetnének – amely az intézmény szellemi munkájára is visszahatna az eddig kihasználatlan szellemi kapacitás igénybevételével –, valamint egy ifjúsági klubot, amelyik a műkedvelő művészeti együttesek, szakkörök utánpótlását is biztosítaná. E két klubból meríthetné bázisát a nemzetiségi ismeretterjesztés is, hiszen a régió legtöbb nemzetiségi értelmiségi itt él, és meglehetősen szoros kapcsolatot tart egymással, így a feladatokat is el tudnák osztani. A művelődési központban kell elhelyezni a jelenleg Mohácson működő báziskönyvtárat, amely az anyanyelv ápolása mellett könyveivel színjátésszók munkáját is segíthetné. Természetesen nagy szerepet kaphatna a népi együttes is, amelynek tagjai főként a gimnázium és a főiskola hallgatói lennének. Valós alapja van egy honismereti szakkör munkájának is a kulturális értékek megmentésének területén. Az általános, a közművelődési intézményekre jellemző formákon belül a felsoroltak azok, amelyek eredményes működésre, biztos érdeklődésre és prosperálásra számíthatnak amellet, hogy magukban hordozzák a nemzetiségi jellemzőket. A második fontos funkció a régió nemzetiségi jellegű községeiben folyó munka támogatása. Ennek ki kell terjednie mindazon helységekre, ahol a nemzetiségek nagy számban vagy többségben élnek. Arra kell törekedni, hogy az általános, a közművelődés egészét átfogó tevékenységen belül a speciális nemzetiségi igények is megfelelő helyet kapjanak. Azért különösen fontos a folyamatos támogatás, mert a községek többsége nem rendelkezik szakképzett népművelőkkel. A művelődési központnak hatékony, a nemzetiségi közművelődés ügyét gyorsabban előrevivő eszközt lennie a kezében, ha „vétójogot” kaphatna a művelődési házak, otthonok munkatervének felülbírálatakor. A „vétójogot” akkor alkalmaznák, ha a munkaterv nem veszi figyelembe a nemzetiségi lakosság igényeit. Alkalmazásakor az intézménytől automatikusan megvonnák a költségvetés felhasználásának jogát, így téve működésképtelenné azt. Az első pillanatban drasztikusnak tűnő intézkedésnek reális alapja van még akkor is, ha a jelenlegi gyakorlat más. Egy intézmény munkatervének szerves része a költségvetési terv. Evidens, hogy rossz munkaterv esetén a költségvetési terv is megalapozatlan. Megfelelő népművelő, kellő körültekintéssel jó munkatervet tud készíteni, sőt fenn tudja magának tartani a tévedés jogát is azzal, hogy munkatervét akkor és úgy terjeszti elő elfogadásra, hogy legyen ideje az esetleges korrekciók végrehajtására is. Meggyőződésem, hogy a „vétójog” léte fokozottabb együttműködésre készítetné mindazon községek illetékeit, ahol nemzetiségi lakosság él, és ez azt eredményezné, hogy a centralizáció-decentralizáció egészséges aránya alakulna ki.

Folyamatosan visszatérő panasz mindhárom megyében, hogy a művelődési intézmények között semmilyen hivatalos kapcsolat nincs, így nem ismerik a más-hol folyó tevékenységet, amelynek egyes produktumai pedig érdeklődésre tartának számot. Ezért szintén központi feladatnak kell tekinteni a kulturális ér-

tékek cseréjének koordinálását, ami folyamatos ismereteket feltételez (TIT-előadások, előadók neve, hol igénylik előadásukat, író-olvasó találkozók szervezése, műkedvelő művészeti együttesek, jugoszláv vendégcsoportok utaztatásának megszervezése, a honismereti, a klubmunka irányítása stb.).

Az általános iskolák telephelyén működő közművelődési alközpontok, valamint a nemzetiségi jellegű községekben folyó tevékenység ismerete azt is eredményezné, hogy értékelni lehetne az ott folyó munkát, szükség esetén továbbképzést vagy leváltást javasolva. A jelenleg is meglévő pénzeszközök elosztása is végre objektív feltételek alapján történhetne.

A közművelődés fejlesztésére tett javaslatok megvalósításának különösebb nehézség nem áll útjában. A három megye rendelkezik a megfelelő anyagi eszközökkel, ezeket csak egyesíteni kellene. Megvannak a megfelelő káderek is, akiket csak ki kellene próbálni. Az adminisztratív változtatások pedig elképzelhetőek, ha kellő súlyt helyezünk arra, hogy speciális, „bizonyos mértékben differenciált elbánást igénylő” csoportról van szó, akinek igényeit az államigazgatás differenciált eszközökkel elégíti ki. Jelenleg úgy tűnik, hogy csak a művelődési központ helyének kijelölése okoz problémát, amennyiben az Pécs legalkalmatlanabb városrészében lenne, de kellő türelemmel és megfelelő hozzáállással ezen is változtatni lehet.

A területen működő két báziskönyvtár működésében változtatásokra van szükség. Alapvető változtatást igényel a telephelykijelölés, amennyiben a Baranya megyét és Somogy megyét ellátó báziskönyvtárat Mohácsról Pécsre kell telepíteni. Változtatni kell az eddigi helytelen gyakorlaton, miszerint a könyvtár letéti helyeket jelölt ki ott is, ahol ezt semmi nem indokolta. Kevesebb letéti hely, nagyobb könyvtárral sokkal hatékonyabban működne, mint a jelenlegi elaprózott rendszer. Változtatni kell a könyvbeszerzési elveken is, mert a jelenlegi gyakorlat bürokratikus, hosszú ideig tart és nem megfelelő. Konzekvensebb, a valóságra támaszkodó beszerzésre és könyvellátásra van szükség, amihez az illetékesek együttműködésére van szükség. A letéti helyek tanácsait kötelezni kell arra, hogy másodállásban vagy társadalmi munkában olyan személyt bizzanak meg a könyvek kezelésével, az olvasószolgálat, aki beszéli a szerbhorvát nyelvet. Ez csak akkor lehetséges, ha olyan működési szabályzatot dolgoznak ki az illetékes szervek, amely koncepciózus, és éppen ezért megalapozott, valamint lehetővé teszi a folyamatos beszámoltatást fegyelmi konzekvenciákkal is. Végül emlitem meg, de külön alá szeretném húzni a báziskönyvtárosoknak azt a feladatot, hogy a letéti helyek állományának összhangban kell lennie az oktatás igényeivel abban az esetben, ha az illető helyen nem működik iskolai könyvtár. A felmérések azt mutatják, hogy a könyveket elsősorban az iskolások forgatják, azonban igényeiket ezek az állományok alig tükrözik.

VI. Összegzés

A tanulmány elsősorban terjedelmi okokból nem vállalkozhatott arra, hogy a területi elv megvalósításához konkrét útmutatót nyújtson. Elsődleges célom az volt, hogy felhívjam a figyelmet a fellelhető anomáliákra, valamint az, hogy a kijavításukra tett első lépések buktatóira felhívjam a figyelmet. Az oktatás-közművelődés-művészet-tudomány alkotta művelődésnek nem foglalkoztam a művé-

szetet és tudományt illető feladataival, ezekre csupán jelzéseket alkalmaztam. Úgy gondolom, hogy a téma iránt megmutatkozó állami és társadalmi érdeklődés nyilvánvalóvá teszi a tudomány feladatait, azt, hogy további alapos feltáró munka szükséges ahhoz, hogy megfelelő nemzetiségi művelődéspolitikai döntések szülessenek.

IRODALOMJEGYZÉK

- ARDAI L.-JOÓ R. (1981): A nemzetiségek integrációja és asszimilációja. Kézirat. Bp., 125. o. (Megtalálható az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében).
- ARDAI L.-JOÓ R. (1982): A nemzetiségi politikára ható belső és nemzetközi tényezők. Kézirat. Bp., 136. o. (Megtalálható az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében).
- BIHARI O. (1980): Hatalom és egyetértés. – Gazdaság- és Jogtudomány 3-4. sz. 273-282. o.
- FEKETE B. (1981): Összehasonlító vizsgálat a szerbhorvát oktatási nyelvű általános iskolák nyelvoktató módszerei között. (Nemzetiségi iskolatípusok és modellek.) Kézirat. Pécs, 61. o. (Megtalálható az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében).
- Iránylevek a nemzetiségi lakosság könyvtári ellátásának továbbfejlesztésére. Művelődésügyi Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya, Nemzetiségi Osztálya Bp., 1972. 6. o.
- JOÓ R. (1981): A nemzetiségi kérdés – kisebbségi egyenjogúság napjainkban. Bp., TIT.
- KOVÁGÓ L. (1981): Nemzetiségek a mai Magyarországon. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Bp., 1979. Kossuth Könyvkiadó.
- A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének munkatervei.
- MATKOVITS K. (1980): A baranyai délszlávok művelődési helyzete. Kézirat. Pécs, 85 o. (Megtalálható az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében).
- MATKOVITS K. (1982): A bajai délszláv nemzetiségi báziskönyvtár struktúrájának elemzése, hatásvizsgálat. Kézirat. Pécs, 38 o. (Megtalálható az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében).
- A Művelődésügyi Minisztérium 1982. évi statisztikai beszámolási kötelezettségéről. – Művelődésügyi Közöny. 2. sz. 82-115. o.
- A nemzetiségi művelődés távlati programja Baranyában (1978-1990). Baranya megyei Tanács Nemzetiségi Bizottsága. Előterjesztés a Baranya megyei Tanács 1978. június 12-i ülésére. Kézirat. Pécs, 1978. 17 o.
- PÁVICS GY. (1981): Délszlávok anyanyelvi oktatása Baranyában, különös tekintettel a középfokú oktatásra. Kézirat. 46 o. (Megtalálható az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében).
- Tanács törvény. Összeállította: FONYÓ GY. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1980.

ВОЗМОЖНОСТИ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ, ОРГАНИЗОВАННОЙ ПО ТЕРРИТОРИАЛЬНОМУ ПРИНЦИПУ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА СРЕДИ ХОРВАТОВ, ПРОЖИВАЮЩИХ В ЮЖНОЙ ВЕНГРИИ

КОРНЕЛЬ МАТКОВИЧ

В институте проводятся исследования, связанные с современным социально-экономическим положением национальностей, живущих в Венгрии с 1976-го года. Расследования свидетельствуют о том, что исполнение решений национальной политики между прочим из-за расчленения государственного управления осуществляется медленно. Статья считает, что осуществление национальной политики, организованной по территориальному принципу в области культурного строительства позволяет формировать систему, соответствующую повышенным запросам.

Автор исходит из того, что хотя национальности страны живут в рассеянных селениях, все-таки они образуют относительно густонаселенные и автономные единицы.

Этот факт облегчает процесс планирования и исполнения. Рассматриваемый район простирается внутри круга, имеющего радиус с воздушным расстоянием 60 километров от города Печ, здесь живет около 34 500 хорватов. Интерес венгерского общества, чтобы они и в дальнейшем сохраняли свою национальность находит свое выражение не только в Конституции, но составляет органическую часть текущей политики. Однако исполняя эту политику от случая к случаю возникают трудности и недоумения, потому, что мы нутдаемся в решениях и средствах, имеющих научную обоснованность, которые могли бы устранять недостатки, происходящие из-за незнания дела. Они проявляются в разных областях образования и просвещения, так как они вытекают из благих намерений, их преодоление требует удвоенной энергии. Статья — по своему характеру — не только отражает действительное положение, но и подчеркивает значение вскрытия недостатков, одновременно выдвигая предложение для решений проблем. Использует результаты прежних исследований, относящиеся с одной стороны к учреждениям, с другой стороны к принимающей национальной среде.

Изложением возможностей территориального принципа предоставляется возможность, чтобы компетентные органы вносили необходимые изменения на базе убедительной аргументации. Суть ее заключается в том, что взаимоотношение процессов должно осуществляться во всех областях и что необходимо создавать подходящую информационную сеть на разных уровнях процесса, которая одновременно исполняет и контрольную функцию.

Вышеуказанные статья считает необходимыми для того, чтобы национальное бытие и сознание и их важнейшее средство выражения — язык и культура — не только сохранялись, но и постоянно развивались в соответствии с общественными условиями.

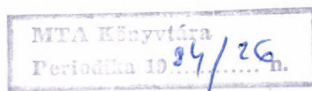
POSSIBILITIES FOR REALIZING THE EDUCATIONAL POLICY OF
MINORITIES ORGANIZED ON A REGIONAL BASIS AMONG THE
CROATIANS LIVING IN THE SOUTH OF HUNGARY

Kornél Matkovits

Research into the socio-economic situation of minorities living in Hungary have been going on in our Institute since 1976. The examinations performed have revealed that the realization of the decisions on minority policy are implemented very slowly because of problems in public administration. The author suggests that it is the educational policy of minorities based on regional principles that can make it possible to create a system able to keep pace with the increasing demands.

He argues that although it is true that minorities in Hungary live in scattered settlements, these, however, form relatively compact and autochthonous units. This facilitates our work both in planning and implementation. The region in question here is found within a range of 60 kilometers from Pécs with about 34 500 Croatians living here. Hungarian society helps them maintain their national identity not only at the level of the constitution but in everyday policy as well. The implementation of this policy meets difficulties and lack of understanding in some cases mostly because we have not created yet the scientifically based means and measures that could neutralize them. Incompetence is observed in the fields of school and public education and it is all the more difficult to overcome as it originates in goodwill. The present study aims not so much at giving a realistic picture of the situation, but intends to point out the shortcomings and make suggestions for the improvement of the situation at the same time. In order to do that the author uses the findings of earlier research programs that studied institutions or the minority groups.

The description of the regional principle also makes it possible to introduce the necessary changes according to scientifically based arguments. The main point is that the interrelated tendencies should always be borne in mind and an information network should be created at the different levels of the process that could, at the same time, fulfill a controlling function. The author finds these particularly important because this is the only way to maintain and constantly develop the awareness of national identity and its most important means, language and culture.

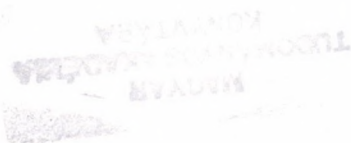

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Илона Ковач П.</i> : Формирование сферы деятельности управления экономикой Советов до третьего закона о Советах	5
<i>Дьюла Хорват</i> : Соотносительность или антагонизм? Диалектика централизованной власти и местной самостоятельности в предыстории территориального управления социалистической экономики	23
<i>Петър Попов</i> : Научные предпосылки создания АСУ для территориальной организации производительных сил в НРБ	51
<i>Янош Рехницер</i> : Методы оценки изготовления территориальных моделей «затраты-выпуск»	59
<i>Бэла Шаи</i> : Некоторые взаимоотношения между уровнем обеспеченности инфраструктурой и кругом деятельности сети поселений	77
<i>Доротья Лоднер Бенкёз</i> : Проблематика совместного осуществления компетенций на основе практики сотрудничества местных Советов Южно-задунайского края	93
<i>Клара Мэрей Т.</i> : Причины неравномерного развития южно-задунайских поселений в эпоху дуализма, принимая в особое внимание населенные пункты окраин	113
<i>Зольтан Хайду</i> : Формирование сети учреждений здравоохранения, территориальной системы обеспечения больных и межселенных связей на Южно-задунайском краю после освобождения	129
<i>Ференц Эрдёши</i> : Место и некоторые проблемы изучения обеспеченности и доступности в исследованиях территориальных зон тяготения	149
<i>Ласло Хруби</i> : Группы поселений в области Баранья на основе уровня обеспеченности инфраструктурой	177
<i>Зольтан Пи ти</i> : Положение совместных сел в области Баранья	199
<i>Юдит Лехоци</i> : Взаимозависимости производства - регулирования - пространственности в сельском хозяйстве области Баранья	207
<i>Корнель Маткович</i> : Возможности осуществления национальной политики, организованной по территориальному принципу в области культурного строительства среди хорватов, проживающих в Южной-Венгрии	233

CONTENTS

<i>Ilona Kovács, Mrs Pál</i> : Changes in the role of councils as economic managers up to the 3rd councils act	5
<i>Gyula Horváth</i> : Reciprocity or opposition? (The dialectics of the centralized state and local independence in the prehistory of local administration of the socialist economy)	23
<i>Petar Popov</i> : The scientific preconditions for the formation of an automated management system in the service of local organization of the productive forces in the Bulgarian Peoples Republic	51
<i>János Rechnitzer</i> : Estimation methods in elaboration of regional input-output models	59
<i>Béla Sas</i> : Some relationships between the level of infrastructural supply and settlement network	77
<i>Lodner Dorottya, Mrs Benkő</i> : Problems of the common sphere of authority in the co-operation of local councils in south-transdanubia	93
<i>Klára T. Mérey</i> : The causes of uneven settlement development in south-transdanubia in the age of dualism, with special regard to the inhabited areas in the outskirts	113
<i>Zoltán Hajdú</i> : The network of health institutes, the regional system of medical service and changes in the inter-regional relationships in South-Transdanubia after the liberation	129
<i>Ferenc Erdősi</i> : The place and some problems of traffic supply and accessibility in the research of regional gravity zones	149
<i>László Hrubí</i> : The grouping of settlements in Baranya county according to the level of infrastructural supply	177
<i>Zoltán Piti</i> : The situation of joint communes in Baranya county	199
<i>Judit Lehoczky</i> : Production and spatiality as they are related in the agriculture of Baranya county	207
<i>Kornél Matkovits</i> : Possibilities for realizing the educational policy of minorities organized on a regional basis among the croatian living in the south of Hungary	233

A KÖTET SZERZŐI

DR. BENKŐ ANDRÁSNÉ tudományos munkatárs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete; DR. ERDŐSI FERENC tudományos főmunkatárs, a földrajztudományok kandidátusa, MTA Dunántúli Tudományos Intézete; DR. HAJDÚ ZOLTÁN tudományos munkatárs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete; DR. HORVÁTH GYULA tudományos munkatárs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete; DR. HRUBI LÁSZLÓ tudományos munkatárs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete; DR. LEHOCZKY JUDIT egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa, Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem; MATKOVITS KORNÉL tudományos ügyintéző, MTA Dunántúli Tudományos Intézete; T. DR. MÉREY KLÁRA tudományos főmunkatárs, a történettudományok doktora, MTA Dunántúli Tudományos Intézete; PÁLNÉ DR. KOVÁCS ILONA tudományos munkatárs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete; PITI ZOLTÁN tanácselnök-helyettes, Baranya megyei Tanács; prof. DR. PETŐR POPOV igazgatóhelyettes, a földrajztudományok doktora, Bolgár Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete, Szófia; DR. RECHNITZER JÁNOS tudományos munkatárs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete; DR. SAS BÉLA tudományos osztályvezető, MTA Dunántúli Tudományos Intézete.

AZ ÁBRÁKAT KÉSZÍTETTÉK

FONYÓDI VALÉRIA és NAGY ERIKA

AZ IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓKAT
FORDÍTOTTÁK

DR. BÁNYAI LÁSZLÓ (orosz)

DR. SZENTEISSY ÉVA (angol)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA DUNÁNTÜLI
TUDOMÁNYOS INTÉZETE KÖZLEMÉNYEK SOROZATÁNAK
MEGJELENT KÖTETEI

1. KOLTA JÁNOS: Bevölkerung- und siedlungsgeographische Besonderheiten im südostlichen Teile Transdanubiens. Pécs, 1967. 48 o.
2. SZABÓ LAJOS-SZENTIVÁNYI MIKLÓS: Vizsgálatok a levegő szennyeződésének, a hőmérsékleti inverzióknak és a gyermekek légzőszervi megbetegedéseinek összefüggéseiről. Pécs, 1967. 38 o.
3. ANGYAL ENDRE: Petar Dobrovič, az ember, művész és politikus. Pécs, 1968. 61 o.
4. KOLTA JÁNOS: A népesség- és településföldrajzi kutatómunka tudományos eredményeinek gyakorlati alkalmazása Magyarország délkelet-dunántúli részén. Pécs, 1967. 22 o.
5. REUTER CAMILLO: Hosszúhetény község földrajzi nevei. Pécs, 1968. 111 o.
6. ERDŐSI FERENC: A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában. Pécs, 1968. 146 o.
7. A baranyai-pécsi munkásmozgalom bibliográfiája. 1. füzet. 1869–1918. Gyűjtötte és összeállította: BABICS ANDRÁS–MOLNÁR ISTVÁN–SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1969. 131 o.
8. BABICS ANDRÁS: Kurzgefasste Geschichte des Mecseker Kohlenbergbaus und diesbezüglich noch einige Forschungsaufgaben. Pécs, 1970. 31 o.
9. A baranyai-pécsi munkásmozgalom bibliográfiája. 2. füzet. 1918–1929. Gyűjtötte és összeállította: BABICS ANDRÁS–MOLNÁR ISTVÁN–SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1970. 110 o.
10. ERDŐSI FERENC: A magyar söripar földrajzi problémái. Pécs, 1970. 37 o.
11. FODOR ISTVÁN: Az abaligeti és a Baradla barlangok légáramlási viszonyai. Pécs, 1970. 18 o.
12. LOVÁSZ GYÖRGY: Wasserführungs- und Abflussverhältnisse des Wassersystems Drau und Mur. Pécs, 1970. 52 o.
13. A baranyai-pécsi munkásmozgalom bibliográfiája. 4. füzet. A kapitalizmus korára vonatkozó (1945–1971 közötti) irodalom. Gyűjtötte és összeállította: BABICS ANDRÁS–MOLNÁR ISTVÁN–SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1972. 103 o.
14. LOVÁSZ GYÖRGY: Mezőgazdasági célú felszíni víztárolási lehetőségek Pécs közelében. Pécs, 1976. 31 o.
15. LEHMANN ANTAL: A Zselic természeti földrajza. Pécs, 1971. 156 o.
16. T. MÉREY KLÁRA: Dél-Dunántúl gyáriparának szerkezete és sajátosságai 1942-ben. Pécs, 1972. 42 o.
17. A baranyai-pécsi munkásmozgalom bibliográfiája. 3. füzet. 1929–1944. Gyűjtötte és összeállította: BABICS ANDRÁS–MOLNÁR ISTVÁN–SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1974. 54 o.
18. SIMOR FERENC–KÉRI MENYHÉRT: A Mecsek hegység éghajlata. Pécs, 1974. 54 o.
19. LEHMANN ANTAL: A nagyharsányi Szársomlyó-hegy és növényzete. Pécs, 1975. 221 o.
20. HANTÓ ZSUZSANNA: Jászi Oszkár és Szabó Ervin vitája a tudomány és a politika viszonyáról. Pécs, 1976. 45 o.
22. LEHMANN ANTAL–LOVÁSZ GYÖRGY–VUICS TIBOR: Az élelmiszer- és erdőgazdaság fejlesztésének néhány lehetősége a Duna mentén Paks–Mohács között. Pécs, 1976. 84 o.
23. ERDŐSI FERENC: A sásdi járás iparának néhány sajátossága. Pécs, 1976. 48 o.
24. Természeti és társadalmi-gazdasági jelenségek a sásdi járásban. 1–2. kötet. Szerkesztette: LOVÁSZ GYÖRGY. Pécs, 1976. 335 o.
25. LEHOCZKY JUDIT: A természeti erőforrások és a mezőgazdasági termelés színvonala közötti kapcsolat Baranya megyében. Pécs, 1978. 125 o.

26. Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései. (Nemzetközi konferencia. Pécs, 1978. okt. 8-11.) Szerkesztette: PÁLNÉ KOVÁCS ILONA, RECHNITZER JÁNOS. Pécs, 1979. 317 o.
27. Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. Szerkesztette: TÓTH TIBOR. Pécs, 1980. 258 o.
28. Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere. Kutatások a Dél-Dunántúlon. Szerkesztette: TÓTH TIBOR. Pécs, 1981. 238 o.
- 29/I. HORVÁTH GYULA: Magyar-orsz területfejlesztési szó- és kifejezésgyűjtemény. Pécs, 1982. 176 o.
- 29/II. HORVÁTH GYULA: Orosz-magyar területfejlesztési szó- és kifejezésgyűjtemény. Pécs, 1983. 200 o.

